

Алишер НАВОИЙ

❖ Садди Искандарий ❖

(Насрий табдил)

ЯНГИ АСР АВЛОДИ
Тошкент
2021

УЎК: 821.512.133 (092)

КБК: 83.3 (5Ў)1

А – 15

Алишер, Навоий

Хамса: Садди Искандарий. Насрий табдил / Алишер Навоий; И.Махсумов нусхаси асосида тўплаб, нашрга тайёрловчи М.Абдулхайр. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2021. – 448 б.

ISBN 978-9943-20-672-4

«Хамса»нинг яқунланувчи достони «Садди Искандарий» маълум анъаналар асосида яратилган. Алишер Навоий Искандарнинг (Александр Македонский) саргузаштлари фо-нида адолатпарварлик, марказлашган давлат тузиш, ин-сонийлик борасидаги ўзининг илғор қарашларини талқин этади. Эндиликда ушбу дoston моҳиятини соддалаштириб кенг китобхонларга тарғиб қилиш муҳим аҳамият касб этади. Шу маънода дostonнинг насрий табдили нашр эти-лаётир.

УЎК: 821.512.133 (092)

КБК: 83.3 (5Ў)1

Масъул муҳаррир:

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ,
филология фанлари доктори, профессор

Иноят МАХСУМОВ нусхаси асосида тўплаб,
нашрга тайёрловчи Манзар АБДУЛХАЙР

Мазкур китоб Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети кенгаши (2020 йил 29 декабрь, 7-мажлис) қарори билан нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-20-672-4

© Алишер Навоий, «Садди Искандарий». «Янги аср авлоди», 2021 йил.

I

«Эй Аллоҳ! Соҳиблик – Эгамлик фақат сенга муносибдир. Бировлар шохдурлар, лекин, барибир, сенинг олдингда гадо янглиғдурлар. Эгалик борасида тенгсизу беназирсан, чунки сен мутлақ ҳокимсан. Шу туфайли дунёнинг барча забардаст кишилари сенинг олдингда тобедурлар, барча улуглар эса сенинг қаршингда хокисордурлар. Сенда инъом-эҳсон дарёси мавж ургани сабабли бутун борлиқни ўз саховатинг, караминг билан мунаввар қилдинг. Дунё аҳлининг лаззати сенинг ана шу инъому эҳсонинг туфайли бўлиб, саховатинг ўзингни зуҳур этишинг билан баробардур. Сенинг мавжудлигинг қадимлигини, кўҳналигини қачонки ошкор этса, барча мавжудот йўқликка юз тутати.

Бир замонлар ҳозирда бизга маълум бўлган икки дунё (бу дунёю у дунё) мавжуд эмас, яъни фано йўлида махфий эди. У вақтларда на куннинг юзидан нишон бор эди, на тун кокиллари хуш ҳид таратар эди. На саҳардан осмон юзи ёришар, на шафақдан унинг юзи қизарарди. На осмон бор эди, на узлуксиз давр қилувчи замон. На эл мавжуд эди ва на элга даврдан етадиган жабр. На олам маконидан нишону ва на бу маконда яшовчилардан дарак бор эди.

Шундай шароитда фақат сен мавжуд эдинг. Бу даврда улуг дарёларни чайқалтирадиган тўлқинлар ва бу тўлқинларга сабаб бўлувчи энг қуйи – тупроқу ва энг юқори – осмон ҳам аён эмас эди. Ана шунда махфийлик пардасига яширинган жа-

молинг жаҳонни ёритувчи қуёшдек намоён бўлди. Сен ўз ҳуснингнинг зуҳур этишини, қуёшдек юзингнинг қоронғи оламга нур сочишини истадинг. Шу тариқа гўзалликни ошкор қилиш, маҳбубликни намоён қилиш зарурати туғилди. Чунки маҳбублик иши ҳеч вақт яширин бўлган эмас, лекин ошиқ бўлмаган кишининг уни тушуниб етиши ҳам мумкин эмас эди.

Шу туфайли сенинг гўзал ҳуснингга гўё ошиқ керак бўлди, чунки гўзал ҳуснга гўзал ишқ лойиқдир.

Эгамлик дарёинг шундай бир жунбишга келдики, унинг мавжларидан бутун борлиқ – олам яралди. Икки ҳарф ҳаракати билан маъноли бир қанча шаклларни бунёд этдинг. Жумладан, гўзал, хушсурат фаришталарни яратиб, уларнинг қисматини воқеаларни баён қилиш ва гуноҳларни ўтинишдан иборат қилдинг.

Юксак хос ҳарамлардаги кабутарларга қанотлар бахш этдинг ва уларнинг роҳатини таъминлаш мақсадида фалак қасри томини ясадинг.

Фалаклар режасига қалам уришинг баробар ҳаво саҳифасига ҳам рақам чекилди. Шу тариқа бири биридан баланд бўлган тўққиз қават осмонни бунёд этдингки, ҳеч қандай ваҳм унинг мустаҳкамлигига бўғов сола олмайди. Фалаклар бири бирининг ичида махфий бўлиб, ҳар бирининг орасидаги бўшлиқ бир оламдир. Уларнинг асосини кенг, текис ясаб, юқоридагиси пастдаги саккизтасини ўраб, ихота қилиб турадиган қилдинг. Бўшлиқлар аро уст-ма-уст жойлашган ва қатламлари бири-бирига тегиб турадиган мазкур сайёралар ўзаро мустаҳкам боғлиқдирлар. Шу туфайли бири бирига монанд бўлган саккиз мовий гумбаз бир томонга (Шарққа) қараб ҳаракат қилади, аввалгиси (биринчиси) ҳам табиатан шу усулни такрорлайди (лекин у Ғарб то-

монга айланади)¹. Бу саккиз гумбазнинг маркази ва ҳаракатлараро ихтиёри ҳам сендадир.

Гумбазларнинг саккизинчисига турғун юлдузларни жойладинг. Улар ҳаракатсиз бўлсалар-да, аммо кўк гумбазлари оҳиста айланиб туради. У гўё юз минглаб товланувчи гавҳарлар билан безалган осмон қадаҳини эслатади. Илоҳи бу қадаҳ мудом айланиб турсин, чунки унинг давр этишидан сержилва гавҳар (юлдуз)лар янада мустаҳкам жипслашаётган бўлса ажаб эмас. Бу сайёрада яна юз минглаб гўзал, ойга монанд жилвагар юлдузлар сукунатда шод ва хуррам порлаб турадилар.

Карамингнинг жўш уриши натижасида иккинчи кўк қўрғонини ҳам яратиб, уни бировга қароргоҳ қилдинг.

Бу юксак қалъа муҳандисларга хос бўлган чуқур мулоҳаза юритишнинг натижаси бўлиб, кўрган маснаднишинлари эса сабр-бардошда яғонадиларлар. Уларнинг аста-секинлик билан қилган ҳаракатлари ҳилм аёғига, вазминликлари эса тўзимли тоққа монанддир. Уларнинг кўзларидан офат ёриқлари очилиб, нафасларидан шумлик ўтлари сочилади. Улар гўё қаро юз билан кўкда яшовчи, ёхуд қорамол (савр – сигир – телец юлдузлар туркуми)² ёрдамида айланадиган тегирмон тепасида учиб юрувчи чибинлардир.

¹ Еттинчи қават устида саккизинчи осмон бўлиб, ундан турғун юлдузлар жой олган. Мовий гумбазлар ҳаракати жанубий – биринчи (бу ҳаракат осмонда ҳеч сезилмайди) ва Шарқий – иккинчи ҳаракатларга бўлинади. Жанубий ҳаракат натижасида кеча ва кундуз юзага келади. Қаранг: Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, V жилд. 1-китоб. Тошкент: «Фан», 1973. 59–60-бетлар.

² «Катта учбурчак». «Кичик учбурчак» ва «Пашша» юлдузлар туркумига ишора. «Пашша» юлдузлар тўплами «Савр – сигир – Телец юлдузлар тўпламининг тепасида жойлашган. Қаранг: Ян Гевелий. Юлдузлар осмонининг атласи. Тошкент: «Фан», 1968, 25 ва 27-бетлар.

Яна ибодат қиладиган жуда кенг бир жой ҳам яратиб, ибодат қилувчиларнинг қадрларини юксаклардан оширдинг. Юзларида нафис, улуғворлик матоси ва бошларида ридо бўлган обидлар худди қуёш сингари саодат нурларини тарададилар. Улар фалак хонақоҳида Ғаззолий сингари ноёб толега йўл топганлардандир. Бу юлдузлар туркуми (Муштарий – Юпитер сайёраси «Саъди акбар», «Фалак қозиси» деб ҳам юритилди) гўё кўк гумбази узра безакли қандил ёхуд Арши аълодаги минорада жойлашган яхши хулқли Жаброилга монанддир. Шунинг учун у олтинчи фалакдан туриб кишиларга бахт ва толе улашади.

Яна бир фалакни қатл қилинадиган жой қилиб бунёд этдингки, унинг ором олувчиси дўст аталмиш – қотилдир. Бу Миррих – (Марс) сайёраси бўлиб, бешинчи фалакда жойлашган³. Кишилар унинг тиғидан ҳеч қачон омонлик топа олмаганлар. Унинг ялатироқ тиғи бало чақмоғи бўлиб, ундан оқадиган сув халқни ғарқ қилувчи офатдир. Эл бўйнини кесмоқ, ўткир қилич билан бошни учирмоқ унга ҳамишалик одатдир. У шунчалик қонхўрки, кесилган бошнинг косасини қадаҳ қилиб май ўрнига қон ичади, қон эмас, қатра-қатра заҳар ютгандек қаҳр билан нур сочади.

Сен яна бир пок, тоза гулбоғ – жаннат ҳам бунёд этдингки, унинг мақом қилувчиси ҳурдан ҳам афзалдир. У осмон мулкининг шоҳи қуёш бўлиб, оромгоҳи феруза рангли осмон тахтидир. У кўк аҳлининг ярашиқли безаги, кўрар кўзи, балки кўз қорачиғидир. Порлоқ чақмоқлар унга кўзгу бўлиб, даъволарига гувоҳ зарралардир. Баланд кўшк пештоқидаги қуёшмонанд заррин нақшлар

³ Мумтоз шеърятда ва умуман Ўрта аср Шарқ адабиётида Миррих (Марс) сайёраси «Осмон (Фалак) аждаҳоси» ёки шери деб аталган. «Баҳроми фалак» деган шакли ҳам учрайди.

сингари улар ери ҳам кўкда айланувчи мовий гумбазлар ародир.

Яна бир юксак фалакка сержилва Зухра (Венера – Чўлпон) юдузини жойладинг. Созанда ва хонандалар ҳомийси ҳисобланган қуёш чеҳрали бу «барбат» чалувчи ўз созини чалганда гўё жон иплари унга тор бўлади. Саргузаштлар унинг торига гузориш беради, тирноқлари эса бағирларга – ҳориш. У қачон ёқимли куй бунёд этса, буюк ақл соҳиблари ҳам фарёд чекмай қола олмайди. Барбатининг овози етиб борган жойда на дилғашлик қолади, на ғамташвиш. У гўё доира ичидаги қўнғироқчалар сингари кўк тоқида хотири жамлик билан оҳанг тузади.

Яна бирини кутубхона қилиб яратдинг⁴ ва у ерга китобат ишларида оқилу доноларни тўпладинг. Улар яширин фикр ва мазмунларни диққат билан текширувчи нуктадонлар орасидаги нозик ҳунар эгаларидир. Сув қасрга тушса ўша рангга киргани сингари, уларнинг ишлари ҳам бошдан-оёқ ўйину найрангдан иборат. Одатлари қалам тарашлаш ва саҳифаларга нозик маъноли сўзларни битмакдан иборат. Фалак сатҳнда улар ибратли ёзув тахтаси сингари, ер узра эса паргорда чизилган нақшдек кўринадилар.

Яна бир фалакдан ажойиб бутхона бунёд етиб, унинг истиқомат қилувчисини тез сайр қилдинг. У шу даражада тез еладики, ҳатто қадами ерга тегмайди. Шу сабабдан бўлса керак, у турар жойини бот-бот алмаштириб туради. Фақат манзилини эмас, номини ҳам гоҳ «бадр» (тўлипой), гоҳ ҳилол (янги кўринган ой) дея ўзгартириб туради. Тезравлигидан баъзан улуғлиги ва баъзан қийинчиликлари ортиб туради. Унинг гоҳ тўлишиб, гоҳ ин-

⁴ Уторуд – Меркурий сайёраси классик адабиётда афсоналарга танғиб «Фалак котиби – шоирлар ҳомийси» деб ҳисобланган.

гичкаланиб ҳолдан тойиши шундан бўлса керак. У ҳаракат бобида осмону фалакдан тезкор, аммо кўринишда унинг олдида чумолидек кичикдир.

Сен фалакиётга шу тахлит хусусиятлар ато қилиб, уларнинг ихтиёрларига оналарни топширдинг, отани етти⁵ ва онани тўрт⁶ қилиб, оқибат яна улардан учтасини чиқардинг.

Онани тўртта қилганинг таажжубланарли ҳол эмас, чунки шариятда тўрттагача бўлган никоҳга рухсат этилади.

Яна бирининг мизожини тез қилиб, феълини шуълаҳез – ёлқин қўзғатувчи қилдинг. Ҳаёт аҳлининг бундан нажот топтоғини тилаб, иккинчи бирига мулойимлик руҳини бахш этдинг.

Сайёраларнинг бирини фалак сингари сайр этувчи қилиб ясадинг. У равшанликда жаҳонни акс эттирувчи қўзғу сингаридир (Зуҳра – Ҳулкар юлдузи).

Бирининг фаолиятини хира қилиб яратганинг сабабли у ўз вазифасида хор-зор бўлди⁷. Бу жуфтликларни мустаҳкамлаш мақсадида уларга неча фарзанд ҳам ато қилдинг⁸.

Бирига камолот жилвасидан ҳаёт бердинг, шунинг учун унинг кўриниши, порлаши новвот рангидадир. Бировига тош⁹ моддасидан озиқ берганинг ҳолда, иккинчисига (суюқлик бўлгани учун) сараланган нарсалар ато қилдинг.

⁵ Етти қат осмонга ишора.

⁶ Осмони фалак икки пояс – экватор ва эклиптикага бўлинади. Эклиптика экватор ва бошқа нуқталар билан кесишганда тўртта тенг бўлган бўлақларга бўлинади. Бўлақларнинг ҳар бири яна учта тенг бўлақларга бўлинади ва уларнинг ҳар бири бир бурж (Зодиак белгиси – зодиака)ни англатади. Беруний, ўша асар. 87-бет.

⁷ Зуҳал – Сатурн сайёраси бўлиб, у нахсият – нахслик, иши олдинга кетмасликнинг рамзи сифатида тилга олинади.

⁸ Буржлар.

⁹ «Меннлай тоғи» юлдузлар туркуми.

Бирини мулойимликда Жон гавҳари янглиғ ясаб, унинг ҳаёт манбаини Хизр суви қилдинг¹⁰.

Шу тахлит барча босқичларни яратиб бўлгач, инсон гулбоғини бунёд этишга киришдинг ва у ерда инсон гули – атиргул очилишига муваффақ бўлдинг. Инсон гули демай, жаннат боғининг гули очилгач, унинг танига қадр-қимматдан ёпинчиқ ёпиб, бошига буюклик белгиси – тож кийдирдинг. Кўнглини сирлар хазинаси, юзини эса ойна соҳиб қилдинг. Бу ойнада жамолинг нури зуҳур этар экан, фаришталар буни кўриб «Оллонинг зиёси» дея тасанно айтдилар. Шу тариқа инсонни вужудга келтириб, фаришталарни уларга сажда қиладиган қилдинг. Шу сабаб қайси бир кўзгуда аксинг жилваланар экан, фаришталар нима учун унга сажда қилмасинлар? Сажда қилмаганларга таъналар ёғилса-да, «таън» сўзининг «нун»и улар бўйнига лаънат ҳалқаси бўлиб тушса.

Сен инсонга баланд мартаба бериб, унинг кўнглини муҳаббат қўйишга сазовор қилдинг. Булути кўтарилган қуёш сингари, сенинг ишқинг унинг кўнглига кучли ўт солди. Юзингдаги тўсиқ кўтарила боргани сари, унинг ишқи ўти янада зиёда бўлди. Шу тафайли қайси томонга кўз солса, фақат сенинг жамолингни кўрди. Ҳуснингга восил бўлиш истаги унинг кўнглида кучли хоҳиш уйғотди.

Шуниси диққатга сазоворки, марҳаматли маъшуқа ўз жамолини намоён этмоқ учун сахийлик билан оламни бунёд этишга киришди. Бундан мақсади энг олий зот – Одамни яратиш эди.

Одамни яратишдан мақсад олам бунёди, оламдан бошқа нимаики нарсалар бор, уларнинг ҳаммаси инсон мақсади учун яратилди.

¹⁰ «Ҳут» юлдузлар туркуми.

Инсон зоти касби-кори яратувчилик бўлган бундай улуғ зотни ҳаргиз қўрмаган. Разм солсам, адамдан – абадийликдан ҳам бошқа нарсалар бор экан. Сенинг ўзинг ҳам ошиқ, ҳам ишқ ва ҳам маъшуқ экансан. Демак, сен мутлақ маъшуқу ошиқсан, ишқу ошиқликлар ҳам фақат сен учун яратилган, вассалом!

II

Мутлақ иззат ва ҳурматга сазовор бўлган олиҳиммат Яратувчи карамининг «к» ҳарфи ўжарлик билан «ёзуқ» сўзидаги «қ» ҳарфини ерга наст қилди ва «р»си ройи олам билан гуноҳ кўзини кўр қилди ва «м»си эса зўр марҳамат билан хато сўзининг ёзилишига кечирини рақамини чекиб, гуноҳларни ўтишини тилаб ва шафқат дарёсидан омонлик ис-таб муножот қилмоқ ҳақида

Эй қўли очик ва сахий кишиларни ҳақиру камтар қилган саховатпеша зот! Оламдаги ҳар бир шоҳнинг саховати сенинг марҳаматинг туфайлидир! Агар сен уларнинг мартабасини баланд қилиб, давлатини зиёд қилмаганингда, улар ўзлари-ча эҳсон улашармидилар. Карамлилар гарчи тож соҳиби бўлсалар ҳам, лекин барибир сенинг бахшишингга муҳтождурлар. Аввало сен улар учун хазиналар эшигини очиб, эҳсон қилишни буюрдинг, улар амрингни вожиб айладилар. Бас, шундай экан, ҳақиқатан ҳам улар карам қилувчилар эмас, балки сенинг ўзинг соҳибкарамсан, улар карами фақат сен туфайлидир. Шунинг учун, эй Парвардигори олам, сени карамлиларнинг карими, аҳли карамни эса эҳсон борасида бир восита деб айтсам ҳеч ажабланарли эмас. Бу сўзимни қувватловчи бошқа далиллар ҳам бор, у ҳам бўлса энг улуғ зотларнинг бу борадаги фикрларидир.

Эй соҳибкарам! Сен ҳамма нарсага карам кўзи билан боқасан, шу сабаб барча гуноҳкорларнинг гуноҳини ҳамиша кечириб келасан. Бу сенинг ҳадсиз-ҳудудсиз олижаноблигингдан нишона бўлиб, бундай савоб иш ҳеч бир банданинг қўлидан келмайди. Шундай экан, агар халқнинг қандайдир гуноҳи бўлса, у қиёмат кунигача бахшиш этилиши табиий.

Карамингнинг чексизлигидан ўз элчинг – Пайгамбаримизни (Муҳаммад с.а.в.) ҳам ҳимматпарпар қилдинг.

Эй менинг Парвардигорим! Банда зоти мавжуд экан, унинг гуноҳ ишлар қилиши табиий. Сен соҳибкарам сифатида айбжўларга марҳамат қилиб, уларнинг бир эмас, бир қанча гуноҳларини афв қилиб келгансан. Агар афв билан марҳамат шундай бўладиган бўлса, дунёдаги жамики халқларнинг гуноҳи кечирилиши табиий. Умид қиламанки, сенинг карамингнинг ниҳояси бўлмаса, эл гуноҳи кечирилишининг ҳам охири бўлмас. Ахир мурувватли дарё тошадиган бўлса на пастлик, на баландлик қолади.

Мен ҳадсиз гуноҳлар содир қилган бўлсам, қандай қилиб сендан ноумид бўлай? Чунки мен сенинг олдингда ҳисобсиз гуноҳлардан ёмон отлиқман, ниҳоятдан ортиқ жинояткорман. Шу боис қаддим хижолат юкидан букик, бунга яна бошга тушган турли ташвишлар ҳам қўшилганидан вужудим гўё исён ўтидан алангаланади. Бу ўт танимни куйдириб, тутуни рўзгоримни қаро қилмоқда. Йўқ, йўқ! Вужудим катта оловхонага айланиб, ногирон жисмим унга ўтин вазифасини бажармоқда. Ловиллаб ёнаётган жисмимни оловхона эмас, балки алангалари кўкка ўрлаётган дўзах деб аташ тўғрироқ бўлар. Дўзах ўти гуноҳ шуълаларини шундай алангалатмоқдаки, унинг ёлқини марҳаматли бу-

лутларни худди пахта сингари куйдириб кул қилмоқда. Бу кучли алангадан юлдузлар юзи ўртанар, нафақат юлдузлар, ҳатто фариштаю парилар ҳам куйиб ўртанар эдилар. Шу тахлит қора тутун осмонни фалакни буткул қоплади, натижада даҳшатли зулмат юзага келди. Бу ҳолатни кўрган замона уни «шом» деб атади. Уни «шом» ҳам эмас, зулмат кигизи деб, бутун коинотни зулматга – мотам либосига бурканди, деб айтсам янада тўғрироқ бўлар. Бу манзара, гўё қазо менинг гуноҳларим қўплиги учун ўлдирмоққа чоғлангану, шундан дунё одамлари аза либосини кийганини эслатади ёхуд бутун осмони фалакнинг ичини қора қайғу ғамнок этгану, ёқасини субҳ тонги чок этгандек.

Ажаб, қизиқ ҳолат вужудга келди. Ана шу талай ғам-ғуссаларга қарамай, фалак менинг қора тақдиримни оқлик – равшанлик томон бурди. Бунга не асос бўлганини сўрасанг, айтай – зулмат исёнига ёришиб бораётган тонг сабаб бўлди. Оппоқ тонгни зулматни йўққа чиқараётган пахта мисоли бил, унинг заррин нурларини қаро тун ўралган кафаннинг ришта – толалари дея фараз қил. Тонг шом зулматига, яъни ажал гуруҳига шиддатли ҳужум қилиб, унинг ҳар торидан йўқлик манзили сари тортди. Мени ҳам ажал сочларимдан тортқиларди. Шу сабаб ўтди оҳларимдан нечун ўт сочувчи бўлмай? Шу аснода машаққат ила ўладиган бўлсам ғам тортмайман, чунки банда бор жойда ўлим ҳақ. Лекин ўлим жонимга келган кулфат бўлиб, жамики кўнгилсиз нарсаларнинг энг ёмонидур. Мунгача ўзимдан кетиб, гумроҳлик билан умримни бекорга ўтказдим, беҳуда валақлашлардан кўнгил кўзгуси хира тортмади, бўйинни ҳам қилувчи ўринсиз чалғишлардан қадамимни тиймадим. Туну кун майхонада сармаст бўлиб, жойнамозни май учун гаровга қўйдим, елкамга ташланган ёпинчигим

четларидан майсузгич сифатида фойдаландим. Майхонани қоп-қоронғи бутхона деб фараз қилсанг, мени унда яхшиликларни қадрламовчи қари мажусий деб бил.

Ана шунча юзи қораликлар, расволиклар, бебошликлар қилган бўлсам-да, сендан асло умид узмайман, чунки караминг дарёсидан ноумид эмасман. Бу оламда кимки гуноҳкор экан, сенинг илтифотингга сазовордир. Буни билганимдан кейин ҳолим хароб бўлди, умид билан яна кўпроқ гуноҳ содир қилдим. Эшитишимча, Хорун деган олий ҳимматли шахс ҳамманинг кўплаб хатосини афв қилсам, дер экан. Агар шундай экан, менинг қанчалик хурсанд бўлишимни халқим билса эди. Халқ ўзини ана шундай ғамхўрликлар билан ардоқланишини билганда, унинг васлига етишиш учун гуноҳдан бошқа ҳеч қандай иш қилмаган бўлур эди.

Худоё Хорун каби улуғ кишилар минглаб, ўн минглаб мавжуд бўлсин. Фақат Хорун эмас, Ашк ва Фаридун кабилар ҳам зиёда бўлсин. Сенинг даргоҳингга улар карам бобида бир хасчадирлар, хас ҳам эмас, ундан ҳам пастдирлар. Агар булар саховатда шунчалик бўлсалар, бу бобда сени нима деб аташ мумкин?

Агар уларни шоҳ деб фараз қиладиган бўлсак, мен улар олдида бир камтарин гадоман. Лекин ўлар вақтида гадо ҳам, шоҳ ҳам тенгдирлар.

Қуёш ерни ўз нурлари билан мунаввар қилган чоғида зарралар орасида фарқ борини ким фаҳмлабди? Ана шу зарраларга карам қилганингга Навоийга ҳам бир заррага қилганчалик саховат кўрсатгин. Гарчи у гуноҳкор ва такаббур бўлиб, жазога сазовор бўлса-да, сен ундан карамингни дариг тутма, чунки сен бунга қодирсан. Шу сабаб хато қилганларни ҳисобга олмай, қилган гуноҳларига лойиқ жазоламасанг. Улар қанчалик миқдорда

гуноҳ қилган бўлсалар-да, сен чексиз саховатинг билан гуноҳларини кечсанг. Худоё зуҳду тоат қилмаган бандаларингга пайғамбарни ўртада туриб воситачилик қилишини насиб этгин.

III

Табаррук номлари «Саййид-ул-мурсалин» (пайғамбарларнинг улуғи) бўлган гуноҳкорлар ҳимоячиси ва муборақ сифатларига «биз сени бутун оламга фақат раҳмат бўлсин деб юбордик» деб ёзилган Расули амин васфидаким, саловатларнинг энг афзали ва саломларнинг энг мукаммали унга бўлсин

Эй боши узра улуғворлик гавҳари порлаган ва жамики пайғамбарларнинг сардори бўлган зот! Пайғамбарлар сенинг эл ва жамоанг десам тўғри бўлмас, чунки уларнинг вужуд топиши сен туфайлидир. Аввало, сенинг гавҳардек пок зотинг яратилди, сўнгра дунёдаги бору йўқ нарсалар бир-бир пайдо бўлди.

Бир пайтлар сенинг нуринг зуҳур этмаган вақтда қоронғилик ҳам, ёруғлик ҳам аён эмас эди. Ҳақ сенинг нурингни маҳбуб қилиб, унинг зиёсидан жамики осмон шамларини ёритди. Бу чироқлар ўз шуъласини ёритиши билан баробар, барча пайғамбарлар учун ҳам ёруғлик манбаи бўлди. Фақат пайғамбарлар эмас, нимаики жонли мавжудот бўлса, уларнинг ҳаммаси бу улуғ нур – гутурт зиёсидан кушойиш олар эдилар. У зиёни гутурт эмас, қизил ёқут, у ҳам эмас, оби ҳаёт деб айтсак, тўғрироқ бўлар.

Вужудингни тақдир аввалдан ноёб-нодир қилиб яратар экан, сен туфайли барча пайғамбарларни ҳам ғилу ғашдан ариган, покиза қилиб бунёд этди.

Тангри сенинг пок зотингни ҳамма нарсадан илгари яратди, шундай экан, Одам Ато сенга фарзанд бўлса ажаб эмас. У оталик расмида сендан улуғдир, аммо асли яратилишида сенга фарзанд ўрнидадир. Модомики шундай экан, сен унга ота бўлиб, унинг ёш бола сифатида яратилганлигига ажабланмаса ҳам бўлади. Чунки бу тушунчага «Мен пайғамбарман» деган ҳадис ҳам далилдир. Демак, Одам Ато сенга ўғил ўрнида бўлса, бошқалар набира қаторида бўлишлари табиий.

Сенинг насл-насабинг ақлни лол қолдиради, мўъжизаларинг эса ақлли-зукколарни ҳайратга солади.

Мусо пайғамбарга ҳақ «Таврот»ни¹¹ баён этган вақтда, Сенга мазкур баён таркибидаги мўъжизалар аввалдан аён эди.

Довуд алайҳиссаломнинг китоби бўлмиш «Забур»да ҳам Сенинг мўъжизотинг зуҳур этилгандир.

Исо пайғамбарга нозил бўлган «Инжил»да эса Ҳақ томонидан Сенинг барча хусусиятларинг баён этилган эди.

Ислом илоҳиётининг илк шакли «Калом» ҳам сен туфайли тартиб топиб, унинг ҳар бир сўзи мўъжиза яратувчи бўлди.

Осмони фалакдан нозил бўлган қанча китоб бўлса, уларнинг ҳаммасида сен борангда хабар мавжуд.

Сен дунёга келишинг биланоқ равшан нуринг ҳамма ёқни мунаввар қилди. Бу нур шуъласи қуёшдан тортиб то Маккаю Мадинагача бориб етди. Сенинг сажданг учун жамики бутлар, худди бутпараст бутга сажда қилгандек ерга бош эгдилар. Сени

¹¹ Иудаизм (яхудий дини)нинг талқинига кўра, Худо «Таврот»ни Мусо пайғамбарга нозил қилган, шунинг учун у кўпинча «Мусо қонунлари» деб ҳам аталади. «Ислом». Тошкент, 1987 йил, 160-бет.

шундай улуғвор қилиб яратганга сен ҳам миннатдорчилик изҳор этиб, сажда қилишинг фарз. Чунки Ҳақ сени таъзим қилувчи қилиб яратди. Шу туфайли ҳаққа сажда қилиш ҳаммага аён бўлди.

Сенинг таваллуд топганингдан бутун жаҳон ёришди, гўё кўкда бир эмас, икки қуёш порламоқда эди.

Фалак бу ишлардан огоҳ бўлгач, сенга жамики шоҳларга сардорлик қилиш вазифасини берди. Лекин фалакнинг бундай мурувват кўрсатишга қандай ҳадди сиғарди, чунки сени Тангрининг ўзи азал то абад шоҳ этиб яратган. Бу фикрларимга гувоҳ – бошингдаги саховат тожи бўлса, далил – набийлик нишонингдир. Бу шундай нишонки, қуёш нурига юлдуз ниҳон бўлгани сингари, унинг нақшларини сенинг улуғвор елканг тўсиб туради. Уни юлдузга ҳам тенглаштириб бўлмайди, у Аллоҳнинг қудратли қўллари билан ҳукм хати битилган узукдир. Бу ҳукмда сенинг вужудинг сирлар хазинаси экани, хазинангдаги дуру лаълларнинг эса аслиги битилган. Ҳотаминг (муҳринг) фаннинг яширин сирларини ошкор қилиши баробар, лозим бўлган вақтда сукут ҳам сақлай олади. У оддий жисм эмас, шоҳлар хазинасидир, йўқ, у ҳам эмас, илоҳий қудратга эга бўлган узукдир. Кимгаки шундай узук даст берса, унинг кўзида осмону ер акс этса, ҳайрон қолиш керак эмас, бундай узук – узук эмас, у ой узра ярашиқли безакдир ёхуд қуёш устидаги мушкин соядир.

Қуёш ҳар қандай кўланкани йўққа чиқаради, шундай экан, нима учун соя бу мартабани ўзига касб этди? Шамнинг ҳам сояси кун ёришгач йўқлик сари юз тутати. Бу ҳақиқат ҳаммага аён бўлгач, нима учун у бу сояга қўшни бўлди? Қуёш у (шам) сояни ошкора рашк қилганидан ҳар куни титраб, сарғайиб ўз нурини сочади. Сенинг қуёшингга

юзта тўлин ой хизматкор, икки зулф эса икки лайлатул-қадрдир¹². Уни зулф демасдан, ўз хушбўйлиги билан Чин мушкини янада қорайтириб юборган икки қоп-қора анбар ҳидли соч дейиш ўринлидир. Тонг шамоли мушк ҳидини бутратиб Чинга довурутказди, натижада Чин шаҳри ҳам худди мушк солинган идиш сингари ифор бўйини анқитаётган шамол билан тўсди. Агар Чин мушкдони қора зулфдан тунга монанд қораликни қарз олмаган экан, унда нима учун у қоп-қорайиб кетди?

Зулфлар ўралганда уларнинг буралиб тўлганиши худди икки анбарин қора илонни, жисм эса хазинани эслатади. Уларни ечиб тараганда гўё майин шамол гул устидан сунбул сочаётгандек бўлади. Юзинг эса анбар ҳидли сунбул сочлар оғушида тузоққа тушган иқбол қушини эслатади. Сенинг тузоғингга банд бўлгап қуш – Азозил сингари оқибатда бахтиёр бўлади. Оёғинг тагида сенга қарам бўлиб ётган қуш ҳатто бойўғли бўлса ҳам бахтлидир. Чунки бировга вайрона хазина бўлгани сингари, унинг ҳамхонаси аждаҳо бўлса не ғам?

Ўлимга ўз нафаслари билан даво топганлар, ҳассаларини¹³ ташлаб аждаҳо қилган бўлсалар таажжуб эмас.

Сўзлаётганда оғиз булоғидан оқаётган ҳаёт сувини ҳаё тўрт тўсиққа солди. Модомики, сенинг кучли далилларингнинг қуввати маълум экан, Исо пайғамбар ҳосил қилган аждаҳони чумолига айлантиришинг ҳеч гап эмас. Қандай Исолар ёки Мусолар бўлмасин, сенинг маслагинг аён бўлиши биланоқ зарбага учрайдилар.

Офарин сенга, эй пайғамбарлар ҳомийси! Сен пайғамбарлар сафидан юдузлар қадарлик кўп

¹² Қадр кечаси рамазоннинг 27-кечаси бўлиб, бу кеча қутлуғ ҳисобланади.

¹³ Мусо пайғамбарнинг афсонавий таёғига ишора.

қўшин йиғдинг. Лекин сенинг офтобинг кўриниши билан унинг нурлари юлдузлар сипоҳини тўсиб қўйди. Сенинг жилвагоҳинг осмону юлдузлар макони бўлиб, ўзингдан нур чиқарган пайтингда Арш¹⁴ оёғинг остида паст бўлади. Ҳузурингда Жаброил хизматкорлик қилади. Агар бу фикримга далил истасанг, Меърож туни воқеаси асос бўла олади.

IV

У баландпарвоз Ҳумойнинг жадаллиги ва Меърож тунисида нарғиз кўзи билан кўнғил гунчаси аригидан сероблик қилгани таърифида

Коинот жамолига хол бўлиб тушган бу қандай бахтиёр қоронғи кеча! Балки у хол эмас, бутун мавжудотга анбар ҳидини таратаётган хуш исли кокилдир? Унинг мушкин бўйи ошкор бўлгач, бутун жаҳонни ифор ҳиди қоплади. Оҳиста эсган энгил шабада мушк билан бирга тонгнинг кумуш толаларини ҳам ёя бошлади. Булар кумуш толалар ҳам эмас, йўқ, қоронғи кечада ҳар ёндан кўрина бошлаган юзлаб шуълали нурлардир. Бу нурлардан нафақат ер юзи, балки осмон қоронғилиги ҳам ёришиб, фалак гулбоғи жаннат боғидек мусаффо, чарх юлдузлари эса жаннатмакон бўлдилар. Фаришталар порлоқ, юлдузлар каби ёхуд олам атрофида учаётган шабпараклар сингари юқоридан пастга тушдилар. Бу қушларнинг қаноти ели етган жойларда шайтонлар ғубори кўкка совурилди. Шундай кечаларнинг бирида фалак боғининг тоза гулбарги бўлган кўк чироғи худди қуёш сингари халқдан махфий равишда ердан кўтарилди.

Ногоҳ бир шиддатли чақмоқ чақилиб, бутун олам нурга ғарқ бўлди. У чақмоқ ҳам эмас, яшин

¹⁴ Осмоннинг энг юқориси.

тезлигида учувчи қуш бўлиб, қўлида ҳам шу турдаги чақин қуши бор эди. Уларнинг бири Арши аъло айвонининг қуши бўлса, иккинчиси жаннат бўстонининг сайр қилувчисидир. Унисига еттинчи осмон қаеридаги дарахт сайраш макони бўлса, бунисига жаннат боғи яшил майдондир.

Қисқаси, беҳишт боғининг нодир товуси ва вафодор ишончли фариштаси етиб келган эди. Қушдек енгил ва чаққон пок тийнатли сайр қилувчи буроғининг мақоми жаннат боғлари эди. Фалак сайридан у зўр ҳузур қилар, шу боис минг йиллик сайр унга бир қадамчалик йўл босиш билан баробар эди. Хаёл элчиси қай томонга азм этса, унинг қадами ҳам шу томонга қараб қўйиларди.

Шу пайт Тангри ҳузуридан сайрга чиққан яхши хабарлар даракчиси осмони фалак даргоҳларини бирма-бир босиб ўтиб, чангу тўзонга ботган ҳолда дўстининг олдига етиб келди ва унга Тангрининг саломини топшириб айтдики: «Айрилиқ мақомини (оралиқ масофани) босиб ўтиб, тездан Ҳақ висолига етмоқ керак». Бу сўзни эшитгач, илдамқадам сайёҳ кўкни кезмоқ мақсадида, тезлик билан ўрнидан турди. Хабар олиб келган қосид (Жаброил фаришта) унинг отини ечиб, айлантириб, саёҳат анжомларини тайёрлади. Суворий яшин тезлигида отланиб, Буроқини (отини) Байтулҳарам¹⁵ томон суриб кетди. У отини йўрттириб, шаҳарнинг энг узоқ бурчагигача борди ва у ердан оти билан биргаликда юксак осмони фалакка кўтарилди.

От бутун асбоб-анжомлари билан боғу роғлардан, елу ўт, суву тупроқлардан ўтиб борарди. Аввали жавлонгоҳи қаро ер эди, энди бўлса, яшин тезлигида учганидан Арши аъло ҳам тагида гиламдек тўшаларди. Туби бўшлиқ, холиликдан иборат

¹⁵ Макка шаҳридаги Каъба деб номланган машҳур зиёратгоҳ.

бўлган фалаклардан елиб ўтиш осон эмас эди. У шу кетишда аввало осмон чироғи – ойга етиб борди. Қамар бекатини нурлари билан чароғон қилгач, у билан хайрбод қилди. Нурларга фарқ бўлган ой мартабаси ҳамишавий нур таратишда қуёшдан ҳам баланд бўлди.

Унинг оти иккинчи фалакка қадам қўйиши билан Уториднинг сиёҳдону қалами синди. Бу мактаб кўрмаган (юлдузлар туркуми)лар илмлар хазинасини кўргач, уларнинг машғулоти тезлик билан илм ўрганишдан иборат бўлиб қолди.

Суворий энди учинчи фалакни кўзлаб, шитоб билан елиб кетди. Фалак соҳиби Зуҳра сайёраси уни кўргач, айтаётган қўшиғини тўхтатиб, чалаётган уд (барбат)ини тезлик билан чодирига яширди ва ўрнидан туриб йўл бўшатди. Шитоб билан елаётган арғумоқ қуёш фалагига етиб келди ва унга кўп маломатлар қилди. Чунки тун қоронғилигини ёрита олмай, уятдан ер тубига ботиб кетган эди.

Шундан сўнг суворий бешинчи фалакка кириб келди. У ерда Баҳромни тобе қилиб, ўз амрига бўйсундирди. Баҳром (Миррих – Марс сайёраси) улус қонини аёвсиз тўкмакликни бас қилиб, қиличини қинига солиб қўйди.

Раҳнамоси уни олтинчи фалакка етказди. Фалак соҳиби Муштарий Муҳаммад номини хутбага қўшиб, унинг ҳукмронлигини эълон қилди. Холис фалак унинг дуосига қўл очиб, бошига жамики юлдузларни сочди.

Арғумоғи еттинчи фалакка етганида Зуҳал (Сатурн) сайёраси унинг бахт-иқболидан баҳраманд бўлди. Натижада бутун наҳсиятлари (иши олдинга босмаслик) йўқолиб, толе унга ёр бўлди.

Шундан сўнг саккизинчи фалак сари йўл олиб, у ерда ўзининг келишидан севинчга тўлган турғун юлдузларни кўрди. Улар саккизта чаман гуллари-

ни хушдилик билан очиб, бошидан гулу настаринлар сочдилар.

«Ҳамал»¹⁶ Муҳаммаддек меҳрибон кишини топгач, Мусо (пайғамбар) сингари чўпондан воз кечди. Осмони фалак эса худди жувозкаш ҳўкиз¹⁷ (савр) сингари унга фидойилик билан атрофида айланар эди. Жавзо¹⁸ (эгизаклар) ҳам унинг хизматига бел боғлашиб, дуосига қўл очиб турарди. Мақсадига етган қисқичбақа¹⁹ унинг отига ғамхўрлик қилиб, панжаларини очиб қаршиларди.

Шерни кўрган қари тулки қандай аҳволга тушса, паҳлавонимиз етиб келгач, арслон²⁰ ҳам шу кўйга тушиб қочди.

Фалакдаги бошоқ²¹ доналари жилваланувчи гавҳарни эслатар, гавҳар ҳам эмас, ёниб, порлаб нур сочаётган ёруғ юлдузлар сингари эди. Унинг оёқ томонида мизон²² жойлашган бўлиб, у ўз ишини адолат билан юргизар эди.

Чаён²³ ўзининг ҳамишавий одатига кўра думини гажак қилиб, нишини санчмоқчи эди, ўз-ўзидан банд-бандидан ажраб кетди.

¹⁶ Қуёш йили ҳисобида биринчи ой номи (март). Эски астрономияда эса ўн икки буржнинг биринчиси. Бу бурж қўй шаклида фараз қилинади.

¹⁷ Савр (ҳўкиз) – иккинчи бурж бўлиб, юлдузлар туркуми ҳўкиз шаклида тасаввур қилингани учун шу ном берилган.

¹⁸ Эгизаклар. Дупайкар деб ҳам юритилади. Осмоннинг «Хатти Истуво» (экватор) қисмидаги юлдузлар туркуми. (Ҳозирги астрономияда «Орион».)

¹⁹ Тўртинчи бурж бўлиб, саратон номи билан юритилади. Ёз фаслининг биринчи оyi.

²⁰ Бешинчи бурж бўлиб, «асад» номи билан ҳам юритилади – шер шаклида тасвирланган.

²¹ Ҳўша. «Сунбула» деб ҳам юритилади. Буржларнинг олтинчиси.

²² Ўн икки буржнинг еттинчиси.

²³ Қуёш буржининг саккизинчиси бўлиб, «ақраб» номи билан ҳам юритилади.

Қош учидан имо-ишора қилингани сингари, икки ёй²⁴ оралиғида ёй суюнчилик хабарини етказишга ошиқар эди. Унинг ёнидаги эчки²⁵ эса ўз сутининг ҳар бир томчисини йирик, думалоқ катта дурга монанд қилиб ястаниб ётар, ёнбошидаги далв²⁶ эса йўл устига қўйилган катта хумларни сув билан тўлдириш ила овора, суви тугаса, ўрнига инжу сочиш ниятида айланар эди. Толе истаб Ҳақ дамидан ҳаёт топган балиқ²⁷ ҳам «покдур ул ўлмайдиган доим тирик зот», дея сано-мақтовлар ўқир эди.

Коинот боғи шундай гўзал безак ва ҳашам топган эдики, унда ҳар бир фалак гўё бир нилуфардек кўринар, осмон суворий оёқлари тагига ўзининг мовий атласини шошиб-пишиб тўшар эди.

Саккиз фалакни осонлик билан босиб ўтган Муҳаммад ўз арғумоғи билан осмоннинг энг юксак қавати – Арши аъзамга кириб келди. Арш унга фахр билан боқиб, отига кўз қорачиғидан тақа қилди, сўнг минбарига безак бериб, суворийни устига чиқарди. Минбар уларнинг кўкка кўтарилиши учун поя бўлиб хизмат қилди. Аршнинг шип ва пештоқларидаги заррин нақшлар қуёш рухсоридан мунаввар бўлгани сингари, пайғамбар ёғдусидан лавҳа юзи ҳам ёришиб кетди. Унинг ташриф буюришидан қаламга қушойиш етиб, кўз тегмаслиги учун «ин якод» – «яқин бўлсак» оятини ёза бошлади.

Шу тахлит у кўнгил мулкига, кўнгил мулки ҳам эмас, маънавий оламга сайр қилар экан, шу он оёқлари остида зинапоялар пайдо бўлди. У зинапоя-

²⁴ Тўққизинчи бурж бўлиб, «қавс» номи билан ҳам юритилади.

²⁵ «Жаддий» номи билан ҳам юритилади, қуёш буржининг ўнинчиси.

²⁶ Бу ўн биринчи бурж бўлиб, «кўнак», «қовға» (водолей) номлари билан ҳам юритилади.

²⁷ Буржларнинг ўн иккинчиси бўлиб, «хут» номи билан ҳам юритилади.

лардан Аллоҳ нуридан сарафроз бўлганича юқори-га кўтарила борди. Рўпараларида афсонавий гўзал бир ёлқин кўринди. Буни кўрган арғумоғи юришдан таққа тўхтади. Суворий отдан тушиб, арғумоғини осмон хабарчиси (Жаброил)га топширди ва фазога қадами тегмаган ҳолда (вазнсизлик ҳолатида) шу ёлқин томон юриб кетди. Борар экан, унга на тўрт асл (сув, ҳаво, тупроқ, ўт) ҳамроҳлик қилар, на ён томонида (пастдан) биров ундан хабар олар эди. Унинг кўнглидан ҳамма нарса кўтарилган, бутун қалби фақат ошиқлик билан банд эди. Йўл-йўлакай устки либоси ва бошидаги шухрат туғини ечди. Унинг бутун вужудини йўқлик ғубори соғинчга айлантириб юборгани натижасида борлиғу йўқлиқдан кўнгли осойишта эди. Лекин унинг на ўзида, на жонида тирикликдан нишон бўлиб, фақат маъшуқа висолига етишиш учун ошиқарди.

Ҳақиқатан ҳам то ўзлигидан кечмай туриб маҳбуба жамолига эришмоқ мумкин эмас. Шу туфайли у ўзлигини ўзидан бартараф қилган эди, муроди ҳар тарафдан ҳосил бўла бошлади. Ўзлиги орасидаги парда кўтарила бошлаши билан танҳолик ниқоби кўзга кўринди. Бу ниқоб етмиш минг қават бўлиб, унинг кўпроқ қисми қоронғилиғу озроқ қисми зиёдан иборат эди. Буларнинг бири-ни яхшиликка муяссар этувчи эзгу ел, йўқ-йўқ, лутфу эҳсон ели ўртадан кўтарди. У Ҳақ жамолига мушарраф бўлмоқ ва унга етишмоқ истагида янада яқинроқ топинди. Ҳақ у нимаики орзу қилса ёинки истаса, ҳаммасига даст берди. Кўзи етишмоқлик (қовушмоқлик) қуёшидан равшанлик топиб, оралиқ масофа янада яқин (аён) бўлди. Унинг теварак-атрофга боқишга мажоли етмас, кўзи Ҳақ фармонидан бошқа ҳеч нарсани кўрмас эди. У шу ҳолатда қимирламай ўтирди. Натижада иккилик шубҳалари йўққа чиқиб, фақат бир-

гина – танҳолик жафоси зоҳир бўлди. Пайғамбар ўз қўлидан борган халқининг тартиб-қоидаларига майл кўрсатган ҳолда поклик маконида махфий турар эди. У Ҳақ таолодан ўзига махфий бўлган нарсалар ҳақида жавоб топиб, ундан ўзининг ҳам илтижоларини эшитишни сўради. Ҳақ ўзи айтиб, ўзи эшитадиган даражада гоҳ ниҳон, гоҳ ошкора сўзлади. Унинг афв ёки марҳамат денгизи мавж уриб турганини кўрган пайғамбар, гуноҳкор бандаларининг гуноҳидан ўтишини илтимос қилди. У бу истагини арз этган заҳоти кўнглида яна халқнинг осойишталигини ҳам сўраш майли уйғонди. Бу маълум ҳақиқат. Чунки илгари орзу қилиб топмаган нарсасини топган киши кўнглига яна бошқа нарсаларни ҳам сўраш фикри келади. Бу худди ҳар бир ғунчанинг туғилишидан жаннат боғи янада жозиба олгани, ҳар бир қатра сувдан Уммон денгизи янада тўлиб-тошгани сингаридир.

Шундай қилиб, у ҳар қанча орзу қилган мақсади бўлса ҳаммасига эришди. Шундан сўнг у йўлда қолган йўлдоши ва аргумоғи томон равона бўлди. Улар олдига етиб келганда пайғамбаримиз таниб бўлмас даражада ўзгарган, улуғворлиги чексиз даражада ошган эди. У отига сакраб чиқди ва уни илгаригидек йўрттириб кетди. Юз берган бу ҳодиса фалак аҳли орасида шу даражада шов-шувга сабаб бўлдики, ҳатто фаришталар орасида ҳам ғавғо кўтарилди. Фаришталар йўл бошида тўп-тўп бўлишиб, зўр иштиёқ билан уни томоша қилишар эди. Пайғамбар жамолидан баҳраманд бўлмоқ учун бутун жисмларини кўзга айлантирган ҳолда унинг бошидан табақ-табақ нур сочар эдилар. Бу ҳол гўё уммон денгизига (сувга сув сочмоқ) сув сочганга ўхшар эди. Улар нур сочишлари баробар оёғини ҳам, ҳатто отининг туёғини ҳам ўпар эдилар. Уларнинг бир гуруҳи хайрлашиб улгуриши би-

ланоқ, яна бошқа бир тўдаси келиб «Хуш келибсиз» дер эдилар. Булар қайтиб улгурмай, ўзга хайл фаришталар етиб келиб, таъзим қилар эдилар. Осмонни фалакнинг ҳамма томони фаришталар билан шу даражада тўлиб-тошдики, натижада пайғамбарнинг ерга тушадиган йўллари беркилиб қолди. Ўн минглаб ёрқин шуълалар, талай оловли тўдалар ичида бир нур порлар эдики, унинг шуъласига ҳеч қандай ўт, ҳатто дўзах ўти ҳам зиён-заҳмат етказолмас эди, аксинча, бу ўтлар унинг шуъласидан баҳраманд бўлар эдилар. У шу тахлит ер манзилининг марказига тушмоқ учун фалак хайли орасига кирди. У шараф билан ер томон тушар экан, кўкда учиб юрган фаришталар сингари ҳар бир фалак боши узра парвона бўлар эди.

Уларни парвонага қиёслаш жоиз бўлмас – барча кўк юлдузлари ўз шамларини қўлларида тутганларича унинг нури машъалидан ўт олдирмоқда эдилар. Шу кўйи пайғамбар фалак аҳлини нурга фарқ қилиб, осмондан худди чақмоқ сингари ерга инди. Унинг жамоли ер боғига сўлимлик бахш этганидек, ғайрати Арш тупроғини поклади. У ўзининг қароргоҳига етиб келгач, арғумоғини жаннатга элтиб топширди.

Бу шундайин улуғ саёҳат бўлдики, бундай сафар ҳеч бир кишига насиб этмаган. Бинобарин, унинг шарҳини айтиб адо ҳам қилиб бўлмайди. Шу боис бу ҳодиса ақлларни лол қолдирса не ажаб, лекин буларнинг ҳаммаси бир муддатда, бир лаҳзада содир бўлди. Бориб келмоқлик муносабатлари шундай даражага етдики, буни оғзаки сўз билан ифодалаб бўлмайди. Чунки унинг боришидан қайтиши тез бўлса, бундай иш ақлга сиғадими? Лекин бу бир лаҳзалик сайрдан унинг саховати, олижаноблиги янада ошар, бу эса умматларининг орзу-тилакларини қондиришда айни қўл келар

эди. Чунончи, у барча умматларининг гуноҳларига лойиқ жазо олишидан озод бўлганликлари каби севинчли хабарлар келтирар эди.

Шундай экан, Навоий ҳам ўзининг беҳисоб гуноҳларининг ҳисобга олинмаслиги ва кечирилишидан умидвордир. Бунга ўхшаган элчи воситачи бўлсаю, буни ҳақ тан олган бўлса, у ҳар қанча гуноҳлар содир қилган бўлса ҳам, у гуноҳи бахшиш этилган эл қаторида бўлади. Агар Навоий бу иноятдан баҳраманд бўлмаганда эди, унинг муроди ҳосил бўлармиди?

V

*«Хамса»ни мукаммал битказиш ҳақидаким,
охир-оқибат (тўрт дostonни тугатгунча чарчаб)
ялқовланган таъбни гафлат уйқусига мойил қил-
май, сўнггисини ҳам ёзишга азму қарор қилингани*

Келинг, эй саодати баланд, мартабаси улуғлар!
Келинг! Ахир, сизларнинг шарофатингиздан одам
азиз бўлди. Кимнинг бошига сизнинг соянгиз туш-
са, мартабаси қуёшдан юксакроққа чиқди. Кимга-
ки иккингиздан мадад етса, азал то абад – умри-
нинг охиригача Ҳақ унга мададкордир.

Сиз карам қилиб, икки қўлимдан тутинг-да,
мени сўз иқлими сари йўланг! Сиз бу водийда
менга йўл бошловчи Хизр бўлинг, қай томонга
қараб юрмайин доим паноҳингизга олинг. Азал-
дан менга қўп ёрдам кўрсатдингиз, мен сиздан
бениҳоя баҳраманд бўлдим. Ёш пайтларимдаёқ
сиз қалбимга улуғ муддаоларни солдингиз. Ол-
димда турган мақсадлар улуғликда тоғ қадар бў-
либ, у тоғнинг тошлари тигдай ўткиру сўқмоқлари
ўнқир-чўнқир эди. Бу нотекис йўлда юз турли ази-
ят бўлиб, кишининг чўққига кўтарилиши ғоятда

мушкул эди. Бу машаққатли йўлда тўрт оромгоҳ – довон босиб ўтилади, бешинчиси – шубҳасиз, асосий муддао йўлидир. Ҳар оромгоҳида (бекатида) юз хил ранж-машаққат бўлгани билан унинг тагида ганч-хазина ҳам йўқ эмас. Унга чиқмоқлик ҳар кимнинг қўлидан келавермасди, албатта, лекин икки-уч кишигина бу чўққини забт этган.

Менга ҳам сиздан мадад етиб, сиздангина эмас, Тангри мададкорим бўлиб, шу чўққига чиқишга азимат қилдим ва ниҳоятда баланд, оғир йўлга илдам қадам қўйдим. Шукрлар бўлсинким, шу фалакка ўхшаган юксак мақомга кўтарилгунимча ўткир, серқирра тошлар оёғим остида ипакдек эшилиб бораверди. Қадам урмоғим бемадор бўлса ҳам йўлимдаги тошлар тупроққа айланаверди. Танимга осудаликни эп билмай, тўрт манзилни босиб ўтдим. Бу тўрт баланд манзилга чиқиш гўё зўр ўтда ёниб-ўртаниш билан барабар эди. Бу юксак чўққига чиқиб, у маконни эгаллашга бел боғларканман, худди ўт каби қизгин ҳаракат қилдим. У манзилга етгунча қанчалик азоб-уқубат тортган бўлсам-да, лекин у ердан хазина топгандек баҳра олдим. Ниҳоят тўртинчи манзилга етгач, тўрт-беш кун дам олишга қарор қилдим. Зеро, йўл азобидан ғоятда толиққанимдан ҳордиқ чиқазишга жуда орзуманд эдим. Бир неча кун деганда чарчоғим босилиб, тану жоним анча тетикланди. Киши табиати бекорчиликка, ялқовликка мойил экан, то ҳаракатга келиб, ишни бошлаб юборгунча анча қийин бўлади. Хусусан, киши узоқ, оғир ва тинимсиз югуриб-елишдан эзиларкан, дарҳақиқат, ҳолдан тойиши табиий-да. Бинобарин, беш-ўн кунча дам олиб, май ичиб, ўйин-кулгидан комрон бўлдим, лекин баттарроқ ялқовлашиб, бўш қолсам ётиб ухлашнинг пайида бўлиб қолдим. Қолган ишни давом эттиришни хаёлимга келтирмас эдим. Йўлга

тушишга қанча азимат қилсам ҳам барибир, минг хил бўлар-бўлмас баҳоналар хаёлимни бузиб юборар эди. Йўл машаққатлари эсимга тушган замон, йўл юришдан кўнглим кетар эди. Бир нафас ҳам май нўш қилишу газак тотиб, шод-масрурликдан ажрагим келмас, бунини чеклашга қудратим етмас эди.

Қолган ишга киришиш бундан буён ҳам кечикадиган бўлса, чеккан ҳамма меҳнату машаққатларим ҳеч бўлар эди. Ҳолбуки, агар занжир билан боғлаб тортсалар ҳам мазкур йўлга бир қадам бошишга мадорим йўқдек эди. Бу ҳақда кўнглим насихатга қулоқ солмас, кучим етмасликдан бошқа иложим ҳам йўқ эди. Ярим йўлда қолиш ҳам мушкул иш, менинг бошимга тушган бу мушкул иш ҳеч кимсанинг бошига тушмаган бўлса керак. Бу гапларим ажабтовур бўлса ҳам бошимдан ўтгани учун ҳикоя қилишни ўзимга эп билдим.

Шукрлар бўлсинки, Ҳақ таоло менга мададкору бахт-иқбол эса мунисим бўлди. Шуларнинг шарофати билан яна «Ҳамса»ни давом эттиришга киришдим, бу ишда белимдаги камарни қаттиқроқ тортдим. Бу ишда панжамга кўп ранж етказмай, беш ганждан (ҳазинадан) тўртини қўлга киритиш менга насиб бўлди. Бу ўз-ўзини васф этиш эмас, ўйламанки, ҳар ким ҳам мулоҳаза қилиб кўрса, менинг бу ишимга ишонади ва тан беради. Бу борада менинг қўлимга кирган хазина Фаридуннинг, Фаридунгина эмас, Қоруннинг бойлигидан ҳам ортиқдир.

Лекин бешинчи (достон)га келганда ғуссали таъбим бир неча кун ўйин-кулгига қаттиқ боғланган эди. Май қуйқасини нўш қила берганимдан оёғим унинг лойига ботди. Оёғимни лойдан, хотиримни май таъсиридан қутқаришни қанчалик ўйласам ҳам ақл – бу мумкин бўлмаган иш дер эди. Башарти юз киши бир бўлиб лойдан уй қурган бўлса, уни тортиб-сургаб кетиш – ёлғиз бир чумолининг иши эмас, албатта.

Бу ишдан кўнглим қанчалик таҳликага тушмасин, охир-оқибат агар Тангрим лутф-марҳамат қилса, иш енгил кўчишига аминман. Қачон Тангрим иноят қўлини чўзиб, қаршимдаги ҳидоят эшигини очаркин? Талаб йўлида талпина, тирмаша, кўзлаган манзилга етиш нақадар мушкул-а? Менга Ҳақдан бахтиёрлик етишди, шунинг учун бу мушкул ишни бошлаб юборишда ўзимда дадиллик сездим. Бу галги ишим ҳам ғоятда машаққатли бўлгани учун фақат Тангри олдида нола чекиб ёлбораман, Агарда мададкорим марҳаматини дариг тутмаса, тилимнинг айб-нуқсонлари ҳақидаги узларимни қабул айласа, оёғимни бутун чиркинликлардан холи қилса, ҳамма беҳуда ишлардан фориғ этса, надомат ёшларини тўқардим ва у кўз ёшларида чўмилиб вужудимни поклардим. Сўнгра кўнглимга ёзиш ниятини жо-бажо қилган ҳолда эғнимга яна сўз жомакорини (иш кийимини) кийиб, сўз санъатининг асбобларини созлаб, назм дурларини соча бошлардим. Шеърят оламида шоҳона базм тузардим-да, мазкур базмга қайта-қайта ташриф буюрар эдим.

Энди илм ва билим тахтига ўтирайин-да, хаёл элчисини ҳар тарафга чоптирайин. Худди ҳукмдорлар каби расм-русумларни жорий қилиб, ўзини четга тортмоқчи бўлганга сиёсат кўргизиб, маънолар қўшинини жон мулкидан, жон мулкидан эмас, йўқлик мулкидан мунтазам суратда саф-саф қилиб чиқазайки, бу қўшин пасту баланд – ҳамма ерни босиб кетсин. Сипоҳлар йиғилгач, базмни тарк қилай-да, жаҳонгирлик юришини бошлайин. Танимга сўзнинг зирҳли совути-ю, ўқ ўтмас темир кийимларини кийиб, бошимга эса шеърятнинг пок тожини қўяй-да, тезда саъй-ҳаракат отига миниб, сўз қўшинини зийнатлашга киришай. Сўз сафини шундай ораста тузайки, ўзининг гўзалли-

ги билан худди навниҳол сарвни-ю янги очилган чаманни эслатсин.

Кўнглим мамлакатни фатҳ этгани билан у иқлим ҳали қўлга кирмаган эди. Бу мамлакат иқлимгина эмас, балки жаҳон кишвари эди, бу кишвар Искандар томонидан фатҳ этилган эди. Мен ҳам Искандардек саркардалик қилиб, қўшинни зарару офатлардан ҳимоя қилай, Искандар ер юзидаги қуруқлик ва денгизларни кезиб фатҳ этгани каби мен ҳам назм билан бутун ҳўлу қуруқликни мусаххар қилай – забт этай. Қисқаси, тезкор қаламимни ишга солиб, Искандар ҳақидаги достонимга диққат кўргизай.

Илоҳи Навоийга мадад бер, қора шомини ҳақиқат чироғи билан ёрит! Қоронғи кечанинг офатларидан, офатларигина эмас, зулматларидан ҳам асрагинки, у Хизр янглиғ оби ҳаёт чиқазсин, Искандар жанобига ҳадемай етсин! Унинг ҳаёти зойил бўлиб дунёдан ўтган бўлса ҳам оти ва бутун сифатлари менинг қаламим туфайли яна тирилсин!

VI

Сўз таърифида, бир неча сўзким, сўз – борлиқ денгизидан биринчи чиққан бебаҳо гавҳардир ва яратилиш осмонидан бошлаб тулуъ қилган равшан юлдуздир ва шу муносабат билан эзгулик сирларидан хабардор ҳазрат шайх – Низомийнинг мақтов-мадҳияларидаким, сўз юлдузининг чарх уриб айланувчи осмони шу зот эди. Ва яна шу таърифга лойиқ зот Мир Хусрав Деҳлавий бўлиб, у ҳам сўз гавҳарининг дарёи бепоеи эди.

Сўзнинг соф майини ичишга ният қилган одам учун сўзнинг таъриф-тавсифини қилиш ҳам фарз, ҳам қарздир. Сўзнинг тавсифини қилишдан мурод

эса унинг тўла маънода қандай мавқеи ва камолга эгаллигини таърифлаш демакдирким, бунини васф айлаб адосига етказиш мумкин эмас. Юқоридаги таърифнинг ўзи унга етарли ва лойиқ баҳо бўлиб, уни (сўзни) таърифлашга ортиқ зарурат йўқдир. Зеро, сўз ўз аҳамияти билан фалакдан ҳам юқори мақомдадир, фалакдангина эмас, инсон идрок қилган ҳамма нарсадан ҳам юқоридир. Сўз дури шундай юксакликка сочилганки, унинг пойтахти Сурайё юлдузининг ўрнидадир. Сўз ўз борлиғи билан оламнинг ҳамма бурчагига етиб борувчи, ўз шарафи билан эса одамни энг юксак мартабаларга кўтарувчидир. Агар маъноли сўзи бўлмаса, ичида гавҳари йўқ садаф сингари, инсоннинг ҳеч қандай обрў ва эътибори йўқдир. Садафнинг ичида гавҳар пинҳон турган пайтда унинг ҳазинаси уммон денгизи бўлгани ҳолда, ичидан гавҳари олингач, садафнинг қуруқ тошбақа суягидан фарқи қолмайди. Инсон вужудида жоннинг жавоҳир тоши ҳам сўз, унинг ўликдек жисмини жонлантириб турган оби ҳаёт ҳам сўздир.

Мен сўзни «жоннинг жавҳари» дедим. Энди жоним билан бу даъвойимнинг исботини қилиб берайин:

Агар киши жасадида жон бўлмаса, унинг ўзи ҳам йўқ бўлганидек, жон учун ҳам ўлик тананинг ҳожати йўқдир. Ахир, инсон зоти тилдан қолган онда жонидан умид узилади ва кўп ўтмай ўлади ҳам. Мен сўзни «оби ҳаёт» дедим. Энди, қулоқ солсангиз, бу даъвойимни ҳам исботлаб бераман. Ҳаёт суви (оби ҳаёт) ўликни тиргизадиган бўлса, одам боласи бўлмиш Исо пайғамбар ҳам ўз нафаси (сўзи) билан шундай фазилатга эга бўлган-ку. Қайси одамнинг сўзи бировнинг руҳини кўтариб, унга жон бағишлар экан, бундай зотга оби ҳаёт ҳам ўз жонини фидо қилади. Сўз ўликни тирил-

тириш қобилиятига эга бўлгани ҳолда баъзан тирикни ҳалокатга ҳам олиб боради. У масжидларни шовқин-суронга тўлдиргани каби майхонаю бутхоналарни ҳам ғала-ғовурга солади. Сўз – чархи фалакнинг кўксида дурдона бўлгани каби денгиз ва ундаги гавҳарларни ҳам ўз мўъжизакорлиги билан ҳайратлантирувчидир. Сўз – инсон табиатининг ишвагар дилбари, у кўзга кўринмайдиган парисифат бир нозаниндир. Сўз – жаҳон-жаҳон дилоролиққа эга, гўзаллик ва латофат уни кўзга кўринмас қилиб қўйган.

Лекин халққа офатлардан омонлик тилаган сўз ҳарф ва товушлардан жомалар кийиб, безакли кийимлари билан жамолини янада гўзаллаштирса ва маънонинг дуру жавоҳирлари билан кўзни қамаштирадиган даражада жилваланса: юзига санъаткорлик билан пардозу сочларига дид билан гажак-жингала ва кокиллар ясаса. Нозик фаҳмилиқ унга равонлик бахш этиб, нозик маънолар унинг етуқлигини таъминласа, юзини латофат билан безаб, худди тўлин ойдек бекаму кўст жамолга эга бўлса; шунда у офиз ичидан хиром айлаб чиқиб, қулоқ ҳужрасига мақом қилганда, жаҳон ичига, жаҳон ичигагина эмас, инсу жон ичига (фақат инсонлар эмас, ҳамма жонли махлуқлар ичига) қандай ўтларни солмайди дейсиз. Бу ҳолат ошкора юзага чиқса, тақводору парҳезкор шахсларнинг кўнглини жароҳатлайди. Уларнинг бири дард билан нола чекса, иккинчиси ўзининг дарвешлик чакмони чок-чок қилиб йиртади. Юқорида шарҳ-баён айлаган можаролардан ташқари, агар шундай маънодор сўзлар майхоналарда зоҳир бўлиб қолса, май қуйқаларини ичиб ўтирган майхўрларнинг юрагига ҳам шундай ўт туташадики, алангасидан ҳеч қаёнга қочиб қутулиб бўлмайди. Боз устига, чидолмай, ўз кўксиларига ўзлари

мушт билан эмас, тош билан соладилар, бўрк ўрнига бошларини ерга урадилар.

Қачонки, сўз ўз борлиғини кўрсатмасдан илгари барча нарса йўқлик ичида гумдон бўлиб ётарди. У пайтда на фалакдаги бу етти қандил (сайёра) ва на тўққиз қабат баланд осмон бор эди. У замонда ҳозир оламда мавжуд бўлмиш ҳамма нарса йўқ бўлиб, фақат оламни йўқдан бор этган файзли, баракали зотгина бор эди. Ўша яккаю ягона Тангри бўстонида, бўстонгина эмас, ҳақиқат гулистонидан ҳаммадан бурун бир ҳавонинг нафаси келди. Эшит ва унутмагинки, ўша нафас – сўз эди. Ўша ел эсиб, махфий дам ураркан, йўқлик ичида у фурсатгача ҳеч очилмаган юзларча гунча коинот гулшанида очилиб, шу жонбахш ел шарофатидан ҳаёт топди. Борлиқда ҳеч нарса шу елдан бурун бўлмаган ва қимирламаган. Билгинки, қандай муаттар гул бўлмасин, барчаси шу насимнинг нафаси билан очилмишдир. Бу насимга эса поклик руҳи ва ёки Исо руҳиллоҳнинг нафаси ҳамроҳ эди. Маъно китобларининг кони, фақат ер китобларининг эмас, осмон китобларининг ҳам кони ўша ҳаво шарофатидандир.

Сўз хизматининг чеки-чегараси йўқ, лекин у ҳар доим ўзгариб, маъноси янгилашиб туради. Жаҳон гулшанида бу тоза гул худди қуёш гулидек таърифдан ташқаридир. Дунё боғи шу гулнинг ҳиди билан муаттар бўлиб, бу гул бутун борлиқнинг димоғига атир пуркаб туради.

Лекин сўз билан гулнинг ўртасида тафовут мавжуд. Сўз гулбун (гул тупи) бўлса, гул хас (хашак)дир. Сўз гавҳаридан машриқ ҳам, мағриб ҳам тўла, лекин улар ўз қиммати билан бир-биридан ниҳоятда катта фарқ қилади. Бировнинг сўзи қора чақалик қимматга эга бўлмагани ҳолда, баъзи бировларники хазина қадар бебаҳо қимматга эгадир.

Сўз хазинасига эга бўлганларнинг нодири якто-си Ганжада парвариш топган зотдир. У хазинаги-на яратиб қолмаган, балки уларни ўз саховаткор қўли билан дунёга сочган. Лекин у хазиначининг дунёга сочган хазинасида бир жаҳон ҳақиқат сир-лари яширингандир. Унинг хазинасидаги ҳар бир кумуш танга – бир юлдуздир, яшил куп (май сақла-надиган катта идиш) эса унга кўк гумбаздир. Куп остига қўйилган гишт тўлин ойдек бўлиб, купнинг оғзига эса тилла баркашдан қопқоқ қилинган. Ни-зомий Ганжавийнинг хазиначари биттагина эмас, бешта бўлиб, ҳар қалай, қазо қисматидан уларга шикаст етмасин.

Қуёш бутун коинотга нур таратгани каби унинг хазинаси ҳам тўққиз қават осмонни тутиб кетган-дир. У жаҳон аҳлига шундай маънолар хазинаси-ни тўкканки, у хазиначарлар ўлмас ва абадийдир. Бу беш хазина билан жаҳон тўла бўлгани сингари, кўк осмоннинг ҳам бирон бурчаги ундан холи эмас. У фақат ерни тугул, фалакни ҳам тўлатиб ташлаган. Унинг коинот қадар кенг ва юксак табиатида ос-мон юлдузлари каби беқиёс маъно дурлари мав-жуд. Бу осмонда мавқеи хуршиди тобондек бўлиб, у таратган нур оламда абадий сўнмайди.

У, ўзининг нур сочувчи қаламини тарашлаб оч-ганда, қуёшнинг юзига ажин тушган. Аторуд юл-дузи унинг хизматкорига айлангани учун қалам-дан тўкилган майда-чуйда чиқиндиларни териб туради. Фалак уд (оловга солганда хушбўй ис чиқа-радиган ёғочнинг куйишидан қизариб, ёниб тур-ган оловга ўхшагани учун малоийклар уни уд ён-дирадиган идиш деб ўйлайдилар. Қалами гавҳар сочувчи бу шоир ўз сўзларини қоғозга ёзган эмас, йўқ, зар сочувчи қуёш унга осмондан зарварақ сочиб турган. Осмоннинг олтинчи кўк қабатида турадиган Муштарий юлдузи унинг ёзувларини

бошига зеб қилиб санчиб олган. Фалак аҳди унинг номаларини бир кўргандаёқ бошларидаги саллаларига мисвок каби тақиб олганлар. Қуёш ўз кўзида нур борлигини унутиб, унинг кавушидан чиққан тўзондан кўзини ёритган.

Низомий сўз майи билан шундай маст – беҳуш бўлардики, у билан тенгма-тенг май ичадиган қодир кимса йўқ эди. Лекин ҳиндулик санъаткор, ҳиндугина эмас, сўз жодугари, жодугаргина эмас, илм-ҳикматнинг билимдони, Хусрав Деҳлавий ҳам назм девонлари тузган. Унинг номалари чучук, маънодор нукталардан ташкил топган, қалами эса найшакардан (шакарқамишдан) йўнилган. Деҳлавийнинг қалам учи қаранфул (қалампирмунчоқ) каби хушбўй ҳамда нозанин сарв дарахтига чирмашиб кетган муаттар сунбул мисolidир. У сунбул, қаранфуд каби қоғозни қора қилиб ва гоҳо қаранфул ҳам сунбул каби жингалак чизиқ солиб, сўз бозорини қизитади, гўё бу бозор турфа моллар билан тўла атторлар дўконини эслатади. Бинобарин, дўконининг бутун устун ва эшиклари ифорли сандал ва уд ёғочларидан қурилган. Лекин бу атторликни қуришда Аторуд юлдузининг билимига эргашиши бордир.

Унинг қалами дoston тузишга майл кўргузган заҳоти ёзувлари билан жумла жаҳонни тўлдира олади. У Ҳиндистонда туриб ёзган бўлса ҳам бутун оламни ўз ёзувлари билан ҳинду рангидек қора қилишга қодир. Унинг сўзлари ҳинд мажлисини қиздирувчиларни эслатса, ўзи айни мажлисда ҳинд ройига (шоҳига) ўхшаш баландмақом эди. Уни рой демай, негаки, юзларча Кед каби ҳинд подшоҳлари унинг олдида хизматкорчалик эмас. Унинг бу мартабага эришувига хусравона фазилати, билимдонликда қуёшдек нурафшонлиги боис. Кимдаким билимдонлик оламининг шоҳи бўлса ҳам,

Деҳлавий хизматида хокироҳ бўлиши аниқ. Гарчанд у шоирликда Низомийчалик маҳоратли бўлмаса ҳам, лекин эл орасида бунга тенг келадиган бошқа кимса йўқ. Агар Низомий ёзувлари ўзининг юксак санъати билан Шарқнинг оташноқ қуёшига ўхшаса, Деҳлавий қуёш бўлмаганда ҳам Муштарий юлдузига лойиқ шоирдир. Низомий яратган дуру гавҳарлар қанчалик порлоқ бўлса, Деҳлавийнинг дурлари ҳам ялтираб жило сочишда ундан қолишмайди. Агар Низомий йўлбошчи бўлса, бу унинг издошидир. Агар у шоҳ бўлса, Деҳлавий ҳам ҳукмдордир.

То абад уларнинг маскани жаннатдадир. Уларнинг маъниларидан Навоий ҳам мадад олса ажабмас!

Булардан бўлак бир қанча шеърят ҳавасмандлари муваффақиятга эришиш умидида бу савдога қўл уриб кўрдилар. Лекин уларнинг ҳар бирига ҳам бир офат етди, мурод-мақсадга етолмай, бу ишни тўхтатдилар. Баъзи бировлар ўз шеърлари билан бу савдога даромад ундириш ниятида қарадилар. Оз-мозгина муваффақиятга эришишлари билан кўнғилларида манманлик иштиёқи уйғонарди-да, инсофу камтарлик каби олижанобликни унутиб қўярдилар; лоф ва мақтанчоқлик билан ўзларини кўрсатиб, адабсизликка бериладилар. Шу вайдан ҳам тақдир уларга муваффақият бериш ўрнига ёзувчилик шарафидан нари тутар, агар баъзи бир асарлари юзага чиққан бўлса ҳам назардан қолгани туфайли, кўпчилик уларга харидор бўлмасди. Улар ўз қоғозларига нимани ёзмасинлар, бошқа биров унга иқтидо қилмади ҳам, эргашмади ҳам. Китобхон ундан на сабоқ олди ва на уни нақл қилди. Бу нарса гўё фолбин чизмасидек (варақда) бекор қолди.

Шу бебаҳралардан баъзиларининг ёзган нарсалари тузукроқ бўлиб, Ҳаққа ёлбориб сифиниши туфайли мақсади озгина юзага чиқди. Унинг ёзувла-

ридаги маънолар нурдай ёрқин ва гоҳо зулматдай ноаниқ бўлса ҳам баъзи одамлар уни ўқидилар, ундан озми-кўпми, баҳра олдилар. Мана шундай шоирларгина ўз қаторидагиларга нисбатан анча обрў ва шарафга ҳам эга бўлдилар. Улар ҳам бу дунёдан ўтиб кетгач, «маснавий» усулида ёзадиганларнинг оти ўчиб кетди. Шундай қилиб, «Хамса»чилик боғида гул ҳам, ҳид ҳам қолмади, у оққан ариқнинг сувлари қуриб қолган эди. Шукрлар бўлсинки, у гуллар яна рангу ҳид топиб, бир сув оққан ариққа яна сув оқди!

VII

Сўз дурларидан тузилган назмда ва калима гавҳарларидан тартиб топган шеъриятда шоҳона сўз санъаткорлари бўлмиш Низомий билан Хусрав Деҳлавийларнинг қойилмақом издошлари, яъни улуғ ҳазрат мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий ҳақларидаким, Аллоҳ у улуғ мартабали, мухтарам зоти бобаракотнинг умрларини узун ва абадий қилгай

Шоир ўз қаламини байроққа даста қилганича сўз мамлакатини қўлга киритди. У найза ўрнига қўлига қалам тутди, сўз иқлимини бошдан-оёқ ўз мулкига айлантирди. У зот сўз осмонининг қуёшидир, қуёш нима, сўз жисмининг жонидир. Унинг қалами жаҳду жадаллик билан сўз ўрнига ўт сочиб борар, маънодор нукталарининг барчаси эса оташнафас эди. Ўша ўтган назм – шеър шабини тутиб, маънолар зулматини ёритиш мумкин эди. Унинг онгидан маънолар суви оқиб келар, у сувлар тириклик чашмасидан қайнаб чиқар эди. Мазкур чашма оби ҳаёт бериш билан сўз санъатининг ўлган танасини тирилтирар эди. Унинг озод кўнг-

ли хурсандчиликка муштоқ бўлганидан, шеърият жомига сўз майини қуяр эди. Унинг ҳар бир қултум майи элу халқни маст қилиш у ёқда турсин, майпарастликка ундар эди. Тўла қадаҳгина эмас, унинг майи қатрасидан оғзи намланган кимса ҳам маст бўлиб қолар эди. «Дўст аёғи дўстига» деганларидек, маънолар қадаҳини одамларгагина эмас, осмондаги малоикаларга ҳам тутар эди. Унинг жомига ҳатто осмон сўфилари ҳам май қуйиб, косагуллик қилар ва ўзлари ҳам ундан ичиб маст бўлишар эди. У сўфилар май қадаҳини мастоналарча кўтаравериб, охири хирқаларини (дарвешларнинг уст кийими) ҳам майхоначига гаровга бериб ичар эдилар. Янги ойни ҳилолга ўхшаш эгилма қадаҳ қилиб, май билан қанчалик тўла бўлса ҳам ичиб, бўшатар эдилар. Маст бўлгач, хизматкорлардек, қанотларини қоқиб, оёқлари билан сакраб, ўйинга тушар эдилар. Арши аъзам эли шундай бўлса, бу олам элининг ҳоли не кечишини тасаввур қилиб кўринг-а?! Модомики, у жомдан май ўрнига оби ҳаёт ичилар экан, биров жон бериб, бошқа бировнинг жон топиши ажабланарлими?

У «жом» ва «май» деб таърифлаётганим жондек ҳаётбахш назм бўлиб, еру кўк элини маст-муштағрақ айламишдир. У назм – шеърият эмас, балки жаҳонга офат соладиган гўзал, йўқ, жаҳонга эмас, жонга офат соладиган даражада гўзал эди. Уни эшитиш кишини завқ-шавққа ғарқ қилиб юборгани каби ундаги чуқур мазмунни фаросат билан тушунмоқ – ҳар қандай одамнинг ҳадди эмас.

Ваҳ-ваҳ, унинг ғазалларидаги оташин дардларни қандай таърифлайин? Аллоҳ-Аллоҳ, унинг маснавийларидаги ҳаётбахш мазмунларга не дейин?! У назмнинг қайси вазнида ёзган бўлмасин, ҳаммаси ҳам бир-биридан гўзал шеърлардир. Лекин унинг маснавийлари ўзга олам бўлиб, бу за-

монда унга тан бермайдиган ҳеч бир зот йўқдир. Унинг таб кўзгусида «Хамса» ёзиш иштиёқи бор эди, хайриятки, бу иш поёнига етди. Хусусан, Жомийнинг жилвагар ижодий кўзгусига «Хамса»ни солиштириб кўрсак, бу фикрнинг рад этиб бўлмас исботини кўрамиз.

Жомийнинг маснавийси Низомийнинг «Хамса»-сидан ортиқ бўлса ортиқки, аммо кам эмас. (Буни ўқиганлар – кам эмас, ортиқлигини айтади.) Низомийнинг «Хамса»сида байтлар сони кўп бўлса ҳам, аммо бунинг маснавийсида маъною мазмуннинг чегараси йўқ. Унда қанчалик гўзал иборалар йиғиндиси бордир, лекин бунда ҳақиқат дури-гавҳарлари мўл. Агар уни дарё дейилса, буни кон деймиз, агар уни кўнгил десак, буни жон деймиз.

Жомий ўз ёзган «Тухфатул-аҳрор»и («Нуронийлар тухфаси»)ни бошлаб эълон қилганда, олам аҳли буни «Жон тухфаси»дек қабул қилди. Унинг «Субҳа» деган асари кишиларнинг жон ипига тизилган бўлиб, ундаги ҳар бир тасбеҳ донаси бир дурри аълоча бор. Сўнгра «Юсуф-Зулайҳо»ни ёзиб, Зулайҳо Юсуфга зор бўлганидек, ҳаммани бу дostonга зор айлади. «Лайлию Мажнун» ҳақида ёзар экан, тоғу чўлларга офат солиб юборди. Ҳозир эса қаламидан дур тўкиб, Искандар ҳақидаги «Хирадномайи Искандарий» («Искандар донишномаси») дostonини ёзмоқда. Шубҳасиз, Искандар ер юзидаги қуруқлигу денгизларни фатҳ этгани каби Жомий ҳам Искандар ҳақидаги бу оламшумул асари билан бутун борлиқни забт этгусидир. Ҳозир Жомийдек баркамол одам дунёда йўқ, аввал ҳам бу кишидек улуг зотнинг бўлгани маълум эмас.

Агар биров соф кўнгилли бўлса, хоҳ у заргар ва хоҳ бўйра тўқувчи бўлишидан қатъи назар, ўз ҳунарида тенгсиз бўлгани учун барчага баравар севиклидир. Агар бировнинг нафаси пок ва муборақ

бўлса, у ўз нафаси билан ўлганга ҳаёт бағишлайди. Агар биров фаҳму идрок эгаси бўлса, ундай донога жон фидо қилсанг арзийди. Агар унинг нукталари маънодор ва жонфизо бўлса, унга бир эмас, юз жон фидо қилинса ҳам кам. Унутмангки, жон одам билан бирга бўлади, ахир инсон жон билан тирик эмасми?

Эй Тангрим, Жомийнинг ҳадис-насиҳатларини эл жонига малҳам қил, шу малҳам билан жонларга қувват бағишла.

Эй Тангрим, Жомий фазилатларидан бизни ҳам баҳраманд эт, унинг висол майидан тўйиб ичишни бизга ҳам насиб айла. Жомий билан бирга май ичишиб, мен ҳам масту девоналардек оташин сўз юритай.

VIII

Иноят қуёши васфидаким, бу файзли қуёш жилва қилиб чиқса, унинг таъсири тошни порлоқ ёқутга ва лаълни оташга айлантиради... Ҳидоят булути таърифидаким, эҳсон ҳавосидан кўтарилса, ўз раҳмат ёмғири билан тупроқни лолзорга ва қип-қизил гулзорга айлантиради. Кўнгил тошининг у қуёш нуридан тарбият топгани ва жисми тупроғи у булутнинг нами билан сероб бўлгани ҳақида

Кимгаки бахту иқбол ёр бўлса, нима иш қилса, унинг фоли қутлуғ бўлиб, ўйлагани юзага чиқади; қайси ишни мақсад қилса, унга зафар ёр ва давлат мулозим ва мададкор бўлади. Агар шундай одам эшакмунчоқ тиласа, Худо унга феруза ато қилади. У иттифоқо тиканга қўл узатса, қўлига ҳали очилмаган ғунча тугилади. Агар кўзи ойга тушса, кун бўлади ва агар тупроққа қадам қўйса, тупроқ ол-

тинга айланади. У қўли билан заҳарли илонни ушласа, у илон гулчеҳра ёрининг сунбул сочи бўлиб қолади. Агар булут унинг устига ёмғир ёғдирмоқчи бўлса, янглишиб, дур сочиб юборади.

Лекин бу каби инъом-эҳсонларга эга бўлган до-нишманд, бу бахтиёрликларнинг шукронаси учун халққа жабр-зулм ва ёмонлик қилишдан ўзини тийиши, бу саодатларга эриштирган Зотни ҳеч ёддан чиқазмаслиги, дўстларига жафо қилмагани каби душманларига ҳам ситам айламаслиги, ситамгина эмас, душмани жабр қилганда ҳам унга кина-адоват қилмаслиги, жафо ўрнига вафою, бахиллик қилувчига сахийлик кўрсатмоғи лозим. Бундай одам қанча мол-дунё топса ҳам уни сарф-харажат қилмай, йиғиб қўйишдан сақланиши керак. Ҳақ бергандан кейин уни асраб қўймай, Худо ризолиги учун муҳтожларга сарфлаши лозим. Кўзи фақат ўзини кўрмай, фақирларга инъом-эҳсон қилиши керак, бу – Тангрига шукр қилиш демакдир. Киши ўз бахт-иқболини Худодан кўриши, ўзини алоҳида бир шахс деб тушунмаслиги лозим.

Мана шу юқоридаги изоҳларни Тангри бахт-иқбол берган одам ҳақида гапирдим. Булут ҳеч қачон элга дур тўкмайди. Шубҳасиз, бу эҳсоннинг сабабчиси Тангридир. Агар Тангри ёғин бермаса, ёғиш учун ҳавода имконият борми? Гул чоғидаёқ шамол гул япроқларини тўкиб юборади, шундай экан, елни соҳибкарам – саховат эгаси деса бўладими? Тақдирда унга нима ёзилган бўлса, ўшандан ўзга нарсаси юзага чиқмайди.

Мен нима ишга қўл урган бўлсам, бу Тангрининг иродаси билан бўлди. Унинг ҳосилига қўл узатишим билан Тангрининг марҳамати туфайли, у осонликча қўлимга кирди. Агар мақсадим харсангтошни қўпориб ташлаш бўлса, у кўз олдимда гардга айланиб, ҳар томонга тўзғиб кетди. Йўлим-

дан агар аждаҳо чиқиб қолса, у қўлимда асо сингари мададкор бўлди. Бирон вайрона ичига кириб, сояда дам олай десам, шу ерда хазина борлиги тушимга кирди.

Тангрининг фалак янглиф лутф-марҳаматини кўргач, нима учун унинг қаршисида бошимни тупроққа қўйиб, сажда қилмайин! Мен унга ибодат билан қанча шукр қилсам, у менинг мартабамни яна фалак каби баланд қилади-ку!

Қалам бу фикрни қисқагина баён этди, энди қулоқ солсангиз, тафсилотини ҳам айтиб бераман. Бунинг барчасини айтиш унча ёқимли бўлмаса ҳам, лекин изоҳлаш мақсадга мувофиқдир.

Шундай қилиб, Тангридан менга қанчадан-қанча иноят бўлди ва Ҳақ менга бениҳоя қарам айлади, улуғ мақсадларга эришиб, ғоятда бахтиёр бўлдим. Лекин менга берилган бу файз-футуҳлар менинг ихтиёрим билан бўлмади. Баъзи одамлар катта-катта нарсаларни тама қилиб, кўпгина қайғу-аламларга гирифтор бўлиб юради. Лекин Тангрим менга қарам айлаб, улуғ муддаоларни берса ва мақсадларимга ҳам етказса, шукр этишдан бошқа не ғамим бор?

Масалан, менга назм ёзиш фазилати туҳфа қилинган бўлиб, шеъриятим туфайли жаҳонда шуҳрат қозондим. Бошлаб ғазал тарзи (жанри) билан қалам тебратиб, жаҳон аҳли орасига шов-шув солдим. Соғлом фикрли доно одамлар ғазалларимни ўқиркан, буни оламдаги бир қиёмат деб тундилар. Фақат ғазал эмас, шеъриятнинг ҳамма вазнида қалам тебратганман, буни девонларимни кўздан кечирган одамлар биладилар.

Лекин ушоқ ишлар билан қаноатланмай, кўнглимда улуғ-улуғ муддаолар туғён урарди. Шеъриятнинг қайси майдонига от солсам, у соҳанинг ҳавоси менинг кўнглимга ҳеч қандай малоллик сол-

мас, қайси бўстонга кириб сайр этсам, унинг сайри мени қаноатлантирмас эди. Хаёлимда шеърият кишварларини эгаллаш, мамлакатларда соҳибқиронлик қилиш муддаоси туғилиб қолди. Шу андиша кўнглимдан кетмай, охири «Хамса» ёзиш ҳаваси туғилди. Шундан сўнг, ўтмишда ёзилган «Хамса»ларни, унинг водийлари, тоғлари, дарёларини бошдан-оёқ, тўла-тўкис кўздан кечирарканман, ҳеч маълум бўлмаган бир дунё кўзимга кўриндики, «Хамса» дунёгина бўлмай, унинг ҳар байти ичига бир жаҳон яширинган экан. Ҳа, «Хамса»нинг қайси бурчагига қарамай, назаримда бутун бир олам жилваланади. Лекин тоғининг тошлари шундай ўткир ва серқирра эдики, кўк ҳам унинг тигидан қочгудек эди. Ундаги ҳар бир тошнинг ўткирлиги ойни ҳам унинг тепасидан тез ўтиб кетишга мажбур қилар эди. Лола қону, сабзаларининг қирралари ҳалокангез бўлиб, ундаги ҳар бир гиёҳ бошдан-оёқ заҳрноқ эди. У ерларда халойиққа отмоқ учун қўл ҳам, этак ҳам тўла бало тошлари бор эди. Форларида эса дамига тортиб, ҳалок қилувчи аждаҳолар бўлиб, уларнинг дами замон аждаҳоларини эслатар эди. Улар ютиш учун оғизларини очганларида ҳар тарафга бало ўтлари сочилар эди. У ўтларнинг ўтини аждаҳоларнинг ўз тишлари бўлиб, оғзидан чиққан ўт алангаси ўз тили билан фалакни ялар эди. Шунингдек, унинг пишқириб ётган денгизи шундай чуқур эдики, унда юзларча фалакдек катта кемалар ғарқ бўлиб ётар эди. Унда бало бўронлари ҳар томонга ўзини урар, ундан бало мавжлари юзага келар эди. Қаттиқ пўртана тўлқинлари кўк юзига ўзини уриб, фалак коптогини худди ҳубобга (сув юзида томчидан пайдо бўладиган пуфакчага) айлантирар эди. Бу денгизларнинг мавжи бало тошқинидан қонхўрроқ, наҳанглари эса ажалдан ҳам шафқатсизроқ эди.

Энди, ундаги дашту саҳроларга келганда, сатҳи шунчалик кенг эдики, унинг чегарасига тезюрар осмон ҳам етолмас эди. Унинг экин ерларию қўриқлари бало манзилидан иборат бўлиб, ҳалокатли гармселлари одамларни ажалдек куйдириб, ўлдираар эди. У гармселларни қуюндай тез девбод дема, йўқ, у ерларнинг барчасини дев босиб, ҳар тарафда саргашта девлар телбалардек кезишиб юрар эди. Девларнинг новчалигини кўриб аҳмоқ деб ўйлаб, саҳрода уларнинг бўйнига ҳийлакорлик билан занжир солиб тутмоқчи бўладилар. У биёбонлар қум билан қопланган бўлиб, уларнинг чегарасига етиш – ғоятда машаққатлидир. Ҳар ким бу даштларга боқар экан, бундаги меҳнат-машаққатлар жаҳонга сиғмаслигини ошкору ниҳон тушунади. Бу ерларда ганж-хазиналар ниҳоясиз эканини кўргани билан ҳар бир хазина устида юзлаб аждаҳо ҳам борлиги аниқ.

Мен шу каби «Хамса»ни кўздан кечирарканман, ҳар онда бир олам кўз олдимдан кетмас эди. Бунӣ ёзиш ҳақида лоф уриб, даъво қилганларим эсимга тушганда, улар беҳуда хаёлар эканини эслар эдим. Бу аҳволлар мени уялтириб, хижолатимдан ўлиш даражасига бордим. Гоҳо бу сўзларимдан, сўзларимдан демай, ўз-ўзимдан ҳам уялар эдим. Гоҳо ўзимга ўзим: «Бунӣ ёзишнинг имконияти йўқ, «Хамса»ни тасарруф қилиб – юзага чиқазиш менинг қўлимдан келмайди», дер эдим. Бу андишалар доимо кўнглимни беқарор қилиб, кучсизлик ва ночорлик мени ҳалок қилгудек бўлар эди. Юрагимдан умидсизлик хаёли кетмай, кўнглимда бу ишни қилишдан ноумидлик иллоти пайдо бўлиб юрган чоғда, қулоғимга бир ёқимли овоз эшитилди: «Эй зорланиб сайровчи булбул! Ва эй сўз гулзорида дostonлар яратувчи шоир! Минг хил оҳанг билан куйлашларинг қани? Хотирингдаги гўзал дос-

тонларинг қани? Сен Ҳақнинг лутф-марҳаматига сазовор, турк лафзидаги ижодларинг билан бутун халққа машхур бўлган одамсан. Бу тилда назм ёзганлар ўртасида сенчалик обрў қозонган одам йўқ. Сенга турк иқлимларини қалам билан забт этишни азал қалами тақдирингга ёзиб қўйибди. Бу водийнинг султонлигини Тангри сенга насиб килиб, тилинг тифини алам найзасига айлантирмишдир. Сен бу мамлакатнинг қаҳрамони, бу элнинг соҳибқирони бўлғайсен. Бу йўлни босишдан нечун тоймоқчи, нечун «Хамса»ни кўргач, сустламоқчи бўласан? Ахир, сенга қандай ишлар муяссар бўлмади? Бўлар-бўлмас хаёлларга берилиб, бу йўлдан қайтиш сенга муносибми? Ёки сенга Ҳақнинг лутф-карами бўлмаганми эди, у сенинг қаршингда ёрқин йўл очмаганми эди? Ахир, нима ишга қўл урган бўлсанг, у сенинг қўлингга кирди-ку, мана шулар Тангрининг сенга бахт эшигини очгани учун далил эмасми? Агар, Ҳақ ҳидоят йўлини очмаса, иноят қўли билан тутмаса, ҳар қандай катта ишни ҳавас қилгани билан хас каби заиф одамзоднинг қўлидан нима келиши мумкин? Хусусан, сен ҳаммадан ўзингни паст олувчи ва тупроққа тенг тутувчи камина одамсан. Шунингдек, халқ ҳам сенга ҳурмат юзасидан ўзини пастарин тутати, сенинг камтарлигингга ҳаваси келади. На кўнглингда қувват ва танангда куч бўлмаса, ўзинг гўё оёқ остида қолган чумолига ўхшайсан, босилиб-янчилган бечора чумолининг қўлидан нима иш келиши мумкин? Лекин агар сен ўша пажмурда – чалажон чумоли бўлиб, даврон жафосидан қаттиқ азоб-уқубат чеккан бўлсанг ҳам, аммо Ҳақдан сенга иноят бўлиб, ҳидоят қуёши сенга кулиб боқса, чумоличалик жонинг бўлмаса ҳам бахт раҳнамолик қилиб, қаршингда аждаҳолар забун бўлади. Кел, кўнглингдан ваҳималарни ҳайдаб чиқазиб, ишга кириш, йўлга отлан!»

Ғойибдан бу нидо келгач, мени паришон қилган хавф-хатарлар йўққа чикди-қўйди. Қўнғлим кўтарилиб, жонимга ором етди, нотавон танамга қувват ҳам кирди. Кўзим наргиси боғдек очилиб, қўнғлим гунчаси худди тоғдек кўтарилади, десам бўлади.

Ғойибдан бу куч-қудрат етгач, ёзиш майли менда яна кучайди. Тақдирдан бундай илиқ илтифотни кўргач, «Хамса»ни ёзиш учун қаламимни йўндим. Қўнғлимдаги шавқ-завқим ўти яна алангаланиб, назмни ёзиш тараддудига тушдим. Қўлдан келганча ижод қилишга киришиб, муродимни юзага чиқазишга уриндим. Қаламим билан қоғозни безар эканман, кўп ажойиботларни тасвирга олдим. Қўнғлимда «ёза оламанми – йўқми...» – деган қўрқувлар тугён уриб ётар эди, қаламим бита бошлагач, иш мен ўйлагандан юзларча марта осон кўча бошлади. Дунёга шу қадар кўп гавҳарларни соча бошладимки, бу кўҳна дунёда бўш жой қолмади. Довотим (сиёҳдоним) гавҳар дўконини очди, гавҳар дўкони эмас, гавҳар конини очди. Сиёҳнинг лосини (сиёҳдонга соладиган ипак қасқоғининг толаси) ювиб, унинг қора чиркини кетказгач, сиёҳимга ҳар қатра сув томизганимда, унга сув ўрнида инжу – марварид томган бўлса керак. Қатра сув нима, кенг дарё бўлиб, довотимни Ҳақтаоло шу дарёнинг ҳавзасига айлантирди. Довот эмас, уни ўзга бир олам денг, олам ҳам эмас, улуг ва азим фалак деяверинг. Агар у фалак баробарида бўлмаса, юз жаҳон маъно унга қандай сиғсин?

Энди қамиш қаламимга келганда, у шундай диловар – ботир наҳангки, у маънолар денгизида наҳангдек жавлон уриб, бу сувнинг қай томонига юрса, сувларни худди кема сингари ёриб боради.

Хулосайи калом, бу «Хамса»ни ёзишда юқорида номлари зикр қилинган устозлар изидан бориб, унинг ҳар бир китобини ёзишда тафаккур ден-

гизининг гавҳарини сочиб, улар достонига риоя қилганим ҳолда, зебу зийнатларини орттирдимки, буни шарҳ-баён қилишга лузум йўқдир. Буларни шундай таҳрир қилдимки, бу мазмунларни ўзгартиришга ҳеч ким йўл тополмаса керак. Шундай қилиб, Тангрининг мадади билан у достонларни ортиқча гаплардан тозаладим, баъзи ҳикояларини эса, ортиқча кўриб, тамом олиб ташладим.

Шу йўсинда тўрт достон тугалланган бўлиб, фақат охирги биттаси ҳали ёзилмаган эди. Бу ишни бошлаб юбориш ҳам қийин бўлди. Унинг тузилишини – тартибини бир режага солиб олиш ҳам осон бўлмай, турли латифа ва ажойиб ҳикматлар топиш, аввалги тўрт достонда бўлгани каби янги-янги қўшимчалар киритиш ҳам кўнгилга озор берар ва лекин уларни топиб, жой-жойига қўйиш умиди йўқ эмас эди.

Бу пайтда назм аҳлларининг шоҳ шоири бўлмиш, бу ишнинг бутун қийинчиликларидан хабардор, поклик базмининг соф майларини сипқарган, бу «майхона»нинг пешвоси бўлмиш Жомий ҳазратлари Искандар достонини зеб-зийнат билан назмга солаётганларини эшитдим. Лекин у киши унинг ҳолатларига унча аҳамият бермай, ишни нутқларидан бошлаган экан, жумладан, Искандарнинг тарихи ва у ҳақдаги афсоналарни тушириб қолдириб, у тарафидан айтилган дур каби бебаҳо сўзларини ёзган экан. Бу гапни эшитиб, менга шодлик юзланди, хотирим анча ғамдан озод бўлди. Мен шундай дурга муҳтож эдим, бутун умримни бериб бўлса ҳам шуни олмоқчи – унга харидор эдим. Энди мен шу достонни кўздан кечириб, унга кўпгина зеб-зевар қўйишга қарор қилдим. Ҳақдан лутф-эҳсон етиб, менга шундай жавоҳирни насиб айлади.

Энди қаламимнинг учини чиқазиб, шу достонни қоғозга ёзишга киришайин. Искандар бутун

кишварларнинг жаҳондори эди, унинг қилган ишлари ҳақида бир дoston ёзилса, унинг қимматли фикрларини ҳам санъаткорлик билан дostonга киритилса, унинг ҳикмат тўла сўзларини, ажойиб туйғу ва орзуларини тасвирланса, дoston гўзаллашиб, элни ўзига мафтун қилиши турган гап.

Ўтмишдаги донолар Искандар ҳақида кўпгина афсоналар яратганлар. Мен ҳам ўша донолар қатори у ҳақда назм билан сўз юритсам, ўша қадимги Низомий Ганжавий билан Хусрав Деҳлавий икковлари юрган йўлдан қадам ташласам, бу ҳақда айтиш керак бўлмиш барча гапларни айтган бўларман.

Қизишиб кетиб, қанақа беҳуда гапларни гапириб юбордим, маст ёки мажнун эмасман-ку, тавба! Ҳозир ақлим бу гапларимнинг ўринсизлигидан мени огоҳ қилди. Астаффируллоҳ, айтган сўзларимни илоё мағфират қилгин, кечиргин!

Агар Ҳақ менинг қўлимга қувват, қаламимга илҳом бахш етса, мен ўша юқоридаги улуг зотларнинг издошлари бўлажагимга ишонаман. Менга улардан мадад етмас экан, бу дostonни ёзишга қандай ҳаддим бўлиши мумкин. Менинг бу гапларимни халқ яхши тушунмаслиги мумкин. Аммо мен биламан, Худо ҳам билади. Ахир мен ярим кечаларда уйқумни ҳаром айлаб, Ҳақ таолога сажда қилиб, ёлбораман-ку. У икки зотнинг (Низомий ва Деҳлавийнинг) нуроний руҳига ва учинчи устознинг (Жомийнинг) ҳам илоҳий қувватига ихлос билан «Қуръон» тиловат қилиб, фотиҳа ўқиб, кўзим денгизида уларни бир ғаввосдай сақлайман-ку. Улардан умидворлигимнинг исботи учун отларини алоҳида-алоҳида тилга оламан. Ножўя айтган сўзларим учун узр сўраб, ҳар бирларидан мадад тилайман. Шундан сўнг илкимга қалам олиб, кўнглим нимани тиласа, шуни ёзишга киришаман.

Ҳеч кимга пинҳон эмаски, қиладиган ишим ғоятда оғир ва мушкул, буни қалам билан қоғозга тушириш ундан ҳам қийин. Юқоридаги устозларгина эмас, яна ким шеърят билан шуғулланган, умуман, адабиётга алоқадор бўлса, ҳаммасининг руҳидан умидворман, улар ҳақиқа дуо қиламан. Ўз муддаоимнинг юзага чиқишида улардан ҳам мадад тилайман, уларга завқ-шавқ бағишлаган жомни мен ҳам қўлга оламан. Аммо пир Жомийга мен дурдкашман, яъни май куйқасини ичишда ошноман.

Эй косагул, каёний қадаҳини келтир! У қадаҳ тоғорадан ҳам катта бўлиб, қўлимга тегиши билан ундаги майни сипқарай-да, оғизни ундан олгач, бир йўла ўчиб қолай.

Эй хонандаю созанда, дўстлик, улфатчилик куйларини куйла. Бир куйлаб тўхтаб қолма, яна кетма-кет куйла! Ҳеч сўз қайтармай, мени масту мустағрақ қилиб ташла! Зеро, тонг-ла сўз ёзишга киришгумдир.

Эй Навоий, соқий қанчалик шўх ва гўзал бўлмасин, созанда ҳам қанчалик дилкаш ва оҳангжў бўлмасин, аммо йўлга чиқиш олдида ичкиликдан ўзингни асрагайсан, зеро, эртанги кун олдингда катта вазифалар турибди!

IX

Олиймақом султонлар орасида шоҳ Ҳозийнинг ҳам марҳаматли вужудида шундай ҳол борлигидан оз-моз сўз юритмакким, Худо унинг мамлакатини барқарор ва шоҳлигини абадий қилгай

Эҳсон денгизи мавж урса, мавжудот тугул кўк осмон ҳам, унинг қаторида ер курраси ҳам бунёд бўларкан. Аммо ернинг қўп қисми сув ичида экан. Шунинг учун инсоният қуруқликни ўзига маскан

деб билибди. Тангри жаннатни ҳам, дўзахни ҳам яратган, чунки кўпларда гўзал хулқ, яхши сифатлар бўлиши баробаринда, ёмон, бадфеъл қилиқлар ҳам бор. Одамлар яхши-ёмон икки қисмга бўлиниб, ўша икки уйни, яъни жаннат билан дўзахни тўлдирадилар. Тақдири азалда шундай қазо ёзилган бўлгач, эл-халқ бу икки ҳолатдан қочиб қутулолмайди. Ўртадаги тафовут шундаки, бунисида жаннат дарахтлари мавж уриб турса, униси хас-хашақлардан иборат. Инсонларнинг феъли ҳар хил бўлганлигидан уларни икки хил сафга бўлиш зарурати туғилган. Жаҳондаги одамлар қанчадан-қанча ғавво ва жанжаллар қилишиб, кўпгина ёмонликларга, фисқ-фасодларга сабаб бўладилар. Агар баъзи одамлар доно, ақлли ва инсофли бўлса, кўпчилиги ҳеч нарсани тушунмайдиган жоҳил бўлади. Мана шундай гумроҳ одамларнинг адаштирувчи қоронғи кечасини зиё солиб ёритиш учун Тангри уларга элчи сифатида ўз пайғамбарларини жўнатди. Шунингдек, одамлар ўзини қандай тутиши кераклиги ҳақида қонун-интизомлар чиқазди ва уларга раҳбарлик қилиб турсин учун шоҳлар юборди. Лекин пайғамбарлар ичида Муҳаммад шоҳнинг (с.а.в.) қўшин ва сипоҳлари ўзгача эди. Шунингдек, Муҳаммаднинг (с.а.в.) умматидан чиққан шоҳлар ичида бир шоҳ пайдо бўлдики, бошқа шоҳлар унга хизматкор бўлса арзийди. Давроннинг энг забардаст шоҳлари, шоҳларигина эмас, энг қудратли шаҳаншоҳларининг ҳам энг улуғвори бўлмиш Абулғозий шариат қонунларининг шоҳи ҳамдир. Унинг борлигидан дунё зебу зийнатга тўлиб, обод бўлади. Уни Улуғхон ўғли Султон Ҳусайн ҳам дейдилар. Тақдир унинг отига: «Тангри султонлигини ҳам, саховаткорлигини ҳам давомли қилғай», деб ёзиб қўймишдир.

Бу, жаҳон халқининг пок зотларидан, яратишда жавоҳирсифат бўлмишдир. У ҳозир ўзи-

нинг улуг сифатлари билан жавҳарий зотлигини ҳам, гавҳарий поклигини ҳам исбот қилиб турибди. Жаҳон хазинасидаги порлоқ гавҳар ҳам у, осмон авжидаги мунаввар юлдуз ҳам у. Бунинг қадри фалак оламининг боғичалик кенг бўлиб, фалакдаги юлдузлар эса у боғдаги шабнамлардир. Уни боғ эмас, юлдузлар билан тўла гўзал, ёрқин кечаю, шабнамлар каби порлоқ юлдузистон денг. Юлдуз ҳам эмас, уни оппоқ-ялтироқ дўл денг, дўл ҳам эмас, кечалари майсазорларда ялтираб жилва сочадиган ёнар қурт денг. Уни шабнам десам, жоннинг жавҳаридир, бу шабнамнинг ҳар қатраси эса эҳсон денгизидир. У ўз душманларидан юз, минг туман марта фарқ қилади. Душманлари эса ҳалиги денгизлар остида фарқ бўлиб ётибди. Унинг ёнар қурти кечаларни ёритувчи қип-қизил чўғдир, йўқ, чўғ эмас, аждардир. Ҳамма ёқни ёритиб турган нур унинг оғзининг шуъласидир, агар бу айланиб ётган чархи фалак душман бўлса, уни бир дамига тортиб, ютиб юбориши ҳеч гап эмас. Агар унинг фикр қуёши нур сочадиган бўлса, қуёш бир заррага ўхшаб, симобдек титраб қолади. Агар қуёш изтиробга тушса, бунинг ҳеч қандай ажабланарли жойи йўқ, зеро, унинг фикрининг ҳам зарраси бир қуёшдир.

Агар у тўққиз фалак билан бир қуёшдек кенг дас-турхон ёзиб, базм-зиёфат берадиган бўлса, олам аҳли ундаги ноз-неъматларни еб, қуёшдан парвариш топгандек баҳраланади. Унинг сахийлиги фақат денгиз ва конларгагина эмас, тошу тупроқларга ҳам аёндир. Денгиз ичида бўлган дурри ғалтонлар ҳам, қон ичида бўлган лаъли рахшонлар ҳам бунинг дас-турхонига чиқади. Шундан кейин денгиз гадолардек умидсиз ва девона бўлиб, дурларни сочган қўли билан ёқасини ушлайди-қолади. Кон эса, гадоликнинг чорасини топган гадолардек атрофида уйилиб

ётган тош парчалари ичига кўмилади. Шоҳ денгиз ва коннинг асосий манбасини доимо олиб, бу икки нотагоннинг эҳтиёжини қондириб туради. Унинг қўлини денгиз ва кон мисоли денг, лекин сахийликда улар бунга тенг келолмайди. Денгиз ва кон унга баъзан вафо қилмайди, чунки шоҳнинг саховати, муруввати баҳру конга жабрдир.

Гулнинг ҳусни беҳишт боғини эслатса, суви абадий ҳаёт чашмасига ўхшайди. Гулининг ҳиди юз йилчалик йўлга таралиб, юз йил бурун ўлган таналарни ҳам қайта тирилтиради. Ҳақ унинг сувини ҳаёт зилолидек қилиб яратгани учун у сувдан ичиб кўкарган ниҳоллар абадий қуримайди. Агар у яна баркамол бўлса, Исо пайғамбар сингари нафаси жонбахш бўлиши шубҳасиздир. У Исо Масиҳо даражасига етиш учун илтижо билан дуолар қилса, дуоларининг юздан бири мустажоб бўлганда ҳам уни халқ «жонбахш» деб атайдиган бўлади. Шундан кейин у, агар оғзини сўзга очар экан, элга сўз ўрнига жон сочади. Эл-улус нутқидан жон топиб, ўлган киши оби ҳаёт ичиб тирилгандек бўлади. Қуёш нуридан бутун коинот ёригандек, унинг нафасидан одамлар ҳаёт топадиган бўлади.

У ўз ширин сўзлари билан элни баҳраманд қилгани ҳолда, қиличидан заҳар томиб туради. У қилич эмас, порлаб турган ойдир, ой ҳам эмас, душманини чопиш вақтидаги ярқироқ чақмоқдир. Агар чақмоқ бўлмаса нега у сувга бориб тушмагунча ҳеч кимга омонлик бермайди? У илдирым (чақмоқ) бало булутидан чиққанда Дашти Қипчоқдан то Қримгача кўриниб туради.

Агарда уруш вақтида унинг ўқи отилар экан, душман ўз тану жони билан хайрлашиб қўя қолади. Унинг ўтқир найзасига зирҳли кийимлар монелик қилолмайди, у албатта душмanning юрагига бориб санчилади. Юрагига санчилгач, у ерда

қўп турмай, яна бошқасига урилади. Қоронғида ҳам у ўз манзилини дарров топади, унга етиб ҳам, ўтиб ҳам бўлмайди. Найзасини юрак эмас, қаттиқ тошга санчадиган бўлса, тошни ҳам тешиб юборади. Найзасининг учига пўлат суви берилган, шунинг учун унинг тошни тешиши ажабланарли эмас. Тошни тешишда улар ўртасида анча фарқ бор: «сув – тошга ёмғир ёғишининг таъсири билан баробар, найза эса чақмоқ билан тенгдир».

Агар у жангга от билан жавлон уриб кирар экан, буни кўрган душмanning ваҳимадан жони чиқиб кетади. Шунда у девзот ўз душманини қуюн теккан хашакдек тўзғитиб юборади. У жанггоҳга бир дам тушиши билан тезкорлик қилиб, оламни фатҳ этади-қўяди. Оламни олиб, душмани даф этаркан, бундан олам аҳлига омонлик етади. Оламни фатҳ этган чоғида қўлига не ўлжа тушса, уларнинг ҳаммасини олам кишиларига эҳсон қилиб – улашиб беради. Оламга офат солувчи яъжуж қаршисига, қилич шаклида, «Садди Искандарий» каби ғов чекади. Агар у сад хом ғиштдан бунёд қилинган бўлса, бу уни темирдан, йўқ, пўлатдан бунёд қилади, Искандар бир неча мустимаҳкам тилсим ясаган бўлса, бу ундай тилсимларни очади. Тилсимларни ранж-машаққат чекиб очишдан мақсади эса унда беркитилган хазиналарни элга эҳсон қилишдир. Агар Искандарнинг кўзгуси оламни кўрсатадиган «Жаҳоннамо» бўлса, бунинг ойнадек ёрқин фикри оламни ёритади. Унинг мушкул – муаммо ишларини олимлар ҳал этса, бунинг мушкулотларини азал ҳакими (Тангри) ҳал этади. Агар Искандар оби ҳаёт топаман, деб жон берган бўлса, бунинг ҳар бир маънодор нуктаси кишига оби ҳаёт бағишлайди. Агар у қанчадан-қанча саъй-ҳаракат билан қуруқлигу денгизларни фатҳ этган бўлса, бу ўз саховаткорлиги билан ҳеч қандай қийналмай дунёни қўлга олишга қодир.

Шуни унутмангки, агар жаҳондан Искандар каби улуғсифат бир зотни ахтарсангиз, Султон Ҳусайндан ортиқ ҳеч кимни тополмайсиз. Денгизлар ҳам, қуруқлик ҳам, дунёдаги ҳамма ҳўл-қуруқни олган Искандар ҳам унга муте бўлса арзийди.

Эй Тангрим, Искандарсифат Султон Ҳусайнинг мулозимларини ҳам, Искандарсифату унинг адолат уйи бўлмиш мамлакатини ҳам «Садди Искандарий» каби мустаҳкам эт.

Эй косагул, ойна сингари тиниқ май тут, май эмас, ойинайи Искандарни келтир. Ўша кўзгу билан кўзимни равшан қил, кўнглим ғунчасини ҳам ўша сингари гулшан қил.

Эй созандаю хонанда, гулшанда роса базм бўлди. Сен ҳам «Рост» оҳангида бир куй куйлагин. Шу оҳанг билан кўнглимизни хушнуд қилиб, дилимизга роҳат бағишлагин.

Эй Навоий! Ғоятда чиройли базм бўлди, тўлин ойдек тўла қадаҳларда майлар тутилди. Бу шоҳона мажлисда сен ҳам бода ич, лекин фақат шаҳзода Бадиъуззамон қадаҳ тутсагина ич!

Х

Тахт соҳиби ва соҳибқиронлик осмонининг нурли қуёши султон Бадиъуззамон баҳодир мадҳида

У ақл-идрок боғининг сарви озодаси, замон аҳлининг шоҳу шаҳзодасидир. У ҳаё гулистони-га ёмғир ёғдирувчи булут, адаб осмонида эса нур сочувчи қуёшдир. У асилликда осмондаги офтобу адолат бобида худди жаҳон устидаги фалакдир; у саодат баҳористонидаги қомати келишган сарв дарахти, шараф гулшанининг хиромон-хиромон юрувчи гўзал қирғовули; у саховат боғидаги гул сочувчи шабадаю, ҳадя гулзоридаги руҳпарвар

муаттар ҳид; камолот чўққисидаги юлдузларнинг шоҳи у, шу юлдузлар анжуманидаги кўзларнинг қорачиғи, у вафо гулзорининг очилган гули, саховат денгизининг ягона жавҳари у, агар шоҳлик ва салтанат кўз бўлса, бу ўша кўзнинг нури бўлмиш султон Ҳусайн ўғли Бадиъуззамондир.

Яхши зотинг нурдан, балки покиза руҳдан пайдо бўлган бўлиб, сени фаришта деб таърифласам, фаришта сенинг руҳингга фидо бўлса арзийди. Сенинг зоти покинг фариштасифат, жами сифатларинг ҳам малоикаларникига ўхшайди. Яхшиликни ва яхши қилиқларни ўзингда мужассамлантиргансан, бошингдан-оёқ яхшилик ва яхши қилиқлардан иборат. Жаҳон аҳли яшириниб ётган латофат ва гўзалликларни ахтаради, ваҳоланки сенда жаҳоний латофатлар яширинган. Вужудингга беркитилган лутф-марҳаматнинг чегараси йўқ бўлиб, уларни қанча яширсанг шунча ошкор бўлади. Ахир, қуёшнинг иши нур сочишдан иборат экан, нима сабабдан уни яна нур билан беркитиш керак? Сўзингдан элга ҳаёт озиғи етади, у ҳаёт-бахшликда Хизр сувини ҳам йўқ қилиб юборади. Лекин у сув битта Хизр умрини узайтирган бўлса, сенинг сўзинг эл-улусга абадий ҳаёт бағишлайди. Сўзингдаги юксак хосиятлар унда бўлмагани учун у сув, яъни оби ҳаёт ўзини қоронғиликка яширган бўлса ажаб эмас. Сўзинг одамларга умр бағишлайди, юзингдан халойиққа шодлик етади. Сенга фақат билимдонларгина эмас, амр-фармон берувчи маъмур ва мансабдорлар ҳам мутедирлар. Улар фақат амр-фармон билан умр ўтказмай, сенинг ҳақингга бажону дил дуо ҳам қиладилар. Фақат булар эмас, сифатларингни эшитган фаришталар ҳам сенга соғлом ҳаёт тилаб дуо қиладилар. Сенинг ҳимматингнинг баландлиги олдида фалак пастлик қилади, фалакда яшовчилар (фаришталар) эса се-

нинг хизматкорларингга хизматкор бўлса арзийди. Баландҳиммат қўлингни кўтарганингда ундан кумуш тангалар худди юлдуздек пастга сочилади. Аммо сенинг даргоҳингдаги хизматкорлар муҳтож бўлмаганларидан, уларни йиғиб олишга уринмайдилар. Денгизсифат кенг саховатли қўлинг танга эмас, дур сочади, дур бўлганда ҳам худди булут ерга сел ёғдиргандек беҳисоб – мўл сочади.

Булут ёғинлар билан чарх бўстони яшнатгани, тун у бўстонда худди қора сунбулга, кун эса очилиб турган сариқ гулга ўхшаб акс этгани, сунбул мушқин ҳидини сочиш билан дунё кечасини янада қоронғи қилиб юборгани, фалак боғи ўзининг сариқ гуллари (юлдузларини) чарақлатиб, оламга тобоқ-тобоқ олтин сочгани, у тўкилган олтинлардан барча олам нурлангани сингари, сендан эл-юрт баҳра олади.

Унутмангки, ҳар қачон қуёш зар сочувчи, булут эса гавҳар тўкувчидир. Сенинг базмингдаги қадаҳларга олтин суви югуртирилган бўлиб, қимматбаҳо тошлар уни худди гавҳардан ясалгандек қилиб кўрсатади. У қадаҳ порлоқ лаълар билан, йўқ, лаъл билан эмас, тириклик суви билан тўладир. Сен уни илтифот ва марҳамат билан ичаркансан, ҳаётинг ва умринг дам-бадам узун бўлсин.

Эй соқий – косагул! Шундай май келтиргинки, у тиниқ, порлоқ бўлсин, унинг кайфи эса дилга қувонч бахш этадиган бўлсин! У май билан кўнгили уйини чаманзор, кўз ҳужрасини эса ҳарорати билан равшан қил!

Эй муғанний (чалғувчи-ашулачи), шундай баланд авж билан куйлагинки, бу куйингдан осмон фаришталарининг ҳам дили қувонсин. Куйингнинг савти ҳам шундай авжида бўлсинки, қўшиқларингнинг сўзлари юрагимга жонланиб қолсин.

Эй Навоий! Ёзар экансан, доноларча ёз! Ёзиш-ни бўйнингга олган экансан, мардонавор ёз! Ҳар хил баҳоналар билан ишни пайсалга солишни бас қил, дostonни бошлаб, қаламингдан гўзал – маънодор сўзларни тўкишга кириш!

XI

Бу гавҳарафшонликдан улуг мақсадимиз тарих илми хазинасидан хабардор бўлиш ва бу жавҳарафшонликдин тўлиқ муродимиз қадимда ўтмиш шоҳларнинг ҳол-аҳволини кўздан кечиришдир. Жумладан, қадимги форс-эрон шоҳлари ҳақидаким, улар тўрт табақа эрдилар, шулар ҳақида қисқагина баёнот берурмиз, уларнинг биринчи табақаси «Пешдод» бўлиб, ҳозир шуларнинг ишларини шарҳлаймиз

Бу тарихни тасвир этмиш тарихчининг баёни тубандагичадир:

Одам алайҳиссалом халифалик тахтига ўтирди. Унга қадар Макий лақабли шоҳ, Макий эмас, балки «Расули араб» – «Араб пайғамбари» деб юритилган шоҳ ҳам бўлган. Муҳаммад – пайғамбарларнинг шоҳи эди, у илоҳий илмлардан жуда яхши хабардор бўлган. Ҳақ уни пайғамбарлар етакчиси қилиб, элчилик – пайғамбарлик юзасидан тахтга ўтқазди. Бу ораликда пайдо бўлган подшолар шоҳликда унинг йўлини тутдилар.

Тарих саҳифаларини жуда кўп кўздан кечиргач, бу шоҳларнинг тўрт табақа эканликлари маълум бўлди. Шу тарихни ёзган одам уларни «Эрон шоҳлари» деб аталган асарида битган. Агар бу гапда бирмунча ихтилоф бўлса, хато қилганлар узрлидир. Зеро, узоқ замонлар ўтиши, фалак тарафидан кўпгина ҳодисалар юз бериши натижасида тарихларга

беҳад футур ва бу фанга кўпгина қусурлар етган бўлиши табиийдир. Лекин бу тарихдан хабар берганлар орасида «Низомут-таворих» («Тарихлар низоми») китоби мукамал ва мўътабардирки, мен буни бошқа тарих китобларининг сарлавҳа ва мундарижаларига ҳам солиштириб кўрдим.

Бошда буларни тўрт қисмга бўлган эдим, энди шуларнинг исм ва тарихларини эшитинг:

Бу тарихнинг энг қадимгиси «Пешдод», иккинчиси «Каёний», учинчиси «Ашконий» ва тўртинчиси «Сосоний» деб аталади.

«Пешдод» сулоласида ўн бир шоҳ ўтган бўлиб, энг қадимги салтанат эгалари шулардир. «Пешдод»ларнинг биринчи шоҳи бўлмиш Каюмарс тахтга чиққач, адолат йўлини тутди. Агар унинг тузуми бутун жаҳонга тарқалган бўлса ҳам, лекин кийимлари ваҳший ҳайвонларнинг териси ва чармидан бўлган. Бундан кейинги жаҳондорнинг номи Хушанг бўлиб, унинг тахтлари жуда ҳашамдор бўлган. Хушангнинг донолигининг чегараси бўлмаган, у «Жовидоний хирад» («Ақлнинг абадийлиги») номли китоб ҳам ёзган. У оламдан ўтгач, ўрнига Таҳмурс ўтирди. У шундай иш тутдики, бутун олам аҳлининг умид-орзуси шу билан боғланиб қолди. Таҳмурс оламда жуда кўп шаҳарлар бино қилди. Нишопур, Марв, Сипоҳон каби шаҳарларни ҳам аслида шу қургандир. Ундан сўнгра Жамшид оламга от солди: у қанча мамлакатларни олди ва бир қанча одамларнинг бошига тож кийдирди. У халойиққа ҳам кўпгина наф еткурди ва анча ажиб амр-фармонлар, тартиб-қонунлар ҳам ихтиро ва жорий қилди. Ундан кейинги дунё шоҳи Заҳҳок деб аталардики, у шафқатсизлик билан эл-улус қонини тўкди. Заҳҳок шу каби зулмкорлик билан иш кўргач, тез орада тахтдан тушиб – дунёдан ўтиб кетди. Сўнгра жаҳонгир Фаридун тахтга чиққан

бўлиб, бутун дунё унинг қўл остига ўтиб, амр-фармонида турди. Унинг бошидаги тож Каёниёна бўлиб, байроғи эса Ковиёна эди (машҳур темирчи бўлиб, унинг чарм фартугидан халқ Заҳҳокка қарши курашда байроқ сифатида фойдаланган). Унинг ўрнига валиаҳд бўлиб Манучеҳр ўтдики, бу эски дунё унинг тахтгоҳи эди. Фурот номли дарёни ўша Манучеҳр қаздириб, ҳамма ёққа дов-дарахтлар экиб, дунёни бўстонга айлантирган эди. Ундан сўнгра Нувдар подшолик билан бахтиёр бўлиб, жаҳондаги мамлакатларга амр-фармон берувчи бўлди. Лекин дунё унинг муродини юзага чиқазмади, қисқаси, бу олам унга вафо қилмади. Кейин, Афросиёб шоҳлик қилиб, ўз зулмкорлиги билан Эронни хароб айлади. Унинг даврида деярли ободончилик бўлмагани каби фалак унинг ўзини ҳам обод қилмай, тез орада ҳаётдан маҳрум этди. Эндиги навбат Зоб Таҳмосбники эди. Лекин унинг мартабасининг баландлиги фалакдан ҳам ўтиб кетган бўлиб, тожу тахт қўлига киргач, бутун мамлакатни ва халқни етти йиллик солиқдан озод қилди. Олам Таҳмосбдан бўшагач, Гаршосбдан замон зеб-зийнат топди. У шўх фалак отини ўзига ром қилиб олган бўлса ҳам, лекин куни битгач, ўзи ҳам оламдан ўтиб кетди.

Шу юқорида номлари зикр қилинган ўн бир киши ўша қадимги дунёни идора қилган Эрон шоҳлари бўлишига қарамай, дунё уларни бир ўйинчоқдай ўтказиб юборди.

Эй соқий, менга Жамшид ясаган машҳур жомни келтир ва ундаги майни ичириб, мени дунёдан ноумид қил! Чунки шоҳлик расм-русумида ҳаётга огоҳлик билан қараш йўқ, бинобарин, май ичишнинг ўзи бир шоҳликдир.

Эй созандаю хонанда, «Ажам» куйини куйла! Шу куйда «Ажам шоҳлари»ни ҳам тилга олиб ўт. Хусу-

сан, улар «Пешдод» сулоласидан эканини ёдласанг, менга ҳам тарахҳум қилган бўласан.

Эй Навоий, сўзинг жуда яхши тугалланди, лекин биласанми ўзинг, сен тасвирлаганлар ким эдилар? Энди адаб билан шоҳона қадаҳ кўтариб, ҳордифингни тарқатгин-да, кайфинг яхшиланиши билан афсонангни давом эттир.

ХII

Иккинчи табақа Каёнийлар бўлиб, уларнинг олий мақом тахтларини ва Каёний тождорини бошдан-оёқ зикр этиш

Бу ҳақда сўз бошлаган кимса форс тарихини тубандагича тасвирлаган:

«Каёний» деб аталган шоҳлар иккинчи табақа бўлиб, олам уларнинг шарофатидан обод бўлган ва шаън-шавкат топган эди. Буларнинг биринчисини Кайқубод деб билингким, бу ақлли ва адолатли шоҳ эди. Бу пайтда машҳур Рустам ёш йигит бўлиб, Кайқубоднинг паҳлавонларидан эди. Кейин Ковус дунёни эгаллади, у дунёнигина эмас, етти қабат осмонни олишни ҳам тама қилди. Ковуснинг лашкарбошиларида Гударз билан Тус бирлашиб, Сиёвушни дўзах ўтига тикдилар. Сўнгра билимдон Кайхусрав жаҳон аҳлига ўз донолиги билан ҳукмрон бўлди. Тус, Гударз, Гев, Фаромарз ва яна Рустам, Зол, Нев каби баҳодирлар унинг лашкарбошилари эди. Бунинг кетидан мамлакатга Луҳросб шоҳ бўлди, кўпинча Балх унинг пойтахти бўлиб турди. Кўп ўтмай, унинг кўзи кўр бўлиб қолди. Бухтуннасар унинг лашкарбошиси эди. Бундан сўнг мамлакатга Гаршосб ҳукмдорлик қилди, бунинг ҳақида Луҳросбнинг ўзи фармон чиқазган эди. Лекин Гаршосб зардушт одатларини жорий қилишга уринди, чунки ўзи мажусий бўлиб, мажу-

сийлар зардушт динида эдилар. Кейин мамлакат-да Баҳман ҳукмронлиги қарор топди. У кишини адаштирувчи зардуштлик алангасини ўчирди. У агар бу борада Зобилистонга футур етказган бўлса ҳам, лекин Байтулмуқаддасни (Қуддуси шарифни) обод қилиб, гуллаиб юборди. У ҳам кетиб, Худо унинг мулкини Ҳумой деган қизига берди. Бахт-содат ёр бўлиши туфайли, ҳукмронлик бу қизнинг қўл остида анчагина тўхтаб қолди. Бу ер у оламо-рога ҳам вафо қилмай, Доронинг қўл остига ўтди. Доро инсоф ва адолатни ўзига шиор қилиб олган шоҳ бўлиб, бутун жаҳон аҳлидан ўзига бўйсунис-ни талаб қилди. Унинг Доройи Доро деган ўғли бор эди, отасидан сўнг оламга ўша оламни безовчи ҳукмрон бўлди. Ўз вазири билан орасида адоват бор эди, ўшанинг қасди билан Доро ҳалок бўлди. Жаҳон шоҳлиги байроғини кўтарган Искандар До-ронинг асрида ҳукмронлик тахтига ўтирган. Ис-кандарнинг қиссасини баён қилишга киришмай-ман, ҳали кейинроқ ўз ўрнида зикр қилинади.

«Каёнийлар» юқоридаги тўққиз кишидан иборат бўлганки, буларни ҳам фалак гардиши ўз гирдобига тортиб кетган. Кўринишда буларни худди кўкка кўтарганга ўхшайдию, аммо охирида бу бечоралар ҳам қора тупроққа қўмилганлар.

Косагул, дўстона май келтир, май ҳам тўла ва Каёнийлар қадаҳида бўлсин. Бу давроннинг одати жафокорлик, у на Кайга ва на Дорога вафо қилди.

Муғанний, Паҳлавий куйларини нағма-оҳангга солиб, бир маънолик фигон чек, менинг ҳозирги назмимда баён қилинган шоҳларни сен ҳам ўз қў-шиғинг орасида ёд айла.

Навоий, май ич-да, яна умидинг йўлига равона бўл, ўз ишингда бу шоҳлардан ибрат ол! Жаҳон-дорларни-ку, жаҳон паст қилар экан, фақиру кам-бағалларнинг омадини бериб қўлини баланд қила олмасмикин?

XIII

Учинчи табақа «Ашконийлар» бўлиб, уларни «подшоҳлар гуруҳи» ҳам дейдилар. Энди шулар ҳақида дoston юритаман

Ажам-форс шоҳлари ҳақида ёзган тарихчи ўз достонини тубандагича тасвирлайди:

Учинчи табақа шоҳлари ўн тўққиз киши бўлиб, улар олам подшоҳи бўлганлар. «Подшоҳлар гуруҳи» деб шуҳрат қозонган шоҳлар ҳамма шоҳлардан улуғ бўлиб, улар тарихи дафтарларда яширинган эди. Тажрибали, ишбилармон Искандар мамлакатлар аро ҳукмрон этиб тайинланди.

Подшоҳларнинг биринчиси Ашки Доро бўлиб, у баланд шавкатларга эришди. У бир неча вақт зулм ва адолат билан ҳукмронлик қилгач, жаҳон ери билан хайр-хўш қилди. Сўнгра, жаҳон Ашконий Доро деганга қолиб, унинг даврида эл-юрт зулм деган нарсани кўрмади. Лекин жаҳонга Ашки Ашкон эгалик қилаётган пайтида Исо алайҳиссалом дунёга келдилар. Кейин дунё Баҳроми Шопурга қолди, бу даврда дунё халқлари унинг адолатидан баҳраманд бўлдилар. Ялош ибни Баҳром ҳукмронликка от сураркан, юксак фалакка ҳам ўз камандини – сиртмоғини ташлаган эди. Кейин жаҳонни Ҳурмуз ибни Ялош олиб, бу ўткинчи дунёда адолат ўрнатди. Бундан сўнг, Нарси ибни Ялош тахтни олиб, бир неча вақт бахт уни ҳам тахт эгаси қилди. Тағин тож-тахт Ферузи Ҳурмузга қолди, у ўз даврининг тождорларидан ҳам хирожлар олди. Кейин Ялош ибни Феруз шоҳ бўлди, унинг адли мамлакатга ифтихор келтирган эди. Сўнг Хисров ибни Ялош шоҳ бўлиб, унинг қавми ва қўшинлари бутун ер юзини тутди. Ундан кейин Ялоши Ялош шоҳлик қиларкан, у ҳеч ким билан жанжал ва талаш қилмади. Сўнгра, Ардавони Ялош ғазаб тахтига ўтир-

ди, лекин унинг тигини ҳам фалак ўтмас қилди. Ундан сўнг Ардавон ибни Ашкон кўтарилиб, даврон унинг ҳам орзусини қондирди. Кейин жаҳонни Гударз Ашкон олди, даврон унга ҳам жафо қилди. Бунинг кетидан Тийри Гударз шоҳ бўлди, бу эски дунёнинг ҳаммаси унинг манзилига айланди. Сўнг Гударз Тийрий улуг бўлди, у ҳам дунёдан қайғу билан завола топди. Энг кейин олам юзини Ардавон эгаллади, буни ҳам кўк фалак довондан ошириб юборди. Хуллас, булар ҳам ҳаётда абадий қололмади, фалак дунёни қанчалик тез берган бўлса, шунчалик тез олди.

Косагул, лаъланг қадаҳни келтир, уни даврада айлантиришни тўхтатма! Ахир фалак жоми бир нафас ҳам тўхтамай, ўз ажал майини ичирадиган бўлгач, бу дунёнинг бошига ҳам, охирига ҳам умид боғлаш керак эмас-да.

Муғанний, мен ҳозир тасвирлаган шоҳларни ёдлаб, бир дилнавоз нағма куйла! Ўша нағманг билан бир қадаҳ кўтарай-да, бир нафас сўзлашдан тилимни тияй.

Эй Навоий, жаҳонда бўлган ҳалиги шоҳларнинг барчаси бугун тупроқ тагидадирлар, борлари ҳам янаги кун ўша дунёга кетадилар. Бинобарин, ҳар нафасни шодлик билан ўтказиш фаниматдир.

XIV

Тўртинчи табақа Сосонийлар бўлиб, улар ҳам жаҳон мулкида жаҳонбозлик қилдилар ва ер юзидаги мамлакатларни олдилар

Тилакка етказувчи, ғамхўр ўтпарасти деҳқон сўз ипларини шундай боғлаган эди:

Тўртинчи табақа шоҳлари шунчалик кўп эдики, уларнинг қўшинлари ҳам фалакдаги юлдузлар қа-

дар кўп эди. Ҳозир уларнинг маконлари йўқликда бўлиб, йигирма тўққиз нафар эдилар. Улардан биринчиси Ардашер ибн Бобак бўлиб, баъзилар уни «валий» ҳам деганлар. Ундан кейин Шопур бинни Ардашер бўлдики, бу одам тадбиркор ва ботир шоҳ эди. Бу ҳам у дунёга кетгач, ўғли Ҳурмуз унинг ўрнига шоҳ бўлди. Кейин тахт-тож Баҳром Ҳурмузга тегди. Жаҳон унинг адли баракатидан ривож топди. Сўнгра Баҳром ибн Баҳром ҳукмдор бўлишга жаҳд қилди, дунё ҳам унинг билан аҳд қилиб, дўстлашди. Унинг кетидан Баҳром ибни Баҳром ибн Баҳром деган ўғли дунёни эгаллашга киришди. Унинг сўнгидан баландмақом фалак Насрийни юқорига сурди ва яна охирда унинг асов отини ҳам йўқликка бурди. Кейин Ҳурмуз Насрий галаба этган бўлиб, унинг шавкати фалакдан ҳам юксалди. Бундан кейин Шопур Ҳурмуз зўравонлик қилиб, ўз қўшинлари билан оламга шўр-ғавғо солди. Сўнгра, Ардашер бин Ҳурмуз ҳоким бўлиб, Тангрининг мададидан баҳра олди. Кейин Шопури Шопур уруш қилиб, дунё унинг қўл остига ўтди. Бундан кейин, Баҳром Шопур қўшин тузиб, ҳамма ёқни тўлатўқис қўлга олди. Сўнг Феруз бин Язджирд шоҳликни эгаллаб, жаҳонда адлу инсофни одат тусига киритди. Сўнгра Ялош ибни Феруз шоҳ бўлиб, адолат билан оламни ёритди. Қубод ибни Феруз ҳам бу тупроқ ичида базм туздию, аммо кўп ўтмай, у дунёга азм этди. Кейин Жомосб ҳам мамлакатга эга бўлиб, инсофи билан жаҳонни бўстонга айлантирди. Ундан кейин, Нуширвон Қубод тахт олиб, ўзи одил шоҳ бўлгани учун дунёда адолат ва инсоф ўрнатди. Сўнгра Ҳурмуз ибни Ануширвон шоҳ бўлиб, жаҳон жисмига жон киритди. Ундан сўнг Парвез Ҳурмузга чарх ёр бўлди ва унинг замонасида ҳам эл-юрт шод бўлди. Кейин эса Шеруя адоват қўзғаб азиз элни хор ва ғамгин қилди. Ундан

сўнг Ардашер «қаҳрамон» бўлиб олиб, замон ки-
шилари қаҳри билан қийнади. Кейин яна бош-
қа Ардашер мамлакатга эга бўлиб, жаҳон аҳлига
рахм-шафқат кўрсатди. Ундан кейин Кисрий Арс-
лон мартаба топиб, у ҳам йўқлиқ мулкига сафар
қилди. Яна бошқа Кисрий деган ҳукмдор бўлиб,
унинг тожининг учи ўз шавкати билан фалакка-
ча кўтарилди. Яна дунё Туронни эъзозлаб шоҳ қи-
либ кўтарди, насл-насабда Парвезнинг қизи эди.
Ундан сўнг жаҳонни Парвез Баҳром олди, унинг
бир қўлида тиг бўлса, иккинчи қўлида май жоми
эди. Бунинг кетидан Озарм тожпараст бўлди, у
Турон ерини ҳам ўзиники қилиб олди. Сўнг Фар-
рух жаҳон кишварини эгаллаб, у доно ўз билимини
адолат ўрнатишга бағишлади. Сўнгра Яздигирд
мулку диёрларни олдики, унинг лақабини Шаҳри-
ёр (улуғ подшо) ҳам дейдилар.

Юқоридагиларнинг қайси бири мамлакат олиб
шодлик, сурур топган бўлса, кейин бу сурурнинг
ўрнини ғурурлик эгаллади. Натижада у жаҳон
мулкини ўз мулки деб гумон қилди ва гумон қи-
лар-қилмас, ўзи ҳам у дунёга равона бўлиб кетди.
Шундай қилиб, улар дунё озоридан қутулиб кетиш-
ди. Уларнинг ҳаммаси кетиб, жаҳон яна ўзи қолди.

Косагул, менга шоҳона жом тут, майи туганган
сари, яна тўлдириб тутавер. Бир кун бу дунёнинг
базмларини ташлаб кетаман-ку, шундай бўлгач,
майдан баҳра олиб кетай.

Хонандаю созанда, қўшиқ айтиб руд созини
чал! Вафосиз жаҳон билан видолашув машқини
куйла! Бу дунёдан кетиш ёқимли эмас, бир нафас
бўлса ҳам дилни хушламоқ ёқимлидир.

Навоий, бу дунёнинг иши шунақа, бундан ҳеч
ким вафо кўрган эмас, уни унутсанг – мардлик
қилган бўласан, уни тарк қилсанг, у ҳам сени тарк
қилади...

XV

Искандар достонининг ибтидосиким, Ҳақ поёнига етказгай ва тарихининг бошланишиким, Тангри туғалланиш рақамин сургай ва Искандар насаби ҳақида тарих аҳли орасидаги тортишув ва у ихтилофларни бартараф этиб, ҳақиқат аҳли тарафидин аниқланмиш ҳақиқатни тасвирлаш ҳамда подшоҳ Файлақуснинг бу дунёдан ўтгани ва Искандарнинг ўткинчи дунё тахтини эгаллагани

Румий тарзда безанган гўзал юзини очиб, шу тахлитда ўз сирларини кўрсатди:

Кўк тоқига гулгула солган тўрт гуруҳ, яъни Эронда ҳукмронлик қилган тўрт сулола (пешдодийлар, каёнӣйлар, ашконӣйлар, сосонӣйлар)нинг подшоҳлари тўрт минг уч юз ўттиз олти йилу ўн ой даврон сурган эдилар. Бу муддатда кимки подшоҳ бўлган бўлса, у кўп мамлакатларни забт этди, жаҳонга ҳукмдорлик қилди, Булар беш юз, балки минг йиллаб барқарорлик билан ҳукмронлик қилган даврларида замон халқи уларга тобе эди. Ҳукмронлар кўнгиллари нимани хоҳласа, шуни қилар эдилар. Аммо уларнинг шунча давр ичида қилган ишлари яздонпараст (худопараст)ларнинг шоҳи Искандарнинг оз вақт ичида дунёда қилган ишига барабар келмас эди. Бунинг қилган ишини бир-бир баён қилганимиздан сўнг Тангри бундай улуғ зотни бошқа яратмаганини билурсиз. Қисқаси, бу зотнинг васфини энди бошдан-оёқ тафсило-ти билан исботлаб берай.

Юқорида тўрт сулола ҳақида ёзган эдим, шуларнинг иккинчисидан сўнг Искандар майдонга чиқди. Каёнӣйлар бирин-кетин дунёдан йўқ бўларкан, жаҳон Баҳман наслидан бўлмиш Дорога қолди. Тожу тахт билан мағрурланган у жаҳондор Дорога дунёнинг кўпгина шоҳлари бож берар эдилар.

Бу фурсатда Руму рус мамлакатларида Файлақус деган одам шоҳ эди. Унинг ҳар бир сифати шоҳона, зоти эса фариштадек пок эди. Назм аҳлининг шоҳи бўлмиш Низомий бу шоҳнинг саргузаштини яхши билар эди. Низомий ўз китобида бу ҳақда ёзар экан, Файлақуснинг достонини тубандагича баён қилади:

Бу оламда Файлақус ўз зурриётини давом эттириш мақсадида Тангридан фарзанд сўрар эди. Ана шу қайғу дилини ўртаб, фарзанд орзуси ҳаёлидан нари кетмас эди. У кунларнинг бирида овдан қўнгли очилиб, шодлик билан шаҳарга қайтаётганида, йўл устида фалакнинг зулми билан емирилиб вайронага айланган бир кошонани кўрди. Бу вайронанинг ташқариси худди хасталар қўнгли каби синиқ, ичи эса мотамзадалар қўнглидек бузуқ эди. Бахтиёр шоҳни бу вайронага чопқир оти беихтиёр суриб кираркан, бир ҳомиладор хотиннинг туғиб ётганини кўрди, аммо унинг жисмидан жон чиққан, олдида зор ва забун бўлиб ётган чақалоқ йиғлагандек ун чекар эди. Ҳа, онанинг куни битган, ўғлининг товуши ҳам гоҳ бору гоҳ йўқдек эди. Чақалоқ йиғлаётгандек туюлар, яъни у она мотами билан фиғон чекаётгандек эди. Буларнинг аянчли аҳволини кўраркан, Файлақуснинг қўнглига гўё мажусийларнинг ўти тушиб ёнгандек бўлди. У ўз орқасидан етиб келган маҳрамларига буюриб, ўликни дафн эттирди-да, ўзи эъзоз-икром билан чақалоқни олиб, юз хил меҳрибончилик ила парвариш қила бошлади. Унга Искандар деб ном қўйиб, ўзига ўғил қилиб олди. Ўлими олдидан эса уни ўз ўрнига валиаҳд қилиб тайинлади.

Баъзи тарихчилар бу ҳақда бошқача сўз ҳам ёзганлар, Искандарни Дорога нисбат берганлар ҳам бўлган. Гўё Рум шоҳи, асалари ўз уясини ясагандек, қизини зеб-зийнат билан безаб, Дорога берган

эмиш. Аммо орада ўтган бир иш сабабли буларнинг муросалари бузилиб, Доро у қизни отасиникига жўнатиб юборган эмиш. Бироқ тўй бўлган кечаси булут садафга дур қатрасини тўккан экан. Ой-куни тўлиб, у садаф дурни юзага чиқаздики, ундан жаҳон шараф топган эмиш.

Яна бундан бошқа «Форс тарихи»да тубандаги каби сўзлар ҳам бор:

Гўё дунёда икки Искандар ўтган бўлиб, иккаласи ҳам ўз даврида жаҳон ҳукмрони бўлган эмиш. Унинг бири Доро билан урушгану, иккинчиси яъ-жужларга қарши сад – девор қурган эмиш. Лекин дунёнинг доноси бўлмиш Жомий Искандар қиссасидан элни баҳраманд қилиш ниятида «Искандар» достонини ёзди. Элга ҳақиқий аҳволни Жомийгина баён қилди. Тангри уни балолардан сақласин. Дарҳақиқат, унга Искандар иши манзум, барча ҳолати яширин эмасди.

Айни фурсатда мен ҳам шу иш билан машғул бўлганим учун жамийки тарих китоблари қаршимда турар эди. Искандар ҳақидаги юқорида баён қилинган хилма-хил гаплар мени лол қилиб қийнагач, ер ўпиб, у донадан савол сўрадим.

Жомий ҳазратлари: «Иккита Искандар бўлган», деган гапни аниқ ҳужжатлар билан рад этиб:

– У ишлар бизга аниқ, маълум ва қатъий далиллар билан исботланган, – дедилар. Искандарнинг асли насабини Низомий қандай таърифлаган бўлса, донишманд ҳам шундай тасдиқладилар. У ҳақиқатан Файлақуснинг ўғли бўлиб, тарихчиларнинг бу ҳақдаги ихтилофлари тўғри эмас. Энди тадқиқот қилиш билан ҳақиқат аниқлангач, мен ҳам бу ҳақиқатни тадқиқ этишга киришай.

Тарихчи шундай баён қиладики, ўткинчи дунёнинг кўмагида шоҳ Файлақус Искандарни топиб олгач, хонадонини худди келиндек безади. Фай-

лақус бутун хайр-эҳсон эшикларини очиб, Искандарнинг шарафига тўй берди ва шоҳона расм-русумлар қилиб, ўз кўзини унинг талъати билан нурлантирди. Уни кеча-кундуз демай парваришлаб, дам-бадам унинг тарбиятига аҳамият берди. Уни ёқимли таомлар билан боқиб ва бу таомлардан гўдак кундан кунга парвариш топди. Уни кошо-на-саройга эмас, ўз кўнглига жойлади, йўқ, балки жон орасида асради. Денгиз ўзининг дурри шоҳонасини, кон ўзининг ёмби, лаълисини қандай авайлаб-асраса, Файлақус ҳам Искандарни шундай эъзозлаб ўстирди. Тили чиқиб, нутқи равонлашгач, унга таълим бериш керак бўлиб қолди.

Ўз олдида илм-ҳикматда оламга машҳур Нақумоҳис деган олим ишлар эди. У осмон юксаклиги ҳақида фикр юритадиган, ўз билими билан фалакнинг бутун сирларини очган аллома эди. Нақумоҳис ўзининг ўтқир фикри билан ҳар нарсанинг асл моҳиятини тез тушуниб оладиган зот бўлиб, билимда унга тенг келадиган киши бўлмас, донишманд Арасту – унинг фарзанди эди. Тадбиркорлик билан офатларни даф этадиган бу ҳакимнинг ақл-идрокидан шоҳ фахрланар эди. У барча илмларда камолга етган олим бўлиб, бундай камолот эгасининг топилиши амри маҳол эди. Шоҳ Файлақус Искандарни илм ўргансин, деб шу донога шогирд қилиб берди. Бу олим уни шогирдликка қабул қилишни ўзига шараф деб билди. Зеро, Нақумоҳис ҳаким Искандар туғилганда осмоннинг бутун ҳолатини, юлдузларнинг бахт ва офат мақомларини кўздан кечирган, уларнинг турғунларини кўриб ва ҳаракатдагиларини билиб, у туғилган куннинг толейини ёзган эди. Юлдуз рақамлари билан ҳисоблаб аниқланган бу толеномада у гўдакнинг қадами покиза ва қутлуғ, бахт-саодатли ва соф виждонли шоҳ бўлажаги ҳақида ҳукм чиқазилган эди. Буги-

на эмас, унинг шони-шавкати кўкларга чиқажаги, у юриш қилиб, бутун жаҳонни фатҳ этажаги, дунёдаги барча шоҳлар унинг қулига айланиши ва Искандарнинг амр-фармонига бўйин эгажаги, унинг ҳиммати осмон чўққисидек баланд бўлиб, шоҳлик ноғорасини фалак гумбазида чалажаги, осмон жисмларининг табиатини билишга бел боғлаб, коинотга тааллуқли мушкулликларни ҳал қилажаги ҳам баён қилинган эди. Унинг нозик табъи илм-ҳикматга берилган бўлиб, кўп ерларда тилсимлар – мўъжизалар кашф этгуси, риёзиёт (математика) илми билан юлдузларни кузатадиган расадхоналар тузгуси, билимлар ёрдами билан ҳар қандай фитнанинг йўлига сад-ров чеккуси аниқ эди. Жаҳондаги мамлакатларни макон қилгач, бир неча йиллаб денгизларда сафар қилгусидур. Худо унга ҳўлу қуруқликни насиб қилган бўлиб, денгиз ва қуруқликда нимаики бор бўлса, ҳаммасини бирин-кетин фатҳ этгусидур.

Юқоридаги ҳолатларни Нақумоҳис ҳаким аввалдан текшириб билгани туфайли, Искандарни шогирд қилиб олиш бахтига муяссар бўлганидан қувонди. Ннҳоят, устоз ўқув асбоб-анжомларини тайёрлаб, унга таълим бера бошлади. Қайси ишни таълим бериб ўқитса, у эшитган заҳотиёқ билиб оларди. Аммо билган нарсаси билан қаноатланмас, уни турли шаклларга солиб, маъносини чақиб кўрарди. Бизнинг ҳозирги таърифлаганимизга нисбатан Искандарнинг олган билими ўн марта кўпроқ эди. У жони борича билим олиш учун ҳаракат қилди, имконият бўлганча ҳунар эгаллади. Билим – камолотига кўпчилик устозлар тан бериб, қойил қолгач, Искандар ҳарбий ишларни ўрганишга бел боғлади. Қайси юмуш аскарларига наф етказадиган, душманларини даф этадиган бўлса, шуларни ўргана бошлади. Гоҳ от устида қурол ўй-

натар, гоҳ яёв ҳолда куч кўрсатар эди. Унинг ўқи душман совутларини пора-пора қилибгина қолмай, фикри кишиларнинг тушунчаларини ҳам ўзгартириб юборар эди. Найзаси билан юлдуз кўзини, юлдузгина эмас, кўк осмоннинг кўзини ҳам тешарди. Унинг тиғи қаттиқ тошларни ёрар, ер қатламларини эса ўзига ғилоф қилиб кирар эди; камандини қат-қат ўраб, осмон қалъасининг баланд кунгурасига ташларди. Агар гурзисини қояга урса шундай қаттиқ тошни кул-кул қилиб, гардини кўкка совурарди. Жанг майдонида паҳлавонлик расмларини кўрсатиб, аждаҳоларни чирик ип каби узиб ташларди.

Паҳлавонлик ишларидан ташқари ақл ва тафаккур ишига ҳам қаттиқ берилган эди. Қисқаси, ҳамма соҳадаги ишларни шундай қиёмига етказдики, бирон кимсанинг бу даражага етиши мумкин эмас эди.

Отасининг умри ҳам анча жойга етиб, бу дунёдан видолашиш арафасида эди. Қадди букиклигидан танасининг тупроққа мойил бўлиб қолгани кўпчиликка маълум эди. Ота қувватини заифлик сустлаштирган пайтда, Искандар шоҳликка лойиқ йигит эди. Шундай қилиб, Тангрининг ўлим ҳақидаги ҳукмига бўйсуниб даражасига боргач, шоҳ Файлақус Искандарга тожу тахтини топширди. Ўғлига тахтни тақдим этиши билан ўзи сартахтага равона бўлди. Бир дарахт иккита шох берган эди, у шохнинг биридан тобут, иккинчисидан тахт ясадилар. Дарахтнинг бир шохини маскан қилган қушчага иккинчи шохи уя бўлар экан. Искандар ота ўлимини кўраркан, унинг мусибатидан жаҳонни тарк этиб кетгудек бўлди. Лекин отаси васиятини эслаб, ниятидан қайтди. Отаси шундай васият қилганди:

«Менинг мамлакатимга бегонани қўйма, хонадонимга бўлак кимсани киргизма. Ҳарамимга ҳеч

қандай ёт киши қадам босмасин, мени гап-сўзга қўймасин! Бу дунёдан хайру хуш қилсам, сен менинг ўрнимга ўлтирсангу, менинг номус-орим, шон-шуҳратим елларга учмаса, деган умидда сени излаб топган эдим».

Бу васиятлар ёдига тушгач, Искандар учун ота руҳини хурсанд қилиш зарур бўлиб қолди. Бегона шамол унинг зилол сувига хас-хашақлар тушириш эҳтимоли борлигини ўйлаб, ҳамияти жўш уриб кетди. Бинобарин, отасининг таъзиясини бартараф қилгач, тахтга чиқиб, шоҳлик узугини (муҳрини) қўлига тақди. Отасининг ўрнига шоҳ бўлиб тахтга чиққач, тантана билан ўйин-кулги базми ўтказди.

Эй соқий! Ғам тарқатувчи шаробингдан бер, ғам тарқатувчигина эмас, мотам тарқатувчи жомингни тут. Уни симирай-да, ғамим қолмасин, отам таъзиясидан фориг бўлай.

Эй муғанний! Бизни қувонтирувчи созларни чалиб, шодлик қўшиқларини куйла! Зеро, сўз тахтида ўлтириб, ором оладиган бўлдим. Энди муборақбод базмининг қадаҳини ҳам қўлга олайин.

Эй Навоий! Жаҳоннинг фирибгарлигига алданма, ақл олдида унинг зебу зийнатларидан лоф урма! Давроннинг иши бевафоликдан иборат. Шоҳликка қараганда фақирлик афзалроқ. Эркин ва озод юрган гадо ихтиёри ўзида бўлмаган жаҳондор – хўжасидан афзалроқ.

XVI

Ҳиммат Ҳумойининг баландпарвозлиги таърифидаким, икки қанотининг сояси қуёш анқосининг заррин қанотига Қоф тоғининг зулматидек уя солади ва унинг жуссасининг катталиги тавсифидаким, офтоб олам тобнинг бутун кумуш байзосини (тухумини) ўз қанотлари остига яшира

олади, ҳар гадога ул қушнинг сояси тушса, шоҳлар унинг гадоси бўлур ва ҳар шоҳнинг бошидин сояси кўтарилса, гадо унинг қошида шоҳ кўринур

Агар биров баланд ҳимматли бўлса, у одам олам аҳли орасида азиз бўлур. Агар кишининг бир чақа пули бўлмаса ҳам, ҳиммати бўлса, у камбағал эмасдир. Кимнингки ҳиммати бўлмаса, уни камбағал деб билавер. Ҳиммати йўқ кимсанинг ҳурмати ҳам бўлмайди. Лекин афсуски, ўткинчи дунё одамлари кимнинг давлати бўлса, ўшани ҳурмат қилишни одат қилиб олганлар. Ҳиммат деган фазилат инсон вужудининг кимёси бўлиб, саховат аҳллари бу фазилат туфайли обрў-эътибор топадилар. Агар бир одамнинг кимёгарлик ҳунари бўлса, «одамларнинг энг бадавлати», деб шуни айтса бўлади. Ҳақиқатан бойлик эл ҳурматига сабабчидир, унга эҳтиром билан қараш ажабланарли эмас. Аммо бировнинг давлати бўлсаю, ҳиммати бўлмаса, унинг ҳеч ким олдида ҳурмати йўқлиги шубҳасиздир. Масалан, олайлик, бир пасткаш одамнинг хазинаси бор, аммо бечора уни асрайман деб кеча-кундуз азоб тортади. Агар бахил одам бир пулни бир жойга тугса, доим уни очишдан кўнгли хавфда бўлади. Агар бордию бугунми-эртами шу тугунни очай деса, очиш ўрнига беихтиёр у тугунга яна бир тугун қўшиб қўяди. Тугунни очганда ҳам у пулни сарф қилиш учун эмас, ёнига яна бирини қўшиб туғиш мақсадида очади. Танга тугунларини очмоқ унга ҳеч ёқмайди, танга қанча кўп бўлса, тугун ҳам шунча ортаверади. Агар мабодо тугунларни очгудек бўлса, ҳар бир ечилган тугун унинг кўнглига бир ғашлик солади.

Айиқ ўйнатиш билан нон топувчи жатқа²⁸ ўз нонини ўтга ташлаши мумкинми? Маймун эса топга-

²⁸ Ҳайвон ўйнатувчи.

нини тўйгунича еб, қолганини лунжига тўплайди. Агар дарахт устида юз минг ёнғоқ бўлса ҳам қарға ўғирлаганининг ҳаммасини ерга кўма беради. Ер ости сичқонининг уяси бўлгани ҳолда яна унинг ҳамма ёғини махфий хоначаларга айлантиради.

Улар разилликни шу даражага етказадиларки, таомларини ўзларидан ҳам яшириб қўядилар. Ёўлоҳи йўл юзида ётган тезакларни тўплаб, бисотим деб ғамлайди. Ёўнг қўнғизи эса пасткашлик билан тезак ташийвериб, қора юзи ерга қараб қолган. У ўлишига кўзи етса ҳам, отлар оёғи остида янчилса ҳам, тезакни дейди.

Бахил одам танга сарфлашни ўзига айб деб билганидек, саховатли кишилар дунё тўплашдан орланадилар. Карамдан бировларнинг чўнтаги бўшаб қолади, чўнтакнинг бўшаб қолиши эса уларга гўё нуқсон ҳисобланади. Бу иш ҳиммат аҳлини шундай қўйга солганки, эҳсон қилиб турсалар ҳам чўнтаклари дирамга (пулга) тўлиб борган. Карамсиз кишининг уйида хазинаси бор бўлса ҳам фалокат ва бахтсизлик унинг йўлдошидир. Мол-дунёга ғарқ нон емас хасисларнинг камбағаллардан не фарқи бор? Фарқи кам дейиш ҳам мумкин-у, ақллилар олдида фарқи ҳам кўп. Камбағал ҳар қанча йўқсул бўлса ҳам, унинг бировдан қўрқадиган жойи йўқ. Лекин дунёю хазинаси бўлатуриб, ўзи бахил бўлса, халойиқ унинг жонига душмандир. Худди қизил тулки ёхуд қора қундузнинг териси ўзининг ўлимига сабабчи бўлгани каби халойиқ унга қасд қилади. Садаф сара дурни йиққани учун у дурни олиш чоғида садафнинг кўксини ёрадилар. Ҳиммат аҳлининг феъли кенглиги туфайли унинг олдида бой ҳам, камбағал ҳам бирдек кўринади. Сахийнинг қандай бойлиги бўлмасин, инъом этишда унинг қиммати кўзга кўринмайди, ҳатто бир тангасигача

эҳсон қилаверади. Ёғлиқ кулча еб гурурланмагани каби, умочга кун қолса ҳам ғам емайди. Оқиллар синчиклаб қараб, ушбу икки гуруҳда ҳам фарқлар борлигини таъкидлайдилар. Шафқатли, марҳаматли одамлар қанчадан-қанча дунёларини эҳсон қилишларига қарамай, уларга баъзан халқдан машаққатлар ҳам етади. Сахийларда эҳсон қиларли нарсаси бўлмаса ҳам, ҳиммат деган олий хазина бор, уларга шунинг ўзи кифоя. Саховаткор одамга не элдин малол келади, не аҳволига халал етади. Ҳиммати бошқалардан буюк бўлган кишининг жаҳондаги бошқа одамларга нисбатан меҳнат машаққати камроқ бўлади. Қайси қушнинг парвози баланд бўлса, овчи ҳар қандай мерган бўлса ҳам уни отиб ҳалок қилишга уринмайди. Зеро, бир кишининг ҳунари осмонга мушак отиш бўлгани билан, у булут момигини ёндиролмайди. Бола қанча хиралик қилиб пуфламасин, барибир юлдуз шамини ўчиролмайди. Масалан, фараз қилайлик, йўлбарс баланд тоққа чиқиб сакрагани билан тўлин ойга чанг сола оладими? Ҳиммат кишини баланд кўтариб, муҳтожликдан қутқазади; кимнинг ҳиммати баланд бўлса, ташвиши оз бўлади.

Кимгаки ҳиммат ёр бўлса, у жаҳондорликни эмас, фақирликни тилайди; у жаҳондорликдан ор қиладию, аммо ўзини фақирлик билан жаҳондор этади. Сен фақирликни кўчама-кўча тиланиб юрган гадойлик деб билма, уни Худо шоҳларнинг шоҳи қилиб қўйган. Худди, баъзи фақир кишилар шоҳликни ҳавас қилганлари каби олиҳиммат фақирликни шоҳлар ҳам ҳавас қиладилар. Агар кимгаки Ҳақ огоҳлик фазилатини берса, у шоҳликни эмас, камтарин фақирлик йўлини тутгусидир.

XVII

*Искандар билан гадолик йўлини тутган подшо
ёхуд чиндан ҳам подшоликка етган гадо ҳикояти-
ким, Искандар уни мазаллат (тубанлик) чоҳидин
чиқариб, салтанат тахтига ўтқазмоқчи бўлди,
лекин у тожни рад этди ва минбаъд бошидан
тожни тарк қилиш хаёлини чиқармади*

Эшитишимча, машҳур Искандар жаҳон аҳлига ҳоким бўлгач, қайси мамлакат унга қарам ва қайси мамлакат подшолари унга мутеъ бўлган бўлса, ўша шоҳларни яна ўз юртига шоҳу ўша элга бошлиқ қилиб тайинлади. У мамлакатлардан ва шоҳларидан хоотири жам бўлгач, яна бошқа мамлакатлар сари юриш қилди. Жумладан, Мағриб ерларини фатҳ этганида, унинг шоҳи душманлик билан уруш эълон қилди. Ниҳоят, уруш ўти бартараф қилингач, Мағриб шоҳининг жанг пайтида ҳалок бўлгани аниқланди. Искандар душманининг қатл этилганини билгач, у мамлакатда адолат ўрнатишга бел боғлаб, халққа:

– Бу юртнинг султонлари ичида ҳукмдорлик қонун-қоидаларидан хабардор одам қолганми? Бор бўлса, мен унга мамлакатингизнинг ҳокимлигини топширай, уни элга мустақил шоҳ қилай, – деди.

Халойиқ Искандарни дуо қилиб, унинг сўзларига жонларини фидо этишга тайёр эканликларини билдириб, айтдилар:

– Доим бутун жаҳоннинг ҳукмдори ва ҳамиша дунё халқларининг раҳбари бўлғайсен! Сен биздан фуқарога тинчлик ва осойишталик бағишлайдиган кишини сўраяпсан. Яхши-ёмон ҳаммага маъқул бўладиган киши қаёқда, дейсан? Фақат бир одам борки, ғалати қилиқни ўзига ихтиёр айлаган: чунончи, тирик одамларга аралашмайди, эски қабрлардан бошқа жойда истиқомат қилмайди. Тирик

одамлардан ҳанузгача вафо кўрмагани туфайли қабр аҳллари билан кифояланади. Бу одам ўз ихтиёри билан бошидан шоҳлик тожини ташлади, тожини ташлаган кундан бери ўзини бахтиёр ҳисоблайди. На унинг кечаси тунайдиган бир маскани ва на кундузи нима еб – нима ичиши маълум. Бирон киши билан мутлақо алоқа ва улфатчилик қилмайди, чунки халқ ғала-ғовурини эшитса, кулфати ортади. Баъзилар унга яқин бориб, ёлворишса, гоҳо очилиб сўзлашади. Элга ғоят фойдали насихатлар қилиб, одамларни бу оламдан қўл ювишга чақиради. Сўзда шундай ғояларни олға суриш билан элни йўқлик дунёси сари тарғиб этади.

Бу гапларни эшитгач, Искандар:

– Боринг-да, уни дарҳол топиб, менинг ҳузумимга келтиринг, – деди.

Бу фармонни бажариш учун одамлар ҳар томонга югуриб кетдилар ва у дарвешни топиб, Искандар олдига олиб келдилар.

У бош яланг, оёқ яланг, ёқа йиртиғидан кўкракларини ҳам очиқ эди. Дунё ишларини тарк этган бу одам икки қўлида иккита бош чаноғини кўтарган ҳолда келди. Искандар уни ҳурмат билан қаршилаб, ўз ёнидан жой кўрсатди. Сўнгра унга:

– Бу сўнгаклар ҳақида гапир, яна нималарни сўрасам, уларнинг жавобини ҳам баён қил! – деди. Гадо шу тарзда жавоб берди:

– Қабристондан ўтаётганимда бу сўнгакларга неча бор назар солганман. Лекин қай бири шоҳникийю, қай бири гадоники?! – деган муаммо дилимда қолди. Бу икки мато ўлганда-ку бир, тирикликда нечун низо қиладилар?

Унинг бу сўзлари Искандарга хуш ёқиб:

– Эй бебаҳо фикрли донишманд! Сен жуда улғуф фикрли одам экансан, агар ҳимматинг ҳам шу даражада юксак бўлса, сени ҳурматлаб, мартабангни

баланд қилиб, ўз мамлакатинг шоҳлигини берай, – деди. Шунда у гадо айтди:

– Ҳиммат – менинг доимий ҳамроҳимдир, аммо сен ўйлаганчалик эмас, бундоқроқ. Сен менга фақирликдек давлатдан кечиб, шоҳлик мартабасини қабул айла, демоқчисан, шекилли? Жаҳондорликка рағбатим йўқ. Менинг ҳимматим тубандаги тўрт хил давлатга муяссар бўлишни тилайди. Унинг бири, интиҳоси ва чек-чегараси бўлмаган абадий ҳаётдир; иккинчиси, ҳеч қандай нуқсон билмайдиган, путур етмайдиган, қарилик билан алмашинмайдиган йигитликдир; учинчиси, камбағаллик юзини кўрмайдиган бойликдир; тўртинчиси, ҳеч бир ғами йўқ шодлик бўлиб, мотам деган нарса унинг қаршисида йўқлиққа чиқур.

Искандарни ҳайрат забун қилди ва уятдан бошини қуйи солиб, деди:

– Эй қутлуғ ниятли, муборак фикрли донишманд! Сенинг бу жумбоғингдан кўп ишқаллар ечилди. Тақдири азал, не иложки, сенга фақирлигу менга шоҳликни берди, менга баланд мартаба берган бўлса-да, барибир, сенга мендан ортиқ ҳиммат ато этилган экан.

Ҳиммати буюк гадо учун шоҳлик мартабаси пастдир. Ва агар бир фақир киши олиҳиммат бўлса, унинг кўзига замон шоҳи ғариб ва ҳақир кўринур.

XVIII

Искандарнинг Арастудан: «Мақсадга қайси манзил яқинроқ?» – деб сўрагани ва у манзилга қайси йўл билан бориш маъқул эканлиги, шунингдек – фидойилик кўрсатиш йўли билан ном қолдириш мумкинлиги тўғрисида Арастунинг жавоби

Арастудан Искандар:

– Эй, тафаккуринг билан осмону фалакни ҳам лол қолдирган донишманд! Мақсаднинг манзилига

қайси йўл билан бориш яхшию ва қайси ишнинг натижаси мақтовга лойиқ? – деб сўради.

Арасту:

– Халқдан ўзни йироқ тутиб, фано йўлида хоки-туробга айланган афзал, – деди.

– Агар одамнинг давлати кўп бўлса, хайру сарҳоват қилиш имконияти ҳам кўпроқ бўлади. Мақсадга етишда қилинган ишнинг аҳамияти катта бўлгани туфайли бадавлатга кўпроқ эътибор берилади. Кимки савоб ишларни кўпроқ қилган бўлса, унинг висолга етиш умиди кўп бўлади, албатта.

Арасту яна айтди:

– Могу давлат эгалари хайр-эҳсон қилсалар, бу ишдан икки ҳолат йироқ эмас. Биринчиси, шу иш ўринли бўлганми-йўқми? Баъзи одамлар ўринсиз ишларни ҳам қиладилар. Агар қилинган иш ўринсиз бўлса, киши қанча эҳсон қилгани билан фойдасиздир. Ва агар қилган иши ўринли бўлса, нима хайр қилган бўлса мақбул деб билсак бўлади. Кимки меъёрни билмаса, нима иш қилган бўлса, ҳаммаси йўққа чиқади. Биров шоҳ ҳузурига отланган бўлса, у, аввало, ўз йўлида учрайдиган қароқчилардан эҳтиёт чораларини кўриши шарт. Қароқчилар билан улфат ва иттифоқ бўлган шахс қачон шоҳ базмида ўтиришга ҳақли бўла олади? Лекин кимки бор-йўғини Худо йўлига бериб, Худодан бошқа ҳеч қандай вужуд борлигига гумон қилмаса, шу мақсад йўлида ўзини фидо қилсагина қилган иши дунёда боқий қолади. Инсонга бундан улуғроқ мартаба бўлиши мумкин эмас, киши шу мартабага эришдими, демак, унинг номи абадий қолади!

Гавҳарфуруш Арасту бу дурларни шу тарзда сочгач, савол берувчи садаф оғзидек хомуш бўлдию қолди.

XIX

Искандарнинг салтанат тожидан бош, шоҳлик тахтидан эса оёқ тортгани ва Рум аҳли унинг оёғига бош уриб, Искандар қадами билан тахт поясини баланд ва тож қадрини азиз – аржуманд қилгани. Унинг адолатпарварлик қуёши билан зулм шои кўршапалакларини басир қилиб, жаҳонни ёритгани ҳамда золимларни қора зулматдек олам юзидин четлатгани

Ҳикоя қилиш учун тебранган қалам шу тарзда нукта суради:

Файлақус тожу тахтини Искандарга топшириб, у дунё сафарига отланди. Искандар олам элининг доноси ва билимдонликда жаҳонда унга тенг келадиган киши йўқ эди. Тож ила тахт унга маъқул бўлмай, бу андишадан беҳад хафа эди. Чунки шоҳликда ҳаддан ташқари бахтсизликлар, мусибатлар кўп бўлиб, нимаики иш қилса фалакдан қилганига яраша мукофот олиши турган гап. Шоҳликни қабул қилмай деса, отасининг васиятлари эсига тушар эди. У икки ўт орасида қолди. Охири халқни йиғиб, кенгаш тузмоқчи бўлди. Катта-кичик – ҳамма йиғилгач, беҳад гўзал бир нутқ сўзлади:

– Эй Рум мамлакатининг фуқаролари! Ҳозир менинг ҳузуримда жамики жамоат жам. Хоҳ юқори мартабали ва хоҳ паст даражали бўлманг, барибир, ҳаммангиз мен каби Тангрига бандасиз. Мен эса сиздек ҳам эмасман, негаки отамдан айрилганман, бу ҳам етмагандай, дили ғамгин, кимсасизман. Маълумки, отамни Аллоҳ дутф иноят билан бу мамлакатга подшоҳ этди. Шу кунгача у бу ишга муносиб, бу юкни кўтаришга қодир эди. Дарҳақиқат, Тангри ота-боболаримга бу мамлакатни бошқариб келишни юклаган бўлса, ҳаммаси ҳам тахт кўрки,

забардаст ва бахт-саодат соҳиблари эдилар. Лекин мен ғоятда эътиборсиз кимсаман, боз устига салтанат иши ҳаддан зиёд хатарлидир. Бу ишни ниҳоятда зўр ва қудратли одамгина эплай олади, шоҳлик мен каби нотаваонларнинг иши эмас. Шер тортиши керак бўлган нарсани чумоли қандай тортсин? Филнинг юкини пашшага ортиб бўладими ахир? Шоҳ бўладиган ниятим йўқ, – бунга қобилиятим ҳам етмайди. Шу боисдан, сизнинг: «Шоҳлик қил!» – деган таклифингиздан эзиламан, агар буни рад этадиган бўлсам, сиз ҳам маъзур тутинг!

Мен сизга ўз ожизлигимни, бу андиша хусусидаги кўнгил озорини баён этдим. Сизлар энди ўзингизга муносиб шоҳ топинг, бу мамлакатни идора қилишга лойиқ бир ҳукмрон ахтаринг. Ҳар ишда замон аҳлининг талабларига жавоб берадиган одам бўлса, ана ўшани шоҳликка муносиб кўринг. Ақл-заковати қуёшдек мунаввар, агар бедов отга минса дунёни забт этадиган, адолат бобида наврўз фаслидек, сиёсат бобида эса жаҳонни куйдирадиган яшиндек бўлсин; машаққатли кезларда душманга чора қилувчи, оғир кунларда халққа кўмак берадиган адолатпеша бир зотни ҳукмдор қилинг, ана шундай кишигина тождор бўлишга лойиқ. У эҳсон ёмғирини ёғдириб, мамлакат бўстонини Эрам боғидек гуллашиб юборсин. Душман зотини битта қўймай тўзғитиб, худди санамларнинг зулфидек паришон ва пароканда қилиб ташласин; душман қанақанги фитна ўтини ёқса, қилич сели билан у ўтга сув уриб, тезда ўчирсин. Бордию, девонбегиси фуқарога ситам қилса, унинг қўлини кесиб ташласин. Мусофирлар қатнови тўхтамасин ва йўлда уларга қароқчилар қораси кўринмасин; ўғриларни тутиб, уларнинг нопок қўлини қирқсин, токи улуснинг ҳалол молига қўл узатмайдиган бўлсин; зулм-бедодлик одатлари тамоман йўққа чиқа-

зилсин! Ҳатто зулм деган иборанинг ўзи эл орасида бўлмасин! Зулм сўзидаги «л» билан «м»ни йўқлик белгисига айлантирсин! Адолат қилишнинг йўл-йўриғини топиб, элни душманга қарши бекам-кўст қуролантирсин. Тангри буюрганларининг изидан бориб, чин гапирувчи – ҳақиқатни айтувчи кимсаларнинг қўлини баланд ва бақувват қилсин. Зулм қилувчиларнинг таъзирини бериб, фуқарога хотиржамлик ва осейишталик бағишласин!

Ёрқин фикрли шоҳ сўзини тутатгач, халойиқ ҳар тарафдан фарёд тортиб, тубандагича арз-дод қилдилар: – Эй адолатга муҳтож элнинг додига етувчи шоҳ! Нечун бизни зору нолон айладинг? Адлингдан элга роҳат умиди туғилиб турган бир пайтда нима учун бу каби зулмни раво кўрдинг? Баён айлаган сўзларинг билан бу халқнинг бағрини қон қилдинг-ку! Бундай фикрларни айтгунча, қонимизни оқиз, йўлингга жонимиз фидо бўлсин! Бу элнинг бошидан сен йироқ бўлганингдан кўра жонимиз танимиздан жудо бўлгани яхшироқ. Сенинг сўзларинг гарчи жон бағишловчи бўлса ҳам, аммо ҳозиргиси барчани ёппасига қириб юборгудек бўлди. «Салтанатни тарк этаман», деган сўзинг сўз эмас, тахт сенга муносиб, ўрнингда бошқа кимсани кўришга бизнинг кўзимиз йўқ! Бугун дунёда сен шундай шоҳсанки, ҳатто коинот сирларидан ҳам хабардорсан. Жаҳонда сен билмаган биронта илм йўқ, буни фақат Рум халқи эмас, бутун олам аҳли билади. Сенинг фикрининг ёрқинлиги фалак шамъи бўлмиш қуёшга, кўнглингни равшанлиги эса малоикаларнинг чироғига ўхшайди. Сен каби шоҳни жаҳон ҳали кўрган эмас, сен қуёш каби кўркам, Муштарий юлдузидек порлоқ инсонсан. Гулдан атир, офтобдан нур таралгани каби, сенинг тафаккурингдан адолат зуҳур этади. Вужудингга донишмандлик яширинган, жамолингдан жаҳондорлик намоён бўлиб

турибди. Шунча фазлу ҳиммат сенинг табиатингда бор бўлгач, балки Рум султонлигидан орланаётган бўлсанг керак. Бу мамлакат сенга камлик қилишини биз ҳам биламиз, бинобарин, бутун жаҳонга ҳам сен шоҳ бўларсан, деган умиддамиз. Фалакнинг ошкору ниҳон айланишидан келгусида жаҳон сенга мутеъ бўлажаги маълум бўлиб турибди. Бошқа кимсани ҳукмрон ва фармон берувчи қилиб, жаҳон аҳлини бенаво қилмагин. Агар сен бу ишни қабул этмайдиган, бу мамлакат халқининг фарёдига етмайдиган бўлсанг, ўзингга мерос бўлган мамлакатга бошқани қўйиб, ўз уйингга бегонани киритишни раво кўрсанг, биз бундай балони қабул қилолмаймиз, аксинча, ҳаммамиз ватанни тарк этиб, чиқиб кетамиз! Агарда шундан сўнг ҳар қайсимиз бир мамлакатга бориб, ғариб ва саргардон бўлсак, бу кулфатлар учун Худонинг сўроғига сенинг ўзинг жавоб бергайсан!

Халқ бошларини яланг қилиб, кўзларидан ёш оқизиб, фарёду фиғон кўтариб, шу сўзларни айтди. Искандар бундай аломатларни, аломатлар демайин, қиёматларни кўриб, айтган гап-сўзларига пушаймон қилди, халқнинг аҳволидан кўнгли жуда бузилиб кетди. Ўзига сидқидилдан бўлган ихлосни кўриб, уяти ичига тушиб, фикри анча юмшади. Ҳам фуқаронинг яхши ниятлари ва ҳам отасининг васиятлари унга шундай таъсир этдики, энди уни ўзгартиришнинг иложи йўқ эди. Бинобарин, хотирига ҳаддан зиёда малол келишига қарамай, у ноилож эл-улус илтимосини қабул қилди. Навжувон йигит шоҳликка розилик билдиргач, донишманд Арасту тезда ўрнидан туриб, тожни унинг азиз бошига кийдирди. Ҳамду сано ва шукроналар айтиб, Искандарнинг бир қўлини Арасту, иккинчи қўлини эса доно Баинос ушлади. Шу ҳолда бу икки алома унга йўлбошчилик қилиб, уни қўлтиқлаб, тахт

устига чиқазиб қўйди. Бунинг муборак қадамидан тахт яна бир поя баланд кўтарилди. Қуёш эса Искандарнинг боши устига бахт соясини сола бошлади. Юқоридаги икки йўлбошчи – Арасту билан Балинос эмас, йўқ, гўё булар ўрнида Хизр ила Илёс эди. Халойиққа шундай бир хурсандчилик юзландики, бу бениҳоя шодликдан баъзилар ўзларини йўқотиб қўйдилар. Шоҳнинг бошидан катта-кичик, ҳамма одам шунчалик кўп танга – тиллалар сочдики, ер осмон каби юлдузларга тўлгандек бўлди. Худди базм қилаётган кишилар шодлангандек, бу ердаги жамоат ҳам жуда қувониб кетдилар.

Қуёш Искандари ўз юзини пардага ўраб, шафақ майини ичишга киришган пайтда, фалак шодлигидан шу ондаёқ янги ойни қадаҳдек қилиб осмонга чиқазди. Искандар бахтиёр ҳолда тахтдан тушиб, ичкарига кирди. У гул ва майсалар устида янгитдан базм бошлаб, лоларанг май ичишга киришди. Дам-бадам узатилаётган биллур қадаҳлардаги майлар ёлқини уйни қуёшдек ёритди. Бу пайтда подшоҳи олам бир сўз сўраса, ҳар соҳада у билан суҳбатлашиб ўтирган, билимда мамлакат алломаси бўлмиш донишманд Арасту унга дарҳол жавоб қайтарар эди. Ҳар бир айланаётган қадаҳ ҳикматдан холи бўлмагани каби, бу суҳбатдаги ҳар бир сўз ҳам илм-фан атрофида эди. Бахтиёр шоҳ қандай нозик ва мушкул саволларни ўртага ташламасин, суҳбатдаги донолар унга дарҳол жавоб қайтарар эдилар. Ўйин-кулги пайти бўлишига қарамай, суҳбатлар бошдан-оёқ илм-адаб доирасида борар эди. Ҳар бир илм бобида гап-сўз бўлиб ўтди. Охири, шоҳнинг димоғини май қизитиб, кўзи уйқуга майл қила бошлагач, улфатлар ўринларидан туриб, чиқиб кетдилар. Шу аснода уйқу унга хуш ёқди, ҳа, ярим кечада қилинадиган саждага барвақт ётмоқлик керак.

Яздонпараст шоҳ ўзини хас ва тупроқдек паст тутган ҳолда ярим кечада ибодатга машғул бўлди, тонгга қадар йиғлади, қилган гуноҳлари учун Тангрига ёлборди. Қуёш яна ёғду сочиб, оламни ёрита бошлагач, юлдузлар унинг ёруғидан хираланиб, худди учқун сингари кўздан ғойиб бўлдилар. Искандар яна ўз тахтига чиқиб, умумхалқни қабул қилажаги ҳақида фармон берди. Қуёш атрофини юлдузлар ўраб олганидек, улус унинг ҳузурига ёпирилиб кирди. Халойиқ йиғилгач, шоҳ сўз бошлаб, уларга шундай деди:

– Аллоҳ мени инсоф ва адолат таянчи қилиб қўйган экан, халойиқ орасида адолатталаб одам бўлса, олдимга келиб, арз-додини айтсин, ўз аҳволини бир-бир баён қилсин. Қаршимда арз қилаётган пайтида, мени ҳам худди ўзи каби бир одам деб тушунсин у, на менинг тахтимдан даҳшатга тушсин ва на тожимдан унга бир қўрқув юзлансин. На мени шоҳ деб изтироб тортсин ва на ўз мақсадини охиригача баён қилишда шошсин. Қанча дарди, ғами, ҳасрати бўлса, очиб ташласин, мен адолат қилиш билан унинг жароҳатига малҳам қўяй!

Шундан сўнг улус арз-ҳолини баён этиб, Искандар билан савол-жавоб қила бошлади. У эртадан то қиёмгача ҳол-аҳвол сўраб, халқнинг дардига даво қилди. Бировнинг қонини ноҳақ тўккан одамнинг бўйинини уздирди, қўли кесилиши лозим бўлган гуноҳкорнинг қўлини кестирди. Ғам-алам билан эзилган мазлумларга адолат билан кўмаклашди. Марҳаматга муҳтож бечораларга раҳм-шафқат қилди. Қўл остидаги бечораларни эзиб-хўрлаган золим ҳукмдорларни қора ер билан баравар қилиб ташлади. Жафо чеккан бечоралар олдида жафокор золимларни хор ва забун қилган шоҳ қандай севимлидир! Искандар куннинг ярмигача халқнинг арз-додини тинглаб, адолат пойдеворини кўнгил-

дагидек қилиб ўрнатди. Отасининг замонида халойиққа зарари теккан нимаики қонун-қоида бўлса, халққа наф етказиш мақсадида уларнинг ҳаммасини бекор қилди. Шунингдек, бошқа шоҳлар томонидан расм қилинган, умумхалқ орасида адолатга хилоф бўлган қонун-қоидаларни ҳам таг-томири билан бузди ва халойиқни барча ҳақсизликлардан қутқазди. Адолат йўлини тутиб ноҳақ сиёсатни бекор қилди. Фуқаро эҳтиёжини ҳисобга олиб, уларни икки йиллик солиқдан озод этди. Амалдорларнинг ишларини текшириб кўриб, ёмонларини ишдан ҳайдади. Аксинча, яхши амалдорларни қўллаб-қувватлаб, уларнинг мартабаларини баланд қилди. Бозордаги нарх-навони суриштириб, олибсотарлар, юлғичларнинг жазосини берди.

Тарозининг икки палласини тўғрилаб, тошни темирдан ясаттирди ва муҳрлади. Узунлик ўлчови бўлмиш қарини (метрни) ҳам темирдан қилдирди. Натижада халқ кам газ олишдан халос бўлди. Кўп миқдорда ғалла тортиладиган катта тарозини ҳам Искандар ихтиро этди, ўлчаш вақтида чиқадиган низоларни бартараф қилди. Бундан ташқари, эл эгрилик сари майл қилмасин, деб ғалла ўлчайдиган идишларни тўғрилади. Адолат билагига қувват бағишлаб, олтин ўлчайдиган тарози ҳам яратди. Йўловчиларни хавф-хатардан қўриқлаш учун катта йўллар орасига соқчилар қўйди. Адолат қўлини шундай баланд тутдики, кийик арслон ҳамласидан хавфсирамади, булдуриқларга қарчиғайлар ошино тутинди, улар гўё жўжаю, буниси она товукдек меҳрибон бўлди. Ҳар доим куннинг ярмигача арздод сўрар, адолат ўрнатар, куннинг иккинчи ярми ҳам яна яхшиликлар жорий қилиш билан тугар эди. Шу хилдаги адолат расмини амалга оширавергач, оз фурсатда Рум аҳли бойиб кетди.

Эй соқий! Адолат жомини тўлдириб келтир! Чунки Искандар адолатли замон бунёд этди. Гарчи мен ичиш меъёрини билмасам-да, сен менга қадаҳни эл қатори узат. Эй чолғучи, навони ёқимли туз-да, менга муттасил навосозлик қил; қулоғимга дилкаш садоларни еткур. Мен бенавога оромбахш наволарни еткур!

Эй Навоий! Агар сен доно кишиларга мақбул бўлишни истасанг, эл қатори бўл! Ўзингни ўртача меъёрда сақлагинки, адолатли шоҳлар қўлидан май ичишга муяссар бўлғайсан.

Адолат билан иш тутиш шоҳлар учун қанчалик зийнат бўлса, фақир ва фуқаролар учун ҳам шунчалик зийнатдир. Агар шоҳнинг ишлари адолатли бўлса, унга ҳеч бир шоҳ мартабада тенг кела олмайди.

XX

«Адолат булоғи» таърифидаким, унинг подшоҳлар зулми қоронғиликлари орасидаги «ҳаёт суви» жонбаҳидур ва ичганга боқий умр етказур

Нимаики эзгуликка дахлдор ном бўлса, ҳаммаси Ҳақнинг сифати билан боғлиқдир. Бу сифатларга алоқадор қандай иш бўлса, у Ҳақ ёди билан бажарилади. Кишининг олижаноб бўлиши сахийлигининг зиёдалигидандир, меҳрибонлиги эса ўта ғамхўрлигининг натижасидир. Агар кимсани буюк ва шарафли деб эъзозлаб, боқий ҳаёт ичра ҳукмрон деб ўйласанг ҳам, лекин унинг оти исмлар ичида одил эмас экан, халқ уни адолатли демайди. Адолат бобида сўз кетганида Ҳақ ўз исмини «ал-адл» – «одиллик» билан яқунлаган. Бу исмга, яъни одилликка кишилар диққати кўприк бўлгани учун у бутун оламга адолатнинг низомини – тартиб-қондасини тузиб берди.

Равиши адолат бўлган шоҳларнинг ишига Тангри ёр бўлса ажаб эмас. Халқнинг «подшоҳ Тангри-нинг ердаги соясидир» деб айтиши шу маънидин бўлса керак... Агар у ошқору ниҳон адолатли бўлмаса, жаҳоннинг остин-устин бўлиб кетишини яқин деб билавер. Ануширвоншоҳ мазҳабда мусулмон бўлмаса ҳам, лекин адолат бобида машҳур эди. Гарчи кофирнинг ўрни дўзах бўлса ҳам, одиллик сифати уни аърофга далолат қилди. Агар кофирлик сифати уни жаннат сари йўлатмагай бўлса, адолатлилиги дўзах сари қўймади. Унинг дунёдан ўтиб кетганига минг йиллар бўлган эса-да, адолати овозаси ҳамон яшайди.

Ажабланарли ери шундаки, подшоҳлардан қай бири – ислом мамлакатларида қандай адолат ўрнатган бўлса, унинг адлу инсофи сифатларини баён қилиб, мақтовларини ниҳоясига етқурганда «замон ҳукмрони эди» деб эмас, «замон Ануширвони эди» дейиш мақсадга мувофиқдир. Муҳими шундаки, у бундай номга сазовор экан, фахрланишга ҳақлидир... Икки дунё шоҳи Расули Араб ўзининг ҳадисида адолат аҳлига шундай башорат қилган эди: «Адолат билан ўтган бир соат инсонунинг хайлининг тоат-ибодатидан афзалдир».

Яна бир ҳаққонийлик билан айтилган ҳадиси ҳам мавжудки, уни фасоҳат билан шундай баён қилган эди: «Агар обод мамлакатга қаралмаса, у куфр аро қолади, агар у вайронликка юз тутган бўлса, бу зулм ўтказилганликнинг натижасидир».

Шоҳ агар самимият билан равон адолат юргизса, мамлакати Нуширвонники сингари обод бўлади. Агар у дин бобида зулм тезкорлигини қилса, айрим шоҳлар сингари оз вақт ичида ҳамма ёқни вайрон қилади. Инсон гуруҳига яхшилик қилган шоҳни Ҳақ адлу эҳсонга дохил қилади. Агар у халққа қанча вақт зулм етказса, буларнинг ҳаммаси унинг ўз жонига қийинчилик бўлиб тушади. У эл ичра бетоқат-

лик, тинчсизлик солар экан, зулмидан обод жойлар харобага айланади. Токи зулми мавжуд экан, улар халқ кўнглига номақбул тушиб, дилини ранжитади, шу сабаб эртаю кеч эл иши шоҳ жонини қарғашдан иборат бўлиб қолади. Агар шоҳ халқ нуқсони ҳақида дам урадиган бўлса, билингки, у ўз жонига дўзах ўтини алангалатган бўлади. Бундай ҳолда уни халқ душмани эмас, балки ўзини ўзига душман деб билмоқ керак. Золим элга қанчалик зулм ўтказса, билингки, бу зулмлар унинг ўзига ундан ҳам кўпроқ бўлиб қайтади – бу Ҳаққа ҳам аён бўлган ҳақиқатдир... Зулмкорликни ўзига мақсад қилиб олганлар эл кўнглига ёқмайдиган, номи бу дунёда тилга ҳам олинмайдиган бадном кишилардир. Бу тоифа шахслар бошқа оламдан ўзларига жоймакон ахтаришади, яъни ҳеч қаерда тўхтамай, тўппа-тўғри жаҳаннамга равона бўлмоқлари лозимдир. Қайси шоҳ адолатдан узоқлашса, у ўз жонига ўз зулмидан дард қўяди, одил кишилар сафида бўлса на элга зулм етказади, на ўз жонига. Агар шоҳ адолат ҳунарини касб қилиб олса, унинг қўлидан софликдан бошқа нарса келмайди. Адолатни ўзига шиор қилиб олган шоҳ бахилликдан йироқ бўлиб, фақат марҳаматли, саховатли бўлгани яхши.

XXI

Вафотидан сўнг Масъуднинг тушига кириб адолат бобида панду насиҳатлар берган ва бу насиҳатларнинг тиниқ сувидан унинг юзига сепиб гафлат уйқусидан уйғотган Маҳмуд ҳикояти

Эшитишимга қараганда, дунё ғолиб Маҳмудга ҳаёт жомидан заҳар ичирибди. Ўлим нидоси қулоғига етгач, олам билан видолашар экан, ўз ўрнига жонига пайванд бўлган фарзандини валиаҳд этиб тайинлади. У дунёни тарк этгач, ўғил

ота фироқида анча машаққатлар чекди. Ўғилнинг оти Масъуд бўлиб, бир кеча унинг тушига отаси Маҳмуд кирди. У бошдан-оёқ нурга ғарқ бўлган ҳолда бир ажойиб турфа боғда турар эмиш, турфа боғ эмас, гўё жаннатнинг гулшани эмиш. Унга дам-бадам хурсандчилик юзланиб, шодлиги ортар эмиш. Олдида васфининг тавсифи учун ақл ожизлик қиладиган даражада гўзал зумрадранг ҳовуз бўлиб, унинг давраси худди кўк гумбазидек, сувнинг туси ва ранги эса худди жаннат булоғининг сувига монанд эмиш. Ҳовузнинг қирғоғида худди бахт сингари соя солиб турган бир дарахт бор эди. Унинг қадди олдида «тўбий» дарахти ҳам паст бўлиб кўринар, сояси эса бутун гулбоғ саҳнини эгаллаган эди. Бунинг гўзаллигидан кўз равшан, ҳидидан димоғ муаттар бўлар эди. Шоҳ Масъуд бу ажойиб ҳолни кўргач, ер ўпиб отасига савол билан мурожаат этди: «Подшоҳлигинг даврида қандай ишлар қилган эдингки, бундай бахтга сазовор бўлдинг?» У айтдики: «Жаҳондорлик вақтимда доимо адолат билан иш тутиш тўғрисида ўйладим. Ҳиндистонга қўшин тортганимда, шу мамлакатни манзилгоҳ қилган эдим ва айтган эдимки, халқ аскарлардан, улар томонидан етказилиши мумкин бўлган жабру жафолардан хавотирда бўлмасин». Жарчи томонидан эълон қилинган бу сўзлардан халқ хабар топиб тинчигач, менда сайр қилишга мойиллик туғилди. Ўрмоннинг ҳар тарафини сайр – зиёрат қилиб юрар эканман, ногоҳ кўзим одамлар яшайдиган бир оролга тушди. У ерда бир неча оила ҳолсизлик ва бечоралик билан кун кўрар эди. Ёғоч ва қамишдан ясалган бошпанани улар зар билан ҳал бериб, хуш исли сандалдан бино қилингандек хаёл қилар эдилар. Уй ичидаги бўйра гўё гилам-у, боғу бўстон уларга бузуқ вайронадек эди. Бу ҳолга назар ташлаб ўтар эканман, қулоғимга

ногоҳ жабрдийда бир одамнинг овози эшитилди. Отим жиловини шу томонга бурдим, қарасам, бир нотаваон аёл киши экан. Тунд, хаёли бузуқ аскар-бошилардан бири унинг ҳовлиси четини бузиб кириб, бир неча шох ўтинини, тўрва тўла сомон ва яшил сополдан ясалган май идишини олиб чиқиб кетаётган экан, ногоҳ менга рўбарў келиб қолди. Унинг босқинчи, бузғунчи экани аниқ эди. Лекин шунга қарамай адолат талаб қилувчи додхоҳ билан тортишиб, икки-уч гувоҳ бошлаб келди.

Қўлидаги ашёларни олиб, жафокор эгасига қайтардим, ҳовлисини қамиш билан ўраб, йиқилай деб турган чийларини бир-бирига туташтириб боғладим. Сўнг золимнинг қўлларини маҳкам боғлаб, бўғзидан шу уй олдига осиб қўйдим. Ғамбода кампир ҳамма нарсаларини олгач, қўшиним сари отимни елдириб кетдим. Мен бу дунёни тарк этганим замон мазкур шодлик уйи менинг маконим бўлди. Менинг гуноҳларим ниҳоятсиз эди, лекин адолат билан қилган мана шу ишим менга паноҳ бўлди. Менга нидо келдики, «эй сарой гуноҳқори, сен умрингда бошқа гуноҳ қилганинг йўқ. Лекин ҳаддан ортиқ гуноҳқор бўлсанг, албатта, дўзах ёлқинига сазовор бўласан. Аммо сенинг вужудингдан адолат жой олди, шу сабаб қандай гуноҳинг бўлса ҳаммаси кечирилди. Сенинг беғараз қилган ҳар бир ишинг бирма-бир ўз мукофотини олди. Чунончи сен у жафокаш кампирнинг ҳовлисини тузатиб бердинг, бу сенинг феълингда иккиюзламачилик йўқлигидан далолатдир. Сен кўриб турган шамоли мушк тарқатувчи, гарди анбардек хушбўй бўлган боғлар ана шу эзгу ишининг эвазидир. Кампирга қайтарганинг икки шох ўтин бадали мана бу тўбийсифат дарахт, яшил идишнинг эвази эса зумрадранг ҳовуздир. Кампир олган бир этак сомон – заъфарон рангли

хушбўй ўсимликлардир. Золим шумни қатл этганинг – хаста мазлумларни қутқарганингдир. Бу яхшиликларнинг эвазига сен абадий ҳаётга сазовор бўлдинг. Бундай воқеалардан хабардор бўлган кишининг адолатдан бўлак яна қандай иши бўлиши мумкин? Агар оламда адолатли ишлар қилмас экансан, кейинчалик еган пушаймонинг ҳеч қандай фойда бермайди. Эзгу ишлар қилишга имконинг бор экан, адолат ҳунарини бир нафас бўлса ҳам нари сурма. Агар шоҳ ўз адолатидан бир лаҳза ажралса, шу бир он унга бедаво дард бўлиб тушиши мумкин.

Масъуд уйқусидан уйғонганда, хотири турли қайғулардан фориг бўлган эди. У отасининг айтганларидан хулоса чиқариб, ўзига адолат йўлини – тўғри ва ҳақ йўлни танлади. Қайси шоҳ Масъуддек адолат йўлини тутса, Маҳмуддек иззат-икромга сазовор бўлади.

XXII

Искандарнинг Арастудан адолат натижасида қандай ишларни амалга ошириш мумкин, деб сўрагани ва Арастунинг жавоби

Яна шоҳ Арастуга хитобан сўради: «Эй донишманд файласуф! Агар шоҳ адолатли бўлишга жазм қилган бўлса, қандай ишларни адолат юзасидан қилинган деб бўлади? Арасту жавоб берди: «Агар шоҳга адолат қилишлик кундаги одатга айланса, унга бутун оламу дин таслим бўлади. У бу дунёда жаҳонни эгаллаган бўлса, дунёдан ўтгач, жаннат тахтини эгаллайди. Агар шоҳ ҳар бир ишда адолат бунёд этар экан, бунинг натижасида унинг мулки-мамлакати ҳам обод бўлади. Мамлакати

обод бўлиб, халқи бойидими, демак, хазинаси ҳам тўлиб-тошади. Хазинаси тўлгач, аскарларининг маоши ҳам ортади. Аскарларнинг қачонки шоҳга майли бўлар экан, душманларининг устидан галаба қозонишига шак-шубҳа бўлмайди. Шоҳ зафар қучдими, унинг қуввати янада ошади. Бунинг устига яна адолат намоён қилса, барча кишилар унга хайрихоҳ ва шукр қилувчи бўладилар, жангда унинг аскарларига дуо билан мадад бериб турадилар. Яна шуниси ҳам борки, адолатни ўзига ҳунар қилиб олган шоҳни душман томондаги халқ ҳам яхши қабул қилади. Тобе халқ кечалари қўл очиб уни дуо қилади, аскарлари эса бунинг томонига қочиб ўтишга ҳаракат қилади. Агар шоҳ ҳар бир ишга шунчалик асос ва сабабларга эга бўлган ҳолда ёндашса, унинг жаҳонгир бўлмоғи – яъни ягона, бирлашган давлат арбоби бўла олиши ажабланарли ҳол эмас.

Бу масаланинг бир томони, энди иккинчи томони ҳақида ҳам сўз юритай.

Маълумки, Тангри ҳам адолатни ёқлайди, шундай экан, ҳар бир шоҳ унинг амрини бажо келтириб, мамлакатадаги қийинчилик, вайронликларни тугатиб, элига хотиржамлик еткурса. Шунда дунё эли унинг адолати ва инсонийлигининг қадрига етиб, жонининг дуосини қилади.

Бу эзгу ишларнинг натижаси мукофотсиз бўлмайди, яъни унга икки олам мулки муяссар бўлади.

Донишманд сўзларини тугатар экан, ишбилармон шоҳ ўз саволларига қаноатланарли жавоб топди. Унинг кўнглидаги барча шубҳалари тарқаб, ўрнини фойдали насиҳатлар эгаллади.

XXIII

Искандарнинг кенг миқёсда олиб борган ишларини қисқача баён қилмоқ ва у қисқача баённи кенг миқёсда тушунтирмоқ, шунингдек, Доронинг элчиси Румга байзо (олтин тухум) тилаб келиб, байзо ўрнига Искандардан нўлат найза зарбидан ўтқир жавоб олгани ва у найзанинг алангали учқуни Доронинг сабр хирмонига ўт қўйгани ва шунинг ҳарорати билан у яна Искандарга кунжуд, гўй (ёғочдан ясалган тўп) билан чавгон (учи эгри узун таёқ) юбориб, таҳдид солгани ва Искандар у гўй билан чавгон ниманинг рамзи эканини таъбирлаб, кунжудни қушларга едиргани

Тарих илмининг кўп ранжини чеккан сўзамол донишманд ҳикояни шундай давом эттиради:

У ёш подшоҳ ўз мамлакатини адолат билан бе-зади, Арасту қандай йўл кўрсатган бўлса, шу йўлни маҳкам ушлади. Хусусан, унинг хотирида «адолат билан оламини олиш мумкин» деган ғоя ўрнашиб қолди. У бу ҳақда ҳаддан ташқари кўп ўйлаб, андиша арқонини узун ташлаб қўйди. Унга адолату шижоат ёр бўлгандек, ўтқир ақли ва билими ҳам бор эди. Дарҳақиқат, қуёш осмон гумбази устига байроқ тиккани сингари, у юриш қилиб бутун ер юзини бошдан-оёқ эгаллади. Искандар бу кўҳна дунёда ҳеч ким қилолмаган ишларни қилди. Бу шундай ажойиб нарсаларни қўлга киритдики, бунинг олдида бошқа жаҳондорларнинг қадри анча тушиб кетди. У нимани орзу қилса, шунинг ҳаммасини юзага чиқарди. Уни мен ёзсам, кишилар узоқ йиллар ўқиб ҳам тугатолмайдилар. Унинг ҳамма қилган ишларини ёзмоқ ҳам осон эмас, ёзаман деган билан охирига етказиш ҳам мумкин эмас. Ҳар ҳолда, қилган ишларини қисқагина баён қилганим дурустга ўх-

шайди. Агар шунинг уддасидан чиқсам, тилагимга етган, қисман у ҳақдаги сўзларни адо этган бўламан. Қиссаси кўп фикр юритишни талаб қилгани каби, тарихига ҳам унча-бунча бош қотириш кифоя қилмайди. Унинг воқеалари қанчалик ғаройиб бўлса, қилган ишлари ундан ҳам ажойиброқ. Мен бу ҳақдаги ёлғон-яшиқ гапларни чиқазиб ташлаб, ҳақиқатнигина назм билан безаш умидидаман.

Давлат ҳомийси бўлмиш Искандар Рум тахтига подшоҳ бўларкан, бошлаб душманларни йўқотиш қасдига киришди ва душманлардан у ерни тозалади. Ундан сўнг, жаҳонда бўлган шаҳарларни фатҳ этиш нияти билан қўшин тортди. Бошлаб, Мағриб заминга (Африка мамлакатларига) ўч олиш учун юриш қилди. Тигдан оққан қоннинг зўри билан (Ҳабашистон) Зангибордаги келишмовчиларни бартараф этди. Ундан кейин Доро билан олишиб, у олчоқнинг кулини кўкка совурди. Яна шу каби мамлакатларни олишни пайсалга солмай, Фаранг шаҳрини фатҳ этди. У ернинг халқларини муте қилгач, Қрим билан Андалусни (Испанияни) босиб олди. Қайтиб Мисрни фатҳ этиш учун жанг бошлади, фалак уни Миср юртининг шоҳи қилди. Табиатини ёқтириб қолиб, Миср ўлкасида Искандария шаҳрини барпо этди. Сўнгра Зардуштни даф этиш учун ҳужум қилиб, уларнинг ўтига тиф билан сув урди. Ажам Ироқи томон юруш қилганда, у ердаги одамлар бунинг оҳангидан баҳраманд бўлдилар. Араб Ироқига от сурилганда қадамидан у ернинг халқлари баҳра олди. Сўнгра Шом ва Ҳалабга йўл олиб, у ерлардан ҳам тилаги ҳосил бўлиб, шодлик насиб этди. Суҳайл юлдузидек ёруғ юз билан Яман ўлкаси томон чиққанида, бу ернинг тошлари қип-қизил ҳақиқдек кўринди. Тупроғини ўпиш ниятида Макка шаҳрига азм қилиши биланок унинг эшиклари очилиб кетди. У ердан қу-

руқликлар сари юриш қилиб, ажойиб манзилларга юз тутди. Сўнгра Форсни олишга киришганда, у ўлка жанг-жадалсиз таслим бўлди. Бу ерлар олингач, қувончга тўлган шоҳ бахт-саодат билан Шимолга қараб йўл олди. Эндиликда мамлакатларни босиб олишга одатланган шоҳ жаҳду жадал билан Хоразмни ҳам қўлга киритди. Қуёшдай порлаб турган байроқни баланд кўтарган ҳолда Дашти Қипчоқни ҳам олиб, у ерга ёруғлик сочди. Бу ўлкадан отининг жilовини бургач, Сақсину Сақлоб вилоятларининг жilовини қўлга олишга шошилди. Ос ва Рус томон юрганда у ердагиларнинг юзлари қўрқувдан қаҳрабодек сарғайиб кетди. Йўли Чаркасу Гуржа сари тушганда, барча гуржию чаркас бунинг қулига айланди. Шимол халқини ўз эҳсонига ғарқ қилиб бўлгач, Шарқни олиш учун ҳаракат бошлади. Фархор мамлакатини ўз манзилига айлантиргач, у гулистондаги ҳар бир тиканни кесиб ташлади. Мовароуннаҳрни босиб ўтаркан, Искандар у ерда Самарқанддек шаҳарни тиклади. Чигил билан Яғмодан худди чаманда ғарбдан шарққа эсган шамолдай ўтиб кетди. Юриш қилиб, Чин тахтига бориб ўтирганда, Хитой хоқони унинг қаршисида хизматкорлардек бел боғлаб турди. Сўнгра Ҳиндистон сари босқун ясаганида, подшоҳ Кед унга қуллуқ қилишдан бошқа чора тополмади. Ҳиндистон ва Хитойда бўлган бутхоналарни бузиб, тоат-ибодат қилувчиларга қошоналар қурди. У ўлкаларда кофирларнинг айб-нуқсонларини орадан кўтаргач, Жануб сафари учун от сурди. Синд, Кеч ва Мукрон томонларни босиб ўтгач, Кирмонга қараб сафар қилди. Хуросоннинг ҳаётбахш ҳавоси ёқиб қолгач, у ерда Ҳирот шаҳрини бунёд этди. Сипоҳон (Исфиҳон) сари даштларни босиб ўтаркан, Рай деган шаҳарни бино айлади.

Оламдаги бутун малакатларни фатҳ этиб, хо-тири жам бўлгач, яна ўз Ватани Румга қараб ра-вона бўлди. Бирмунча вақт май базмлари тузиб, айш-ишрат қилса ҳам, кўнгли ором топмади. Яна бошқатдан оламини сайр этишга бел боғлаб, мамла-катларда хайрли ишлар бунёд этди. Искандарнинг ғаройиб ишлари ҳаддан зиёда кўп. Масалан, яъ-жужлар қаршисига девор ўрнатди, дунёнинг ҳам-ма ерларини қадам-бақадам ўлчаб чиқди, дунёни-гина эмас, тўққиз қабат осмонни ҳам у ҳисоблаб чиқди. Йўлларнинг узунлигини ўлчатиб, мамлакат-лараро «йиғоч» (ёғоч) ўлчовини белгилаб, ҳар бир йўлнинг неча йиғочлигини аниқлади. Танобчилар-нинг қулочлаб ўлчашига қараганда, бир йиғоч ўн икки минг қари (метр) бўлар экан. Унинг ташаб-буси билан ҳар бир «йиғоч» йўлга маълум белги қў-йилди. Ҳар бир бекат – манзилда карвонсаройлар қурдирди, у ерларда мусофирлар ҳузур қилиб дам оладиган бўлдилар. Жадаллик билан ободончилик-ни йўлга қўйгач, наҳанг сингари, денгиз саёҳати-ни орзу қилиб қолди. Беҳисоб кемаларни сув усти-га суриб, уларнинг ичига қанчадан-қанча керакли асбоб-ускуналарни солиб, неча йиллаб сув ичида кезиб юрди. Гоҳо оролларда мақом тутди. Тангри-нинг эҳсону марҳамати билан, очиқ денгиздаги оролларда мавжуд шаҳарларнинг ҳаммасини ҳам фатҳ этди, бирини олиб бўлгач, иккинчисига қа-раб илгарилар эди. Сув ичида ҳам бунинг олмаган ери қолмадию, барибир бу ишлар билан у қаноат-ланмади. Ниҳоят, сув мавжи сингари тиниб-тин-чимасдан, денгизнинг ўртасига қараб йўл олди. Муҳит денгизининг қоқ ўртасига бориб етганда осмон худди сув устидаги кенг чодирга ўхшар эди. Сўнгра Искандарда сув тубида нималар борлиги-ни кўриш ва билиш орзуси туғилди. Олимлар тез орада шишадан бир идиш ясадилар. Искандар

қийинчилик ва хавф-хатар билан шишага кирди. Унинг оғзини мўм ва пўкаклар билан маҳкам беркитишди. Денгизга тушиш олдидан бир неча минг қари (метр) чийратма арқонни тайёрлаб олиб келинган эди. Шу арқоннинг бир учини шишага боғлаб, қолган бир учини одамлар қўлига тутқазилди. Шу хилда шишани денгиз тубига чўктирилди ва денгиз суви уни ўз қаърига тортиб кетди. Шундай қилиб, денгиз тагида номаълум бўлмиш бутун гаройиботлар Искандарга бошдан-оёқ намоён бўлди. Шундан кейин яна кемага чиқиб олди. (Лекин юқоридаги гапда бир оз ихтилоф бор бўлиб, буни ўз ерида айтиб ўтишга узрлиман.) Ва яна тагин соҳил томон ҳаракат қилди. Денгиздан чиққач, оби ҳаёт томонга қараб йўл юрди. Дунёнинг қоронғилик жойларидан ёруғлик ахтардию, аммо уни (оби ҳаётни) тополмай, лаби қақраган ҳолда қайтди. Қуруқликда унинг раҳбари Хизр бўлган бўлса, денгиз ичида Илёс унга мададкор бўлди.

Искандар шундай ишларни қилдики, ҳеч ким бундай қилган эмас, бундай ишлар қилингани ҳақида бирон жойда айтилган ва ёзилган ҳам эмас. Тангридан валийлик мартабасини илтимос қилган эди, шу риёзатлари билан валийлик у ёқда турсин, ҳатто пайғамбарлик даражасигача етди. Унга жуда кўп давлатлар муяссар бўлди ва яна қанчадан-қанча мамлакатларни қўлга киритди. Агар бирон кимса бунинг қилган ишларини қаламга оламан деса, «Шоҳнома»дек бир дoston ёзиши керак. Лекин унинг барча ишларининг тасвири бу дафтарга сиғмайди. Ҳар ҳолда, зарурат юзасидан унинг қиссасини қисқагина тасвирлаб ўтдим. Гўё ҳар бир байтга унинг бир дафтарини сиғдирдим ва ҳар бир уйга бир мамлакатни беркитдим.

Ҳаммаси шу эди, адо қилдим, лекин энди Худо мадад берса, дostonнинг умумий ишига қўл уриб, уни назмга солайин. Асли тафсилоти тубандагичадир:

Достондан бир бўлаги шаҳаншоҳ Доро иши бўлиб, дунёда бундай иш бўлганини ҳеч ким эслай олмайди. Аслини олганда, у пайтда Рум аҳли шоҳ Файлақуснинг қўл остида эдию, аммо у чоғда Доро жаҳон шоҳи бўлиб, унга ҳамма шоҳлар бўйинсунар эдилар. Доро жаҳонгир Каёнийларнинг авлоди бўлиб, бутун сулоласи билан дунё тахтига эгалик қилиб келар эди. Доронинг ишларида Лухраспнинг тартиблари, қўшинида Гуштаспнинг қонунлари ҳукмрон бўлган. Каёнийларнинг кўпгина ютуқларидан Доро баҳраманд эди. Баҳманнинг мамлакатаи ҳам унга мерос бўлиб теккан, жаҳон подшоҳи сифатида у шоҳ наслидан ва ўзидан аввал ўтган Кайхисраву Кайқубод авлодидандир. Доро жаҳондаги ҳамма мамлакатларнинг ягона мустақил подшоси бўлиб, бутун шоҳлар ўз тожу тахтларининг ихтиёрини асосан унга топширганлар. Мамлакатларда бўлмиш ҳар бир тахту тож эгаси унга маълум миқдорда совға тортиқ қилар ва ё хирож тўлар эди. Ўшандай шоҳлардан бири Файлақус бўлиб, у доим ҳеч қандай можаросиз Дорога хирож бериб турар эди. Кимнинг қанча хирож тўлаши аниқ ва муқаррар бўлиб, Румнинг бир йилда берадигани минг олтин (соққа) тухум эди.

Файлақус бу дунёдан ўтгач, Искандар унинг ўрнига ўлтирди, мамлакатда нимаики бўлса, юқорида шарҳ этганимдек, ҳаммаси унинг ихтиёрига ўтди. Шунингдек, подшоҳликнинг биринчи йилиёқ, Зангибор (Ҳабашистон) шоҳи билан уруш қилди. Бу пайтда унинг тиғи чақинидан чиққан шуъладан занжирлар куйиб, худди кўмирдек қорайиб кетдилар. Уларнинг аскарларидан кўпининг қони тўкилган эди, селидан занжилар юзи қора доғлар ҳосил қилди, бу қонлардан ерлар лозордек бўялди. Икки-уч йил ичида бахтиёр шоҳ бу каби урушлардан бир қанчасида ўзини синади.

Унинг бу фурсатда қўлга киритган ер-сувлари Рум мамлакатига нисбатан икки-уч марта кўп эди. Қўшинларини душманга қарши шундай жанговар ҳолатга келтирган эдики, улар ёвга худди қуёнга ташланган эркак шердай ҳужум қилар эдилар. Шукуҳ ва шавкати интиҳосиз денгизлардан ошди, байроғи эса осмони фалакка кўтарилди. Тиғидан чиққан чақин жаҳонни куйдирар, юзининг машъали оламни ёритар эди. Унинг хаёлини жаҳонгирлик фикридан ўзга ҳеч нарса банд этмас, дунёни ўзига кенглик қилади, деб билмас ва жаҳондаги шоҳларни ўзига тенг кўрмас эди. Отаси вафотидан уч йилгина ўтар-ўтмас, унинг қилган ишлари отасиникидан ўн баробар ошиб кетди. Бу уч йил ичида ўзининг Дорога мутелиги, қилган иши юзасидан унга ҳисоб бериши ва хирож тўлаши лозимлиги Искандарнинг кўнглидан ҳам ўтмаган ва хаёлига хавф ҳам солмаган эди. Агар биров азалдан баланд мартабали бўлса, унинг ҳиммати ҳам ўзига яраша олий бўлар экан. Мана, энди Доро унга душман бўлади. Ваҳоланки, Искандар у билан муро-саю мадора қилиш лозимлигини ёдига ҳам келтирмаган ва ёхуд Доронинг мамлакати ва салтанати буюклигига қараб иш тутмаган. Дарҳақиқат, икки эркак шер урушадиган бўлса, қарисига қараганда ёшроғи шижоатли бўлганидек, жанг пайтида душманнинг ҳунари кўплигини ким ўйлаб ўтиради. Икки аждар бир-бири билан олишиб қолса, у ерда хазина кўп-камлигининг булар учун тафовути борми? Денгизда ҳаддан ташқари катта балиқ бўлгани билан, унинг зарар еткизишидан наҳанг хавфсирамайди-ку, Искандарга фалак мададкор бўлгани туфайли у доим шод-бепарво эди.

Ниҳоят, Доро қошидан элчи келиб, унинг оstonасига қадам ранжида қилиб, хизматкорлардан ичкари киришга рухсат сўради. Шаҳриёр – Искан-

дар унинг ўз ҳузурига киритилишига ижозат берди. Элчи шоҳни кўриши биланоқ таъзим бажо келтирди. Кейин дуо билан сўз бошлаб, унга муносиб тилакларни изҳор этгач, жаҳондор элчига ўтиришни буюрди. Шундан сўнг у кўзини ерга тикиб, индамай қолди. Искандар ҳол-аҳвол сўрамаса элчида сўзлашга журъат ҳам йўқ эди. Искандарнинг салобати уни лол, лолгина эмас, карахт ва беҳол қилиб қўйган эди. Доно шоҳ унинг бу ҳолини кўраркан, ўзининг шавкат ва салобати уни довдиратиб қўйганини фаҳмлаб, унга кўз солмай, ўз одамлари билан сўзлашиб турди. Ниҳоят, элчи ўзини босиб олгач, шоҳ унга шоҳона нигоҳ ташлаб, тубандагича савол берди:

– Даври даврон суриб юрган шоҳ Доро хушвақтми? Мамлакатни бошқариш ишларидан хурсандми?

Элчи сажда қилгач, ўрнидан туриб жавоб берди. Искандар яна амирона хитоб қилди:

– Бу келишдан муродингни айт, Доро нима деган бўлса, ўша хабардан сўйла!

Йўл юриб келган элчи яна ер ўпиб айтдики:

– Эй шаҳаншоҳи олиймақом. Унчалик маъқул гаплар билан келмаган бўлсам ҳам, айт деганинг учун фармонингни бажармай иложим йўқ. Сендан илгарироқ ўтган ва Рум мамлакатини келиндек безатиб юборган шоҳ Файлақус Дорога ҳар йили фарб олтинидан ясалган мингта соққа – тухум юбориб туриш мажбуриятини олган эди. Мана, ҳозир уч йилдирки, мурод-мақсадига етган отанг жаннатда ором олиб ётибдию, аммо дўстликнинг ривожига сабабчи бўладиган уч йиллик хирож эса шу пайтгача Доронинг кирим-чиқим дафтарига кирмаган ва тушиши лозим бўлган хазинага бориб тушмаган. Менинг келишимдан мурод шуки, иложи бўлса, олий мартабали шоҳ, лутф айлаб, шу хирожни ҳисоб-китоб қилиб берсалар, олиб кетсам, ё бўлмаса, нима десалар, жавобини элтсам!

Бу гап Искандарга қаттиқ ботди, ғазабининг захридан оғзигача ачиди. Юзи ўтдек қизариб, худди жаҳонга олов сочиб куйдиргудек бир ҳолга келди. Лекин бир лаҳза бошини қуйи солиб, ўйлаб, ҳалиги ўтга ақл ва ҳикмат сувини сепиб ўчирди. Баркамол ақлининг кучи билан ўзини ниҳоятда оғирликка олиб, юрагига ғазаб тўдаси солган аччиқ фикрларни рад қилди. Сўнгра бошини кўтариб, оғзини сўзга очаркан, худди жавоҳир сочгандек, элчига тубандагича жавоб берди:

– Дорога мендан салом айтинг, саломдан сўнг мана бу хабарни билдирингки, шоҳлик абадий эмас, унинг охири йўқликдан бошқа нарса эмас. Бугун-эрталик умр учун машаққат чекиб, хазина устига хазина йиққани билан у ҳадсиз-ҳисобсиз хазиналар унга бениҳоя ғам-кулфат етказадиган, холос. Шу кунгача йиққан хазиналаридан аввал фойда топсин, фойда топган тақдирдагина яна йиғишни давом эттирсин-да. Бир ишнинг зарари фойдасидан кўп бўлса, уни яна давом эттириш ақлли одамнинг иши эмас-ку. Зеро, хирож олишдан унга фойда бўлмагани каби, ундан бизга алам етади: илтимос шуки, ўзига ҳам, бизга ҳам зарар етадиган ишни қилмасин. Биздан тухум сўраб, ўзини ортиқча машаққатга солмасин. Чунки тухум берадиган қуш аллақачон учиб кетган. Агар кўнглига шу насихатимиз қор қилса, биз учун ҳам дўстликни бузишнинг фойдаси йўқ. Агар пандимиз кўнглига оғир ботса, унинг сўзи ҳам биз учун аҳамиятсиз. Бошидан бу беҳуда савдони чиқазиб ташласин, хаёлидан хирож ҳақидаги таманнога ўрин бермасин. Билимдон ва ҳушёр кишилар учун ўзининг қаршисида турган кимсанинг қандай одамлигини билмоқ улуғ ишдир. Шу пайтгача у кучсизлар билан урушиб келди, мендайларга эса ҳали иши тушган эмас. Унга ҳар йили хирож бериб турадиган бе-

чораларга бирорта эски тож сотганми? Тож ва тахт соҳибларидан хирож талаб қилмайдилар. Денгиз ичидаги даҳшатли наҳанг сувда юз минглаб дурри пок борлигини билса ҳам парвойи фалақдир. Улардан хирож талаб қилмоқ, сувда гавҳар кўп, деб бож олишга уринмоқ қандай бўлуркин? Бундай орзу ва таманнога берилган кўпгина хомтамалар ўзларини балиқларга ем қилдилар. Ақл билан иш кўриш хурсандлик келтиргани каби, ноўрин тамагирлик ақлсизликдан ўзга нарса эмас. Бундай ўринсиз даъволар билан орамизга хусумат солмасин. Мол-давлати ва салтанати қанчалик зўр бўлгани билан иш можарога айлангудек бўлса, улар асқатади деб гумон қилмасин ва ер кўтара олмайдиган лашкари билан мағрурланмасинки, менинг тигим олдида улар мадад бера олмайдилар. Унинг аскарлари кўпу меники озроқ бўлгани билан озга ҳам, кўпга ҳам зафар берувчи Аллоҳнинг ўзидир. Ҳар кимга бахту давлат ёр ва дастгир бўлиши керак, акс ҳолда, кўп сонли аскардан наф нўқ.

Сўзамол шоҳ гапини тугатгунча, унинг шукуҳ ва салобати эшитгувчини сел қилиб, бўшаштириб юборди. Бечора элчи нима дейишини билмай, ўрнидан туриб, индамай чиқиб кетди, у на тирик ва на ўлик эди. У шу кетганича ғоят жадаллик билан бориб, бу хабарни шоҳ Дорога етказди. Доро Искандарнинг жавобини бошдан-оёқ эшитгач, туси ўзгариб, шундай деди:

– Кимки шу каби афсоналарни гапирадиган бўлса, мен уни девона деб тасаввур қиламан. Ёки бу сўзларни айтган чоғида у ўзини билмайдиган даражада маст эканми? Ёхуд ҳали эс-ҳуши кирмаган ёш бола эканмикин, сўзларида ақлнинг раҳнамолиги йўқ?

Доро юқоридаги каби саволларни бергач, буни эшитган элчи аҳволни шундай шарҳлади:

– Уни на телба ва на маст деб фаҳмладим, менимча, у гафлатпараст ҳам, гўдак ҳам эмас. Балки бағоят ақлли ва ҳушёр одам бўлгани каби, сўзлари мазмундор ва ўзи олижаноб зот кўринди. Шунингдек, у илму ҳикмат ишини қўллайдиган, забардаст ва шерсифат одам экан. Искандарнинг сифатларини баён қилиб ўтиришимнинг ҳожати йўқ, албатта. Ҳамма гап унинг ўз сўзларидан билиниб турибди. У шундай шавкат ва салобат эгаси эканки, унинг ҳузурида бирон одам бир оғиз сўз дейишга журъат этолмайди. Қанчаки ҳар томонлама ўйлаб қарасам ҳам унинг фикрлари менга бемаъни туюлмади.

Бу сўзлар Дорони шундай хафа қилиб юбордики, гўё ажал тиғи олдида чорасиз бўлиб қолди. Унинг ғазаб ўти шундай алангаланиб кетган эдики, гўё осмон ичида қиёмат-қоим бошлангандек кўринарди. Шу ўт бутун атрофга, атрофгагина эмас, бутун коинотга қўзғолон солиб юборгандек бўлди. У шу онда фармон бериб, элчининг оёқ-қўлини боғлатиб, қора зиндонга ташлатди ва деди:

– У гўдак менинг қулбаччам, отим жиловини ушлаб юрувчи мулозимим, ота-боболари менинг хонадонимнинг қули, авлод-аждодлари аждодларимнинг хизматкори бўлгандирлар. Ақли улғаяр, ўзи ҳам киши сонига кириб қолар, деб унинг сўзларини сўз ҳисобига қўшиб юрсам, у менинг гапларимга шундай жавоб қайтарибдики, гўё ўзини бир улуг денгиз фаҳмлаган ҳолда, мени дарёчалик ҳам назар-писанд қилмабди. Бундай беандиша муомала қилишда мендан қўрқмабди ва элдан уялмабди. Бу сифат унинг ғоятда ярамас одам эканлигидан далолат беради. Тезда уни йўқ қилиш режаларини тузишим, унга ўзининг ким эканлигини кўрсатиб қўйишим лозим бўлиб қолди. Мен унга шундай таъзир берайки, уни эслаганда ҳар қандай бадкирдор одамнинг кўзи очилиб кетадиган бўлсин.

Шундан сўнг дарҳол тили бурро, ниҳоятда дадиллик билан гапириб, ўз сўзини ўтказа биладиган бир нотиқни чақириб, унга ўткир қиличдек, қиличдеккина эмас, ўткир олмосдек сўзларни айтди. Бундан ташқари, унинг қўлига чавгон билан гўй (учи эгри узун таёқ ва ёғочдан ясалган тўп) бериб, буларни нима учун бераётганини тушунтирди. Яна бир идиш тўла кунжут бериб, бу билан нима демоқчи эканлигини ҳам айтди. Шундай топшириқлар билан уни жўнатди-да, жавобига илҳақ бўлиб ўтирди.

У элчи йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, Румга етдию, аммо унинг қизил тили бошига офат келтирди.

Сарой хизматкорлари Искандарга Доро ҳузуридан яна элчи келганини изҳор қилдилар. Шоҳнинг амри билан элчини олиб кирдилар, элчини эмас, гўё қора ерни осмон гумбази ихтиёрига топширдилар. Искандарга элчининг кўзи тушиши билан айтмоқчи бўлган сўзлари эсидан чиқиб қолди. Унинг шукуҳи элчининг жисмидан тоб-тоқатни олиб, улуғворлиги кўнглига изтироб солиб юборди. Ер ўпиб, унинг ҳақиға дуо қилиш билан, элчилик расм-русумини адо этди.

Шоҳ дедик:

– Қанақа сўзинг бўлса арз қил, хаёлингга нима келса, тортинмай гапиравер.

Махфий сўз кўтариб келган элчи сажда қилгач, шундай деди:

– Жонингга Тангридан минг-минг дуо бўлсин. Сенинг ҳузурингда оғиз очишга менда мажол йўқ, лекин Доронинг сўзларини менга айт, десанг айтаман, у нима деган бўлса, шуни арз қиламан, холос. Йўқ десанг, қаёндан келган бўлсам, ўша ёққа кетаман.

Искандарнинг хаёлига: «Балки бирон муҳим гап келтиргандир», – деган фикр келиб, эшитажагини билдирди. Элчи сўзга лаб очди:

– Ўз адолати билан дунёдаги барча мамлакатларни обод этувчи жаҳон шоҳи Доро сенга салом айтиб дедики, хирож деган нарсга қадимий расм-русумлардан бўлиб, бизнинг уни олишга эҳтиёжимиз йўқдир. Лекин ўзимизга муте бўлган шоҳларга ҳар қандай ҳукм қилсак, бўйинсунишга мажбур бўлганликлари туфайли хирож бериш бизнинг қудратимизга тан бермоқ ва ҳукмимизга итоат қилмоқ белгисидир. Отанг ҳаётлигида бу хизматни сабот билан адо этиб келди. Сен унинг ўрнига ўтирганингдан сўнг, у нима қилган бўлса шуни қилишинг зарур эди. Сен бизга итоат йўлини тутиб банда бўлмадинг, отанг қилган ишни давом эттирмадинг. Икки-уч йил ўтса ҳам хирожни юбормадинг, лоақал бунинг сабаби ҳақидаги узрли гапларни айтиб бирон кишини жўнатмадинг. Иш шу даражага бориб, чегарадан чиққандан сўнг хирожни олиб келиш учун одам юборсак, ҳаддингдан ошиб, шундай сўзларни айтибсанки, ўзини билган одам бундай сўзларни айтмайди. Нима бўлса ҳам ҳали ёшсан-да, бош тошга тегмаган-да. Шу муомалангни эшитиб, тентаклик бошланибди, дедик. Сенда жаҳолат кўп экану, ақл оз экан. Сенинг ишларингни тадбир билан ислоҳ қилиб тузатиб бўлармикин? Ҳар ҳолда гўдаксан, бинобарин, бу айбларингни кечирамиз. Энди кам-кўстларингни бутлаб, қанча қарзинг бўлса, ҳаммасини жамлаб, тортинмай бизнинг ҳузуримизга келиб, баланд остонамизни ўпгайсан. Шунда юзингдан хижолатинг ҳам арийди. Биздан беҳисоб лутф-иноятлар ҳам кўрасан. Агар ваҳима қилиб, изтиробга тушсанг ёки шу амримиздан бўйин товласанг ёхуд жаҳду ғуруринг туғён қилиб, бу сўзларимизни рад этишни зарур деб топсанг, бу, энди нодонлигининг белгиси, ҳали ёш эканингнинг нишонасидан

бошқа нарса эмас. Шу боисдан сенга муносиб нарса юбордим, номуносиб деб уни олишдан бўйин товлама! (Нотиқ шундай дея учи эгри узун таёқ – чавгон билан ёғочдан ясалган тўпни – гўйни ўртага қўйди ва яна сўзида давом этди.) Модомики, ҳали гўдаклигинг димоғингдан кетмаган экан, сенинг муносибинг чавгон билан тўп ўйнамоқдир. Мана шу ҳам сен учун каттакон ишдир, аммо мамлакатни идора қилиш эса ўзгача ишдир. Агар кўнглингдаги зиддиятларга чек қўйиб, ожизлигингни очикдан-очиқ эътироф қилмасанг-у, низо чиқариш учун қатъий бел боғлаган бўлсанг, (сенинг ундай андишага боришга ҳаққинг йўқ) жаҳдан туш, ўз жонингга раҳминг келсин, менинг аскарларимнинг сон-саноғини мана шу кунжутча бил, – деб элчи ирғиб ўрнидан туриб, беҳисоб кунжут тўла катта идишни ўртага келтириб, оғзидан қопқоғини олиб, палос устига ағдарди.

– Шоҳ Дородан ҳар ким қўрқмайдиган бўлса, унинг аскарларини мана шу кунжутга қараб қиёс қилсин, – дея сўзамол, ботир элчи ўз сўзини тугатди ва жавоб кутиб, кўзини ерга тикди.

Искандар элчининг шу хил сўзларини эшитаркан, ичидан кулиб ўтирар эди. Элчи ўз сўзини шу хилда жиддият билан тугатгач, Искандар аста, вазминлик билан гап бошлади:

– Давроннинг шоҳи бўлмиш покзод Доро жуда ҳам ўз сўзларига зеб бериб юборибди. У киши чиройли сўзга берилиб кетиб, ғалати гапларни айтиб юборибди. Масалан, шоҳларни бандам деб, улуг мартабали кишиларни хизматкорим, деб хитоб қилибди. Бир қанча кишиларни Аллоҳ ўз лутф-марҳамати билан халқлар тепасига шоҳ қилиб қўйибди. Бундай кишиларни «бандам» деб хитоб қилмоқ одам учун нораво-ку. Таомил бўйин-

ча улар Ҳаққагина ибодат ва қуллуқ қиладилар, бинобарин, «бандам» дейиш Тангрига ярашади. Дарёдил шоҳнинг бундай сўз айтиши, шак-шубҳасиз, бошдан-оёқ хатодир. Бу Тангрига «шерикчилик» даъво қилмоқ билан барабар. Доро бу фикри билан кофирлик йўлига кирибдир. Шунингдек, мени маст, гўдак ва бошдан-оёқ телбалик кишанига боғланган, дебдир. Ҳар кимки бу уч иш билан туҳмат қилса, куфр ва гуноҳ байроғини кўтарган бўлади. Ваҳоланки, икки ҳимматли шоҳ мамлакат талашиб, можаро бошласалар, фараз қилайлик, унинг бири каттаю, бири кичик бўлса, улуғи тушунчали одам бўлса, кичигига қараб: «Мен каттаман!» – демаса керак? Қўтон катта қушлардан ҳисобланади, лекин унинг сунгур (шунқор) олдидан не жони бор? Яна бири буким, шоҳ менга эҳсон қилиб, гўй билан чавгон юборибдир. Бунда ҳам бир махфий ва рамзий маъно бор. Масалан, олимлар изланишлар натижасида ер юзининг гўйдек думалоқ эканини аниқлаганлар. Шоҳнинг ер юзига ўхшаган думалоқ коптокни менга тақдим этиши эса Тангрининг менга оламини беришидир. Доронинг бу чавгонни менинг қўлимга тутқазиши – ўз майдонини менга топширганидир. Мени бу чавгондан баҳраманд қилиши эса, Доронинг мамлакат майдонидан чиқиб кетиши демакдир. Энди мен от чоптириб, майдоннинг ҳар тарафига гўй ургайман. Менга Дородан кўп хушхабарлар етди, мен у бахтиёр шоҳдан бениҳоя миннатдор бўлдим. Энди, унинг томонидан юборилган мана бу кунжутнинг рамзини ҳам баён айлай. У кунжутларни аскарларининг кўплигига ўхшатмоқчи бўлган. Йўқ, мен бунга ҳам бошқа маъно бераман. Яъни, менинг аскарларим қуш бўлиб, гўё бу кунжутлар у қушларим учун овқатдир.

Искандар бир қанча товук келтиришни буюрди. Товуқлар у донларни шундай териб едиларки, чумолиларнинг ташиб кетиши учун бир дона ҳам қолмади.

Бу фикр-мулоҳазалар ҳалиги сўзамол элчини лол этди, лолгина эмас, хижолатга солиб, ор билан битта қилди. Шундан сўнг ҳикматпараст шоҳ элчига қараб:

– Энди Доро сари равон бўл, эшитган жавобларингни унга еткур, мендан ниманики сўраган ва қандай жавоб олган бўлсанг, ҳаммасини унга ҳам айтиб бер, – деди.

Элчи Искандар сўзининг аламига чидамаган ҳолда, оёғи билан келган бўлса, гўё боши билан чиқиб кетди. У бориб, Дорога кўрган-билганларининг ҳаммасини изҳор қиларкан, шоҳнинг адоват ўти кўкларгача кўтарилди. Фитна қўшинига аҳли замон оёқ остию омонлик йўқлик кўчасига кириб гумдон бўлди.

Эй соқий! Май келтир. Шундай ичайки, маст бўлиб, худди шердай ўкирай. Ва душман сари худди маст шердай ҳамла қилиб, ҳаммасига бир дамда шикаст етказай.

Эй созандаю хонанда! Соз чалиб, жанг ҳангомасини тараннум эт. Ашулангда эса «Шоҳнома» оҳангини куйла. Зеро, икки шоҳ кин-адоват оҳангини бошладилар. Сенинг нағмаларинг садоси билан лашкарлар шижоати янада ошсин.

Эй Навоий! Жаҳонда уруш гавғоси қўзғалди. Фитна қуюни осойишталикни супуриб ташлади. Агар сен бу можародан омон қолай десанг, бир нафас ҳам машғулотидан тўхтама. Замон аҳлига минг хил балолар келса ҳам, май кайфига қонган кимса ҳеч нарсани сезмайди.

XXIV

Мухолафат – келишмовчилик каломининг сўз ўйини «мух» ҳасад билан «улфат» тутинади, «мухл» (андиша)га «офат» етади, акси қилинса, одамларни садоқатга, тарқ қилинса, саодатга етказади. Халқ келишмовчилиги хонумонни, подшоҳлар келишмовчилиги жаҳонни хароб қилади

Жаҳон аҳлида вафо йўқ, эй дўстим! Улар муҳаббатдан жудо бўлган, эй дўстим! Одамларнинг қилмишлари адоват бўлиб қолди, гина-адоватлари ҳануз тугамайди. Жаҳонда неча хил миллат бўлса, ҳаммасининг ҳам табиати гина қилмоққа мойил. Бундай ўйлаб қарасанг, ҳатто ҳамкасблар ўртасида ҳам бир-бирига аҳд одамларни тополмайсан. Бир ерда ишласалар-да, бир-бирларини ранжитадилар. Агар бир ишда бир одам маҳорат кўрсатса, яна бошқа кимса ҳам шу ишга моҳир бўлса, бу икки касбдош ўртасида жанжал кўтарилиб, бири иккинчисига лоф урганча, «сен эмас мен» дейди. Таассуфки, икки ўртада низо чиқади. Туну кун жанжаллашиб, бири иккинчисини йўқ қилишни истайди. Гўё бунинг бири тупроққа кўмилса, иккинчисига ер кенгаяди. Ким биров билан касбдош бўлса, шу тарзда душманлик келиб чиқади. Бу ёлғиз санъат аҳли орасида бўлибгина қолмай, кўпроқ давлат аҳли ўртасида ҳам содир бўлади.

Агар бир шоҳнинг юз минг кишиси бўлсаю, буларнинг ҳаммаси ҳам бир тоифага, яъни ноибликка мансуб бўлса, ҳаммаси ҳам шоҳга яқин бўлишни истайди. Амирлик мансабида бўлган кишилар эса ноибликка эришармикинман, деб изтироб чекадилар. Амаллари туманбоши бўлган шахслар амирлик мартабаси учун курашадилар. Кимки қушбегилик мансабида бўлса, туман бошлиғи бў-

лишни орзу қилади. Юқоридан энг паст мартаба-
гача мана шу асосда бир-бирларидан ўзиш учун
курашадилар. Қайси табақадаки бир гуруҳ одам
бўлса, уларнинг ҳаммаси ўзидан юқоридагилар
сафига ўтишга интилади. Буларнинг ҳар бири
бошқасидан олдин ўтишга, юқорироқ мартабага
эришишга ҳаракат қилади. Пастдагилар юқори-
дагиларга таассуф қилиб эргашиши натижасида
орада кин ва низо келиб чиқади. Кишилар қанча-
ки шоҳга яқинроқ бўлса, уларнинг адовати яна-
да кўпроқ бўлади. Паст табақадаги одамларнинг
жаҳли қанча қаттиқ қўзғалса ҳам, лекин хусумат-
лари енгил ўтади.

Хусуматнинг зиёни қанчалик кўп ва ёмонки, бу
зиён хусуматчининг ўзига ҳам теккани каби ўзи
кабилардан яна ўнтасига ҳам тегади, деб фараз
қилавер. Булар ичида ўрта табақадагиларнинг ни-
золари ашаддийроқ бўлиб, буларнинг ноаҳилиги-
дан жуда кўп зарарлар юзага келади. Бу адоватлар
натижасида кўп одамлар азобга қоладилар, кўп-
гина қадим хонадонлар бузилади. Биринчи ариқ
тошиш даражасига борса, иккинчиси ёмғир се-
лининг оқиндилари билан тўлиб қолади. Лекин бу
можаро олий мартабали султонлар ўртасига тушса
борми – буни гўё жаҳон ичига тушган тўфон дея-
вер, зеро, бундан жаҳон аҳли вайрон бўлур. Уруш,
бу – довулгина эмас, бало денгизининг чайқалмоғи,
жаҳон аҳлининг сув остида қолмоғи, демакдир. Бу
пайтда ҳатто дашт ва тоғ устида бўлган қавмлар
ҳам қилич денгизининг сувига фарқ бўладилар,
жаҳондаги мамлакатлардан осойишталик йўқо-
лади, бу мамлакат халқлари тинчлик-омонликдан
маҳрум бўлиб қоладилар. Уруш, бу – бало сели-
нинг мавжланмоғи демакдир. Бу фитна мавжлари
халқни ўз офатига чўмилтиради. Уруш, бу – довул!

Довулгина эмас, ғам ва андуҳнинг селидир. Ундан бутун дунё халқларига кулфат ва алам етади.

Икки шоҳ уруш ва адоватга бел боғласа, жаҳон аҳли икки қўшинга бўлиниб, бир-бирига қарши ўтқир тиф кўтариб, бир-бирини шу тиф билан ҳалок қилишга киришадилар. Мисол учун, ота бир тарафда бўлсаю, иккинчи тарафда унинг ўғли бўлса, иккиси ҳам душманлик ўтидан ғазабланиб, у ғазаб ўти буларни қон ичишга ташна қилиб, отаси ўз ўғлини ҳалок этиши учун жон берганидек, ўғли ҳам ўз отасига душманлик тифини санчади. Бу жанг пайтида қариндош ўз қариндошига дуч келса, ўша онда бир-бирларининг бошини кесишга шошиладилар. Уруш кунлари ошнолар беғоналашади. Бир хонадонда яшаган одамлардан ҳамхоналик йўқолади. Урушда бир зот ораси шу каби бузилса, икки ёт ораси қандай бўлажагини бир тасаввур қилинг. Урушнинг аччиқ шамоли шу хилда эсиб, тўс-тўполонидан осмонни тўзонга буркаб, халойиқ кўзини фитна гарди қоплаб олгач, бечора халқ ур-йиқит орасида ўзини йўқотиб қўяди. Уруш балоси халқ бошига қирғинлик, ватангадолик каби кулфатларини солади. Агар икки шоҳ ўртасида уруш бошланмаса ҳам, лекин доим ноаҳиллик, мурасасизлик бўлаверса, халқ бошига юқорида тасвирлаганимиздек кўнгилсизликлар тушиб, халойиқ бу кўргиликлар остида топталаверади. Агар халқ жонига раҳм қилмай, икки шоҳ жанг майдонига қараб юриш қилсалар, зафар бирининг қўлини баланд қилиб, иккинчи томон шикастланиб – енгилса ҳам, у кунни офат куни, офат куни эмас, қиёмат куни деяверинг.

Муродига етган иккита олижаноб кишининг бир-бири билан дўстлик ва тотувлиги қандай яхши! У нима қилса, буниси ҳам унга ёр бўлса, яъни униси бунисига ҳурмат изҳор этса ва меҳри-

бончилик кўрсатса, унинг тилаги бунинг орзусига мос келса, бунинг рад этган нарсасини иккинчиси ҳам рад этса!

Ҳар қалай икки дарвешнинг дўстлиги – бир-бирига душман бўлган икки шоҳдан афзалдир.

XXV

Икки жаҳондор келишмовчилигидан жаҳон аҳли хирмониға бало чақини тушгани ва икки дўст иттифоқлигидан у ёнган ўтга раҳмат ёмғири ёғиб, уруш алангасини сўндиргани

Эшитишимча, Чингиз ва Хоразмшоҳ бир-бирлари билан душманлик урушини бошлаган эканлар. Қудратлари етганча жаҳонни буздилар. Бу ҳаммага маълум ва машҳур бўлгани учун, шарҳини ёзиб ўтирмайман. Бу жангда Чингиз зафар қозониб, Хоразм ўлкасини остин-устин қилиб ташлади. Қайси шаҳарни қўлига киритган бўлса, у ердаги одамларнинг ҳаммасини бераҳмлик билан тигдан ўтказди. У зулм денгизини мавжлантириб, қаҳру ғазабини авжга чиқазди.

Ато ўғлига йиғлабон: «ҳой-ҳой!»

Қизига ано тортибон: «вой-вой!»...

Қисқаси, ўлим кишиларнинг ҳаёт уйига киришларига тўсқинлик қилар, ажал эса омонлик йўлини бекитиб ташлаган эди. Шом мамлакатада бўлса керак, шундай бир воқеа юз бердики, дўстлик фазилатига эга бўлмиш икки ўртоқ тасодифан бировга банди бўлиб, биров эмас, кофир қўлига асир тушиб қолдилар. Икковининг кўзларидан ёш ўрнига қон оқар, икковлари ҳам жонларидан умидларини узган эдилар. Зеро, зolim буларнинг

ҳар иккисини қатл этмоқчи эди. Лекин бири иккинчисидан аввалроқ қурбон бўлишни истар эди. Мақсад – жонни ўз дўстига фидо қилмоқ эди. Бир маҳал қотил тигини қинидан суғуриб, биринчисига урмоқчи бўлган эди, иккинчиси бошини яланг қилиб, ўлимдан қўрқмай: «Аввал менинг бошимга тиг сол, мени ўлдиргач, унинг бўйнини чопарсан!» – деб ёлборди. Иккинчисини ўлдирмоқчи бўлиб, унинг бошига жафо тигини кўтарган эди, аввалгиси ўлимни ҳавас қилгандек бошини очиб: «Аввал мени ўлдир!» – деб ялина бошлади. Буларнинг ҳар бири ўз дўсти учун қайғуда эканида Чингиз уйқуда бўлиб, юқоридаги воқеа унинг тушига кирди. Шунда, воқеа гувоҳи бўлган бир киши Чингизга:

– Ушбу икки дўстдан вафо ўрганиб, халойиққа озор беришдан воз кеч! Хоразмшоҳ сенга душман бўлса, бунинг учун жаҳон халқининг нима гуноҳи бор? – деди. Икки шоҳнинг хусумати жаҳонни бузиб турганда, дарҳақиқат, бу икки дўст бир-бирига шу хилда вафо кўрсатди.

Шу аснода уйқусидан уйғонган Чингиз халойиққа ўлимдан омонлик берди.

Икки дўст билан қотил ўртасида бўлган бу можаро халқ ичида яхшилик тимсоли бўлиб қолди.

Бу хабар кофирнинг қулоғига етиб, кўнгли юмшади-да, озор беришдан қўл силкиб, икки дўстнинг оёқ-қўлини ечиб, уларни озод қилди.

Икки шоҳнинг бир-бирларига қилган адоватидан жаҳон аҳли бошдан-оёқ хароб бўлиб турганда, икки дарвешнинг ҳиммати ва аҳиллиги ҳамда ўз ҳазин жонларини бирларини бир-бирларига нисор қилишга тайёрлиги туфайли жаҳон аҳлининг бошидан душманлик тиги кўтарилди. Агар киши дўстликни ҳавас қилса, унга ушбу масал мангу ўрнак бўлиб қолажак.

XXVI

Искандарнинг Арастудан саволи шу хусусдаки, ноаҳиллик ҳамма миллат учун ман этилган, жанжал ва низони эса ҳеч бир қулоқ эшитгиси келмайди. Ноаҳиллик ва урушга қарши ҳамма учун мақбул ва фойдали бир қоида топиладими? Арастунинг ул қоронғиликда ёруғлик кўрсатгани ва ноаҳилликдан қутулиш йўлини айтгани

Яна Фаридун ҳашаматли шоҳ Арастудан:

– Эй, ҳикмат аҳлига фикри қонун бўлган ҳакам! Бир иш юзасидан икки кимса ўртасида юз берган низони йўқотиш мумкинми? Низони кимки эшитса, ақл уни ман этиш ҳақида буйруқ беради. Аммо шундай бир йўл-йўриқ бўлсаки, у қоидага асосан, айни замонда низо чиқариш фойдали ёки зарар келтириши билинса! – деб сўради.

Ҳар сўзи ҳикмат бўлган донишманд шундай жавоб берди:

– Ҳаддан ташқари нозик савол бердинг. Баъзи низоларни ақл рад этгани каби, баъзиларини мақбул ҳам кўради. Бировнинг ножўя бир иши бўлиб, уни қилмасликнинг иложи бўлмаса, аммо бу ишдан эл-юртга катта зарар етадиган таги қалтис жанжал чиқадиган бўлса, биров шу ишни ман этиш имкониятига эга бўлсаю, лекин ўзини четга олса, у кечирарли эмас. Аммо, шунингдек, бу қайтаргани билан у кўнмаса, яъни шу ишни албатта қиламан, деб туриб олса, унинг бу ишни қилишга қаттиқ бел боғлаганлиги маълум бўлгач, янада қатъийроқ ман қилиш лозим бўлиб қолади. Бунга ҳам қаноатланиб, ишни тўхтатмаса, у пайтда бу билан низо қилмоқ зарурати туғилади. Низодан фойда ҳам, зарар ҳам чиқиши мумкин. Модомики, бу ишнинг жанжалсиз ҳал бўлиш имконияти

йўқ экан, шундай шартга риоя қилмоқ лозим. У ҳам бўлса, душман билан олишишга ўзи қодирми-йўқми? Агар унинг устидан ғалаба қозонишга кўзи етса, у пайтда олишишга бел боғласа дуруст. Агар қувватини у билан баробар ҳисобласа, можаро чиқазиб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

Лекин унга кучи етмаслигини ҳис қилса, ундай вақтда насиҳат билан кифояланиб қўя қолгани яхшироқдир. У насиҳат ҳам ётиғи билан бўлса дуруст. Токи эшитувчининг бундан жаҳли чиқадиган бўлмасин. Унинг жаҳли чиқадиган бўлса, насиҳат қилувчи учун ҳам хавф-хатар бор.

Низонинг ҳар хил босқичларини билиш ва қила олиш мумкин бўлган ишнингина қилиш лозим. Киши ҳамма ишда ақлни ишга солиб, ўз мақсадига эришмоғи лозим. Агар бировга ақл йўлбошчилик қиладиган бўлса, бу ишларда мағлуб бўлмайди.

Эшитувчи ўз саволига фойдали жавоб олгач, бошқа сўзга оғиз очмади.

XXVII

Доронинг Искандар сўзидан паришон бўлиб, аскар йиғиш учун олам аҳлига гавго солиб, олам-олам лашкар тўплаб, унга қариш юриш қилгани ва Искандар ҳам ул дарёйи офат қаршисига бало селидек тўғаноқ ясаб юзлашгани ва дунёни у икки шоҳ остин-устин қилиб турганда Доронинг давлат байроғи ўзга қуюн офатидан йиқилиб, Искандарнинг ойпарча туги қуёш байроғидан юқори кўтарилгани

Икки шоҳ ишини ҳикоя қилувчи санъаткор сўзга шу тариқа жило беради:

Элчи Доронинг олдига бориб етгач, Искандардан эшитган гапларини бошдан-оёқ айтиб бер-

ди. Шоҳ нималарни буюргану элчи Искандардан нималарни эшитган бўлса, ҳаммасини баён этди. Унинг буларни айтмасдан иложи йўқ эди. Бинобарин, ҳаммасини фармонни бажарувчи сифатида арз айлади. Доро Искандарнинг жавобларини эшитдию, газаб алангасидан жисмига ўт тушиб, ўртанди. Бошидан то оёғигача бутун вужуди ёниб, ўзини чақиндек қаёнга уришни билмай қолди. Гоҳ даврон билан уришгиси ва гоҳо айланувчи фалакнинг бетига тупургиси келди. Унинг газаб ва изтироби дам-бадам ошиб, ерга ҳам, кўкка ҳам таъна ва ҳақорат ёғдирди. Барибир, бундай ғавғолар билан у ўз дардига даво тополмай, қўшин жамлаш ҳақида фармон берди; Рум, Зангибор ва Фарангдан бошқа, дунёнинг ҳамма ерига зудлик билан одамлар юборди. Лашкар денгизи шундай тўлқинланиб кетдики, унинг ғала-ғовури осмон авжидан ҳам ошди. Ҳам Эрону Турон, ҳам Чиннинг узоқ чеккаларидан тортиб то Шарқдаги мамлакатларгача ҳамма ўлкаларда аскарга ярарлик ҳеч ким қолмади, қолмади эмас, қололмади. Бу тарафи ер юзининг ғарбий қисмида бўлган ҳамма одамларни ҳам уруш аслаҳалари билан қуроллантириб, дунёнинг жануб ва шимол қисмларида бўлмиш одамларни ҳам битта қўймай, жаҳоннинг тўрт томонида бўлган башар авлодининг ҳаммасини йиғиб келтирди. Бутун тоғу чўлларни, ғалат айтдим, бутун ер юзини аскар босиб кетди. Лашкарбошилар, амалдорлар, бераҳмлик сиёсати билан элу халқни суриб келтирдилар. Шу хилда ҳаракат қилиб, тахминан икки йил чамасида бутун қўшинни мўлжалланган жойга жамладилар. Аскарлар ер юзига сифмай кетди, ҳеч ким ҳеч қачон бунчалик лашкар тўпламаган эди. Лашкарнинг на бошу оёғи, на чеку чегараси кўринар эди. Сон-саноқда улар фалак юлдузларидан, юлдузларгина эмас, биёбон қумларидан

ҳам кўп эди. Белгиланган фурсатда шунча қўшин жамлангач, бундан хабардор бўлмиш шоҳ лашкаргоҳга бориб, қўшинни кўздан кечираркан, Доронинг адоват ўти янада алангаланиб кетиб: «Агар шу қўшин билан юриш қиладиган бўлсам, фалак ҳам менинг зарбимдан қаёнга қочишини билмай қолади», – деб мағрурланиб кетди. Бу орада ҳар тарафдан ҳамма халқларнинг шоҳлари беҳисоб тухфа ва тортиқлар билан кела бошладилар. Бўйинларида итоат тавқи мавжуд, ҳамма иқлимнинг ҳукмдорлари тўда-тўда бўлиб келишар эди. Доронинг лашкаргоҳига қурилмиш ўз чодирига келиши билан аскар ва қўмондонлар жўшиб кетдилар. Унинг чодирига баланд бир тахт ўрнатилган бўлиб, муҳтарам шоҳ ўша тахтга чиқиб ўтирди. У шундай тахт эдики, юксак осмон ҳам бундай баланд мақомни кўрмаган эди. Ниҳоят, Доро:

«Мамлакат султонлари, ҳамма лашкарбошилар ва мамлакатларнинг қўриқчилари менинг ҳузуримга келиб, ер ўпиб, салом қилиш билан ўз ҳурматларини билдирсинлар!» – деб буюрди.

Султонлар шундай топшириқ олиб, шоҳ уларга эътибор берадиган бўлгач, уларнинг ҳаммаси келиб, узоқдан бош эгиб таъзим қилиб, кўзларини ерга тиккани ҳолда, оёқ устида турдилар. Шоҳ буларнинг барчасини бирма-бир кўздан кечирмоқчи бўлгани туфайли эшик оғаси уларнинг ҳар қайсисини боргоҳга яккама-якка бошлаб олиб кирар эди. У киргач, бошини саждага қўйиб, Доронинг оёғини ва ўтирган гиламнинг четини ўпар эди. Бу қайтгач, ўрнига яна бошқа биттаси келиб, унинг даргоҳи тупроғига топинар эди. Буларнинг қабули шу хилда ярим кун давом этгач, бор кишиларнинг ҳаммаси шаҳаншоҳни зиёрат қилиш шарафига муяссар бўлди. Хитой мамлакатининг хоқони Мангу ҳам, Ҳинд элининг бошлиғи Қорахон ҳам, Миср

юртининг азизи Варқаъ ҳам, Дашт элининг ҳокими Темуртош ҳам, Ховарон мамлакатидан Фарангису, Ширвон элидан Даволи каби кишиларнинг ҳам-ма-ҳаммаси Доронинг кўз ўнгидан ўтишди. Шоҳ ва шаҳзодаларнинг, саркарда ва амалдорининг сон-саноғи йўқ эди. Уларнинг Доро оёғини ўпиш, унинг илтифотига муяссар бўлиш билан бошлари осмонга етди. Улар улуғ мартабали шоҳни кўриш шарафига қанчадан-қанча тортиқлар ҳам келтирдиларки, бу маблағларни юз минг ҳисобдон юз йил ўтириб қанчалик тез ҳисобламасинлар, бари бир ададини аниқлолмас эдилар. Бу машғулотни, яъни хон-султонларнинг қабулини бартараф қилгандан сўнг, халойиқни ҳар томонга тарқатдилар. Кейин Доро қандай халқ раҳбари, шоҳ-султонлар бўлмасин, иноят қилиб, уларнинг ҳаммасини ҳам ўз қабулхонасига чақиртирди. Бошида шоҳлик тожи бўлган кишиларга ўтириш амрини берди, ҳаммалари ер ўпиб ўтирдилар. Доронинг ёни-берига шоҳлар ўтирдилар, саркардалар эса буларнинг хизматига тайёр бўлиб, оёқ устида турдилар. Дунё шоҳи бўлмиш Доро улуғларни ўз илтифотидан баҳраманд қилиб, тубандаги сўзларни айтди:

– Бунча қўшинни йиғиб, халойиқ фароғатини бузишимиз боиси шуки, Рум шоҳи Файлақус бу дунёдан охиратга рихлат қиларкан, ундан бир сувдек ўнг-терсига қарамай юрадиган, ўт каби ўжар, мажнунваш бир фарзанд қолган бўлиб, бошига ҳукмдорлик тожини кийганига уч йил бўлишига қарамай, хазинамизга хирож юбормай қўйди. Ўз хизматини нима учун бу хилда бажармаётганини билиш, бу ҳақда у билан гаплашиб, мазкур хирожларни ундириб, девонга келтириб солиш учун одам юборсак, шундай беҳуда гапларни айтибдики, унинг бу каби муомала қилишга ҳеч қандай ҳадди йўқ. Шундан сўнг унга кўп панд-насиҳатлар қил-

дим, бу пандларим ҳам кор қилмади. Аксинча, у менинг насиҳатларимга шундай одобга хилоф жавоблар қилдики, оқибат-натижада ғазабим қўзғалиб кетди. Унинг ноўрин гапларини эшитгач, таъзирини бериб қўйишим зарур экан, деган фикрга келдим. Ўша гўл-нодоннинг ножўя муомаласи туфайли ҳар ёнга одам юбориб, қўшин йиғдирдим.

Бу гапни эшитгач, шоҳлар, қўмондон ва лашкарбошилар Дорога ер ўпиб, сажда қилгач, ўринларидан туриб:

– Ул шаккокни хароб қилмоқ учун шаҳаншоҳимизнинг отланишларига ҳожат йўқ эди. Бу каби қўшин жамлаш у ёқда турсин, буюрсангиз, биз қулларингиздан биримиз ҳам уни даф этган бўлур эдик. Ҳали ҳам бўлса, бу хизматни қайси биримизга иноят қилсангиз кифоя, ўша онда унинг жазосини бериб қўюрмиз, – дедилар.

Шунда Доро:

– Қўшин йиғилиб бўлди. Энди бориб Румга қўнамиз. Биз тарафдан Зангибор ва Фаранг ҳам унинг қўл остига ўтиб қолган, у элларни қутқариш чорасини ҳам кўрмоғимиз зарур. Бир неча кун у ерларни айланиб, душмандан мамлакатларни тозалаймиз. Ундан кейин қайтсак ҳам бўлади. Ҳар ҳолда ўй суриб ўтиргандан жилганимиз маъқул, – деди.

Бу сўзни Доро оғзига қазо солди. Қазо амрига рози бўлмасликка кимнинг иложи бор?

Шоҳ нимаики деган бўлса, ҳамма уни бир оғиздан қабул қилиб, Румга юриш учун қарор қилдилар ва ўринларидан қўзғалиб, кўчишга жазм этган ҳолда, ҳар тарафдан юриш тараддудига киришиб кетдилар.

Буларнинг қанчадан-қанча қўшин билан Румга юриш қилганининг хабари Искандарга ҳам бориб етди. Доронинг ер юзидан лашкар тўплаб, у томонга азм этганини Искандар аллақачон эшитган

ва бу ҳолатдан ғафлатда эмас, ишида мужмаллик ва ҳардамхаёллик ҳам йўқ эди. Дам-бадам душман йўлига одам юбориб, доим улардан хабардор бўлиб турар эди. Қандай бир ишни бажариш лозим деб билса, тезда уни саранжомлаб қўяр эди. У ёш шоҳ ўз қўшинларини шундай ораста қилган эдики, уларнинг қаршисига бир олам қўшин қўйилса ҳам, бу қўшиндаги аскарларнинг ҳар бири Рустам каби забардаст бўлса ҳам, худди бўрон қаршисига қўйилган сомондек совуриб юборишга қодир эдию, лекин Дорога ўхшаш бесабр бўлмай, шиори мурсаю мадора эди. Доро бутун оламдан лашкар йиғиб, юқорида қанчалигини баён қилганим қўшин билан унга қарши юриш қилганини эшитгач, илм-фан билан ҳам қуролланган у доно, худди денгиз томон момақалдиروқ билан босиб бораётган булутдай, қулон тўдасига ўкириб ҳамла қилаётган шердай, душманга қарши юзма-юз бўлиш тараддудига тушди. Доро ҳам унинг бу ҳаракатини фаҳм этгач, икки ўртадан мурсаю мадора деган тушунча тамом кўтарилди. Искандарнинг ҳайиқмай бу каби қарши чиқиши душманлари юрагига бениҳоя қўрқув солди. Икки орада тахминан ўнга яқин манзил-масофа қолганда икки томон ҳам аста ҳушёрлик билан ҳаракат қила бошлади. Юриш расм-русумларида ҳеч қандай нуқсон йўқ, лашкарлар кўчишда-қўнишда интизомга қаттиқ риоя қилинар эди. Қўшин туширилган жойнинг атрофини кавлаб, аскарларни душман ҳужумидан сақлаш учун хандақ қилинардн. Қуёш ботиб, кўкни қоронғилик босгач, лашкарларни қўриқлаш учун икки тарафдан посбонлар пайдо бўларди. Кеча посбонлари қанчалик ҳушёр бўлса қўшин қоровуллари ҳам шунчалик зийракбедор эдилар. Агар душман томонда чумоли қимирласа, ўша онда кўзини ўқ билан тешар эдилар. Бу

икки шоҳ ўз қўшинларини душман томон шу хилда бошлаб борар эдилар. Жанг майдонига бир кунчалик йўл қолган эди. Икки ўртада жуда баланд бир тоғ бўлиб, бу тоғнинг икки ёни кенг даштлик эди. Бу икки шоҳнинг лашкарлари шу даштнинг икки томонини қоплаб олган бўлиб, буларнинг орасидан ўтишга тонг ели ҳам йўл тополмас эди. Искандар ўз қўшинлари атрофини айланиб, жанг учун нимаики зарур бўлса, ҳаммасини тайёрлади. Жумладан, Хайбар қўрғонидек хандақ ясади, йўқ, Хайбар эмас, Искандар деворидек истехком қурди. Булардан кўнгли тинчигач, жангларда ғалаба қозонган, савлатли паҳлавон саркардалардан юзта найзабонни айтириб олди ва ҳалиги икки ўртада бўлмиш баланд тоғ устига чиқиб, душман қўшинини кўздан кечирди. Искандарга шундай кўриндики, гўё бутун ер юзини лашкар босган, ер юзинигина эмас, дунёда бўлмиш тоғу тошларни ҳам душман қўшини қоплаб олган эди. Бутун тоғ ҳам, чўл ҳам қўшин ҳаракатидан эзилган, бу ҳаракатдан ҳамманинг ороми бузилган эди. Уларнинг тўзон ва губори ернигина эмас, фалакни ҳам босиб, ложувард осмон ҳам кўзга кўринмай кетган эди. Тўзон билан тутуннинг қоришиб кетганидан ўт билан тупроқни бир-биридан фарқ қилиш қийин бўлиб қолибди. Искандар қайси томонга боқмасин, халқдан бошқа нарсани кўрмади. У ўйлаб, бу оломоннинг ҳисобига етолмай, эс-ҳушини ҳайрат қопларкан, дилига шундай андиша келди:

«Икки қўшин жанг қилиш учун қўл урсалар ва бир тараф иккинчи томонга нисбатан икки-уч ҳисса кўп бўлса, албатта, жанг зарбаси оз тарафни кўпроқ эзди. Агар бир тарафнинг одами битта бўлиб, унинг қаршисида юз душман бўлса-чи, у пайтда уруш қилмоқ – ўз бошини ўз қўли билан кесишдан бошқа нарса эмасдир. Мен илм-ҳикмат

даъвоси билан ҳовлиқиб, бевақт жанг майдонига кириб қолдим. Энди бу жанг майдонидан қайтишнинг ҳеч иложи йўқ. Жанг бошласам-чи, шикаст ейишдан ўзгаси насиб бўлмайди», – деган хаёл билан боши қотиб турганда, бир тош устида икки какликнинг бир-бири билан ниҳоятда қаттиқ ва чапдастлик билан урушаётганликларини кўриб қолди. Бу какликларнинг бири катта ва бақувват, иккинчиси эса кичик ва заифроқ эди, униси қанча забардаст бўлса, буниси шунча кучсиз; буниси қанча бақувват бўлса, униси шунчалик ҳолсиз эди. Искандар икки какликдаги бақувватлик ва кучсизликни кўриб, бу ҳолатни ўзи билан Дорога қиёс қилди. Улар томонга диққат билан боқаркан, бу икки каклик олишувини ўзи билан душманининг жанги деб фараз қилди. Унда ўзини ҳалиги кичик кучсиз каклик деб, кучлигини эса Доро томон деб тасаввур этди. Искандар шу ўй билан уларнинг жангини томоша қилар, ҳаяжонидан бечоранинг жони азобланадиган эди. Шу тобда бирдан осмонда бургут пайдо бўлиб, ҳалиги какликларни овлаш учун тезда пастга қараб шўнғиди ва бирдан катта какликка чанг солиб, уни кўтариб кетди. Гўё катта каклик бу ерда илгаридан ҳам йўқ эди. Биттаси бургут чангалида мағлуб бўлгач, иккинчи каклик ерда жавлон уриб қолди. Искандар бу аҳволдан жуда хушдиду, очган фолдан ниҳоятда кўнгли кўтарилиб, ўзини бардам ҳис этди. У шундай хулосага келдики, душман енгилади, аммо Искандар ва унинг қўшинидан эмас, бошқа бир тарафдан шикастланади. Бу фолни шу каби яхшиликка йўйиб, душманининг кўплигига аҳамият бермай, хотиржам қайтди. Шу ғалаба ишончи билан ўз қўшинининг орасига худди жонсиз баданга руҳ киргандек бўлиб кирди. Искандар у тоғдан шундай хурсанд бўлиб қайтганда қуёш ҳам ўз байроғини тоғ

орқасига тортган эди. Осмон чироғи кўкдан ғойиб бўлгач, кеч кириб, дунёни қоронғилик босди. Икки қўшин ўзининг эҳтиёт чорасини кўриб, жанггоҳда кеча посбонлари қўшинни назорат қила бошладилар. Посбонлар қўшинни шундай ҳушёрлик билан қўриқлар, ўз сояларига ҳам эҳтиётлик билан қарар эдилар.

Қўшиннинг ҳар тарафини илғор қисм ўраб олган бўлиб, улар душман тарафидан писиб келади-ган тун ўғриларини (разведкачиларни) қўлга тушириш пайида эдилар. Қўшин атрофини ўраб турган қўриқчилар шунчалик қаҳрли эдиларки, шамол ҳам тебраниш имкониятига эга эмас эди. Улар халқни ҳар тарафдан ўраб олган бўлиб, лашкар ичкарисидан бир товуш ҳам ташқарига чиқмади.

Бу пайтда иккала шоҳ ҳам ўз қўшинини тўплаш, уларни сафга тизиш ва умуман жанг тараддудида эдилар. Нариги томонда, юлдуз қадар беҳисоб лашкари бўлган Доро боши устидаги осмон гумбазидай кенг чодир ичида тахтда ўтириб, жанг ҳақидаги ошқору махфий бўлмиш барча масалани муҳокама қилар, ўз тарафининг ғалаба қилиши лозимлигини ўйлаб, байроғининг зафар ели билан ҳилпирашини орзу қиларди. У ҳамма жиҳатдан ҳам Искандарни назар-писанд қилмас, қазо ўз бошига нима солиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмас эди. Қўмондонлари ҳам ўзича пўнғиллашиб, Искандар ҳақида ҳар хил гап-сўзни бичиб-тўқишарди. Масалан, биттаси:

«Агар шоҳимиз фармон қилса, ҳар биримиз бе-хавфу хатар уни эзиб ташлаймиз» – деса, иккинчиси:

«Бизнинг қорамизни кўрган онда қочиб қолади» – дер, учинчиси эса:

«Дорога узр эшигини очади»... деб фолбинлик қилар эдилар.

Лекин Искандар томондагиларнинг ҳаммаси бир оғиздан: «Ўлгунча жанг қилишимиз керак. Зўр душманга бирдан қаттиқ зарб берилмаса, енгиш мумкин эмас», – дер эдилар.

Ҳамманинг кўзидан уйқу ва осойишталик қочган, ҳамма жангда қандай қилиб ғалаба қозонишинигина ўйларди. Ҳаммалари ўз элига яхшиликдан хабар бериш, эл бошидан хавфу хатарни йўқотиб, уларга ўз осойишта тирикчилигини давом эттириш умидини бағишлаш ниятида эдилар. Искандарнинг халқи ҳеч тинмай қурол-яроғ тайёрлар, совут тўқир, темир қалпоқ каби уруш кийим-бошларини муҳайё қилар эди. Жанг майдонидаги лашкарларга тун узун кўринар, аммо эртанги куннинг ваҳимаси ундан ҳам баттар эди. Икки томондаги одамлар шу каби хаёлда экан, тонг ҳам ўзининг гўзал жамолини аён қилди. Саҳар ўзининг заррин байроғини кўтаргач, унинг нуридан ҳаво ёришди. Шу ондаёқ тақдир икки дарёга тўлқин солиб юборди. Бунинг ғавғоси Миррих қулоғига бориб етди. Полвонлар ҳайбатли наъра тортдилар, бу наъралар ер қатламига зилзила солди. Гўё ерда зилзила пайдо бўлиб, у «ўз ҳомиласини ташлаб қўйди». Қиличбозлар фалак жангчисидек бошдан-оёқ кўк темир ёпинчиққа чулғанди. Қўмондонлар уруш бошлаш учун отларга миниб, аскарларини сафга тиза бошладилар. Давлатпаноҳ Доро отланиб, қўшинини Искандарга қарши тайёрлади. Уни қўшин эмас, «қонхўр дарё» де, фалак денгизини эса ундан бир намуна де. Шоҳ қўшинини урушга тайёрлаш учун шундай саф туздики, бир боши Шарқда бўлса, бир боши Ғарбда эди. Бунақа чек-чегараси йўқ катта сафдан етгита тузилди.

Қўшиннинг боронғори (ўнг қаноти) Самарқанддан то Хитойгача бўлган Шарқ мамлакатларининг халқларидан иборат бўлиб, бунинг ичида юз минг

Ўзбек билан мўғул ва юз эллик минг қалмоқ бор ва ҳаммаси олти юз минг кишидан иборат уруш ва жанг қаҳрамонларидан ташкил топган эди. Хитой халқи Чин аскарларининг кийими билан ясантирилган эди, гўзалликда улар жаннат боғини эслатадилар. Ҳар бир паҳлавоннинг учар отига етти хил зарбоф ёпинчиқ ёпилган, довулғон деган ўқ ўтмас қалпоққа жуда чиройли чин жиғаси қадалган бўлиб, у паҳлавон совут устидан хитой ипаклигидан кийим кийган эди. Қалмоқ хони шундай саф тузибдики, кўриниши худди дўзах ажалининг ўзгинасидир. Барча байроқлар дўзах шуъласи рангида бўлиб, байроқ жилвасидан дўзах алангаси акс этиб турар эди. Совут (темир кийим) кийган аскарларининг ҳар бири шундай дағдаға қилардики, ундан жаҳонга ғулғула тушарди. Буларнинг қўшин хони Тўқвоб деган киши бўлиб, уруш вақтида унинг ғазабидан ҳамма даҳшатга тушар эди. Ҳисобда ит тукидан ҳам кўп бўлмиш мўғул шерпайкарлари ўт каби чақнар эдилар. Буларнинг хони Мангу уруш пайтида қиёмат қўпориш билан оламни қаро қилар эди. Ундан кейинги сафда ўзбек билан манғит бўлиб, икки ўрим сочдек бир-бировига чирмашиб кетган эди. Буларнинг кўҳа – уруш асбоблари кумушдек ярқирарди; бошларида эса черкасча дубулға. Уларнинг қаторида Мовароуннаҳр халқи, яъни Сир ва Амудан иборат икки дарё оралиғидаги ўнта шаҳарнинг аҳолиси ҳам бор бўлиб, уларнинг ҳар бири шерга ҳамла қиладиган филдек зўр кишилар эди, мерганликда ўқ билан чумолининг кўзини ҳам бехато урардилар. У пайтда жаннатмонанд Самарқанд мавжуд эмас, зеро уни кейин Искандар бино қилган эди.

Жувонғор (қўшиннинг сўл қаноти)нинг бир тарафида Мағриб халқи, иккинчи тарафида эса Буртос ва Барбари халқлари саф тортган. Буларнинг

найза-қалқонлари сариқ рангга бўялган бўлиб, отларининг гажим – ёпиқлари-ю, ҳатто зирҳли кийим остидан киядиган пахтали хафтонларигача сариқ матодан тикилган. Араб саҳройиларидан қирқ минг найзавоз бўлиб, ҳаммаси чопқир араби отларини миниб олганлар. Буларнинг байроқларию найзаларидан тортиб, то бедов отлари устидаги баргуствон (ўқ ўтмас ёпиқ)ларигача ҳаммаси қора эди. Мағриб аҳлига Талиъ деган киши бошчилик қилса, араб аскарларига Вакиъ раҳбарлик қилар эди. Мадина шаҳарларининг бошлиғи Ардашер қилич билан қуроолланган юз минг ботирга қўмондон бўлиб, унинг қўл остидаги барча белгилару кийимлари ҳам, туғлари ҳам, саман отларининг ёпиқлари ҳам – ҳаммаси бинафша рангида эди. Қутайф, Баҳрайн ва Бағдод шаҳарларининг халқларига Густаҳам қўмондонлик қилар, бунинг қўл остидаги ҳамма нарсаси кўк темир рангида бўлиб, аскарлари эса бошдан-оёқ кўк атласга ўралган эди. Жувонғор ҳам олти юз минг лашкардан иборат бўлиб, олти юз мингдан ташқари буларга мадад берадиган кучлар ҳам йўқ эмас эди.

Етти юз минг кишидан иборат ҳировул (қўшиннинг бош қисми)га етти қабат осмон ҳам ҳайратда эди. Бу қисмнинг устки-ички либосидан тортиб ҳамма нарсаси оқ матодан ва оқ тусда эди. Бу оқ рангда саф тортган жангчилар Дашти Қипчоқ ва Хоразм юртининг халқларидан ташкил топган эдилар.

Бош қўмондон қўл остида бўладиган «гул» қисмига улўф Доронинг ўзи қўмондон бўлиб, унинг атрофини тоғ-тоғ қўшин ўраб олган эди. Шу хилда етти гул қўшин тузилдики, буларнинг орасига кириш учун шамол ҳам йўл тополмас эди. Бу гулларнинг ҳар сафида юз минг нафар аскар бўлиб, буларнинг ҳаммаси шоҳона зеб-зийнатлар билан безанган

эди. Булар яшил кийим кийинган бўлиб, байроғи бошидаги пўпаги ҳам яшил рангда эди. Бу сабза рангдан бутун олам майсазорга ўхшаб кўринар, ер юзининг ранги гўё бутунлай яшил тусга киргандек эди. Мана шу қўшиннинг марказида худди унга қарши жанг қилишга жаҳонда ҳеч кимнинг ҳақи ва ҳуқуқи йўқдай, дунё шоҳи Доро мағрур турар эди. У қўшин сафини шу хилда жангга ҳозирлагач, душман томонга қараб йўл очди.

Тоғнинг нариги бетида шерюрак Искандар тинмай ўз қўшинларини сафга тузар эди.

У боронғорнинг ҳаммасини қонхўр фаранг аскарларидан тузди. Улар душманнинг кўплигини билмас, билса ҳам кўзига зарра илмасди. Қўмондонлар ичида Шайпол деган саркарда шижоатда худди Рустам Золнинг ўзи эди. Уларнинг кийим-кечакларига гавҳарлар қадалган бўлиб, ҳаммаси етти хил товланадиган фаранг бахмалларидан тайёрланган, бироқ пўпаги ҳам етти рангли фаранг зарбофидан эди. Юз минг кишидан иборат бўлган бу ғазабли жангчиларнинг ҳайбатидан қуёш тиғи ҳам ўтмасланар эди.

Жувонғорида Бартос ва Руслар саф тортган бўлиб, ҳар бири фалак отидек саркаш ва шафқатсиз эдилар. Уларнинг совути батамом қалайланган, қўлларидаги найзалари эса устундай эди. Бироқ отларининг устидаги ёпиғи бошдан-оёқ жундан тўқилган бўлиб, довулғалари худди тўппи сингарию, унинг устидаги жиғалари сариқ қушнинг патларидан эди. Буларнинг ҳар бири тунги бойқушдай уйғоқ, дўстга бахтиёру меҳрибон, душманга нисбатан аёвсиз эдилар. Буларнинг сони ҳам юз минг чамаси бўлиб, жанг майдонининг жувонғорида саф тортган эдилар.

Ҳировулга ҳабаш халқи тайинланган бўлиб, уларнинг қиёфалари ҳам ўзгача эди. Булар кий-

ган жавшанни занжи усталари ясаган бўлиб, ойнадек зангдан покиза эди. Баҳайбат жез қалпоқлари жавшанларига ўхшаб қора тунда худди қуёшдек ярқираб турарди. Темирдан қилинган жиғалари худди шаҳпар (узун пат)дай, гўё қуёшга санчиб қўйилган ҳилолга ўхшарди. Отларининг ёпинчиқлари бошдан-оёқ пўлат тўқималардан бўлиб, яхшигина эговлангани туфайли ярқираб эди. Пўлатдан ясалган «оҳа» номли қуроллари юз минг душман қаршисида худди ажал кўзгусининг ўзгинаси эди. Фул қўшини румликлардан ташкил топган бўлиб, шу фул жангтоҳнинг зийнати эди. Бу қизил юзли румликларнинг ҳаммаси худди шеркаби забардаст бўлиб, душман қасдига шердай ҳамлакор эдилар. Ҳаммаларининг отларидаги гажим-ёпинчиқлари шер, арслон, қоплон териларидан, совут устидаги хафтонлари ҳам ушбу рангда эди. Буларнинг ҳар бири худди булутдай ўкирик бўлиб, олам юзини шеру арслон қоплагандек эди. Бу қўшиннинг марказида саодатли шоҳ Искандар худди шерга ташланмоқчи бўлган арслондек тайёр турар эди. Унинг боши устидаги шер сурат байроқ дам-бадам зафар ва ғалаба шабадасидан хушхабар келтиргандай ҳилпираб турарди. Рум шоҳи ўз қўшинларини худди мўм дарахтидек, жанг майдонида сафга тузиб чиқди. Сўнгра у душман қўшинининг қаршисига борди. Доро ҳам бунинг лашкарлари рўбарўсига келди. Шу орада икки тарафдан худди юзларча маст эркак дев бирдан ҳайқиргандек, жанг бошлашга занг уриди. Шу онда, гўё фалак жаллоди дунёни қилич билан чопиб, иккига бўлиб ташлагандек, унинг ҳар бирининг юзини тупроқ қоплагандек бўлди. Душманнинг ўлган-тирилганини ҳеч ким аниқдай олмас, жанг қий-чуvidан ҳамманинг асаби бузилган, икки тарафда шундай ғала-ғовур бошланган эди.

ки, гўё аждар икки томонни ҳам бирдан ўз домига тортгандек туюлди. Одамларнинг оғизларидан фақат кишиларни тутқун қилиш ва душман аскарларини ютиш ҳақидаги гаплар чиқар, ҳамма ёқда чалинаётган карнай-сурнай, ноғора садолари қиёмат куни бошланганини эслатар, шамолларда жилваланаётган байроқлар осмону фалакда ҳам кураш бўлаётганидан дарак берарди. Ҳавони шундай қора гард босган эдики, бу тўзондан жанг майдони кўзга кўринмасди. Кўп одамлар бир ерда туриб айланаверганидан ернинг курра шакли ярим паллага ўхшаб қолган, ярим палласи эса лашкарнинг оёқ кийими тамғасидан янчилавериб, гардга айланиб, фалакка қўтарилган эди. Бу гард дарёсига фарқ бўлган киши ҳаво ўрнига гард-тўзон ютганидан нафаси қайтарди. Бу жанг тўзонлари орасидаги беҳисоб тифларнинг ҳаракати худди лой дарёсида оққан саноқсиз чумолиларни эслатарди. Улар гард эмас, еру кўк орасига ниқоб тортган қора булутга ўхшаш эди. Қуроолларнинг бир-бирига урилишидан чақмоқ ўти ярқирар, отларнинг кишнашидан эса момақалдироқ садоси эшитиларди. Шафқатсиз аскарларнинг қўлларидаги ўткир тифдан фалак ўзининг зулмкор найзаси билан ҳамла қилиб, худди икки оламга қатлу кин солаётгандек, бутун замин у осмонга титроқ тушди. Икки қўшин бир-бирига қарши юриб, маълум масофага яқинлашганларидан сўнг тоғ бир жойда барқарор тургандек, юришдан тўхтадилар. Аввал улар шундай бир қаттиқ сурон солдиларки, худди олам таҳликага тушгандек бўлди. Оламдаги бутун эл қўзғалди демоқчи эмасман, йўқ, бу кўк гумбаз остидаги бутун халойиқ бир-бирига қоришиб кетди. Фалак бевасининг табиатида қисирлик бўлмаганда, бу ғавғодан у ҳомила ташлаб юборар эди. У ғала-ғовур бир лаҳзагина жимлик билан алмашиб,

халқнинг оғзи бир озгина ғавғодан тинчигач, жанг гармсели гардларни бир тарафга сурди ва халойиқ кўзига жанг майдони кўринди. Ҳамма тарафда тўда-тўда лашкарлар саф тортиб турар, тўдагина эмас, тоғ-тоғ деса бўладиган ҳамма ёқни қоплаган лашкарлар томошабинларга аллақандай тусда кўринар эди. Худди шу пайтда Искандар сафидан бир жангчи чақмоқдан яшин тушгандек ўртага от суриб, жанг майдонига шижоат билан кириб, ўртада жанговар ҳунарлар кўрсатиб, жавлон ура бошлади. У учқур оти устига ўқ ва тиг ўтмас ёпинчиқ ташлаган, ўзи худди арғувон дарахтидек эди. Эгнига жавшан устидан хитой шойисидан тўн кийган бу жангчи худди сув юзидаги кўк майсадек ёқимли эди. Унинг ўнг қўлидаги найзаси устундек йўғон бўлиб, сўл кўксига тутган қалқони лаълдек жилвагар эди. Ўқ ўтмас қалпоғига гулсафсар рангли жиға қадаган бўлиб, жиға гулсафсар гунчасига ўхшар эди. Бу эпчил жангари шундай тарзда майдон ўртасида туриб гап бошлар экан, аввал Искандар ҳақиқа дуо қилиб: «Шоҳимиз ўз душмани устидан ғалаба қозониб, муродига етсин!» – деди. Сўнг-ра ҳар томонга юзланиб айтдики: – Мени Бориқи Барбарий дейдилар. Бурун мен шоҳ Доронинг қули эдим. Лекин унга қуллик қилиб, рўшнолик кўрмадим. У менинг паҳлавонлигимга қараб иш кўрмади, ҳолимга яраша эътибор бермади. Мендан пастроқ кишиларни ардоқлагани ҳолда, менга кўп бенаволиклар раво кўрди. Шундан сўнг, аҳволимни арз қилсам, олийсифат шоҳ арзимга қулоқ ҳам солмади, жавоб ҳам қилмади. Ниҳоят, ўрнимдан туриб, кетишга ижозат сўрасам, қаҳр-ғазаби келиб, ётқизиб таёқлади. Доро шунчалик зулм билан азоблагач, бахтим мени Искандарпараст қилди. Даргоҳига паноҳ тортиб келганимда бу шоҳ менга шунчалик лутф-карамлар кўрсатдики, бу тарбияга

бош эгдим. Лекин иш қилмай, ҳақ олиб ётганимдан уятлиман. Ҳозир бу жанг майдонига азм қилишдан мақсадим – икки иш учун кураш ва жанг қилмоқдир: биринчиси, шоҳим Искандарга хизмат қилиш билан хижолатдан ўзимни қутқариш бўлса; иккинчиси, қатлкор иши қандай бўлишини Дорога ҳам кўрсатиб қўймоқчиман. Ўзини мен билан жангга мойил билган киши менинг шу икки мақсадимни ҳосил қилган бўлади. Ақли раҳнамо шоҳ Доро мендан ортиқ иноят қилганларни биринкетин бу майдонга тушириб, ҳаммасини мен билан яккама-якка жангда синаб кўрсин!»

Бориқ ўз сўзини тугатиши билан қотилваш бир киши Доро тарафдан тезда кураш майдонига тушдики, у худди тутундек аччиқ, ўт каби ўжар эди. Отининг тақасидан то қалпоғининг учигача сихчалар қадалган бўлиб, худди нилдек кўк темирга фарқ бўлган эди; бало булутидан ўлим чақмоғи чақнаганидек, отининг тақасидан ўт сачрар эди. Фалак чархининг ғалаён билан тўхтовсиз айланиши шиддатидан унинг димоғида андак ғурур пайдо бўлган эди. Қилич боғлари ҳам худди ёқутдек тобланар, қўлидаги найзаси ҳам хоодадек йўғон эди. Унинг асли номи халқ ўртасида Ҳаррон бўлиб, жангчилар уни йиртқич шер дердилар. У майдонга тушиб, паҳлавонлик расми-одатини адо этгач, ўз шоҳининг ҳақиға дуо қилди. Дуони тугата солиб, Бориққа югурди. Бориқ ҳам унга қарши яшин тезлигида ташланди. Булар дарҳол бир-бирларига чирмашиб, бир-бирларини майдоннинг у четидан бу четига сура бошладилар. Икки ўртада уч юз олти миш олти хил ҳарб-зарб бўлишига қарамай, найзаларининг учи қон кўрмади. Ниҳоят, охирида, Бориқ чапдастлик билан Ҳарронга найза санчиб, уни отдан шундай итқитдики, юксак фалак: «Дастингга офарин!» – «Найзангга офарин!» – деб юборди.

Шу онда Барбарий отдан сапчиб тушиб, Ҳарроннинг бўйнидан арқон боғлаб, бир зумда уни шоҳнинг олдига келтириб ташлади. Бу Искандар учун хайрли фол бўлди, зеро, ғалаба бошлаб унга ўз жамолини кўрсатган эди. Шундан сўнг яна шерпайкар, душманни банд қилувчи паҳлавон Барбарий ер ўпиб, саманини майдонга солди. У тараф истаб наъра тортганда бир фил тутувчи ўртага от сурди. Бу шундай зўр ботир урушни ўзига ҳунар қилиб олган бўлиб, кураш майдонида юз марта душман устидан ғалаба қозонган эди. У бошидан оёғигача темир кийимга ўралган, ўзигина эмас, оти ҳам темир ёпинчиқлар ичида кўринмай кетган эди. У Шайда лақаби билан ном чиқарган бўлиб, насли насабда Ҳарроннинг қардоши эди. У мастларча Бориқнинг йўлини тўсаркан, Бориқ ҳам унга қарши адоват ўти билан алангаланган ҳолда от солди. Булар ҳам бир-бирлари билан олишиб кетдилар. Найзаларини бир-бирларига хезладилар. Искандарнинг иқболи ёр бўлиб, паҳлавон Барбарий фурсат топиб, уни ҳам найза билан уриб йиқитди ва шоҳ ҳузурига келтириб ташлади.

Искандар фалакдан муродига йўл топгани ҳолда, дунё шоҳи Доро бевафолик кўрсатаётган фалакка таъна тошларини отди. Барбарий югуриб яна жанг майдонига тушиб, ўзи билан курашишга мубориз-паҳлавон талаб қилди. Ўч алангасидан юзига ажин тушган биттаси яна майдонга от солиб, Барбарийни ўлдириш учун қасд қилди. Бу келиб, рўбарў бўлиши биланоқ ботирнинг бир ҳамласи билан йиқилди. Шу зайлда ҳар бири кураш чоғида эркак шердай ботир бўлган тўққизта паҳлавон жанг майдонида Барбарийнинг найзасидан яраланиб, енгилдилар ва асир олиндилар. Кейин, бошқа ҳеч ким бу билан курашиш учун жанг майдонига тушишга ботина олмади. Аммо Бориқ

эса майдондан чиқмай, туриб олди. У ўзи билан яккама-якка курашишга чақириб, наъра тортиш билан душман юрагига ўт ёқар эди. Доро ғазабидан шундай изтиробга келган эдики, «Унга қарши бирон кимса чиқсин!» – деб шитоб билан буйруқ қилишга мажбур бўлди.

Ниҳоят, биров майдонга от солиб, ўз душманининг отини ҳам жавлон урдириб сура кетди. Унинг танаси филдек бўлиб, ўзи ҳам фил каби зўр, оти ҳам худди каркидондек баҳайбат эди. Оти устидаги ёпинчиги қоплон терисидан бўлиб, ўзи ҳам халқ бошига офат солиш учун йўлбарс терисидан тўн кийиб олган эди. Қизил дубулғасини бошига қийшиқ кийган, унинг ваҳимасидан ўлим ҳам ажал теккандек беҳол бўлиб қолар эди. Ҳалиги қизил қалпоғи даврасига қора мато ўраб олган эди. Ҳолбуки ҳеч ким қора доғга ўралган лолани кўрмаган бўлса керак. Унинг юзи қип-қизил бўлиб, соқоллари эса сариқ эди. Юзи хурмо рангидек дағал, соқоли хурмо пўстлоғини эслатарди. Икки кўзи иккита олмосдек, кўз давраси худди қон тўла косага ўхшар эди. Унинг ватани Мағрибнинг энг узоқ чеккасида бўлиб, эли ўша водийларда яшар экан. У ернинг одамлари шу сингари тузилган, шу зайлда баҳайбат, ҳар бирининг шавкат-салобати ҳам бир қўшинча келар экан. Қайси бир султон оламга шоҳ бўлиб, бирорта душманга қарши қўшин тортса, бу қавмдан бир киши келар эмиш-да, душман бу шоҳнинг аҳволини танг қилиб қўйган пайтда, ҳалиги келган шахс жанг майдонига тушиб, жанг расм-русумини кўрсатиб қўяр эмиш. Душманни асир олди дегунча, ватанига томон жўнаб қолармиш: то ўз манзил ва масканига етиб боргунча ҳеч ким уни тўхтатолмас эмиш. Қўлига тутқун бўлган бечорани ҳам ўзи билан бирга олиб кетар, уни истаганча ишлатар эмиш.

Бориқ зафарларидан халқ ҳайратга чўмиб турганида у яшин тезлигида жангга ташландики, иккови майдонда тўқнашган ондаёқ бир-бирларига чирмашиб, майдоннинг у чеккасидан бу чеккасига суриша кетдилар. Гоҳ буниси қочиб, униси майдоннинг нариги четигача кетидан суриб борар, гоҳ униси орқага қайтиб, буниси ундан ўч олиш учун майдоннинг бу бошигача қувиб солар эди. Буларнинг ур-йиқитидан осмонга шундай гард-тўзон кўтарилдики, буни кўрган одам қуюндан фарқ қилмас эди. Жангари Бориқ ўзини эҳтиётлик билан асрар, Мағриб паҳлавони уни енгил чорасини тополмас эди. Лекин Бориқ борган сари ҳолдан кетиб, курашдаги ҳаракатлари сусая борди. Ўзидақа паҳлавондан тўққизтасини уст-устига, дам олмай енгган Барбарий мағриблик майдонга тушган заҳотиёқ юраги орзиқиб, тинкаси қуриган эди. Бориқнинг ҳолдан тойганини сезган одам овловчи паҳлавон унинг белидан тутиб, азот кўтариб, ўнг қўли билан маҳкам ушлаган ҳолда, сўл қўли билан отининг жиловини тутганча, овини бўшатмай ўз қўшини ичига ҳам кирмай, ганиминини отга босганча тўппа-тўғри Мағрибга томон йўл олди. Унинг бу ишига жаҳон халқи ҳайратланиб, кўздан ниҳон бўлгунга қадар орқасидан қараб қолдилар. Мағрибийдан бу раҳмсизликни кўриб, Искандар ғамга ботди. «Энди унинг ҳоли не кечаркин?» – деб Барбарийнинг мушкул аҳволига ачинди.

Хайриятки, мағриблик хуррамлик билан саҳро сари кетганича қайтиб Доро ҳузурига келмади деб хурсанд ҳам бўлди, лекин шоҳ Доронинг шодлиги оламга сифмасди, зеро, мағрибликнинг кўрсатган ҳунари унинг бузуқ кўнглини обод қилган эди. Гарчи Барбарийни мағлуб қилган мағриблик Доронинг олдига келмаган, асирини унинг ҳузурига ташлаб, шоҳни хурсанд қилмаган бўлса ҳам, лекин

зўр душманнинг даф этилганидан Доро мамнун эди. Шу пайтда қуёш дороси пастлаб, Мағриб тарафга қараб ботиб кетди. Айни пайтда, Машрик қуёши каби, осмонда ой жилваланиб, худди Искандардек халққа нур соча бошлади. Икки томоннинг қўшини жанг майдонидан қайтиб, ўз оромгоҳларига кирдилар. Иккала қўшиннинг атрофи хандақ билан ўраб олинган бўлиб, бу хандақлар қанотдай шоҳларининг қасрини ихота қилган эди. Ҳар тарафдан тунги соқчилари чиқиб, хушёрлик билан лашкар атрофини муҳофаза қила бошлади. Доро ўз боргоҳи ичига кириб ўтиргач, ҳордиқ чиқариш зарурати билан чолғу ва май тилади. Ва лекин ич-ичидан шиша каби қон ютар, тонгда даврон қандай ҳунар кўрсатажагини ўйлар эди.

Искандар ҳам ўзига хос хонага кириб, ором ола бошлади. Унинг ўнг ёнида илм-камолот соҳиблари ўтирар, сўл ёнидан эса ҳарбий раҳбарлар жой олган эдилар. Бу ердаги ҳар бир ақл эгаси душман устидан ғалаба қилиш чораси тўғрисида мулоҳаза юритар эди. Жаҳонга донғи кетган паҳлавонларнинг ҳар бири зафарга эришмоқ учун душманга шиддат билан ҳужум қилиш, фидойилик билан курашиш лозимлиги ҳақида ўйлар эдилар. Шу хилда кечанинг учдан икки қисми ўтди. Бу пайтда бир тарафда журъат ва умид ҳукмрон бўлса, иккинчи томонда хавф-хатар талваса солмоқда эди.

Яздонпараст шоҳ шу орада бир хилват жой топиб, бошини тупроққа қўйиб, Аллоҳга сифиниб тазарруъ қилиб, ўзига зафар истарди. У ибодатдан бўшаганда тонг қуёши ўз чироғи билан оламни ёрита бошлади. Яна икки тарафда ғала-ғовур бошланиб кетди, икки қўшин ҳар ёнда саф тортишга киришдилар. Яна ноғорачилар ҳаракатга тушдилар, яна уруш ноғоралари гумбурлай бошлади. Тағин найзабозлар шитоб билан югура кетдилар,

тагин найзалар ўйнай бошлади. Қилич-тиғ кўтарганлар жангга ташландилар, қиличлар ҳамма ёқни чопа кетди. Тагин бедариф жанг бошланиб, тагин қиёмат-қоим бўлди. Искандар хилватда ибодат қилиб, бу офатнинг чорасини кўришни чорасоз Тангридан ёлбориб сўрар эди.

У хилватдан энди чиқай деб турганда, югуриб бир элчи келиб, оғзи бекик бир хатни секин узатди. У номани хилватда Искандарга бераркан: «Буни ўқиб, воқеа нималигини англа!» – деди. У хатни очиб қараркан, Тангри унинг дардига чора кўрганини фаҳмлади. Хат мазмуни тубандагича эди: Доро ноибларидан икки киши, унинг зулми ниҳоятда жонларига теккани туфайли, бошларини ўлимга тикибдилар. Чунки Доро урушда зафар қозонса, буларнинг иккисини ҳам ўлдириб, гўрга тиқишга аҳд қилган экан. Шу жиҳатдан бу иккиси ҳам қуролланиб, Доронинг ўзини қатл этишга қарор қилибдилар. Шу муносабат билан улар Искандарга тубандагича мурожаатнома ёзибдилар: «Доро бизни тиг билан қатл этишга қасд қилгани туфайли ундан илгарироқ биз уни қилич билан ҳалок этишга қарор қилдик. Келинг, унинг дарахтини илдизидан қўпорайлик, бутун халқ Доронинг зулм-бедодидан қутулсин. Унинг жабр-зулмини торта-торта жонимиз қолмади, шундай қилиб, орадан йўқотсак армонимиз ҳам қолмайди». Бировдан Искандарга бу хатни зудлик билан бериб юборибдилар. Ёзган номаларида ўз ихтиёрларини Искандарга беражакларини ҳам исботлашга уришибдилар.

Искандар бу номани ўқигач, ҳодисанинг қандай эканлигини очиқ-ойдин англадию, лекин: «Бу, макру фириб эмасмикан?» – деб гумонсиради-да, у хатга ҳеч қандай жавоб қайтармай, ўзига сабр берди ва дилида: «Бунга жавоб бермаганим дуруст,

агар жавоб берсам, яхши бўлмас. Бордию, ёлғон бўлса индамаганим фойдали ва агар бу гап рост бўлса ҳам менинг ёзувим мактуб эгаларининг қўлига бориб тегиши қийин», – деган фикрга келди.

Шундан сўнг тездан отга миниб, таваккал қилиб душманнинг кейинидан боришга отланди. Яна икки тарафнинг қўшинлари саф тортди, яна уруш расм-одатига киришилди. Лекин ҳали жанг бошланмасдан сал бурунроқ икки қотил, гаров боғлагандек, шоҳ Доронинг икки ёнидан бориб, уни қилич билан уриб, қип-қизил қонига беладилар. Бунинг бири унинг биқинига қилич солиб, шафқатсизлик билан қонини тўккан бўлса, иккинчиси унинг бошини тиг билан чопиб, Доронинг зулмига қарши зулм билан ўч олди. Тахт эгаси Доро шундай яралангач, худди катта бир дарахт қулагандек бўлди. Баҳман авлоди бўлмиш шоҳ ерга думалаб, Кайқубод ёққан машғалнинг шуъласи ўчди. Қазодан бу фожианинг содир бўлиши унинг бошига йиғилган бир қанча одамларнинг ғала-ғовурига сабаб бўлди. Бу аҳвол қўшин орасида ҳам бесаранжомлик қўзғатди. Зеро, шоҳ аҳволи танг бўлса, лашкарда низо чиқади. Искандар хушёрлик ва фаҳм-фаросат билан бу аҳволни кўздан кечириб, Доро қўшини ҳали пароканда бўлмасидан эҳтиётлик билан у тарафга қараб йўл олди. Тезда шоҳ бошида тўпланган жамоатнинг олдига етиб борди. Улар Искандарни кўриб, ерга бош уриб, шоҳ бошига тушган фожиани айтдилар. Искандар Доронинг олдига яқин бораркан, унга дўстона муносабатда бўлиш фикрини қилди. Кўрдик, бутун вужуди қонга беланган, қон билан унинг фарқи йўқ аҳволда ётибди. Доронинг боши томон ўтираркан, унинг фоже аҳволини кўриб, кўнгли бузилиб йиғлади. Унинг бошини ердан кўтариб, ўз қучоғига олиб, кўзларидан Доро юзларига ёшлар тўкди,

гўё унинг беҳуш юзига бир озгина гулоб сепгандек бўлди. Шундан сўнг Доронинг кўзи сал очилди. У боши устидаги зот кимлигини фаҳм этиб, бе-хавф-хатар тилга кириб гапира кетди:

– Марҳабо, эй навқирон шоҳ! Сен жаҳоннинг ҳам шоҳи, ҳам паҳлавони экансан. Ҳеч қандай отадан сен каби ўғил туғилмас, душман узрини ҳеч ким сен каби қабул айламас. Сенга қарши қанчадан-қанча, ғулу ва можаро кўтаришига қарамай, сенга ҳавасим келарди. Сен шундай кишисанки, жаҳонда тенгинг йўқ; султонликда ҳам Дородан қолишмайдиган одамсан. Сенинг қилган ишларинг бошқа бирон одамнинг қўлидан келмайди, сен бу жаҳонда Тангрининг қудратисан. Қачон бўлса ҳам рухсорингни кўрсам, сўзларингни қулоғим билан эшитсам, деб орзу қилур эдим. Ажал ноумид қилиб турган пайтда бўлса ҳам, Тангри мени шу муродимга етказди. (Ҳа, Доро қандай умид қилган бўлса, шунга етишдию, лекин бу ўз ҳаётидан умидини узган пайтига тўғри келди.) Жуда ҳам қалтис фурсатда менга меҳмон бўлибсан. Ҳозир мен жонимдан ўзга нарсаси билан сийлай олмайман. Бу чоғда сенга қандай йўсинда мезбонлик қилай? Агар қабул қилсанг, жонимни нисор айлай. Йўқ, янглишдим, ахир менинг ўзим сенга бир нафаслик меҳмонман-ку, қандай қилиб мезбонлик қилгаймен? Шундай соатда менинг бошимга етиб келишдан муддаоинг недур? Уни ҳам айт, эшитайин. Агар шиоринг дўстлик бўлса, икки дунёда Тангри ёринг бўлғай. Ва агар қатл этиш учун қошимга келган, бошимни кесиш нияти билан бу ерга қадам қўйган бўлсанг мурувват қилиб, бир нафас бошимни кесмай тур, икки-учта сўзим бор, шуни айтиб олгунча омонлик бергил!

Искандар Доронинг бу гапларини эшитаркан, мотамзада кишилардек фиғон чекиб, ёқаларини

йиртиб, бошидан тожларини олиб, зор-зор йиғлаб шундай деди:

– Етти кишварнинг шаҳаншоҳи тирик бўлсинлар, жаҳон сиздан бир нафас ҳам холи бўлмасин. Мен камина сизнинг хизматкорингизман, хизматкор бўлганда ҳам шарманда хизматкорман. Мен Сизнинг мулозимингиз бўлиб, кошонангизда бел боғлаб хизмат қилишим, хонадонингизни ганимлардан тозалаб, жаҳонда душманингизни қўймаслигим лозим эди. «Сиз хирож талаб қилиб, менга қарши уруш очдингиз», – дейишга тилим бормаиди. Сизни ҳозир шундай беилтифотлик билан кўрганим учун ниҳоятда уятлиман. Қўшин тортиб, сизга қарши жангга отланиб, қаршингизда уруш сафини тузганимга иқрорман. Аммо бу фожианинг юз беришидан хабарим йўқ; бу хиёнаткорлар билан сирдош эмасман. Тўғри, менга ҳозир бир хат ҳам юборган эдилар, лекин уни ўқиб, бундай бўлишини гумон ҳам қилмай, ташлаб юборган эдим. Хатни келтирган одамга гарчи жазо бермаган бўлсам-да, аммо бу ишга розилик ҳам билдирганим йўқ. Ҳозир бу ҳодиса юз бергач, ёруғ олам кўзимга қоронғи бўлди. Шунга амин бўлсинларким, Ҳақ мададкорлари бўлмиш жаҳондор истасалар, Искандар у жанобдан илгари ўлишга, шаҳаншоҳнинг яна минг йил ҳаёт кечиришларига розидир.

Шундан сўнг, Доро:

– Менинг икки-учта сўзим бор, шуни айтишга кўзим мунтазирдир, – деди.

– Мени у мурудингиз билан сирдош қилинг, – деди Искандар, – қандай фармонингиз бўлса, буюриб бошимни кўкка етказинг.

Искандардан шундай ёқимли муомалани эшитгач, дуолар қилиб, жаҳон шоҳи Доро шундай деди:

– Менинг бу уч сўзим – учта васиятимдир, шуни баён қилмоқни кўнглимга тутган эдим.

Биринчиси шуки, бегуноҳ бўлганим ҳолда, мени қатл этиш учун қўл чўзган у икки душманимни адолат юзасидан қатл эттирасан ва шу билан менинг руҳимни шод этасан. Бундай қилингани билан менинг жароҳатим тузалмаса ҳам, аммо бу чора сенинг келажагинг учун фойдалидир.

Иккинчиси, менинг қавму қариндошларимга зулм қилма, ахир улар Каёний авлодларидирлар. Шунга иймоним комилки, қариндошларим орасида қўлидан сенга қарши адоват келадиган одам йўқдир. Карам – яхшилик қилсанг, уларнинг ҳаммаси сенинг фуқаронг бўлиб, неки хизмат буюрсанг, бажону дил адо этадилар. Қадим хонадоннинг уруғини қуришиб юборма. Улардан сенга ҳеч қандай хавф ва хатар етмайди.

Учинчиси шуки, менинг Равшанак деган қизим бор. У бугундан бошлаб менинг менсизимдир. Унда Каёний султонларининг нишонаси мавжуд. У Каёнийлар тожининг меросхўридир. У салтанат денгизининг пок дурри, шараф осмонининг порлоқ юлдузидир. Ўз хонадонингни у шам билан ёритгин, у билан ўйнаб-кулиб, ўзингни овутгин. Меҳр-муҳаббат билан уни ўз уйингга киритиб, ақд – никоҳ билан бағрингга олгин. У менинг бузилган экинзоримнинг бошоғи, пораланган жигаримнинг бир парчасидир. Ҳарамимда сен менинг бир фарзандим ва ушбу хаста бағрим пайванди бўл. Равшанак ҳам сендан баҳра олиб, бир фарзанд кўрса, у ота тарафдан Искандар табиату она тарафдан Каёний зот бўлғусидир. Кейин у ҳам дунёда адолат ўрнатиш ишига бел боғласа, иккаламизнинг насл-насабимиз учун дуруст бўларди. Мана шу васиятларимни қабул қилиш билан ярали кўнглимни шодлантир. Зеро, энди менинг видолашиш чоғим етиб келди!..

Искандар кўзидан ёш тўкиб, фиғон чеккан ҳолда:
– Эй дунё тахтининг шаҳаншоҳи! Итоат юзасидан сизнинг ҳузурингизга келган эдим, нимаики ҳукм қилган бўлсангиз, ҳаммасини қабул қилдим. Умидим шуки, Аллоҳ тавфиқ бериб, сизнинг руҳингиз менинг узримни қабул айлагай!

Нима деган бўлса, унинг ҳаммасини Искандар қабул қилганини эшитгач, Доро кўзини мангута юмди. Ажал шони ҳамма ёқни ўз зулмати билан қоронғилатган бўлса, ажабланманг. Зеро, қуёш қиш кунига қараб ботди; Луҳросбнинг қонунлари йўққа чиқди: Гуштосбнинг расм-русумлари барбод бўлди; Кайхисрав ёритган чироқлар хираланди; Сиёвуш ўтидан бағрида доғ қолди. Ковуснинг номи ҳам унут бўлди; балки Кайқубоднинг шуҳрати ҳам сўнди; Манучеҳрнинг арвоҳи чирқираб қолди; Фаридуннинг жонига даҳшат тушди; Доро ни жондан жудо қилган бу дунё Искандарни Доро мартабали жаҳондорга айлантирди!

Ниҳоят, Доронинг танасини шоҳона тахтиравонга солиб, унинг устини Каёний таомили билан ўраб, жанг майдонидан олиб чиқиб кетдилар, натижада у ер ғубор ва қондан тозаланди. Шундан сўнг у ўт-ўланларидан беҳишт ҳиди келадиган жаннатдек бир жойни топиб, ўз қўшинларини шу кўм-кўк далага қўндириб, кўк гумбазидан ҳам баланд бир боргоҳ қурдирди. Шу чодирга кириб, тахтга чиққач, «Уруш ва ўлдириш тўхтатилсин!» – деб элга омонлик ҳукмини берди.

Эй соқий! Май келтирки, уни ичиш билан жон топай, ғам билан ўлимдан омон топай. Аммо давр Дорога кутилмаганда заҳар берган экан, Искандарга умри боқий оби ҳаёт бермайди-ку!

Эй мутриб! Чанг нағмасини созла. Лекин бу кунингга йиғини жўр эт. Мен ўз дардимга фиғон тортиб йиғлайин, бир нафас худди шишадек қон йиғлайин.

Эй Навоий! Бу жаҳонинг вафоси йўқ. Унинг расми-одати нақ жафокашликнинг ўзгинаси-ку! Ўзинг вафодор бўлгину, аммо дунёдан вафо кутма! Агар бу дунёда наво истасанг, бенаволиғ йўлини тут!

XXVIII

*Шоҳликнинг тартиб-қоидалари ҳақида гап бо-
радиган бўлса, тақдири азалийдан намоён бўл-
гани шуки, ушбу жаҳонда хоҳ фаришта, хоҳ пай-
гамбарлар, хоҳ авлиё гуруҳи бўлсин, хоҳ оддий
халқ жамоати бўлсин, қадр ва мартабада ҳар
бири ўз ерида тартибга солинган ва бундан кейин
ҳам ўша дастур билан иш олиб борилса яхшироқ
бўлибгина қолмай, балки заруратга айланиши
шак-шубҳасиздир*

Кимки шоҳлик қилишни истаса, барча аскарла-
рининг ҳолидан воқиф бўлсин. Уларнинг таъмино-
ти масаласини ҳал қилганда ҳар кишининг дара-
жасига қараб иззатини бажо келтирсин. Улуғ мар-
таба эгасига улуғвор илтифот кўрсатиб, кичигига
кичикча саховат айласа; кимки ўрта даражадаги
амалга эга бўлса, унга нисбатан: «Ҳар бир ишнинг
яхшиси – ўртача ҳолат» деган ҳикматли сўзга амал
қилса, дуруст бўлур. Улуғ кишиларни кичиклар-
дек камситмаслик, кичикларни улуғлар қаторига
кўтариб юбормаслик лозим. Шундай қонун-қоида-
ларга риоя қилган шоҳнинг эл-юрти тез орада гул-
лаб-яшнаб кетади. Ўз ишида бахт-саодатга, яхши
натижаларга эришади ва салтанатини идора қи-
лишда ҳамма мақсадларига етади. Қайси шоҳ бу
тартибларга риоя этмаса, ундан қандай рўшнолик
кутиш мумкин?

Масалан, ёш бола ўзини хурсанд қилиш учун
шатранж ўйнайман деб доналарни тергани билан

ўйнашни ва теришни билмаса, олишнию ва беришни билмаса; масалан, пиёдани шоҳнинг ёнига қўйсаю филни руҳнинг ўрнига терса ва умуман, ҳамма доналарни шу хилда пойма-пой жойлаштирса, ўзингиз айтинг-чи, ақлли кишилар бунга нима дейдилар? Унинг бу ўйини қанча чўзилса ҳам, барибир ўйин эмас ва ўйинлик аҳамияти ҳам йўқ. Бу худди ит тувагига сомон солиб, от охурига суяк ташлаб қўйгандек ишдир. Агар биров бўрига қўзини едирса, у ўз қўли билан ўзига бало ҳозирлаган бўлади. Биров қорин тўйғазиб шер роҳатлансин, деб унга бирон жониворни қурбон қилса, буни ҳам ақл маъқул топмайди. Кимки арслоннинг қорнини тўйғазиш ташвишини қилса, фурсат топиб, арслон унинг қорнини ёради. Този итнинг бошига тож кийдириш муносиб эмас. Нутуқчи деган кичкина қушнинг бошига тумоқни кийгизишдан не эҳтиёж бор? Тезпарвоз шунқорнинг бошига эса зийнатли тумоқ ҳам оз. Нодон одамларнинг табиятига зарбоф кийим ёқмагани сингари эшак олдида хушбўй заъфарон ўсимлигининг қиммати йўқ. Кимки илоннинг бошини янчса, ўз йўлини балодан тозалаган ва агар уни қўйнига солса, ўзини ўлдириш учун ажал сиртмоғи тайёрлаган бўлади. Илонни қўйнингга солишни ҳавас қилма, бу ахир тасбеҳ эмас, илон-ку. Агар бўрибосар бўлса ҳам итнинг жойи эшик тагидадир, мушукка эса уйнинг тўри макон бўлди; чунки ит дашт йиртқичларини, мушук уй зараркунандаларини эплайди. Одам қанча саъй-ҳаракат қилгани билан бу махлуқларнинг бири қилган ишни иккинчисига қилдиrolмайди. Ановисини ўз ерида овқатлантириш зарур бўлгани каби, бунисини ҳам ўзига муносиб парвариш қилмоқ лозим. Агар аҳамият бериб қарасангиз, зарурат вақтида буниси ҳам, униси ҳам керакдир.

Тағин бир ажиб ҳолат бор, шоҳлар буни ҳам билиб қўйишлари шарт. У ҳам бўлса жавоҳиршунос-

лардек фаросат билан ҳар кимнинг ўз феъл-атворига қараб муомала қилмоқдир. Яъни лаълни кўраркан, чўғ деб гумон айламаса-ю, чўғни кўрганда гавҳар деб ўйламаса; ферузани эшакмунчоқдан ва бутун чиннини синиқ кўзадан фарқ қилса. Лекин бу ишда анчагина қийинчилик бор, зеро, осмондаги юлдузлар бир-бирига жуда ўхшаш бўлгани сингари дунёдаги одамларнинг ҳаммаси ҳам аслида бир хилга ўхшайди. Фарқи шундаки, ёмон одам шумнийат бўлса, юлдузлар бахтиёрлик нурлари тарқатади. Агар мисол учун бир онадан эгизак бола туғилса, шунинг ҳам бири яхши-ю, иккинчиси ёмон бўлиши мумкин. Арабча билан ёзганда «алф» ва «алиф» ҳарфи (I) бир шаклда бўлгани билан, ҳисобда бири «минг»ни билдирса, иккинчиси «бир» маъносини билдиради. Биёбонда ўлган тошбақанинг қуруқ чаноғи шаклан садафни эслатади. Лекин бунинг бирида дурдона бўлса, иккинчисида бир нечта чириган суякдан ўзга нарсa бўлмайди. Муз сумалаги кўринишда шамга монанд, аммо бирининг бошоғи ўт бўлса, иккинчисиники сувдир. Шакар майда тузга ўхшаса ҳам, барибир, бири тузу бири қанддир. Бахт қуши ҳисобланган ҳумо худди ўлимтихўр каркаса ўхшагани билан иккаласининг орасида ғоят катта тафовут бор.

Бинобарин, шоҳда фаросат нури бўлмоғи, буларнинг бир-биридан фарқ қилишда зийраклик кўрсатмоғи лозимдир. У бронзадан олтинни, қизил товадан қуёшни фарқ қилиши шарт. Агар бундай синчковлик қобилиятига эга бўлмаса, ҳар бирини амалда кўп марта синаб кўрмоғи даркор. Агарда унинг қўл остида донишманд, илм-ҳикматда мамлакатнинг оройиши бўлмиш одамлар бўлса, шундай шароит туғдирмоқ лозимки, уларнинг қўнгли мутлақо ранжимасин. Подшоҳдан айрим кишиларгина карам кўрмасдан, ёш-қари, катта-кичик бирдек рози бўлмоғи керак. Агар шоҳдан ўз халқи хурсанд бўлмаса,

душман қасд қилган пайтда ақлли иш қилмаганини ўзи ҳам сезиб қолади. У чет душманга қарши тиф қўтариб нима қилади? Ахир ўз халқи бошдан-оёқ унга ганим-ку. Ўзининг эл-улусини душманга айлантириб қўйган шоҳдан зафар четлаб кетади. Агар йиллар давомида халқ бу шоҳ билан юзаки яхши муомалада бўлса, хонаси келганда улар албатта ўз душманликларини ошкор қиладилар.

XXIX

Султон Абу Саид Кўрагон... ҳикоятим, ўз тадбиркорлиги билан кўп мамлакатларни босиб олди ва умр эгови бўлган қиличи билан кўп элларнинг бошига гавго солди ва лекин сипоҳи (қўшини) шоҳдан норози бўлгани туфайли уруш пайтида шоҳга қарши қўзғалди ва душман аро ёлғиз ўзи таҳликада қолди ва ёв ул ҳукмроннинг бўйинини қасд тиги билан чопди

Ақл-идроки ўткир бир подшоҳнинг лақаби Кўрагон эди. Хуросон ва Мовароуннаҳрдан ташқари кўп ўлкалар ҳам унга қарам эди. Хоразмдан тортиб Кирмон мамлакатларигача, Кошғардан то Сипоҳонгача бўлган жойларни ҳам босиб олди. Зобулистону Қобулистон ўлкалари бунинг парвариши баҳоридан гулистонга айланган эди. У ҳисобсиз мамлакат ва шаҳарларни олиб, салтанатда дунёнинг энг катта шоҳига айланган эди. Билим ва пухта тадбиркорлик бошига жаҳонгирлик ҳавасини солиб, Табризу Румга ҳужум қилиб, у ерларни босиб олиш ҳақида ўз қўшинига фармон берди. Тангри Кўрагонга кўп ҳунар билан баробар бир ажойиб айб ҳам берган эди. У хазиналарни йиғиб, тўплайверар эди-ю, қўл остидаги лашкарларни ундан баҳраманд қилмас, ғоят хасис эди. Бу ишидан у ўз кўнглида хурсанд бўлгани билан аскар ва

сипоҳлари шоҳдан ниҳоятда норози эдилар. Абу Саид ўлкаларга қўшин тортиб борганда у ернинг шоҳи ҳам лашкар йиғиб, мамлакатга шикаст етмасин деб бунинг қаршисига чиқиб, уруш эълон қилди. Жанг ҳаддан ташқари қаттиқлашиб, уруш ниҳоятда чўзилиб кетди. Кўрагондан лашкарлари озурда бўлганлари туфайли бошларига қийинчилик, азоб-уқубат тушган пайтда шоҳнинг буйруғини ҳар тарафлама бузиб, душман ғалабасини кўзлаб қолдилар. Улар ўз шоҳларининг буйруғидан бўйин товлаб, қочиш билан қаноатланмай, балки душман қўшинига мадад бера бошладилар. Натижада бевафо фалак бемеҳрлик кўрсатиб, дунёнинг энг катта шоҳи душман қўлига асир тушиб қолди ва шундай равшан табиатли одам дунёдан йўқолди, яъни душманлари унинг жонига қасд айлаб, қиличларини унинг қони билан бўядилар.

Қайси шоҳданки фуқароси хурсанд бўлмаса, ишнинг долзарб пайтида пушаймон бўлиб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Қўшинидан ажраб қолган шоҳ ёлғиздир, айтинг, ёлғиз одамнинг қўлидан нима иш келиши мумкин? Гулистондан узилган гул охири қурийди. Бадандан ажратилган юрак эса бир парча этдир. Шоҳ ўз қўшини билангина қудратли бўлгани каби, қўшин ҳам ўз шоҳи билан кучлидир. Шоҳ ва қўшин худди ошиқ-маъшуқлардек бир-бири билан иттифоқ бўлмоғи, ҳар бир ишни келишиб қилмоғи даркордир.

Жаҳонни олмоқлик осон иш эмас ва лекин иттифоқу аҳилчилик бўлса қийин ҳам эмас.

XXX

Фикр эгаси ақл ишлатиб, покиза иш юзидан ниқоб очгандан кейин нега унинг висолдан баҳра топмайди, деб Искандарнинг Арастудан сўрагани ва унинг жавоби ҳақида

Осмонсалобатли шоҳ яна қатла сўрадики:

– Эй Афлотун шукуҳли Ҳаким! Киши ўз феъл-хўйи туфайли зиён кўради ёки фойда топади. Ўз феъл-атворига ақл-идрок билан боққан одам ҳар бир ишнинг қайсиси фойдали, қайсиси зарарли эканини англаб олиши қийин эмас Масалан, тама кишини хор қилади; қаноат эса одамга шараф бағишлайди. Шоҳлик иши ҳам айнан шунга ўхшайди; фазилат яхшиликка йўлбошловчидир. Элни рози қилган шоҳ кўп халойиқнинг дуоси билан ўз мақсадига етади. Ҳақиқатини олганда баъзи шоҳлар бир ишни қилишда ўз фойдаларинигина кўзлайдилар, ўз мақсад ва умидларини юзага чиқазишнигина ўйлайдилар. Бинобарин, савобли фикрларни тарк этиб, ёқимсиз феълларни амалга оширишга уринадилар. Бунинг натижасида обрўларига путур етиб, қарамоғидаги одамларга ўзи қарам бўлиб қолмайдими? – деди. Доно ҳаким ўз фикрини чуқурлаштириб, тубандаги гўзал ва нозик маъноли гапларни баён қилди:

– Билим денгизига шўнғиган кишилар сен берган саволга ҳар хил жавоблар айтганлар.

Бири шундаки, киши ақл ҳакамлигида иш тутса, яхшилик ва ёмонликни озми-кўпми фарқ этади. Унинг табъи яхшиликни маъқуллайдиган бўлгани учун қилган ишлари ҳам фойдали бўлиб чиқаверади. Бироқ бажарилиши машаққатли бўлган ишларга эмас, балки енгил ишларга кишининг нафси кўпроқ мойил бўлса, қачон киши ўз нафси истагига эрк берса, у халқни фойдадан бебаҳра қилади. Иккинчидан, кимда-ким бирон ёмон хислатга эга бўлса, ҳар ишда ва ҳар қандай ҳолатда ўша туғма хислатнинг таъсирида бўлади. У бир ишнинг яхшилик томонини кўриб турган ҳолда, «ёмон» деёлмайдую, аммо табиати уни ёқтирмайди. Шу ишни қилса, бахтиёр бўлажакига кўзи етса ҳам уни қилишга табиати йўл қўймайди.

Учинчиси, масалан, биров юлдуз илмига ишқибоз бўлиб, эртаю кеч юлдузлар дунёсига кўз тикиб ўтирадиган бўлиб қолсаю, яна бунинг устига толеъ юлдузи ҳам унга ёр бўлса, албатта, фойдали бир иш чиқаза олади. Котиблик иши жуда нозик ишдир. Масалан, биров котибликка ишқибоз бўлсаю, ўз қўли билан Қуръонни кўчириб ёзишни истаса, аммо у қанчалик бахтиёр одам бўлишига қарамай, бу ишда толеъ юлдузи унга ёр бўлмаса, котибликка жони бориचा саъй-ҳаракат қилгани билан ёзувчи – мирза бўлиб, бунинг орқасидан нон еёлмайди.

Мана, юқоридаги уч масалага шу тарзда қарамоқ лозим. Лекин худопараст одамлар айтадиларки, хоҳ аҳли масжид ва хоҳ бутпараст бўлсин, тақдирида нима ёзилган бўлса шуни кўради. Қанча тадбиру чора ахтаргани билан ҳеч ким тақдирни тағйир қилиб, ўзгартириш имкониятига эга эмас. Кимки бир ишни «савобли» деб билсаю, аммо уни юзага чиқазиш имкониятига эга бўлмаса, бунинг ҳақиқий сабаби у ишнинг юзага чиқишига Тангрининг хоҳиши йўқлигидадир. Биров бир ишни тадбир билан юзага чиқаза билган экан, у ҳам Тангрининг тақдир иродаси билан бўлган. Ҳақиқат изловчи одамлар наздида бу тушунча ҳеч шубҳасиз тўғридир.

Эй покзод одам, агар сен инсоф эгаси бўлсанг, кундан кунга бу фазилатинг зиёда бўлсин.

Ҳаким Арасту шу каби ҳикматли фикрларни баён қиларкан, Искандар бу сўздан хазина топгандек бўлди ва бу суҳбат бойлигидан кўнгли тўлиб, жон-жаҳони роҳатланиб, сукут айлади.

XXXI

Искандарнинг Доро мамлакатларига молик бўлиб, унинг бойлик ва хазиналаридан қуёш ва булутдек саховат билан зар ва дур ёғдириб, қўшин ва

фуқарони у эҳсонлардин обод этиб, оламдаги мамлакатларнинг шоҳларига элчилар юборгани ва уларнинг ҳаммаси унинг амрига итоат қилганлари ҳолда, Кашимир шоҳи номувофиқ афсун ўқиб, Ҳинд ройи терс жавоб бериб, Чин хоқони чин сўз айтмагани

Бу зафарномани ёзган одам ҳангомани шундай тасвирлади:

Искандарга бунчалик зафар ёр бўлгач, душманларига бунинг даргоҳи сифинадиган жойга айланди. Бир неча доропараст гуруҳлар мавжуд бўлиб, улар ҳам унинг ҳукмига бўйин эгдилар. Доронинг ҳалокати ҳаммага маълум бўлгач, барча шоҳлар Искандарга итоат билан бош эгдилар. Шундан сўнг узоқ мамлакатлардан келган халқлар худди шамолдай ўз ватанларига жўнаб қолдилар. Сақлоб ва Шарқ мамлакатларининг султонлари, шунингдек, Хоразм, Ҳинд ва Хитой мулкининг шоҳлари ўша куниёқ қочиш чорасини кўрдилар ва тезлик билан ўз мамлакатларига кетдилар. Искандарга ғалаба йўлдош бўлгач, худди чангалзор шеридек шавкатга эришди ва буюк тахт устига чиқиб ўтириб, Доро васиятини амалга оширишга киришди. Бурун, шоҳ Дорога шоҳлар урф-одатига муносиб йўсинда аза очди. Мотамини эъзоз ва чидам билан тутиб, шоҳона одатлар билан дафн эттирди; унинг ҳолига, йўқ, унинг ҳолига эмас, ўзининг аҳволига зор-зор йиғлади. Зеро, Искандар бошига беҳад улуғ иш тушган эди, ахир иш қанча улуғ бўлса, ишчи шунча қайғули бўлади-да. Доронинг дафн ва таъзия маросимидан бўшагач, уни ҳалок қилган икки қотилни келтириб, сўроқ қилди ва сўнгра икки устунни ерга қўмдириб, дор ясатиб, у икки хоинни ўша дорга оёғини осмондан қилиб остирди. Ундан кейин бу қотилларни камондан ўқ отиб ўқбўрон қилишга фармон берди, халқ уларни ўқбўрон қилди. Кимки ўз шоҳига

хиёнат қилса, у бахтиқаронинг жазоси шундай бўл-
гай. Сўнг Искандарнинг буйруғи билан уларнинг
баданларини куйдириб, кул қилдилар ҳамда кули-
ни кўкка совурдилар.

Яна афви умумий ҳақида ҳукм чиқазиб, Доро
авлодларидан қаёнда, хоҳ хафа, хоҳ хурсанд, ким
бўлса ҳаммасини озод деб эълон қилди ва улар-
нинг кўнглидан ваҳму хавфни йўқотди. Доро
уларга иқтоъ қилиб, қанча ер-сув берган бўлса, Ис-
кандар ҳам муроса юзасидан у ерларга тегмади.
Яна тагин одамлар ичида ишончли, йиғин кўрган
ва ҳурматга сазовор бўлган кишилардан бирини
Равшанакка хат бериб юбориш учун тайинлади.
Равшанакка ёзилган номада азанинг қора муси-
батлари ҳақида қайғуриб, тубандагича фойдали
панд-пасиҳатлар ҳам битиб юборган эди:

«Кўп бефойда йиғи-сиғи қилма. Тангри ҳукмига
хурсандлик билдирмоқ – саодат гулидан баҳраманд
бўлмоқ демакдир. Жаҳон боғидан гулбун йўқолган
бўлса, янги, тоза гул гунчалар яшнаб очилгай. Агар
фалак садаф кўксини чок қилган бўлса, ундан
чиққан дурри пок шараф тожини безатгай».

Сўнгра фармон қилиб, у ердаги одамларнинг ҳам-
масига инъом-эҳсон беришни ваъда қилди. Шундан
сўнг сарв озодини, сарв эмас, ҳури паризод шоҳ қи-
зини ўзининг хонадонига келтиришларини буюрди.
Ундан кейин Доро васиятларининг ижросига кири-
шиб, жаҳонгирлик ишларини бошлаб юборди.

Доро хазинасида йиғиб қўйилган ошкора ва
махфий мол-дунёнинг барчасини аниқлади ва
жамлади. Бу бойликлар шоҳдан шоҳга қолиб ке-
лаётган, Фаридун замонидан тортиб, дунёнинг
ҳамма мамлакатларига ҳукмронлик қилган Кай-
қубодгача; ундан сўнг, унинг авлодларига қолиб,
бири кетса, бири шоҳ бўлиб, ундан яна бирига
мерос бўлиб қолаётган, авлоддан авлодга ўтиб ке-

лаётган жаҳоннинг мол-дунё ва ҳазиналари эди. Буларнинг биттаси даврида қанча бойлик ортиб, ҳазиналар тўлса, иккинчисига келганда бу бойлик яна икки баробар ошиб, то дунё шоҳи Доро жаҳон тахтига ўтириб, даврон сурган пайтигача давом этиб келарди. Бу сулола оламда бир минг уч юзу ўн тўрт йил жаҳон халқларига шоҳлик қилди. Мана шуларнинг шунча давр ичида жамлаган беҳисоб ҳазиналарининг ҳаммасини Ҳақ таоло Искандарга насиб этди. Эшитишимга қараганда, Доронинг ҳазиналар билан тўла бир юз саксонга қалъаси бор экан. Бу махфий қалъаларнинг ҳаммаси жавоҳирот ҳазиналарию олтин-кумуш дафиналари билан лиммо-лим эди. Искандарга бир одам ҳазина калитини келтириб берса, иккинчи биттаси қалъа очғичини топширар эди. Шоҳ улар билан қалъаларни қидириш ва ҳазиналарни топиш ҳақида кўпгина суҳбатлар ўтказди. Бирига мурувват қилса, иккинчисини умидвор этди. Қайси қалъадан биронта одам келиб қолса, бу ишни шу ондаёқ ўшанинг ўзига вазифа қилиб топширар эди. Лекин уларнинг ҳаммаси аниқлангунча бор ҳазиналарни яхшилаб текшириб, ундаги тайёр бойликларни ҳисоб-китоб қилиб туришни мутахассисларга буюрди. Шоҳнинг маҳкамасида жам бўлмиш ҳазиналар ҳақидаги фармон дафтарини топтириб, хоҳ лаълу ёқут ва хоҳ дурри-гавҳар конининг посбони бўлсин, ҳамма ҳазиначилардан ҳисоб талаб қилди. Уларнинг қайси бири давлат дафтарида рақам қилинган маблағ асосида ҳисоб берса, уни ўз ҳузурига қабул қилажаги ҳақида, ҳисоби тўғри чиқмаганини эса жазолаш ва ишдан четлатиш ҳақида фармон берди. Улар ҳазинадаги барча молу дунёни жамлаб, ниҳоятда ёруғ юз билан шоҳга арз этдилар. Буларни кўриб, хотиржам бўлгач, ҳазина нисор қилувчи шоҳ: «Бу бойликларнинг ҳаммаси

ўрдага ташиб келтирилсин!» – деб фармон берди. Шундан сўнг ҳамма хазиначилар тўда-тўда бўлиб, худди денгиз томон жадаллик билан оқаётган селдай хазиналарга қараб жўнадилар. Шоҳ фармони-га итоат қилиб, бойликларни шоҳ саройига таший бошладилар. Шу тахлитда икки йилгача хазиналар шоҳ қасрига бетўхтов ташилди. Лекин буларни ёзиб турган ҳисобчиларнинг рақамига қараганда, икки йилда келтирилган мол-дунё мавжуд жами хазинанинг ярмини ҳам ташкил қилмас эди.

Шундан сўнг шоҳ, бир одамга: «Бош хазиначи қолган бойликларнинг ҳаммасини тахминан аниқлаб, ҳозирча хазина эшикларини беркитиб, қулфласин ва қачон буюрсак, шу замонда саройга келтириб топширсин», – деб фармон берди. Муҳтарам шоҳ қандай ҳукм қилган бўлса, ишни худди ўша хилда бажардилар. Ҳисоб-китоб фанининг мутахассислари келтирилган дунёнинг ҳисобини етти юз минг туманга қиёс этдилар.

Сўнгра Доро мартабали, Жамшид шукуҳли шоҳ: «Доро қўшинидаги ҳар бир лашкарбоши, қисм қўмондони ва эшик оғаларининг давлат девони – маҳкамасидан шу пайтгача қанча маош олиб келганини аниқлаб, шоҳга арз қилинсин ва бу ҳақдаги фикрларини баён қилиш ҳам унутилмасин», – деб фармон берди. Шу асосда, нимаики бўлса, кўпми-озми, ҳаммасини арз қилдилар. Бу Искандар назарига жуда оз кўринди. Шоҳга айтдиларки: «Бу ишлар ҳозир тубандагича бўлиб, авваллар бир неча марта ўзгарган. Яъни ҳарбийларга тўланадиган маошнинг ярмиси давлат девонидан берилган бўлса, ярмиси халқдан ундирилган ва бу тартиб улус бошига бениҳоя ранж-машаққат солиб келмоқда», – дедилар.

Доро сипоҳдарининг маоши қандай бўлганини билгач, дарё саховатли Искандар лутф-марҳамат

қилиб: «Агар Доро иккидан бирни бериб, унинг ҳам ярмини халқдан ундириб келган бўлса, биз бун икки баравар оширамиз. Уларнинг ҳаммасини хазинадан берамиз», – деди ва эл-улусни қўшин маошининг ярмини тўлаш машаққатидан қутқарди.

Бундан ташқари, тўрт юз минг киши чокарлик – хизматкорлик юзасидан мояна олар эди. Бу хилдаги тобе кишиларга давлат ихтиёридаги ерлардан ҳам улуш бериб, ҳаётини янада фаровонлаштириш чорасини кўрди. Яна бундан бошқа, икки юз минг моянахўрнинг маошини икки баробар қўпайтирди. Яна олти юз минг аскарни, маошдан ташқари, озиқ-овқату кийим-кечак билан таъминлашни буюриб, ўз тахт-салтанатининг шуҳратини осмони фалакдан ҳам ўтказиб юборди. Ҳарбий хизматчиларнинг мояналарини икки баробар оширгани ҳолда, фуқародан ундириладиган солиқларнинг ярмини камайтирди. Лашкарни обод ва хурсанд, фуқарони ҳам шод ва обод қилди. Аскарларию фуқаросини хазина билан бойитиб, унинг ҳам, бунинг ҳам қийинчилигини бартараф қилгач, айтдики: «Мен ганж – хазина иштиёқманди эмасман. Мен учун халқ ва лашкар хазинадир. Агар бойлик денгиз ва кондан кўпу, хазиналар жаҳонни босиб кетган бўлганида ҳам уларнинг нафи тегмайдиган бўлса, у хазинада кўмилиб ётган лаъл-ёқутдан харсангтош яхшироқдир. Зеро, харсанг безарар бир тош бўлгани ҳолда, ганж – хазинадан эл жонига кўп хатар бордир. Бир кишининг бекитиб қўйган мол-дунёси бўлса, шу мол-дунё туфайли ҳамма унга душмандир. Халқ маъмур бўлса, шунинг ўзи бир хазина бўлиб, бу куч билан бутун жаҳонни осонликча фатҳ этиш мумкиндир».

Ҳа, дарҳақиқат, халқ Искандарнинг давлати бўлиб, бу сармойани у ўзининг саховати ва лутф-марҳамати соясида қўлга киритди. Эрон эли-

ни ўзидан рози қилган Искандар жаҳонни эгаллаш орзусида белини маҳкам боғлади. Аввал илм-ҳикмат аҳлларидан бир қанча фикри ўткир кишиларни аниқладики, уларнинг ҳар бири гапирганда қилни қирқ ёриб, ўша нозик толалардан кийимлик тўқир эдилар. У олимлар тил тигини тортганларида, уларга мингларча қуроли кишилар бардош беролмас эди. Булар қандай фикрни ўтказиш ҳақида саъй-ҳаракат қилсалар, ҳар қандай душманни таслим қилиб, ўз йўлларига солардилар. Уларнинг тиллари шундай бурро эдики, дамига ёғ суртилган қилични эслатарди. Буларнинг барчаси ҳамма илмдан хабардор, ҳар бири оламшумул файласуф ҳисобланар эдилар. Олий фикрли шоҳ шу олимлардан ҳар бирини бир томонга номзод қилиб тайинлади. Биттасини Сақлобу Сақсин мулки томонга; яна бирини Ҳиндистонга; бошқасини Чин – Хитой юртига юборди; бирига Байтул-ҳарамга йўлланма берган бўлса, бўлагини Кашмирга жўнатиш учун ёзиб қўйди; биттаси Миср билан Бағдодга, бошқаси Навшод мамлакатига ёзилди. Ва сўнгра буларнинг ҳаммасининг қўлига чуқур мазмунга эга бўлган хат тутқазилди. Бу мактубларнинг ҳаммасидаги мазмун бир хилда бўлиб, дилга ҳузур берувчи сўзлар, кўнгилга осойишталик бағишловчи гаплардан иборат эди. Бу номаларни ёзиш учун қаламни ишга солиб, хат санъатининг ажойиб намуналари тасвири чизилганди. Бу номалар зоти осмонда қойилмақом бўлмиш Тангрининг оти билан бошланди.

Тангри шундай қадимийки, ибтидоси йўқ; шундай азимки, интиҳоси йўқ. Аллоҳ бечоралар дилидагини билувчидир ва шаҳаншоҳларнинг шаҳаншоҳидир. У шоҳ бўлганда ҳам мартаба жиҳатидан бутун замоннинг шоҳи бўлиб, ҳаётидаги ҳамма фармонлар унинг ҳукми биландир. Агар бирон кимсани Тангри ўз иродаси билан шоҳликдан

маҳрум этса, унинг сабабини ахтариб юришга кимнинг ҳадди бор? Агар жонидан тўйгудек ҳолда бўлган гадо бўлсаю, унга Тангри шоҳлик насиб этса, кишининг буни рад этишга қандай мадори келади? У нимани ирода айласа, барча шоҳларнинг шунга розилик билдиргани авлодир. Ҳақ таоло ҳамд-саносини шу ерга еткурғач, гап-сўзни тубандагича давом эттирди:

«Менким – отим Искандару, етти иқдимни олмақ тилагимдир. Сенинг отинг Хоқони Чин ва ёки Турон замин лашкарбошими, шуни билки, одамдаги бор-йўқ нарсалар бор бўлиш ва йўқолишдан иборат. Бу қонун бировнинг тадбиридан эмас, балки Тангрининг тақдиридан. У агар хоҳласа – гадоларга подшоҳлик беради ва хоҳласа шоҳларни гадога айдантиради. Шоҳлар бунга тан беришлари, гадолар ҳам буни фойдали деб билишлари шартдир. Дунёда нимаики юзага келса, Тангрининг амридан деб билмасликка, унга бўйин эгмасликка кимнинг ҳадди бор? Тангрининг ҳукмидан бўйин товлаш – унинг борлигига иймон келтирмасликдир... Унинг ошқору ниҳон ҳукми билан бутун жаҳон менга насиб бўлди. Тангригина мени бу мақсад йўлида бахтга эриштирди. Бу ишнинг юзага келиши ихтиёримда эмас эди. Бошлаб мени бахт-иқбол қўлаб, ақл ва илмни менга ёр қилди. Отам Рум кишварининг шоҳи эди, у ўлғач, Рум мамлакати менга қолди. Мен илм-ҳикматдан хабардор бўлиб, унга қизиққанам туфайли шоҳлик қилишга ҳеч қандай ҳавасим йўқ эди. Лутф-карамли Тангри қайси ишни насиб этса, кишининг бунга ҳаваси бор-йўқлигининг унга аҳамияти борми! Пешонамга шу қисмат ёзилгани сабабли Ҳақ таоло мени ўз ихтиёримга қўймади. Эл-улус ҳам афғону зор қилиб, мени ўз ҳолимга қўймадилар. Ғойибдан келган илҳом нимани амр этган бўлса, жонимни ҳовучлаганча шу ишга киришиб кетдим.

Аввал Тангрининг амри туфайли Зангбор подшоси билан жанжаллашиб, ҳабаш элининг кунини қаро қилдим. Ундан кейин уруш ногораларию сурнайларни чалиб, Бартосу Русларни ўз ҳукмим остига олдим. Сўнгра суръатни қўлдан бермай юриш қилган эдим, Ҳақ менга фаранг диёрини олишни ҳам насиб этди. Ана ундан кейин саъй-ҳаракатим янада ошкоро бўлиб, шаҳаншоҳ Доро ҳам қўлимга асир тушди. Устма-уст ёр бўлаётган бахт мени сарафроз айлаб, Ҳақ мени шу хилда қудратли қилиб юборди. Толеим мени қайси тарафга юзлантирган бўлса, улар менга нисбатан ўн, балки юз баробар бўлса ҳам Ҳақ амри билан уларга қарши жанг қилдим ва уларнинг чангини осмону фалакка чиқардим. Энди, ҳозир бутун Эронга қарашли мамлакатлару уларнинг шоҳлари менинг ҳукмим остига ўтдилар. Доронинг баланд мартабалигига тан бериб, унинг буйруғига мутеъ бўлмиш гуруҳларнинг ҳаммаси даргоҳимга келиб, менга қуллуқ бажо келтирдилар. Мен уларга шундай беҳисоб иноятлар қилдимки, эл уни қанча тасаввур қилмасин, барибир ундан кўпдир. Бинобарин, сенга ҳам бахт ёвару, толеинг ёр ва раҳбарлик қилиб, бошқалардек менинг ҳузуримга ташриф буюрсанг, осмондек баланд даргоҳига сифинсанг, дейман. Не амр қилсам, каломимни қабул айлаб, итоатимга бош эгиб, оёғимни ўпсанг, дейман. Мен ҳам сенга нима лозим бўлса, лутф-эҳсон юзасидан марҳамат қилай; имконият борича сен билан келишай ва дўстлашай. Бошқа шоҳларга қараганда мартабангни баланд айлай ва иноят тариқи билан иззат-ҳурматингни жойига қўяй. Кишварингнинг ҳаммасини ҳисоблаб, бошдан-оёқ сенинг ихтиёрингга хат ва рақам қилиб берай. Бошингга фалак офат солса, паноҳинг бўлай; душман адоват қилса, унга қарши курашда сенга иттифоқдош бўлай. Ва агар ўртада бир монелик бўлса, бу тарафга келишни фойдасиз деб бил-

санг ёки бу томонларга ўтишнинг иложини қилол-масанг, зарурат сени бу иқболдан маҳрум қилади-ган бўлса ва ёки менинг остонамга келишинг учун монеликлар юз берса, бу ҳақдаги узрларинг маъқул ва тушунарли бўлса, у пайтда ининг, ўғлинг бўлса, икковини юбор; йўқ десанг, халқингдан биронта одамни жўнатгинки, у доно, соҳиби ақл, сенинг ўрнингга муносиб ва ишончли одам бўлсин. У мол-дунё, яъни совғалар билан келиб, сенинг номингдан хизматкорлардек қуллуқ қилсин; қандай узрларинг бўлса айтсин; мақсад ва муддаоинг нималигини бошдан-оёқ баён этсин. Мен нимаики ваъда қила-ётган бўлсам, вафо ҳам қилайин. Бордию, аксин-ча, бўйсуниб ўрнига, Худо сақласин, жоҳиллик ва ўжарлик қилсанг, шиоринг урушиш бўлиб қолса, гумроҳлик айлаб, хато йўлга кирсанг, бевафо фа-лак бошингга нима кунларни солса, ўзингдан кўр. У пайтда мендан муросою мадора умидини кутма. Нимаики қилсам гина қилма, мен маъзурман. Мақ-садим шулар эди, ҳаммасини хатга ёздим. Қолган сўзни элчи баён қилар, вассалом».

Шу мазмундаги мактубни иншо қилиб, у элчига яна бошқа сўзларни ҳам изҳор айлаб, айтилиши ке-рак бўлган гапларни қолдириб, керак бўлмаганла-рини мактубдан ўчирди. Ва агар бирон ноўрин гап-сўз хат ичида кетган бўлса, у ҳақда изоҳ беришни донишманд элчиларга топширди. Ҳамма хатлар битилиб, тартибга тушгач, уларнинг ҳар бирини бир тарафга жўнатишни тайинлади. Шундан сўнг ишни битиришда, гапни гапиришда паст-баланд-ни фарқ қиладиган элчилар у хатларни олиб, ҳар томонга равона бўлдилар. Ҳар жонибга йўл олган элчиларнинг бир хиллари оз вақт юриб, манзилла-рига етдилар. Дунёнинг ҳар диёрида мамлакати бўлган шоҳ ва шахриёрлар бу ишдан хабар топгач, дилларида умид ёки қўрқув бўлишидан қатъи на-

зар, хат келтирган элчиларни иззат-ҳурмат билан қарши олдилар. Уларнинг дилларидаги мақсадларига қулоқ солиб, шоҳ юборган номани кўзларига суртдилар. Хатни ўқиб, мазмунидан огоҳ бўлгач, шу мактубни олиб борган одамга ҳамроҳ бўлиб, ўзлари билан шоҳга атаб пешкаш – совғалар ёки хирож – солиқларни ва бошқа зарур нарсаларни олиб, шоҳни кўриш бахтига муяссар бўлмоқ умидида ҳаракат қилиб, Искандар ҳузурига етиб келдилар. Фақат уч киши хато қилиб, шоҳнинг олдига келишдан бош тортди. Шу уч киши баъзи ножўя вазларни қилиб, Искандар амрини бажармадиларки, булардан ҳеч ким бундай муомалани кутмаган эди.

Жумладан, Кашмир шоҳи бўлмиш Маллу ибн Мабок, ҳеч қандай риоя, андиша қилмай, дебдики: «Искандар агар бутун дунёнинг шоҳи бўлганда ҳам менинг мамлакатимнинг бу дунёга дахли йўқдир. Зеро, Тангри менга уч ҳунарни насиб қилибдурким, агар бировдан енгилсам, кутилмаган ғаройиб воқеа бўлур эди. Биринчиси шуким, мамлакатим ниҳоятда мустаҳкам: унинг тоғлари баланд, қалъалари истеҳком шаклида. Бундан ташқари, бу ерда яна бир ажойиб иш қилинганким, қалъанинг бутун тевараги ҳам, ости ҳам дарёдан иборатдир. Иккинчиси шуким, менинг бир қанча сеҳргарларим бор бўлиб, улар ҳаммаси мендан мояна еб ётадиган хизматкорлардир. Агар менинг бошимга фалак бирон офат юборса, улар шундай шафқатсизлик билан чора кўрадиларки, сеҳр-жодуни ишга солиб, юмронқозиқни йиртқич шерга, буғуни салобатда қонхўр қоплонга айлантирадилар. Агар Искандар оламнинг халқини йиғиб келтирганда ҳам унинг устига шундай офат елини эсдираманки, бу елнинг шиддатидан унинг бутун қўшини омонлик тополмай, худди елга соғурилган сомондай тўзғиб, тумтарақай бўлиб кетади. Учинчиси шуким, агар

Искандар урушқоқлик йўлини тутиб, зўравонлик билан мамлакатимга босиб келса, бу ер бир тоғли жой бўлиб, баланд тоғнинг устида бир қўрғоним борки, бу қадимги илм-ҳикмат эгалари тарафидан мис ва бронза қотишмасидан яхлит қилиб қуйилган тилсимдир. Бу шаҳар ичида махфий ер ости йўли бўлиб, ногаҳон шоҳ шу ерга тушиб қолса, то қўрғонгача бўлган бу йўлда чархи фалакка чиққудек бир иссиқ ҳарорат билан шамол қуюни ўйнаб ётганини кўради. Қачонки бу йўлнинг бир оғзи беркитилса, иккинчи оғзи ҳам албатта ёпилиб қолади. Агар бирон киши шу қўрғон ичига кириб қолса, у ердаги тилсимда шундай бир сир борки, ўша одам ҳаракат қилиб шу сирни очса, ўз душманидан ўт билан елни ўғирлай олади. Бу ер гармселнинг макони бўлиб, агар шу ел эсмаса, одамлар куйиб-ўртаниб кетадилар. Аксинча, агар шу ел қўзғалиб ташқари чиқса-чи, бу мамлакатда жони бор одамнинг қолиши мумкин эмас. Ҳожати бўлмаса ҳам айтайин, агар олов бўлмаса, одам ейдиган овқатини нима билан пиширади?

Барча зарурат тақдир ҳукми билан бўладию, аммо Кашмирни эмас, ўзга иқлимни ҳавас қилсанг, дуруст бўлур эди».

Маллу шундай фикр баён қилгани каби, Ҳиндистон шоҳи Рой ҳам айтибдики: «Искандар олий мартабали шоҳдир, у қандай ҳукм этса, фармони-ни бажаришга тайёрман. Лекин дунё ҳомийси бўлмиш Доро сенинг томонингга қўшин тортиб борганида юз хил таъриф билан нома ёзиб, менинг ҳам сенга қарши юришда бирга бўлишимни таклиф қилган эди. Унинг сўзини ерда қолдириб бўлмасди. Устига-устак, йўл йироқ бўлиб, бир-икки йиллик яроқ ҳам лозим эди. Мамлакатимдан икки йиллик хирож олиб, қўшин учун ҳам қанчалик зарур бўлса бериб, унинг тайинлаган жойига, яъни Рум

элининг шоҳи билан бўладиган жанггоҳга бориб етдик. Сизнинг баланд иқболингиз Дорони паст айлаб, ажал тузоғига гирифтор қилди. Сизнинг иқболингиз душманнинг чангини чиқазиб юборгач, биз дашт-биёбонга қараб йўл солиб қолдик. Қурол ва қўшинларимизнинг ҳаммаси барбод бўлгани каби фалакдан талай зулму бедодликларни ҳам кўрдик. Урушга қатнашган элим олдида хижолатга қолганим устига, асирга тушган аскарларнинг ҳаммаси қулга, озод юрган одамлар бандига айланди: шаҳзодалар жиловдор бўлиб қолди. Мен неча ойлаб биёбон кезиб, ўз мамлакатим пойтахтига етиб келгунимча, йўл-йўлакай аскарларим ўлиб, қурол-аслаҳам талон-торож бўлиб, бу ерга ўн ҳиссадан бири ҳам етиб келолмади. Шунча мол-жонимнинг ғойиб бўлганини кўриб, мамлакатим халқи офир мусибатга ва ҳар хил хаёлга борди. Халқинг аслида қора рангли дема, бутун мамлакат мотамга ботиб, қора кийимга бурканди. Мен, «Искандарга бўйсунмайман», демайман, йўқ, бошимга шунча шикаст тушганини айтяпман. Сенинг ҳукминг бошим ва жоним устига, лекин зулм-ситама билан ҳалокимни кўзлама. Бу кундан икки-уч йил ўтиб, бу мамлакатимда тинчлик-омонлик ва хотиржамлик барқарор бўлсаю, ис-талган нарсани қўлга киритиш имконияти туғилса экан. Мен шундай кунни кўриш умидидаман. Икки-уч йил ўтмасдан сенинг таклифларингни қабул қилиш менга беҳад малол келади. Агар менинг бу гапимга лутф-марҳамат юзасидан қараб, фикринг-ни ўзгартирмасанг, Ҳақ пешонамга нимани ёзган бўлса, шуни кўрарман. Сенинг амринг қазо-қадарнинг ҳукми эмас-ку, ахир. Искандар ҳукмдор бўлса ҳам Худо эмас. Мен сенинг сўзингни шунчалик ҳурмат қилдим, сен ҳам ўз иззатингни билсанг, ёмон бўлмас». Ҳинд шоҳи Ройнинг хатга берган жавоби ана шундай бўлди.

Чин шоҳи эса яна бошқача жавоб қилиб, дебдики: «Искандарнинг юборган мактуби заҳардан аччиғу қиличдан ўткир. Элчисини бу томонга юборган пайтда мактубини андиша билан ёзмабди. Менинг ҳам лашкарим кўп, эл-юртим ўзига тўқ ҳаёт кечиради. Менинг ундан камлик жойим йўқ. Бир шоҳ бошқа шоҳга ҳоким бўлмагач, унинг бундай мактуб ёзиши ўринсиздир. Ёзган хатида ҳикмат сўзини ишлатиб, ўзини «ҳаким ва донишманд» дебди. Унинг фикри шунчалик пок экан, юқоридаги сўзлари ақлга тескари эмасми? Боши осмонга етиб кетган одам ҳам, «Хоқони Чин даргоҳимга келсин!» – деган гапни айтолмайди-ку. Доро шунча вақт жаҳондорлик қилган бўлса ҳам орамизда дўстлик барқарор эди. У бундай муомала қилмади, менга ҳеч қачон бу каби таклифда бўлмади. Искандарни иккинчи Доро деб билай, уни жаҳондаги мамлакатларнинг шоҳи ҳам деб тан олай. Лекин у бир нарсанинг маъносидан беҳабарга ўхшайди: Чин кишварининг ўзи ҳам бир жаҳондир. У йигитлик қилиб хатни шошиб ёзибди, аммо мен унга жавоб қилишда шошма-шошарлик қилмайман. Агар у ўз номасида дағалликка йўл қўйган бўлса ҳам мен қўполлик қилмайман. Агар у Доро каби дўстлик қилса, мен ҳам сўзига харидорман. Бордию, бундан ортиқ нарсани хаёл қилиб, мактубида ёзгани каби сўзларни айтса, орзусида мўътадиллик бўлмаса, уруш ва жанг қилишдан бошқа иложим йўқдир. «Унинг устига босиб бораман», – деб айтмайман, йўқ, қайси ерда уруш қиламан, деса ўша ерга бориб, саф тузишга тайёрман. Лекин бошимга қўшин тортиб келса-чи, эшик очиб, шаҳримга киришга йўл қўймайман. Қўшинимнинг оёқ зарбидан чархи фалакни тўзон бостириб, шаҳардан чиқиб, бетма-бет жанг қиламан».

Юқоридаги учта мамлакат шоҳига бормиш учта элчи уларнинг гапини олиб, Искандарнинг ҳузури-

га келдилар. Улар ўз сўзларини юқорида тасвирлаганимиздек бошлаб, то охиригача бирма-бир адо қилдилар. Искандар ўз ҳузурига дарҳол келган шоҳларга жуда кўп илтифотлар қилди. Бир неча бор шоҳона базм тузиб, маю созлар билан уларнинг кўнглини хушнуд этгач, шу учта мамлакат бобида улар билан фикрлашди. Бу шодлик базмларида ўзи ўйин-кулги билан банд бўлгани ҳолда, кўнглида ўша тарафларга юриш қилмоқ фикри туғилган эди. Лекин қиш яқинлашиб қолди. Шоҳлар қиш фаслида қўшин тортмайдилар. Бинобарин, кўнглида қишлаш фикри орзуси туғилиб, Аррон Қорабоғи томонга қараб йўл олди.

Эй соқий! Бир нафас ўй-хаёлни қўйиб, қадаҳ ичига шишани тўнтар. Бир дамгина мен энди Ҳиндистону Кашмиру Чинга юриш қиламан, деб шишага ўхшаб юзингни буриштирмай тур.

Эй чолғучи ва қўшиқчи! Ҳиндча куй куйла, унга Кашмирийлар сеҳрини омухта қил. Мен чиний идишдаги майни ичганимда сен жарангдор чиний идишни жўр қилиб чал.

Эй Навоий! Жон бағишловчи бодани симир. Бу дунёда на Маллу, на Рой ва на Хоқон қолади. Бу мазмун май қадаҳининг даврасида ёзилмишдир. Бунга қараганда, эндиги сўз юқоридагиларда эмас, йўқ, Искандар бобидадир. Йўқ, асли гап оламга оро берувчи Искандарда ҳам эмас, балки Хизр билан Исо Масиҳода бўлса керак.

XXXII

Изгирини ҳасратли ошиқнинг совуқ оҳидан нишона ва совуқ шиддати ўртанган шайдойиларнинг ўтли нафасидан афсона айтадиган, мармар тошига сўз бермайдиган қалин муз қатламлари ва жаҳонни қоплайдиган дурсочар қор чопқини

*таърифидаким, бу фаслда қуёшдек шуъладан ва
балки май шуъласидан равшан бўладиган фалак-
симон оқ уйда бир қуёш юзли баҳори нозпарвард
гулрўйдан мажлис гулшан бўлгани*

Қиш чилласи базмини гулхан ва май билан қиздириш керак. Май худди ўтдек ҳароратли, ўт худди майдек қиздирувчи бўлса. Ўтнинг манқали май ширасидек жилваланиб турсаю, май шираси худди манқалдаги ўтдек ўткир бўлса. Ўрдак шакл, тиниқ лаъл май идиши ёнида бўрдоқи ўрдак кабо-би турса; ўтнинг шуъласи уйни гулшан, майнинг жилваси кўзни равшан айласа; уни бир ёқимтой дам-бадам алангалатсаю, буни бир маҳваш нозанин кетма-кет айлантираверса: ўт туташидан уд ҳиди таралса ва димоғларни ҳар лаҳза май қиздириб турса; унинг чўғи гавҳар кони бўлсаю, бунинг лаъли майи бир парча чўғ бўлса; лекин базм юз киши сифадиган оқ уй ичида бўлсаю, оқ уйнинг ташқариси тун мушки билан қоп-қора тусга кирса; ўша қоронғилик устига оппоқ булут таралиб, жаҳон бошдан-оёқ оппоқ қор билан қопланган бўлса; оқ уйнинг эшик ва туйнуклари тамоман беркитилган бўлиб, уй даврасига катта наमतлар солинган бўлса; созанда-хонандалар куйи авжига чиқсаю, у куйларни улфатлар завқ-шавқ ва сукут билан тинглаб ўтирсалар; одамларни фақат май эмас, бир неча шўҳ гўзал ҳам ҳар хил ноз-карашмаю кўз сузиш, киприк ўқи отиш билан йиқитиб турса; бировларнинг кўнглига шу нозанинлардан бирининг пинҳоний муҳаббати ғам солиб, хаёлини ўзга оламларга элтиб кетса; май унинг эс-ҳушини олмасдан илгари, юрагидаги дардини ҳеч кимга ошкор эта олмаса; ичган бодаси унинг ҳушини олгани устига, қаршисида ҳалиги маҳваш яна май сузиб, узатиб турса; у бечора дам-бадам ичаётган

қадаҳдағи май аччиғи устига, қадаҳдек аччиқ-аччиқ йиғлаб кўз ёши тўкиб ўтирса; у нозанинга боқмай деса, гўзаллигидан бебаҳра қолса, боқай деса, юрағи дов бермаса; шунда ногоҳ ўша шўх ўжар унинг қаршисига ўтириб олиб, юз ноз ила май қадаҳини тутаверса, унинг ҳолига вой. У ўша бодаларни ичиб, унинг олдига бош қўйсаю, қиёматгача бошини кўтармаса, кошкийди! Агар шу аҳволда ўлса, уни ҳарғиз ўлим дема, йўқ, абадий ҳаёт деявер! Майпараст ошиқ бирон ерда маст бўлиб, йиқилиб, ўзидан кетсаю, саҳар чоғи маҳваш ёри уйғониб, унинг хуморини тарқатиш учун яна май тутиб журъакашлик айласа; шамлар ёқиб, яна базмни бошлаб шўхлик билан ҳар хил қилиқлар қилса. Худди мастлардек хумор-хумор боқиб, лаъли лабининг майидан мастларни яна майпараст этса; қора бўркининг учини қора қоши устига қийшиқ қўйса; қўзи пўстинига ўралиб, қўй шаклидаги ҳамал буржидан чиққан порлоқ қуёшга ўхшаб жилваланиб турса, кеча-кундузнинг шундай айла-ниши натижасида қиш ичида бундай баҳор бўлишини қиёс қила олмаса; шу суръат билан ошиғининг бошига келиб, ноз-истиғно билан унинг ёнига ўтириб, қулоғидан тортиб уйғотса; кўзини очгач, минг туман ноз ўқини отса; алқисса, Исо-Масиҳо «куф-суф» қилгандек юз хил «дам» уриб, кеча ўлдирган ошиғини бугун бошқатдан тирилтирса, севгилисига у илтифот билан руҳ бағишласаю, Масиҳдек ҳаётбахш ёри қўлидан бу бечора ҳам оби ҳаёт ичса; Масиҳ нафасидан жон топиб, совиган вужудига ҳаёт суви югурса, икки қултум майдан ичиб шундай маст бўлсаки, базмдаги улфатлар ичида бунинг гапи дoston бўлиб кетса. Бунини «маст» дема, ҳолдан тойган мажнун де, жинни бўлганда ҳам жуда паришон аҳвол жинни, де. Май ичган сари ҳарорати ва мастлиғи ортгани каби у

паризоднинг қилиқларини кўрган сари жинни-
ли туғён уриб борса. Ишқ девона қилган шахс ўз
сирини очиб қўйишидан ваҳимага тушиб, ўрни-
дан турса-да, уйдан ташқарига чиқиб, худди тел-
балардек ҳар томонга юурса, жаҳонни қор ичига
қопланган ҳолда кўриб, уни иккинчи бир бошқа
дунёга ўхшатса, совуқ тиғидан шундай изғирин
эссаки, бу изғирин қаерга тегса, худди пичоқдек
кесиб юборса; сувлар шундай тош қотиб музласа-
ки, уни тош билан уриб, ёриб бўлмаса; қуёшнинг
кўзи бир коса муздек акс этсаю, ундан сочилган
нурлар худди қатра-қатра юлдузга ўхшаса; офтоб
кўм-кўк фалакда кўринмай кетиб, оқшом чоғида-
гина кўзга намоён бўлса; қуёш шуъласи ниҳоят-
да нурсизланиб, табиатида ҳарорати ҳам йўқол-
са; одамлар совуқ елнинг заҳридан юз-кўзларини
ўраб олиб, нафасларининг тафтидан муз сумалаги
ҳосил бўлса; қуш ўзини худди девоналардек ўтга
ва парвонадек ёниб турган алангага урса; гўё ту-
туннинг остида шуъла тузоқдек акс этиб, унинг
учқунлари донга ўхшаб кўринса; тўлин ой кўкда
ботгунча юз марта тўнгиб, фалак денгизининг
нилгун кўки ҳам муздек қотса; оқ булут ҳам фа-
лаак чархи бўшлиғида тек турмаганидан ундан бир
парча муз синиб тушгандай акс этса; шамолнинг
тинимсиз эсишидан қиш дастурхони унга тўлса,
мамлакат чаманларини остин-устин қилса; ҳеч
қандай дарахтни қўймай силкитиб, бошдан-оёқ
яланғочлаганидан шох-шаббалар ўзларини куй-
диришни, битта қўймай ёндиришини ҳавас қи-
либ қолса; қирғовул бу ўт учқунларини кўргач,
дон гумон қилиб, совуқ елидан ларзон бўлиб ётган
шамшод ва сарв дарахтлари атрофида айланса;
халқ ундан тўзғиган пар ва туклар ичига кўми-
либ, жаҳон худди қоқум ҳайвонидек оқ тусга бе-
ланса; одамлар қулоқларини икки кафтлари ичи-

га олиб, қўлларини эса қўйинларига тиқиб юрса; кишиларнинг ҳаёти беомон совуқдан хавф остида қолиб, жонларини ҳовучлаб, ўзларини кичик бир ип узуғидек ночор ҳис этишса; ҳар қанча ўраниб чирманилса ҳам иссиқликни ҳавонинг совуқ заҳри йўқ қилиб юборса; қуёш теграсини юлдузлар ўрагандек, ўтнинг атрофини маҳвашлар қуршаб олса; элни тонг изғирини сомондек сарғайтириб, уларнинг юзи оловда худди қаҳрабодек акс этса; шамол ўзини ҳовузга томон урганда, гўё симобни асл кумушга айлантиргандек, сувни мавжлантирса; балиқлар қиш наҳангига емиш бўлиб, Ҳут киргач, у қиш наҳангини ютса; ниҳоят қаҳратон қиш лашкарлари ўз базмини бошлаб, ер юзини ўзига ўқ ўтмас кийим қилиб олса; ер эса бу совуқ босқинига чидамай олам аҳлини исёну ғалаёнга келтирса; совуқ шиддатида кўз очиб бўлмаслиги устига, қавс ойи дам-бадам ўзининг найзасини санчса; олам киши назарига жуда ҳам ғалати кўриниб, ҳодисалар қуюни жаҳонни таниб бўлмас ажиб бир тусга киритса!

Қиш қўшини юқоридаги манзараларни кўрган ҳалиги паришонҳол ошиқни эзиб ташламоқчи бўлса; кейин у уйдан ноўрин чиққанини ҳис қилиб, яна қайтиб киришдан бошқа чораси йўқлигини пайқаса-да, базмга қайтиб кириб, яна анбар ҳидини ҳидласа; у дўзахдан қочиб, беҳиштга дохил бўлгандек бўлса; унга ҳурзод жонон яна кавсар сувини тутиб, у сув бунинг жонига яна ўт солса; бир пиёла ичиш биланоқ яна маст бўлиб, худди соқийнинг оёққинаси тагига бош қўйса-да, ўз фиғони билан чархи фалакни безовта қилса!

Лекин базм қанчалик жаннатга ўхшаш бўлгани билан агар киши ёрсиз бўлса, унинг дўзахдан фарқи йўқдир.

XXXIII

Мажнун ҳикоятиким, қиш кунининг узун қоронғи кечасида Лайли зулфининг муаттар ҳидини шамол карвони орқали келтириб, унинг димоғига урди ва бахт машишотаси (безакчиси) мурод ипини Мажнун қўлига тутқазди

Эшитишимча, боши гангиб қолган бечора Мажнун ою йиллаб дашту чўлларда сарсон-саргардон кезарди. У қиш демай – ёз демай юрар, югурар-елар эди. Ёз бўлса дашт дўзахни эслатар даражада қизиб, қуёш ҳамма ёқни оташдек ёндириб юборар эди. Мажнун шундай иссиқ пайтларда ҳам сояга ўтишни эсига келтирмас, сояда ётгани билан унинг мақсади юзага чиқмас эди. Бордию, қиш ҳавоси забтига олиб шиддатидан одамларнинг қизил юзи сарғайган тақдирда ҳам Мажнун ўз масканига қайтмас, исиниб олай деб гулхан атрофига бормас эди. Яъни унинг бутун хаёли Лайли томонда бўлиб, Лайли қаёнда бўлса, майли ўша томонда бўлар эди. Маҳбубининг қаердалигидан хабар топса, ғам-андухга тўлган юрагидан нола чекиб, тонг насими гул томонга қараб хиромон айлагандек, у ҳам ўша томонга қараб елиб-югурар эди.

Қишнинг бағоят совуқ бир кунда у Лайлига яқин бир жойга бориб қолади. Булбулга гулзор исини етказгани каби, сабо унинг димоғига ёр исини етказди. Бу вақт қоп-қоронғи тун бўлиб, ёмғир-қор аралаш бўрон эсар эди. Димоғига гўзал нигорининг иси киргани туфайли Мажнун кўзини юмганча ўша томонга қараб югурди. Ёр уйининг олдида етган пайтда кўзи юмуқ бўлгани сабабли бошини эшикка уриб олди. Эшик очилгач, беихтиёр чопганча уйга кирди.

Бировнинг уйига бош уриб кириш бундан ортиқ бўлмаса керак. Кўзини очиб қараса, уйда худди

қоронғи кечада ҳамма ёқни ёритиб турган Суҳайл юлдузидек Лайли турган экан. Шунда шавқ ва ҳайрат Мажнуннинг юрагини ҳаяжонга солиб, бетоқатлик уни ҳолдан кетказиб, Лайли қаршисида бошни тупроққа қўйди-да, икки кўзини дунёдан абадий юмди. Бунинг келганини ногаҳон биров фаҳмамасин деб Лайли уни бир ҳужрага олиб кириб беркитди.

Агар киши ўз ҳаётини тарк этган ҳолда шу каби мурод-мақсадига етишсаю, яна қайта тирилишни истаса, унга яшаш ҳаром бўлсин!

Ишқ савдосида шу каби ажойиботлар борки, беишқ одамлар бундай ишқ «ўйин»ларидан хабарсиздурлар.

Ё Раб, Навоийга ҳам шундай яқинликни ато қилгин. Яқинликни ато қилиб, ёр дийдорини кўришни насиб этгин!

XXXIV

Искандарнинг Арастудан қиш фаслида совуқнинг қаттиқлигидан ва ёгингарчиликнинг кўп-лигидан одамлар қийналадилар, шунга қарамай, нечун халқнинг табиати унга толиб ва роғибдир? – деб сўрагани. Ҳакимнинг бу саволга жавоб бериб, ҳикмат булутидан дурлар ёғдургани

Саховати дарёча бўлган шоҳ Арастудан сўради: «Эй Масиҳо нафасли ҳаким. Қиш фаслида кўп қийинчиликлар бўлади, ундан инсонларга азоб-уқубат етади. Шулардан бири изғирин бўлиб, элни дардга гирифтор қилса, иккинчиси, кишини ҳалок этувчи қаттиқ совуқдир. Қишнинг узун, қақшатқич совуқ тунини кўз олдингизга келтиринг, унга қор бўрони қўшилиб, ҳамма ёқни чопқин – тўс-тўполон қилганини айтмайсизми? Қиш чоғи фалак ерга шу хилда фитналар ёғдириб, киши-

ларнинг табиатини бўшаштириб, тинкасини қуритади. Шунга қарамай, нима учун халқнинг ёзга қараганда қишга рағбати зўр бўлади? Бунинг даҳшатини кўриб-билиб турган одамнинг табиати нега бундан чўчимайди?

Донишманд мунажжим шундай деди: «Бу ишнинг бошқа бир сабаби бор. Масалан, қишнинг табиати совуқ, нам ва рутубатлидир. Ақл бу масалага шу тарзда қарайди: ёш кишиларнинг табиатига майин ҳаво ёққани ҳолда ҳарорат ва қуруқлик азият беради. Қуруқлик билан иссиқ ҳарорат алангалатган киши вужудини совуқ ва намчил ҳаво мўътадил ҳолга келтиради. Ёшлик ва қарилик даврлари ҳам кишиларнинг айш-фароғат чоғи ҳисобланади. Дам олиб роҳатланиш, кўпчилик учун, ёзга қараганда қишда қулайроқдир. Агар кундузи қор-ёмғир ёғадиган бўлса, халқ бу фурсатдан дам олиш учун фойдаланади. Об-ҳавонинг ноқулайлиги у ён-бу ёнга юриш ва ҳаракат қилишга моне бўлгач, одамлар дам олиб, роҳатланишнинг пайдан бўлиб қолади. Қиш кечаси ниҳоятда узун эканлиги ҳам роҳат-фароғат учун заминдир. Қишнинг узун кечаларида ёр-дўстлар билан суҳбат қуришдан яхши нарса йўқ. Аммо кўп авом одамлар вақтни ётиб ухлаш билан ўтказадилар. Баъзи бировлар уйқу элтгунча май ичишни ўзларига ҳунар қилиб оладилар. Ўз вақтида ётиб ухлаш – баданнинг саломатлиги учун зарурдир. Ухлаш билан киши табиати равшан тортади. Бинобарин, имконият борича уйқудан ўз вақтида, етарли фойдаланиш лозим. Шунингдек, косиб одамлар тирикчилик учун бир бурчакка кириб шуғуллансалар, узун тунни ётиб ухлаш билан ўтказиш ўрнига вақтдан иш ундириш учун фойдаланадилар. Илм таҳсил қиладиган одамлар ҳам камолот топиш умиди бўлса, узун кечаларда чироғ дудини кўп ҳидламасликдан

роҳатга эриша олмайди. Шунинг учун ҳам бундай киши намозшомдан кейин ва тонг ёришмай туриб илм таҳсил қилса-да, тун ўртасида ором олса, мияга ҳам дам берган бўлади».

Доноларнинг билимдони шу жавобларни айтгач, билимдонларнинг шоҳи унга офаринлар ўқиди.

Бу шарҳ этилганлардан маълумки, олам аҳлига қиш фасли фойдалидир. Шу сабаб дунё халқи қишни талаб қилади.

XXXV

Искандарнинг жаҳондорлик муддаоси билан азм этиб, Хуросонга этиб, Ҳиротни бино қилиб, Мо-вароуннаҳрни олиб, ўхшаши йўқ Самарқанднинг тархини (режасини) тузиб, Кашмирга юз тутгани ва Кашмирийлар сеҳрини даф этиш учун Мусо каби ақл ишлатиб, сеҳрли тарзда турган қалъаларни мўъжиза билан бузиб ҳамда ул ердан Маллунинг умидини узиб, тилсимлик қўрғонга азм этгани ва Искандарнинг Кашмир шахрига киргани

Бу можарони шарҳ этган тарихчи дostonни шундай сўзлар билан бошлайди; шоҳ қишни ўтказиш учун йўлга тушиб, Аррон (қадимги Озарбайжон) давлатининг Қорабоғ деган жойини ўзига оромгоҳ қилди. Унинг муддаоси жаҳонгирлик бўлиб, туну кун шу ҳақда тадбир излар эди. Илм-ҳикмат аҳллари билан мажлис тузиб, бу бобда уларнинг фикрини сўрар, эртаю кеч шунинг тадбири ҳақида ўйлар, унинг ўйлари билан эса тақдир инъикоси ўртасида фарқ йўқ эди. Бу андишадан озгина хотиржам бўлса, қўшинни қандай тузиш ва уни қуроллантириш ҳақида фикр юритар эди. У ўз қавм ва яқинларига меҳрибонлик кўрсатар, ўзига Танг-

ридан мадад тилар эди. Бу каби ишларнинг ҳаммасидан бўшаса, отга миниб овга жўнар эди. У ов қилиб, ҳордиқ чиқазганида, кўпинча Арас дарёсининг атрофидаги ўрмонларни сайр этар эди.

Доим айланиб турувчи фалак қуёшни ҳамал (март – баҳор) жилва қилиб турган фаслга етказгунча Искандар шу каби ишлар билан машғул бўлди. Қуёш шоҳи шараф топиб, ҳарорати ошаркан, ҳар тарафда кўм-кўк майса қўшинлари саф тортди. Ана шу пайтда хуршид юзли шоҳ ҳам ўз саройига бориб, ҳалиги майсалар сингари қўшинини даштга чизди ва кўҳна фалакнинг қутлуғ соатини мўлжаллаб, бахт-саодат билан қишлоқдан жўнади. Йўлга чиққач, Сипоҳонга қараб юзланди, ундан ўтиб Хуросон томон йўл олди. Бу ерга етгунча бўлган бутун Эрон замини хат-муҳр билан унинг ҳукми остига ўтди.

Хуросон об-ҳавоси унга ёқиб, табиати шодлик ва қувончларга тўлиб кетди. Зеро, бу мамлакат бениҳоя кенг бўлиб, ери бошқа иқлимларга қараганда баланд эди. Хуросоннинг бутун атрофини кўздан кечириб, қандай сифатлари бўлса аниқлади. Хуросон ўлкасида кўпгина анҳор ва чашмалар бор эди, буларнинг ҳаммаси унинг кўнгил кўзгусида бўлган чанг-ғуборни ювиб юборди. Бундан бошқа яна тўртта денгиз каби катта дарёси бор эдики, буларнинг шарқираб оққан овози кўк авжига чиқар эди. Жаннатдай бўлган бу жойнинг сувлари ҳам жаннат анҳорларига ўхшар эди. Улардан бирини Ҳирманд дердиларки, ҳар қатра суви юз хил дардга даво эди. Бу анҳордан Зобулистон ери сув ичиб гуллаб-яшнаб, бир гўзал гулистонга айланган эди. Бу сув кўзни қамаштирадиган даражада тиниқ бўлиб, бу мамлакатдаги ғуборларни бартараф этган эди. Яна бири ҳам тиниқликда дунёни ёри-тадиган қуёшга ўхшаш бўлганидан отини Нимрўз

қўйганлар. Бу кишварнинг ҳар бир камбағали Ҳотамдан бой, ҳар бир аскари Рустамдан зўрдир. Буларнинг яна биттаси Дарижаз ариғи бўлиб, бунинг суви, манфаати кўплигидан, узум сувидан фарқи йўқдир, йўқ, узум суви эмас, кеча-кундуз жаннатдаги ҳурлар ичадиган покиза шаробдир. Бу анҳор Балх ерини обод этган бўлиб, сувидан ичган душманнинг ҳасаддан кайфи бузилади.

Мана шу Балхни Хушангшоҳ бунёд қилиб, сўнг-ра ўзи бу дунёдан ўтиб кетди. Тахтигоҳига эса Иброҳим Адҳам қойим-мақом бўлдики, унинг босган йўли улўф осмончалик кенг эди. Энг охириги Мурғоб номли дарё бўлиб, бунинг шаънига жаннатдаги «Кавсар» суви мадҳиялар айтган. Унинг сувидан ичган одамнинг вужудидан ранжи алам кўтарилиб енгил тортар, шу жиҳатдан оқил кишилар уни «ганжи равон», яъни «оқар хазина» деб атаганлар. Мана шу дарёнинг сувидан Мохон ва Марв шаҳарлари ободлашган, унинг бўйларида сарв дарахтлари, қирғовул қушлари кўп учрайди. Девларни банд қиладиган Тахмурнинг тахти шу жойларда бўлиб, бу ернинг паривашларидан хўб баҳраманд бўлган. Ундан сўнг-ра Санжаршоҳ бу ерни оромгоҳ қилдики, ҳеч бир қуш бунга ўхшаган тузоқчини кўрмаган эди. Яна бу Хуросонда Чахчарон деган дарё ҳам бўлганки, унинг тўлиб оқадиган суви абадий ҳаёт бағишловчи оби ҳаётдан иборат эди. Ери баландликда фалакдан нишонаю, у дарё ўз мавжи билан худди осмондаги «сомон йўли»ни эслатарди. Дарёдаги қум-шағаллар ёруғ юлдузлардек ярқирай, улар латофат ва гўзалликда худди дурри-покнинг ўзгинаси эди. Тиниқ суви ҳаётбахшлик хосиятига эга бўлиб, уни ичган одам ўлимдан нажот топар эди. Дарёнинг қирғоқларида кўм-кўк гул дарахтлари, худди Хизр пайғамбардек абадий яшил рангга бурканиб ётар эди. Ерининг фазоси фалакдек кенг,

ҳавоси худди жаннат ҳавосидек мусаффо эди. Лекин бу оби кавсарга ўхшаган ариқдан жаҳон кишилари сув ичишни орзу қилганлари ҳолда, бунинг суви қум ва даштларга ёйилиб, бора-боргунча ҳаммаси ерга сингиб йўқолар эди.

Искандар Хуросонни бошдан-оёқ кезиб, юқорида тасвирланган тўртта дарёсини ўрганиб чиққач, равшан табиати уларни ёқтириб: «Бу ер жаннат гулшани экан-ку», – деди. Кейин, мана шу дарёлар оқиб ўтадиган заминга жаннатмисол бир шаҳар қурдирди. Сўнгра билимдон кишилар шаҳарга ҳар хил от қўйиб кўрдилар, лекин шоҳ Ҳиротдан ўзгасини маъқул топмади. Мана шу сўзга илтифот қилиб, бу шаҳарнинг отини Ҳирот деб атади. Искандар қўйган оти Ҳирот бўлдию, аммо халқ уни Ҳирий деб юритдилар. Бу шаҳарнинг тутган ўрни тўртинчи иқлимда бўлгани туфайли унинг толе юлдузи қуёш эди. Юлдузлар етти туркумга бўлинганлари каби жаҳондаги ерлар ҳам етти иқлимдан ташкил топгандир. Осмоннинг ўртасида қуёш порлоқ нур сочгани каби, Хуросон дунёнинг қоқ марказига жойлашгандир. Хуросон бадан бўлса, Ҳирот унинг жонидир; Ҳирий жон бўлган Хуросон унинг баданидир.

Илоҳи осмонда қуёш доим бўлиб, қуёш нуридан коинот ёришиб турғай. Ҳирот ҳам қуёш сингари завол топиб ботмасин, фалак бунинг халқини ошуфтаҳол этмасин.

Дунё шоҳи Искандар саъй-ҳаракат қилиб, Хуросон ўлкасида бу шаҳарни бино айлагач, яна манзил-баманзил юриб, Амударёдан ҳам ўтди ва у ерда ҳам жаннат боғига монанд мамлакатни кўрдики, бу ернинг суви ҳам, ҳавоси ҳам худди жаннатдагидек ёқимли эди. Латофат ва гўзалликда жаннатдан қолишмайдиган бу жойнинг исми Мовароуннаҳр эди. Бу икки дарё оралиғидаги ер

бўлгани учун Мовароуннаҳр дейилади. Оралиқдаги масофа эса юз ёғочни ташкил қилар эди. Мовароуннаҳр деб аталган ернинг шарқий чегарасидан Сирдарё, ғарбий чегарасидан эса Амударё оқиб ўтар эди. Бу оралиқда фақат шу икки дарёгина эмас, бундан бошқа ҳар бири бир Арас наҳридек келадиган ўн-ўн беш нафар сойлар ҳам бор. Бу наҳрлардан кўп ариқлар ажралиб чиқиб, ҳар қайсиси бир қанча шаҳарларни обод қиларди.

Ва лекин бу замонда Кўҳак-Зарафшон деган бир дарё борки, уни жаннат наҳри десак, ҳеч ким шакшубҳа қилмайди. Унинг сувидан дармонсиз одам ичса қувватга кириб кетарди. Зарафшон киши умридек тез оқар дарё эди. Шу жиҳатдан у сувдан на бир шаҳар ободу ва на бирон одам ерларни суғориб гуллатишдан шод бўларди. Ўзи латофатда Бағдод шаҳридан ўтадиган Фурот дарёси билан рақобат қиладию, аммо худди ҳаёт сўнганидек, ҳамма сувлари йўл-йўлакай қум-тупроқларга сингиб, зое бўларди. Искандарга бу мамлакат дилкаш кўриниб, унинг ери ва оби-ҳавосини афсонавий Эрам боғига ўхшатиб, хусусан, Зарафшон дарёсини Нил наҳридан, Нил эмас, жаннатдаги Салсабил дарёсидан ҳам ортиқ кўриб, Тангридан шу жойда Нил дарёси бўйидаги Мисрдек бир шаҳар бино қилишни тилади. Сўнгра илм-ҳикмат аҳллари билан маслаҳатлашиб ва ҳар тарафлама ўйлашиб, шаҳар қуриш учун муносиб жойни ажратдилар. Бу Зарафшон дарёси тепаликда жойлашгани учун «Кўҳак» деб ном бердилар. Йўқ, бу тепалик эмас, жаҳоннинг бойлиги устига қилинган тилсимдир. У ернинг қум-шағаллари лаъли, ёқут ва инжу-марварид доналари кабию яшил ўт-ўланлари кўм-кўк осмоннинг ўзи эди. Шу тепаликдан пастга қараб қуйилгани учун ҳам Зарафшонни Кўҳак дарёси дейдилар. Бу сув шу тепаликдан қуйига шундай оқардики, кўз югуртирган

киши тепаликни ошиқнинг бошию, сувини унинг қўз ёшиси деб тасаввур қиларди.

Искандар ана шу Қўҳак тепалиги ёнида шаҳар бино қилдики, бунга то абад йўқлик ғубори қўнмасин! Искандар унга Самарқанд деб ном берди, ҳам «Самарқанди фирдавсмонанд» деб атади. Уни безак-зийнатлардан ҳам чиқариб-битиргач, Кашмир мамлакатига қараб йўл олди.

У даштларнинг паст-баланд, яхши-ёмон йўллариини салтанати Кашмирга соя солгунча босиб ўтди. Буюк ҳимматю ва доим бедор бахтидан бора-боргунча бир қанча ерларни фатҳ этиб, ўз қўл остига киритди.

Искандар Кашмир чегарасига оёқ қўйганда осмонга туташиб кетган бир тоғ кўринди. У тоғ шундай баланд эдики, гўё чўққиси осмондаги ойнинг юзига тегиб, кўкартириб юборгандек эди. Уни томоша қилмоқчи бўлиб, тепасига қараган одамнинг тўпписи ерга тушиб кетар эди. Унинг тошлари бошдан-охиригача силлиқ қилиб йўнилангандек ярқироқ. Бу тоғнинг икки ёни шундай интиҳосиз бўлиб, унга юриб етаман деб овора бўлмаган яхшироқ. Бутун ер юзини ўраб олган, ердан осмонгача етадиган афсонавий Қоф тоғига ўхшаш бу буюк тоғ орасида йўл бўлиб, икки томони ниҳоятда қиялик эди. Бу икки тоғ оралиғидаги йўлнинг эни тахминан юз қари (метр) эди. Кашмир халқи шу икки тоғни бир-бирига пайвандлаб, қалъа-истеҳком қилиб олган эдилар. Бу қалъанинг баландлиги ҳам, қалинлиги ҳам 150 қаридан бўлиб, ганч ва харсангтош қотишмасидан бошдан-оёқ бир бутун тошдек қилиб қўйилган эди. Бу қалъага жуда баланд бир темир дарвоза қурилган. Дарвозанинг икки ёни ярим белигача тошдан ишланган, икки қаноти ниҳоятда мустаҳкам эди. Дарвоза устида уруш чоғи душманни даф этиш учун истеҳком ясалган бўлиб, уни

ким кўрса, мустаҳкам қалъа эмас, жодугарнинг сеҳрли кўргони деб ўйлар эди. Қалъанинг ичида зўр тадбиркор, ҳийлагар, сеҳрсоз устадан икки мингтаси доим тайёр турар, буларнинг шу баланд истеҳкомда туришдан мақсади қалъага минг қари наридан бирон кимса яқин келмаслигини кузатиш эди. Агар биров у томонга тўсатдан қадам босса, оёқ-қўли бўшашиб, ҳаракатдан тўхтар ва ўз жонини тубсиз чуқурликда кўрарди. Одамгина эмас, от ҳам у томонга юрса, оёғида куч-мадор қолмас эди. Искандарнинг аскарлари ҳам бу ерга етгач, худди шундай лол ва беҳол бўлиб, ҳайратга тушдилар. Орқаларига қайтиб, нимаики кўрган бўлсалар, ҳаммасини шоҳга арз этдилар. Шоҳ эса бу сўзларга унча бовар қилмай, тезда Арасту билан у ерга етиб борди. Кейин ҳақиқатни яқиндан азмойиш қилиб билгач, дедик: «Бу маккор ва жодугар кашмирийларнинг ҳийла тузоғидир. Биз шундай чора кўрайликки, бу истеҳкому қалъаси бошдан-оёқ остин-устин бўлиб кетсин».

Шундан сўнг Искандар атрофни айланиб кўриб, орқароққа – бежавотир жойга қўшинни туширди. Кўнгли хотиржам бўлгач, ўз қароргоҳига қайтиб ором олди.

Бу сафарда Искандар билан беш юз олим бирга эди. Хусусан, улардан ўнтаси эртаю кеч шоҳ билан бирга бўлиб, унинг энг яқин дўстлари ва ҳамсуҳбатлари эдилар. Булар тубандагилардир: Афлотун, Арасту, Балинос, Арашмидус, Шаминос, Қилинмун, Волис, Фарфуриус, Суқрот ва Ҳурмус.

Лашкарбоши Искандар бу донишмандларнинг ҳаммасини чақириб, маслаҳат мажлиси очиб:

– Бу кашмирийларнинг сеҳридан бошқа нарса эмас, қани, айтинг, бу сеҳрни қандай тадбир билан даф этмоқ мумкин? – деди.

Донишмандлар ҳозиржавоблик билан сўз бошлаб, аввало ҳаммалари шоҳнинг ҳақиға яхши ти-

лак тиладилар ва бундай дедилар: «Шоҳимиз бу ишдан ташвишланмасинлар, бунга юз баробар найранг бўлса ҳам илм-ҳикмат билан барбод қилиб ташлаймиз. Бу истеҳком агар чархи фалакдек зўр бўлганда ҳам уни емириш биз учун қийин эмас. Тангри шоҳнинг иқболини баланд қилсин. Агар у зотнинг иқболи бизга раҳнамо бўлса, бу найрангларни, албатта, бузамиз – баланд қалъани ер билан яксон қиламиз. Бир нечагина сеҳргар жўгиларнинг қўлидан найрангбозлигу кўзбўямачиликдан бошқа нима келар эди? Илм аҳллари уни даф этмай, сенинг ҳузурингдан ҳеч ерга кетмайдилар. Дунёнинг ҳамма илм-ҳикмати бошдан-оёқ билган, фан бобида ҳар қайсиси бир жаҳон бўлган олимлар бу ишда сенинг раҳбаринг эмас, хизматкор қулларингдир. Жўгиларнинг найранги Афлотунни хижолатга солса, Арасту бу жодугарлардан фириб еса, ер юзида яшамагани яхшироқ эмасми? Кашмирийларнинг сеҳргарлари қанча кўп бўлса ҳам фан олимлари олдида уларнинг аҳамияти кам, зеро, бизнинг ҳар биримиз уларнинг мингига бас келурмиз. Чумчуқнинг лақаби жодугар бўлгани билан, у қанча кўп бўлса, овчилар учун шунча хурсандлик келтиради. Шоҳ агар икки кун дам олиб турса, учинчи куни душмани устидан ғалаба қозонгусидир. Шу орада биз илм-фанни ишга солиб, уларнинг сеҳрини бошдан-оёқ бузиб ташлаймиз».

Искандар бу сўздан хурсанд бўлиб, олимларга таҳсин айтди ва:

– Барча нарсани йиғиштириб, ҳаммангиз шу ишга машғул бўлингиз, – деди. Улар шоҳни дуо қилдилар ва мақсадини бажо айлашга сўз бериб, ўринларидан турдилар. Шундан сўнг Искандар ўз хонасига жўнади, олимлар эса билимларини ишга солишга киришдилар. Улар бошлаб юлдузларнинг ҳолатини кўздан кечириб, уларнинг табиати ўзла-

рининг бу ишларига қанчалик мос келишини қиёс қилиб кўрдилар. Кейин бир қанча кўра ва дамларни тайёрлаб, маъданлардан бирмунчасини ҳозирлаб, симоб, қалайи ва мис аралашмасидан қатта коптокка ўхшаш бир қурола ясадилар. У тўп фалак сингари думалоқ бўлиб, ичи осмон гумбазига ўхшаш бўш эди. Унинг ичини турли дори ва моддалар билан тўлатдилар. Кейин бу тўпдан икки тешик қўйиб, у тешиклардан тўп ичига икки пилик киргиздилар. Душманнинг бошига ўхшаган, йўқ, чақмоқ тошига ўхшаган бу коптокнинг пиликларига ўт қўйиб, уни чақмоқ ёйига ўрнатиб, сеҳргарларнинг ўша бир бутун тошдан иборат бўлган кўргони томон отиб, кашмирийлар устига осмондан балодек туширадиган бўлдилар. Бу тўпнинг қилиғи ҳавода ёнса, ичидаги портловчи моддага ўт тегиб, бу тилсим тўп мўлжалланган ерга тушади ва қаттиқ портлаб ёнишидан ундан тўрт нарсаси: баҳайбат садо, ўт-аланга, қора тутун, бадбўй ҳид ҳосил бўлади. Бу тўпнинг портлаган садосидан у сеҳргарларнинг асбоблари бузилади; ўт алангасидан қалъанинг дарвозалари очилади; у дуддан сеҳргарларнинг юзи қораяди; ҳиди кимнинг димоғига кирса, жодугарлик илмини тамоман эсидан чиқариб юборади. Бу ажойиб тўпин ой каби думалоқ тилсим тайёр бўлгач, ҳар бири салобатда осмондан улўғ бўлмиш олимлар жам бўлиб, шавкатда шоҳ Дородан устун Искандар ҳузурига келиб, махфий тайёрланган тилсимни кўрсатдилар ва унинг бутун сирларини баён қилдилар. Шоҳ бу ажойиб қуроладан шодланаркан, уларга бениҳоя ташаккурлар изҳор қилиб, деди:

– Шундай тилсимни ихтиро қилган экансиз, буни ишга солмай, не учун вақт ўтказурсиз? Шоҳнинг кўнглидаги бу истакни билгач:

– Ҳукм қил, – деди олимлар.

Шундан сўнг шавқ ва завқ ҳаракатга келиб, га-ла-говур бошланиб кетди. Искандар отига миниб, қалъага қараб юрди, халқ ҳам селдек у томонга оқди. Искандар олдида оламнинг билимдон олим-лари; жиловиди эса дунё шоҳлари борар эдилар. Қўшиннинг охирига етгач, тездан чақмоқ отади-ган асбобни тайёрладилар. Кейин ҳалиги бебаҳо қуролни келтириб, отадиган ёйга ўрнатдилар. Ниҳоят, пиликка қўйилган ўт портловчи моддага бориб теккач, тўп осмонга учиб, тездан душман-нинг бошига етди ва ерга қаттиқ тегиб портлаб, даҳшатли садо чиқарди; бадбўй ҳид, саркаш ўт ва қоп-қора, дуд пайдо бўлди. Садо сеҳрларни тамо-ман ботил қилди – емирди; ўт ҳамма ёқни кўйди-риб, қалъани хароб айлади; дуд сеҳргарларнинг юзини қорайтирди; ҳид – уларнинг миясида ҳеч қандай билимни қолдирмади. Сеҳргарларнинг юрагига шундай даҳшат тушдики, қочишдан бошқа чора тополмадилар. Улар пойтахт томон қо-чиб, ҳолдан тойган, дуддан юзлари қорайган ҳол-да, тўппа-тўғри Кашмир шоҳи бўлмиш бахтиқа-ро Маллунинг олдида бордилар. Қалъага келишда сабзранг бўлган бу икки мингта жодугар пойтах-тта занжилардек қоп-қора бўлиб қайтдилар; йўқ-йўқ, қалъага кўкқарға бўлиб бориб, зағча бўлиб қайтдилар; тўти бўлиб келиб, олақарғага айланиб бордилар. «Минг қарғага бир кесак» дейилгани-дек, бояги тўп отилганда, буларнинг ҳаммаси бир-ма-бир қочгандилар. Бўлган ҳодисани баён қилма-гунларича, уларнинг мингдан бирини ҳам ҳеч ким танимади. Улар осмондан келиб тушиб портлаган ҳалиги ғаройиб тўпни арз қилганларидан кейин-гина Маллу бу иш Искандардан келганини фаҳм-лаб, юрагига ларза тушди. Шундан сўнг унинг куч-ли, ўзининг кучсиз эканини англади ва унга тенг эмаслигини аниқ билди. Шунингдек, Искандар

олдида ўзини қандай заиф сезса, илм-фан олдида сеҳр-жодунинг пуч эканини ҳам ҳис қилди. Осмон гумбази каби мустаҳкам қалъасини душман бир ҳамлада олиб қўйганини фаҳм этди. Шундан сўнг, ўзининг Искандар буйруғидан бўйин тоблаб, хато қилганини тушунди. Ўзи нима қилишини билмай, ҳайрон бўлиб қолгани каби, халқи ҳам ваҳимага тушган, паришонҳол эди. Ўз мулкида туришга тоқати қолмай, қочиш тараддудини қилди. Қочганда ҳам ҳали юқорида тавсифланган қалъадан бошқа ўрин йўқ эди. У тездан қалъанинг ер ости йўлини очтириб, бутун хазиналарни, яъни ўзига ёққан ҳамма нафис, бебаҳо матоларни, ниҳоятда қўп бўлган лаъл-ёқутлару олтин-кумуш, дуру гавҳарларни у ерга ташитди, бу хазиналар тилло-кумуш идишларда бўлгани сабабли халқ унинг ичида нима борлигидан беҳабар эди. Хазинада нимаики қимматбаҳо нарса бўлса, қолдирмай ҳаммасини қўрғонга келтириб, хотиржам бўлгач, номуборак иқболидан қочиб, юқоридаги қора тоғ устига, худди қарға устига чивин қўнгандек жойлашди. Ана шу пайтда Жамшид қудратли, Доро шавкатли Искандар ҳалиги қўрғонга яна тўп оттириб, истехкомни вайрон қила бошлади ва ўзи ҳам қўрғонга юриш қилажагини айтди. Лекин олимлар ҳозирча у ёққа боришга рухсат бермадилар:

– Бугун боришни ман қилишимизнинг боиси шулким, – дедилар улар, – тўпдан чиққан тутун билан бадбўй ҳиднинг таъсири ҳали йўқолган эмас, ундан одамларимиз саломатлигига зарар етар, эҳтимол.

Дунёнинг қаҳрамони бўлмиш Искандар бу сўзни эшитгач, қувонди ва сабр этишга қарор қилди. У ўз қароргоҳига қайтиб, шодлик базмини тузди. Базмга олимларни чорлаб, уларга қўп мукофотлар берди ва таҳсинлар ўқиди, уларнинг

ҳаммасини лутф-эҳсонидан баҳрааманд қилди ва иззат-ҳурмат билан бошларини кўтарди. Осмон ҳаками Искандарнинг тилсимиға ўхшаган тўп каби қуёшни мағриб уфқига отган пайтда, қадаҳ билан димоғларини чоғлаб, шодлик ва ўйин-кулгига берилдилар. Роса баданлари қизиб, кайфлари чоғ бўлгач, ётиб ором олишга киришдилар. Ухлаб, аъзойи баданларидан бутун чарчаш ва ҳорғинлик кетгач, қуёш ҳам Искандар каби юзини кўрсатиб, нурин соча бошлади. Умид тонгини кутгандек уни кутаётганларга Искандар ўзининг қуёшдек юзини кўрсатди. Сўнгра у, улуғ қуёш осмонга чиққандек, Рустам каби отга сувори бўлди. Теварак-атрофдаги кучли ва кучсиз аскарларнинг барчаси унинг ортидан эргашди. Истеҳкомнинг оғзига етгунча, аскарлар неча кун чувалашиб бордилар. Шундай юриш қилиб турганларида, Кашмир томондан бир қўлида хат ва бир қўлида калит тутган элчи келиб, таъзим бажо қилди. Хатни шаҳар халқи ёзган бўлиб, ўзларининг Искандарга таслим бўлганларини тубандаги мазмунда билдирган эдилар:

«Бу диёр Маллунинг қўлида бўлган замон биз қулларда ҳеч қандай ихтиёр йўқ эди, биз унга қул каби хизмат қилар эдик. Ҳозир у сенинг шавкатинг олдида енгилиб, қочишга мажбур бўлди. Биз шарманда қулларингга не ҳукм қилсанг, бажаришга мажбурмиз. Вайрон бўлган мамлакатимизга осойишталик берсанг, сенга молу жонимиз фидо бўлсин. Агар биз сенга керак бўлсак, ҳаммамиз сенинг дийдорингни кўришга муштоқмиз. Сен қандай ҳукм қилсанг, фахрланамиз. Хатимиз жавобига мунтазирмиз».

Хатни ўқигач, Искандар тубандагича жавоб ёздирди:

«Сиз келаман деб ташвишланманг. Ўз ватанингизда хотиржам яшайверинг. Менинг ҳақимга дуо, Аллоҳга ибодат қилсангиз бас. Тезда ўзим етиб

борурман». Элчи бу хатни олиб боргунча, Искандарнинг ўзи шаҳарга кирди.

Маллу айш-ишрат қилиш учун шоҳона бир қаср қурдирган эди. Бу қаср атрофида ажойиб бир боғ барпо қилинган бўлиб, ундаги ҳар бир гул равшан чироғдек жилваланади эди. Қасрнинг аркини осмон барабар кўтартирган, бу гулшаннинг отини «Жаннатосо» қўйган эди. Шоҳнинг манзили шу боғда бўлди; аскарлар эса шаҳар ичига жойланди. Бу воқеа катта-кичик барчага маълум бўлгач, ҳамма «Жаннатосо»га қараб йўл олди. Маллунинг яқин амалдорлари Искандардан бу илтифотни кўргач, янгитдан ҳаёт топгандек бўлдилар. Оддий фуқаро Искандарга яқин келолмагани ҳолда, узоқдан баланд товуш билан дуо ва илтижолар қилдилар. Шоҳ уларнинг ҳаммасига лутф-марҳамат кўрсатиб, бузилган кўнгилларини кўтарди ва аскарларига халқни азобга солмаслик, ҳеч кимдан ҳеч нарса тама қилмаслик ҳақида фармон берди. Кимки бировдан бир қарич ип тама қилса, ўша ип билан бўғзидан осилажagini, лекин шу ерлик халқ ўз ихтиёри билан «омонлик моли» берса, ундан баъзи бировлар фойдаланиши мумкинлигини билдирди. Фуқаро ўз ихтиёри билан «омонлик моли» беришдан, аскарлар эса ундан баҳраманд бўлишдан қувондилар. Шундай қилиб, бировдан бировга алам етмади, кишидан киши битта тангани ҳам зўрлаб олмади. Искандар хурсандчилик учун қадаҳ тўла май ичар ва Кашмир юртини тавоф – томоша қиларди. У ҳаддан ташқари фаройиб нарсаларни кўрдики, уларнинг ҳаммасини баён қилинса, сўз узайиб кетади. Шулардан бири гўзал жом бўлиб, у худди чуқур дарёдек май билан тўла эди.

Маллу ўз мулкини ташлаб, қалъага қочганида, бир хазиначиси хазинадан бир қанча қимматли нарсаларни бекитиб олиб, қалъага етмай қочиб

қолган эдики, ўша туҳфалар Искандарнинг насибаси экан. Улардан биттаси ичи қип-қизил лаъла каби май билан тўла, ҳам қанча ичган билан камаймайдиган, ўзи энгашмаса биров ичолмайдиган порлоқ жом эди. У жом ихтиро қилинганда гардишига таърифи ёзилган экан. Масалан, ҳам шоҳ, ҳам илм-ҳикматдан баҳраманд бўлмиш Жамшид бутун дунёни ўз қўлига олганда, бир қанча фан олимларини йиғиб, ишлатиб, иккита жом тилсим қилдирган экан. Унинг бирига «Жоми гетинамой» (ойнайи жаҳон), иккинчисига «Жоми ишратфазой» (айш-ишрат жоми) деб ном қўйган эканлар.

Жаҳонни акс эттирувчи жом ҳаммага маълум ва машҳур бўлгани туфайли, қўлдан келганча иккинчисини таърифлайман. Бунини ихтиро қилган олимлар тавсифини шундай баён айлаган эдилар:

«Ишрат жоми ўзига май тортувчи моддадан тайёрланган бўлиб, ундаги бағоят гўзал хурсандчилик бағишловчи май қанча ичилса ҳам камаймайди, энгаштирилса тўкилмайди ва ҳар доим лиммо-лим тураверади. У жом, майни ўзига жазб этиб – тортиб олгани каби ундаги май ҳам кишиларни ўзига жазб этади. Агар бордию, бир кун келиб, у жомда май тугаса, бутун дунёда ҳам майдан асар қолмайди».

Искандар у жомнинг сирини билгач, ўзи ҳам базм тузиб, май ича бошлади. Ҳикмат аҳли жомни ҳеч қўлдан қўймай, томоша қилар эдилар. Шоҳ бу ишрат жомига берилиб кетиб, жоми ойнайи жаҳонни эсидан ҳам чиқариб қўйди.

Эй соқий! Ёқут рангли жомни келтир! У элнинг қўнғлида шодлик кайфини оширсин. Қанча ичилгани билан унинг майи кам бўлмасин. Ичувчи улфатларга ундан алам етмасин.

Эй ҳофиз! Шундай дилнавоз куйлагинки, у куй кишиларни кашмирийлардек сеҳрласин. Бордию, куйлашни тўхтатмоқни истасанг, ҳалиги жомнинг майи тугамасдан илгари тўхтатма!

Эй Навоий! Агар ўшанга ўхшаш жом топсанг, майдан ўзга нима ичсанг, ҳаром бўлсин! Агар жомни гул юзли соқий тутса борми, уни «Жоми абадий» деб атаган бўлардинг.

XXXVI

Жаҳон алломалари, ўхшаши йўқ Холиқ яратганларининг томошаси ва нозик санъатлар, уларнинг жаҳон кезиш вақтида кўпроқ муяссар бўлмоғига далил келтирмоқ ва сафар йўсинини уч турга тақсим қилмоқ; аввало, сайёҳ ўз дашт-саҳроларини кезиб мақсад уйида азиз бўлиши; жаҳонгаишта сайёҳ майл манзилига бошдан қадам қўйиб етук пирнинг тўғри йўл кўрсатиши билан камолга етишуви; учинчиси – Баҳром сингари жангчи шоҳнинг юлдуздек сон-саноқсиз қўшин тўплаб жаҳон мулкини олмоғи ҳақида

Азал тонги сахийлик билан лутфу карам кўрсатиб, барча яратилган нарсаларга мавжудлик тамғасини босди. Тақдир қалами ҳаракатга келиб бутун мавжудотнинг тасвирини туширди. У қалам туширган тасвирдан ажойиб суратлар ошкор бўлди. Икки дунёнинг суратини чизганнинг бир исмини рассом деб аталса ажаб эмас. Бу тасвирларда кўп ғаройиб, ниҳоятсиз ажойиб нарсалар мавжуд. Буларни кимки тадқиқ этар экан, уларда мусаввир – рассомнинг етук жамолини кўради. Нарсалар тасвиридаги санъатни кўрган кишига сир билувчининг қудрати янада аён бўлади... Агар киши талабгор бўлса, жаҳон ичида бир-биридан ажойиб бўлган нарсалар кўпдир. Буларни киши жаҳон кезмай, машаққат заҳрини тортмай кўриши мумкин эмас. Сафар заҳмати гарчи мушкул бўлса-да, лекин у денгиз қаъридаги энг йирик, энг

аъло дурнинг ўзидир. Киши денгиз тагига наҳанг сингари шўнғимай туриб гавҳар олиши мумкинми? Катакда семирган макиённинг ҳавога учмоғидан фойда-зиёни борми? Фалак бўшлиғига сингиб кетган лочин худди баланд-пастда юраётгандек қанот – қуйруқ қоқади, овчи томонидан овланиб жони талон-торож бўлиши мумкинлигига қарамай, оламни томоша қилади.

Дарё суви оққанда оҳанг чиқариб гўё куйлайди, туриб қолдими – куйи тинади.

Сафар қилмаган одам хом бўлиб, у оромда-су-кун топиб яшаганидан озгина совуқ ҳам таъсир қилиб тўнгади, энг буюк ишлар борасида кимгаки маълумот берилса, ҳаммасининг ичида энг асосийси ер юзини айланиб чиқишлик туради.

Олам сайридан киши баланд мартаба топади. Ҳаракат қилмай қўйдими – туфроғдан хўрлик тортади. Сафар элига Хизр ҳамроҳлик қилади, сафар қилмаган эса ҳеч нарсадан огоҳсиз бўлади. Уйдан қадам қўйиб кўчага чиқмаган одам нимадан воқиф бўларди? Кўнглини очиш мақсадида сафар қилган одамларга қандай яхши-я! Буларга фалак ридо (бошга, бўйинга солиб орқага ташлаб юриладиган чодирдек нарса)си кафан, йўқ-йўқ – машаққат гарди кафан бўлади. Улар таваккулнинг отига миниб ёлғиз юришликка мойил бўладилар. Бақосизлик сароби уларга дарёю иссиқ гармсел шамол уларга гўё лолазор бўлади; бошдан-оёқ шавқ ўтига фарқ бўлиб, тезюар отда чақмоқдек еладилар. Кўнгилларининг типирчилашидан танлари чайқалади, хашакдек жисмларидан ҳарорат кўтарилади. Сайр қилувчининг оёғи кафида қабариклар пайдо бўлади, икки кафи гўё мақсад дурлари билан тўлади. Улар ёрилгач суви худди бақосизлик булутидан тўкилган юмалоқ дурлардек ҳар томонга томади. Уларни юмалоқ дур деб эмас,

балки тириклик суви, оёқда жамланган жон суви деб билавер. Товони тагидаги ёриқлар гўё тириклик суви оқиши учун ясалган ариқларга ўхшайди. Хизр унинг оёғини ўпмоқни ҳавас айласа, мақсади тириклик сувини ичмоқдан бошқа нарса эмас.

Бу янглиғ сафар кимга муяссар бўладиган бўлса, унинг кимсасиз, хилват жойларда боғланиб ўтиришининг нима кераги бор? Агар бу мақсадга эришиш ҳаммага ҳам насиб бўла бермас экан, у ҳолда белни маҳкам боғлаб жаҳон аҳлидан вафо, дунёдан эса балодан бошқа нарса кўрмагани сабабли халқ ғавғоларидан, олам асбоб-анжомларидан этак силкиган ҳолда, ўрнидан туриб ёлғиз, доноларча, девонавор дашт кезмоқ учун йўлга ҳозирланиш ҳам ёмон эмас. Бундай ҳолда унинг жузвдони (қоғоз ва ёзувлар солинадиган чармдан ишланган кичкина папка) улфат, китоби эса ўртоқ ва ҳамсуҳбат бўлади. Шунда кўз етган жойларни томоша қилиб, барча элларнинг сўзларини тинглаб, ҳар бир машаққатда хосият, ҳар бир хўрликда бир ўзга ҳолат кўрса. Қақраган кўнглига муздек сув тилаб, ноёб дардига табиб сўраса; ўзини барча гуруҳлар ичида тўғри тутиб, бори тўғрилар билан доимо бирга бўлса. Агар уни кўргани камолга етган, фалакни сайр қилувчи қуёшдек жаҳонгашта, кўнгли очиқ кимса келса, зарра сингари сайру саргашталикини қўйиб, унинг этагидан маҳкам тутиб қўлини олмаса. Унинг хизматидан бахти очилиб, Тангри насиб этса мурод-мақсадига етса. Бу хилдаги сафар ҳам кўнглига мақбулдир.

Агар буниси ҳам насиб бўлмаса, яна бошқаси ҳам мавжуд, яъни шоҳ Искандар сингари етти мамлакат аҳлига шоҳ бўлиш мақсадида қўшин тортилганда қайси ерни олмоқни қасд қилса – зафар қозонса, қайси томонга боришни орзу қилса – ғалаба ёр бўлса. Гоҳ унга Ажам мамлакати ром

бўлса, гоҳ Кашмир таслим бўлса. Ниҳоятсиз фаро-
йибот, чек-чегарасиз воқеаларни кўриб истаклари
бирма-бир рўёбга чиқса, ер юзининг обод қисмла-
ри унга таслим бўлса. У жаҳон мамлакатига шоҳ-
лик ҳукмини топиб, бу шоҳликни ердан қўккача
етказса. Сафар ичра ҳар бир ишда тўғри йўлдан
борувчи соҳибларнинг мушкуллари осон бўлиб,
очишиш устига очилиб борса. Сенга мушкуллар-
нинг очилиши ҳавас бўлса, бу оламда муродга ет-
моқ истасанг, талаб-хоҳиш йўлида суръат кўрсат-
гинки, истаганча топа олишлик ёр бўлади.

XXXVII

*Икки дўст ҳикоятим, бири саъй-ҳаракат би-
лан мамлакат султони даражасига етди ва ик-
кинчиси олам аҳли оёғи остида тепки еб ётган ер-
дек хокисор бўлди, негаки, гарддек ҳаракат этма-
ди, тунроқдан бош кўтариб олий мақомга етмади*

Хуросонда икки ўртоқ бор эди, булар дўст бўл-
ганда ҳам бир-бирларига жуда меҳрибон эдилар.
Ҳаёт ҳодисалари буларнинг ишларига шикаст ет-
казиб, тирикчилик бобида қўллари ғоят қисқа бў-
либ қолди. Бири уй-жойи ва диёридан умид узол-
май, ҳеч ерга кетмади: иккинчиси сафарга қараб
жўнаб қолди. Даврон, уйда қолганнинг бошига
кўп муҳтожликлар солгани туфайли, эл-улусдан
кўп хорликлар кўрар эди. «Фақир киши панада»
деганларидек, камбағал одам элга кам кўрингани
маъқул, кўп кўриниш уни хўрликка солади. Феру-
за тоши оз бўлгани учун азиздир, эшакмунчоқ кўп
бўлгани сабабли ўнтаси бир пул турмайди.

Мусофирчиликни бўйнига олиб, сафарга чиққан
ўртоқ бошлаб, ўша хўрликдан ўзини халос қилди.
У сафарда бағоят ажиб нарсаларни кўрар, насиба

уни ҳар тарафга тортар эди. Охири, бунинг йўли Юнон томонга тушдию, гўё ўлик – оби ҳаётга йўлиқиб, жон топгандек бўлди. У ернинг тупроқлари ажойиб – ҳикматли эди, балки тақдир у ерларни шундай ҳикматли қилиб яратгандир. У, бир қанча вақт шу ерда истиқомат қилиб, илм олиш ишига бел боғлади. Фан аҳллари билан суҳбатлашиб, саъй-ҳаракат қилиши натижасида бир қанча илм касб этди. Кимки бир ишга ҳавасланса, унинг бунга қобилияти ҳам бўлиши керак. У ҳақиқатан қобилиятли бўлгани туфайли кўп билимларни эгаллаб, илм-ҳикмат бобида жаҳонга машҳур файласуф бўлди. У сафар шарофати билан ҳам кўпгина билимларни қўлга киритди, бинобарин, у бир жойда ётмай сайр-саёҳатни давом эттирди. Энди у Ҳинд мамлакатларига томон юриш қилди. Бу пайтда ҳинд шоҳининг кўзи ожиз бўлиб қолган эди. У шоҳ: «Кимки саъй-ҳаракат қилиб, менинг кўзимни очса, унга кўз нуримни, яъни кўзим пардасида яширинган қизимни никоҳлаб бериб, уни кўз қорачиғидай фарзанд этаман, кўзим нурини унга пайванд қиламан», – деб ваъда берган эди. Ҳалиги сафарда юрган доно бу ғанимат имкониятни фаҳмлаб, шоҳнинг ҳузурига бориб, бир-икки кунда унинг кўзини очди. Шоҳ ўз ваъдасига вафо қилиб, уни куёвликка қабул этди. Ниҳоят, шоҳнинг умри охирига етиб ўлагач, унинг ўрнига шоҳ бўлиб қолди.

Бундан ўз шаҳрида қолган дўсти хабардор бўлди, яъни ўртоғига шоҳлик муяссар бўлганини у ҳам эшитди ва ажиб бир аҳволда, фалак тепкиларини еб эзилган вужуди билан сафарга жўнади. Ўртоғи қайси мамлакатнинг шоҳи бўлса, ўша ерга етиб борди. Дўстига бунинг келгани ғоят маъқул бўлиб, иноят айлаб уни ўзига вазир қилиб олди. Ўз ватанида афтодаҳол ва муҳтож, ўз халқи олдида муттасил хор бўлиб юрган бу одам, сайр-сафар хо-

сиятидан вазирлик мартабасига эришиб, турмуши
роятда яхшиланиб кетди.

Биринчисининг сайр-сафари бениҳоят мукам-
мал бўлгани туфайли, у подшоҳлик мартабасига
лойиқ ва мувофиқ эди.

Кимки ўз мамлакатидан сайр-саёҳатга чиқиб,
сафар заҳматларини чекса, оқибат Тангри уни ёр-
лақагай.

XXXVIII

*Искандарнинг Арастудан, «Модомики сафар
қилмоқ машаққатли иш экан, ҳикмат аҳллари
нечун бунга рухсат этурлар?» – деб сўрагани ва
ҳақимнинг жавоби*

Ҳашамати Фаридундан ҳам қолишмайдиган
шоҳ яна сўрадики:

– Эй ҳикмат аҳлига сабоқ берувчи ҳақим! Бир
жойда истиқомат қилганда осойишталигу сафарга
чиққанда минг турли машаққат бор бўлгани ҳол-
да, нима учун илм-ҳикмат аҳли сафарни маъқул
топади?

Доно ҳақим ўйлаб туриб, шундай жавоб берди:

– Эй ҳикмат амрида фикри тоза шоҳ! Сайр-саё-
ҳатда элга малол етса-да, унга рухсат берилиши-
нинг боиси ва сир-асрорлари шундаки, сафарнинг
манфаати бениҳоядир. Ҳар бир машаққат сўнгида
роҳат бўлади, фароғат машаққатсиз бўлмайди. Ки-
шига лаззат берадиган таом ўт ранжини тўла торт-
маса, яхши пишмайди. Олтин шу жиҳатдан киши-
лар кўзига дилкаш кўринадики, у ўтда тоблани-
ши натижасида ортиқча нарсалардан тозаланади.
Сафарда дўзах машаққати борки, унинг ўтига ҳар
ким дош беролмайди. Худди шунга ўхшаб, инсон
вужудининг олтини ҳам ҳар нарсадан покланган

ва тоза эмас. Ўтнинг ҳарорати қанча баланд бўлса, олтин шунча яхши эриб, ярақлагани каби сафар ўтида куйишни ўзига мақсад қилиб олган одам ҳам вужуд олтинини тоблаб, чиниқтириб, камолотга эришади. Сафардан сўнг биров уни имтиҳондан ўтказса, табиатидан анчагина нокерак нарсалар йўқолганини билади. Яна шу жиҳатдан тарғиб қилинадики, сафар кишиларнинг саломатлиги учун ҳам зарурдир. Масалан, сафарда юрган одамнинг еган таоми яхши ҳазм бўлади. Овқат тез ҳазм бўлдики, кишининг саломатлиги яхшиланаверади. Шунингдек, киши вужудида хасталик юз берганда ҳаво алмашмаса хавфлидир. Об-ҳавоки ўзгардики, кишига саломатлик ёр бўлади-қўяди.

Одамзод нимага одатланган бўлса, бу одат унинг табиати амридан бўлади. Киши табиати янгиликка мойил.

Маҳбуб табиати айш-ишратга ўч бўлганидек, янгилик ҳам киши табиатини ўзига жалб этади. Сафарда об-ҳаво ўзгара боргани сари, янгилик ҳам ўз-ўзидан келиб чиқаверади. Табиат икки нарсадан, яъни сув ва ҳаводан баҳра олади. Шу икки нарса муяссар бўлса, киши саломатлиги ортади. Сафарда саломатлик дурустланар экан, бу инсон табиати учун кифоя эмасми? Агар ҳақимлар бундай ишга рухсат берсалар, улар оқил одамлар наздида маъзурдирлар.

Ўз саволининг жавобидан қаноатланган фаросатли шоҳ доно Арастуға офаринлар айтди.

XXXIX

*Искандарнинг Кашмир шаҳрига етгандан сўнг-
ра Маллунинг Кашмирдаги тилсим қўргонидан
ел билан ўтти ўғирлагани; жоду натижасида бу
вилоятнинг ўлик жисмдек нафаси ўчгани; ҳарора-*

ти сўнгани; Афлотун бу тилсимни очгани ва яширилган ел билан Маллунинг ҳаётини барбод этиб, махфий ўт алангаси билан унинг умр хирмонини куйдиргани ва Искандарнинг Маллу ўрнида Ферузнинг давлат чирогини ёритгани

Бу муборақ тарихнинг донишманди Искандар тарихини шу тарзда баён қилади:

Маллу ўз жонини сақлаш умидида тилсим қўрғонга қараб азм этди. Искандар келиб унинг тахтини олди ва иқбол бахтини қора қилди. У адолат бахш этиш билан эл-улусни шодлантирди, эл унинг адолат ҳақидаги ваъдасидан жуда умидвор бўлиб қолди. Халойиқ Искандарнинг ҳукм ва фармонларига муте бўлиб, лутфу эҳсонига кўнгил боғлади. Сўнгра у Маллунинг ҳол-аҳволидан хабар сўради. У ҳақда халойиқ бундай деди:

«Маллу Сизнинг савлатингизни кўриб, қочиб қолди. У фалон қалъа ичида бекиниб ётибди. Бу ўша сеҳр ёхуд тилсим қўрғон бўлиб, сизнинг элчингизга бу ҳақда Маллунинг ўзи гапириб берган эди», деб воқеани ипидан игнасиғача шарҳлаб бердилар. Муборақ фазилатли шоҳнинг ўзи ҳам худди шундай тушунчада эди. Ҳақиқатан ҳам ажабтовур манзарани кўз олдига келтирди, бинобарин, фикр юритиб бир қарорга келиши керак эди. Яна тагин Искандар киши кўнглини хурсанд қиладиган дилкушо мажлис чақириб, билим аҳлидан у ҳақда фикр сўради.

«Кашмир агар чаман-чаман очилган гулзорга ўхшаса ҳам, лекин ҳавоси кишини ҳайратлантирадиган даражада иссиқ экан. Доим руҳпарвар насим эсиб тургани учун жаннатга ўхшайди, бўлмаса жаҳаннамнинг худди ўзгинасидир. Агар бу гулшанда шамол эсиб турмаса, гули ўту сунбуллари қора дуддан фарқ қилмасди. Дунё олов сочиб

турсаю, лекин ҳеч ким ўтдан нишон тополмаса, бу жуда ажабланарли. Қайси ўлкада шу каби қийинчилик бўлса, ундаги халойиқнинг ҳаёти машаққатлидир. Машаққат у ёқда турсин, бу аҳволда бундай жойда (яъни ўт билан ҳаво йўқ жойда) яшаш мумкин эмас. Агар бу ишнинг чорасини топиш мумкин бўлса, одамларнинг бу ерда туришидан ҳеч қандай ташвиш йўқ. Бордию чорасини тополмасак, ҳозир ихтиёримиз ўзимиздалиги пайтида бу диёрни тарк этиб қўяқолганимиз авлодир. Ҳали, бир оз ўтгач, қолдан тойганимиздан кейин кетмоқчи бўлсак, эшитган қулоққа ҳам яхши эмас», – деди.

Олимлар дуо қилиб айтдиларки:

«Агар шоҳнинг муддаолари шу бўлса, Маллунинг бу макрини даф этамиз; унинг тарафидан солинган парданинг сирини очамиз. Шоҳнинг таъблари бундан хира бўлмасин, бу нарсани бартараф этиш бу қулларингиз учун унча қийин эмас. Агар шоҳ бизга ўн кунга муҳлат этсалар, шу орада буни даф этиш учун Тангри зафар берса, ажаб эмас», – дедилар.

Шоҳ дедик: «Агар ўн кунга чўзиладиган бўлса, ўт ва елсиз халойиқ ҳаддан зиёда қийналиб қолмасмикин?»

Бу бобда шоҳнинг кўнгли малол топаётганини кўриб, билимдон Афлотун: «Жаҳон шоҳининг муборак таъблари хоҳ ошкор ва хоҳ махфий ҳолда ғамгин бўлмасин. Мен уч кун ичида бир тадбир топиб, ўша ердаги вазиятни ўзгартиришга ваъда бераман», – деди.

Билимлар хазиначиси бу сўзни айтаркан, Искандарнинг таъби ғоят равшан тортиб кетди.

Худди шу аснода ел бирдан йўқолиб, эл иссиқнинг шиддатидан гўё дўзахга тушгандек бўлиб қолди. Иссиқдан халқнинг ичи ёна бошлади. Шуниси қизиқки, ўт ҳам ноёб бўлиб қолди. Шу пайт баковуллар келиб арзу дод қилдилар:

«Оламда ҳеч қандай оловнинг нишонаси қолмади; на чўғ, на шуъла, на учқун ва на тутун бор. Ҳамма ёқ худди гўзаллар кўнглидек тош бўлдики, ундан мутлақо учқун ҳам чиқиши мумкин эмас. Ўт чиқармикан, деган умид билан тошга темир урилса, ўт ўрнига сув чиқадигандек туюлади. Арзимиз шулки, агар овқат ўхшамаса ва ўз вақтида пишмаса, айб бизда эмас».

Хулласи калом, ўт ва ел йўқолиб қолди, одамларнинг иссиқ дами ўту совуқ охи ел бўлиб қолди. Кундузи тандирда олов ёнмас, кечаси шамларда шуъладан асар кўринмас эди. Ажабланарлиси шундаки, ўчиб қолиш хавфи бўлгани учун чироқ елдан узоқ туриши лозим эди, энди ел йўғида нечун битта ҳам ўчмаган чироқ қолмади? Иссиқдан шамнинг кўзи хираю, совуқдан ёниб турган шам қорайиб қолди. Бу уч кун ичида халқ шундай хафаланиб кетдики, энгаklarига қўлларини тираган ҳолда, бошлари қотиб, ҳайрон бўлиб ўтирар эдилар. Бу аҳвол шоҳни, шоҳгина эмас, бутун лашкарбошию ва бошқа қўпчиликни Афлотуннинг ҳарамига боришга мажбур қилди. Зеро, дунёнинг бу доноси ваъда қилган уч кун ўтганига қарамай, ҳали бир қарорга келгани йўқ эди. Агар яна бундан ортиқ қутишга тўғри келса, машаққат эл-улусни бетоқат қилиб қўйиши табиий эди. Буларни кўриб, донишманд тадқиқотчи айтди:

«Одамлар бу аламдан ташвишланмасинлар. Бу кун ҳам ваъда қилинган уч кунга дохилдир, албатта, тонг-ла мурод-мақсадимиз ҳосил бўлур».

Мана шу гап билан шоҳ ҳам, у билан бирга келганлар ҳам таскин топиб, ҳаммалари ўз жойларига қараб кетдилар. Афлотун ҳаким учун буни даф қилишнинг ҳеч қандай хавф-хатари бўлмагани туфайли бу вазифани ўз зиммасига олди, зеро, у бу илмми Жомосб ҳакимнинг башоратгўй аҳкомидан ўқиган эди. Китобда бундай дейилган эди:

«Искандар ўз замонасининг илм-фан шоҳи бўлиб, жаҳондаги мамлакатларнинг ҳаммасини ўз қўл остига олади. Ана шундай жаҳон ерларини бирин-кетин қўлга киритиб юрганда, Камширни фатҳ этиш ҳам унга муяссар бўлади. Шунда Кашмир шоҳи тилсимланган қўрғонга қочиб кириб, халқдан ел билан ўтни яширади. Лекин ҳаракат қилиб қидирган одам у қўрғоннинг ичида бўлган тилсимни топиши мумкин. Қўрғоннинг ичида тошдан қурилган бир уй бор, ҳикматпараст олимлар тилсимни шу уйга жобажо қилганлар. Халойиқни офатлардан сақлаш учун бутун елни сеҳр билан мана шу ерга банд қилиб қўйганлар. Бурунги пайтларда жуда қаттиқ шамол бўлиб, халойиқни безовта қилар экан. Елни ҳакимлар у ерга беркитганларида, у ердан яхши бир туйнук ҳам очганларки, бу туйнук бутун мамлакатга, хусусан, Кашмир шаҳрига тўппа-тўғри қаратилган бўлиб, шундан ҳамма ёққа ел эсиб туради, эл-юрт мана шу ердан баҳраманд бўларди. Мабодо биров ўша туйнукни беркитиб қўйса, ундан чиқадиган шамол ташқарига чиқа олмасди. Бундан бошқа, қалъа ташқарисида яна бир чоҳ – чуқур бор бўлиб, у ерда ҳам ажойиб тилсим мавжуд. Бу қудуқнинг оғзи жуда тору аммо ости кенг, кенг бўлганда ҳам ўша қалъага баравардир. Шу чоҳнинг тубида бир катта ўтхона бор бўлиб, бу Каюмарс замонидан бери ёниб туради. Унинг ичида бўлган тилсим ўша чуқурнинг бир бурчагига жойлаштирилган бўлиб, кўринишида худди одамнинг гавдасига ўхшайди. Ўша киши ҳайбатига ўхшаган тилсимнинг қайнашидан ўтхонада ҳарорат ҳосил бўлиб туради. Ўшанинг ёнида бир дам билан кўра бор, шу кўрага ҳаво берадиган бир най ўрнатилган. Шу дам билан кўранинг ҳалиги найи орқали пуфланиб, унинг ичидаги олов туташтирилади. Бу чоҳнинг оғзидан доим ўт би-

лан тутун чиқиб турадики, мана шу олов билан тутундан халқ баҳра олади. Кашмир мамлакатада ўтнинг манбаи шу чоҳдир. Наинки ўт, қуёшнинг чиқар жойи ҳам шу ердир. Бу мамлакатда ўзидан ўт чиқиши мумкин бўлган қанақа тош бўлса, унинг ўти шу ўтхона ичида бор. Ҳамма ўтларни шу тилсим ўзига тортиб олган бўлиб, унинг ўтхонаси шу туфайли муттасил ёниб туради. Мана шу чоҳнинг оғзидан чиқиб турадиган алангаларгина бу мамлакат халқига ўт етказиб беради. Агар бирон кимса у чоҳнинг оғзини беркитса, беркитганда ҳам жуда мустаҳкамлаб ёпса, худди қуёш ер остига ботгандек, мамлакат элига олов кўринмай қолади. Искандар қачон Кашмирни олса, у мамлакатнинг шоҳи ўз душманига қарши шу тадбирни қўллайди. Шунда Искандар ёнидаги олимларнинг барчаси буни даф қилиш учун бел боғлайдилар. Лекин бу вазифа асосан Афлотунга ҳавола қилинади, зеро, у илм-ҳикматда бу фаннинг соҳибидир. Аввал у чоҳнинг бошини топиб олмоғи, сўнгра ўша ерга кириб ўтирадиган чодир тикмоғи лозим. Ана ундан кейин беркитилган чоҳнинг оғзини очиб, ўн етти қадам ичкарига юриб киради. Шу ўн етти қадамдан бир қарич ҳам нари ўтмай, чоҳнинг икки ёнига яхшилаб қараса, ҳар тарафида биттадан тош лавҳа кўрадики, шу лавҳаларнинг бирига «ўт», иккинчисига «ел» деб ёзиб қўйилган. Ана шу тош лавҳаларни шундай зарб билан тепиш керакки, у девор ичига қулаб кетсин. Мана шулар қулагач, биридан елгаю иккинчисидан ўтга йўл очилади. Шу йўллар очилган онда ўзи ташқарига қараб қочиши лозим. У ердан ўт билан ел шундай тугён уриб чиқадики, йўлида қандай тўсиқ бўлса, вайрон қилиб юборади. Бу икки раҳнадан даҳшат билан чиққан ўт ва елни кўрган одамлар қиёмат-қоим бошланди, деб ўйлайдилар. Ел қалъа ичидаги одамларга шундай

шиддат билан етиб борадики, кимга тегса, уни хароб қилади. У ҳар қандай катта ва зўр иморатни ҳам емиради, ерга яхшилаб ўрнатилган ҳар қандай бақувват ходани ҳам синдиради – йиқади. Бу пайтда ердаги одамлардан биронтаси тирик қоламан деб ўйлаши, ҳатто бундай хаёлга бориши ҳам мумкин эмас. Энди, ўтга келганда, ўтнинг шуъласи шу чоҳдан кўринган ондаёқ ўз ялиғи билан қалъани куйдириб ташлайди. Ўт бир онда бу қалъа ичига, ичигагина эмас, унинг баланд минораларигача туташиб кетади. Бу ўтнинг алангасидан қалъанинг ташқариси қип-қизил чўғга айланиб, ичкарисидagi одамлар қизиган тошга ёпилган кабобга ўхшаб жизғинак бўладилар. Ҳаким ўша тош лавҳаларни қулатиб, бир дам бу хатарлардан четга қочиб турсин-да, ел қалъани остин-устин қилиб, шаҳарга йўл олиши билан дарҳол яна ичкари кириб, ҳалиги тош лавҳаларни тиклаб, раҳна тўйнуқларни қайта беркитсин. Шунда у ўт билан ел тинчланиб, иккаласининг туғёни ҳам пасаяди. Шундан сўнг, худди бурунгисидек, ел ёқимлилиги, ўт ўзининг мўътадил алангаси билан халқларга ҳаёт бағишлайверади».

Афлотун мана шу юқоридаги афсонадан ҳабар борлиги туфайли, шоҳ билан аҳд-паймон қилиб, ишга киришган эди. Ўша афсонада кўрсатилган белгини топиш учун уч кун синчковлик билан мўлжалдаги жойларни ахтарди ва чоҳнинг бошини топди. Энди сеҳргарларнинг жазосини бериш қолган эди. Бояги ташвишланиб келган шоҳ ва унинг ёнидаги халойиққа тасалли бериб жўнатгач, ўзи турадиган ва асбоб-анжомларини қўядиган бошпанасини чоҳнинг яқинига олиб бориб қўндирди. Қуёш ер чоҳини макон қилган, осмон юлдузлар тилсимини намоён айлаган пайтда, Афлотун қароргоҳга бориб, шоҳни бир хилват жойга чақириб, бу сеҳр ҳақидаги сирларни бошдан-оёқ унга арз

қилишни ўзига фарз деб билганини айтди ва баён айлади. Шоҳ сеҳрнинг сирини англаб, жуда ҳайратда қолди. У Афлотунга бир қанча эҳсонлар бериб ва таҳсин-офаринлар айтиб, деди:

– Демак, бу ишни битиришнинг йўли топилибди, энди доно устоз қандай маслаҳатни раво кўрадилар?

Донишманд дуо билан сўз бошлаб, бундай деди:

– Эй ўз шавкати билан фалакни ҳам поймол этган! Мен қандай фикрда бўлсам, шу рост чиқди. Тангри ёр бўлса, бу иш албатта саранжом топу-сидир. Фақат биргина гап, у ҳам бўлса бахт-иқболнинг ёр бўлиш масаласи қолди. Бу бобда сен каби бахти кулган одам ҳозир дунёда йўқдир. Иқболнинг ҳам, давлатинг ҳам зўр, ҳиммат ва қувватинг эса булардан ҳам икки баробар ортиқдир. Фикр ва ақл билан бажарилиши мумкин бўлган ишларнинг ҳаммасини қилдим, энди сенинг забардаст қўлингнинг кучига эҳтиёжим бор. Яъни тонгда ўша лавҳаларни сен қўпориб берсанг, бу иш саранжомига етган бўлур эди. Зеро, сен шоҳ бўлганинг ҳолда, жаҳоннинг энг зўр паҳлавонисан; ўзинг жувонмард бўлганинг каби давлатинг ҳам ёшдир. Хизматкорингнинг муроди – бу сеҳрнинг тўсиғи ҳам сенинг қўлинг билан очилишидадир! – Ишбилармон шоҳ офаринлар айтди ва талабни қабул айлади.

Шундан сўнг шоҳ бир қанча сирдош маҳрамларию шу ишнинг иложини қила билувчи кишилар билан, тезда отга суворий бўлиб, ўша томонга қараб жўнади ва доно тарафидан аниқланган чоҳнинг яқинига бориб тушди. Афлотун ўзининг ҳар нарсага қобил ҳамроҳини, яъни қора тунда порлаб чиққан ойдек шоҳини ўзи билан бирга чоҳнинг оғзига бошлаб борди. Чоҳ ичига тушиб анча юрарканлар, тош лавҳаларнинг иккаласи ҳам нуқрадек оппоқ ялтираб кўринди. Афлотун икковини ҳам Искандарга аниқ кўрсатгач, деди:

– Энди фурсат ўтмасин, тез бўл!

Искандар уларни кўриб хурсанд бўлди ва айна пайтда Тангрига сизиниб туриб, икки лавҳани шундай куч билан тепдики, уларнинг иккиси ҳам қулаб тушди ва шоҳнинг ўзи тезда ташқарига қочди. Шу онда Искандар билан Афлотун икковлари қўрғонга томон, йўқ, қўрғон томон эмас, Тангрининг қудратига кўз тикдилар. Орадан бир дам ҳам ўтмай, ўт алангаси қалъадан чиқиб, кўкка томон ўрлади. Яна бир нафас ҳам ўтмай, ел ҳам етишди. Ел етиши биланоқ эл ҳам қўзғалиб кетди ва шу онда халқнинг дод-фарёди оламни босди. Булар ҳам тезда қайтадан чоҳнинг ичига кириб, раҳна олдига бориб, ганч ва ғишт билан у тешик – раҳналарни уриб-беркитиб ташладилар. Хавфу хатарнинг йўлига ғов солмоқ учун ҳамма керакли нарсаларни ҳаким аввалдан тайёрлаб қўйган эди. Бало раҳнаси қайта ёпилгач, ел билан ўтнинг туғёни ҳам камайди. Дунёнинг энг улуғ шоҳи билан илм-фан эгаси бўлмиш донишманд икковлари ғордан чиқдилар. Энди бахтиёрлик ва шодмонлик билан қўшин томонга кетай деб турганларида, ҳалиги чоҳдан шундай қий-чув, шовқин-сурон, дод-фарёд товуши келдики, асло тоқат қилиб бўлмасди. Қўрғон ичига ўт кетиб, алангаси осмонга кўтарилиб, ел-бўрон ҳам ур-йиқит қилиб, халойиқни ағдар-тўнтар қилган пайтда бу икки балодан ҳалок бўлаётган бир гуруҳ кишилар даҳшатланиб ғорнинг ичига ўзини урибди. Булар орасида Маллу, унинг фарзандлари, куёви ва туққан-жигарлари ҳам бор экан. Булар ҳалиги ўтдан жигарсўхта бўлиб, бири куйиб, бири ёниб, ҳаммаси саросима бўлган ҳолда ўтиндай алангаланиб чиқиб келишди. Искандарнинг ёнида бўлган ҳалиги маҳрам кишилар тезлик билан уларнинг ўтини ўчиришди. Улардан кўпчилиги жизғанақ бўлиб ўлдики, ҳеч ким

бундай ҳолни махлуқлар орасида ҳам кўрган эмас. Булардан бирмунчаси ҳалок бўлмай қолди. Тирик қолганлар орасида Маллу ибн Мабок ва унинг Феруз отли ўғли, оламга нур сочувчи ойдек қизи ҳам бор эди. Бу қизнинг тавсифи ҳақида сўз юритишнинг ҳозирча ўрни йўқ, кейин бафуржа айтилар.

Маллу бу чорасоз Искандарнинг иши эканлигини билиб, ўз умрининг ипи қисқарганини фаҳмлади. У Искандар олдига келиб, бошини ерга қўйди ва бир нафасдан сўнг бошини кўтаргач, кўз ёшларини тўка-тўка деди:

– Эй шоҳ, сенинг қошингда гуноҳкорман. Ҳар қанча жазо берсанг, сазоворман. Агар гуноҳимни афв этишни лозим кўрганингда ҳам менинг тирик қолишим жуда маҳол. Гарчи ўтдан менинг ҳаётим сақланиб қолган бўлса ҳам барибир, сенинг қаршингдаги уят – ўлимдан қаттиқ. Ҳар ҳолда менинг ўлишим аниқ ва қатъий. Сен узоқ йиллар бахт-саодат билан яшагин. Мен қулингман, аммо мана бу ўғлим билан қизим сенинг қулбаччаларингдирким, шуларнинг гуноҳини афв этиш билан мени қувонтирсанг, деган умиддаман.

Шоҳ унинг ожизлиги ва таслим бўлганини кўриб, Маллу қўнглидан хавф-хатарни кўтариш учун деди:

– Биз сенга бундай душманлик қилмоқчи эмас эдик, лекин сен ўз бошингга ўзинг тиф тортдинг. Энди, ҳозир ҳам юзингни тупроққа суртиб, ожизлик билан илтижо қиляпсан. Бинобарин, ўз қошингда афвкорлик кўрсатиб, қарам қалами билан гуноҳингни ўчирамиз. Мабодо ўлмай қолсанг, иноят юзасидан кишварингдан маълум миқдорда хирож олиш шарти билан тожу тахтингни ҳам, подшолигингни ҳам ўзингга бериб, мамлакатингдан чиқиб кетамиз. Ва агар умринг муҳлат бермай, сенинг давлатингнинг қуёши ботадиган бўлса, ўрнингга эҳтиром билан халафзода ўғлингни тахтга

ўтқазайин. Ҳамда иффат эгаси бўлмиш қизингни, яъни офтобингни ҳам ҳарамхонамга келтириб, тўю томоша билан никоҳлаб олишга ваъда бераман ва уни ўз уйимнинг базм чироғигаю, кошонамдаги ёри-меҳрибонимга айлантираман. Бизнинг бир-биримиз билан улфат ва пайванд бўлишимиздан пайдо бўлган фарзанд эса сен билан бизнинг наслимизга мансуб бўлғусидир.

Шоҳ бундай гапларни айтар экан, Маллу хурсандчиликдан ўз жонини фидо қилгудек бўлди. Шоҳ унинг жонини лутф-эҳсон билан олиб, оби ҳаёт бериб ўлдирди.

Замон унга ханжар урган эди, худди ўша ханжар унинг ўлимига баҳона бўлди. Искандар Маллунинг мамлакатада меҳмон эди, кеч кириши билан мезбоннинг меҳмонга тортадиган нарсаси жон бўлди. Худди гадо беркитиб қўйган нарсасини меҳмонга нисор қилгандай, Маллу ўз жонини шоҳга нисор айлади. У шу аҳволда бу дунёдан қўз юмгунча, Кашмирнинг давлат арбоблари ҳам бу ерга келиб етган эдилар.

Шоҳ тезда бир қанча кишини тайинлаб, марҳумни кўмиш учун зарур бўлган барча керак-яроқларни тайёрлатиб, тонг отгач, шоҳона тартиб-қоидаю унга лойиқ зеб-оройиш билан, қўшин ичида бўлган ҳамма шоҳларни ҳам чақириб, улар ҳам тобут атрофида ҳамроҳ бўлишгани ҳолда, Маллунинг авлод-аждоди дафн этилган, тупроғи хушбўй, анбар каби ҳид сочиб турган мозорга олиб бордилар. У қабристоннинг тоқи равоқи осмондек баланд ва кенг қилиб ишланган эди. Мозоротнинг атрофи ҳам худди осмон фазосидай кенг бўлиб, ундаги ҳар бир мозор ҳам кўк гумбазидек эди. Мозорнинг ташқарисида осмонга кўтарилган туғлару ичида малаклардек гўзал қандиллар порларди. Маллу-

нинг ҳамма марҳум авлодлари шу мазоротга дафн этилган бўлиб, оғир уйқуда ётар эдилар.

Подшоҳлар ётган осойишта жой бу султонга ҳам оромгоҳ бўлгай. Дафн этиш масаласида Искандарнинг фармони қандай бўлган бўлса, эшитганлар бу ҳукмни шундай ижро этдилар.

Маллунинг қариндош-уруғлари икки-уч кун йиғи-сиғи қилгач, кўз ёши тўкиш ҳам тўхтади. Оти Меҳрноз бўлмиш қизи – ҳар қандай гўзалнинг рашкини келтирадиган Кашмир ойига келганимизда, у ота азаси билан ғамзада эди. Шунингдек, ўғли Феруз ҳам мотамзада эди. Замон шоҳи шу таъзияни тугатиш учун шоҳона бир маърака чақирди. Ўзи тўққиз зинали баланд тахтга чиқиб, тўққиз қабат осмоннинг шавкатидек улғуворлик билан ўтирар эди. Шоҳлар қабулхона ичида унинг атрофида икки саф бўлиб турдилар. Халойиқ эса боргоҳдан узоқроққа жойлашдилар. Лутф-марҳаматли шоҳ осмондек кенг дастурхон ёзиб, ўз душманига дўстлардек маърака оши тортди. У халойиқ олдида шундай кўп ноз-неъматларни тўкиб солган эдики, пасткаш фалак бундай тўкин маъракани тушида ҳам кўрмаган эди. Ёзилган беҳисоб дастурхоннинг ҳар қайсиси осмондай кенг эди. Бу дастурхонлардаги ҳар бир нон қуёшдай қизариб пишган. Шунча кўп қўй сўйилдики, сон-саноғи йўқ; қўй қанча сўйилган бўлса, шунча от ҳам сўйилди. Бағоят кўп шакар қайнатиб, ранг-баранг ҳолвалар пиширдилар. Дастурхон устида идиш-товоқ қўядиган жой қолмаган, товоқларда гўшт ўрнига кабоблар тортилди. Ош-овқатлар тавсифга сиғмайдиган, тавсифга эмас, лофга ҳам сиғмайдиган даражада кўп эди. Дунёнинг шоҳи шу хилда сахийлик билан дастурхон ёзиб, бутун халойиқни у ноз-неъматлардан баҳраманд қилди. У маърака тутаб, дастурхонлар йиғилгач, дунё шоҳининг ижозати билан, давлат

катталари ҳам шоҳнинг буйруқларига ҳурмат билан бўйин эгган ҳолда, жой-жойларига жўнадилар. Сўнгра Феруз билан севимли Меҳрноз ойга ҳарам аҳллари муносиб кийимлар кийгаздилар. Жумладан, Ферузнинг бошига олтин тожу заррин либослар устидан олтин камар боғлатилди. Бундан бошқа яна унинг ёнидаги йигирма еттита давлат арбобига амалдорлик тўн-жуббалари кийгазилди. Яна икки юз кишига тўн ва декла-нимча; икки минг кишига эса яланг тўн инъом қилинди. Инъом олганлар шундай хурсанд бўлдиларки, миннатдорчилик юзасидан Искандарга тўққиз марта юкуниб-таъзим қилдилар. Булар юкуниб бўлгач, шоҳ Ферузни чақириб, ширин калом бошлади:

– Азалдан қазо қалами билан ёзилган Тангри тақдирига чора йўқ. Бу жаҳонда хоҳ шоҳ ва хоҳ гадо бўлсин, ҳамма шубҳасиз, шу ўлим йўлидан боради. Ҳеч кимса шоҳликка етиш учун эмас, балки шоҳми, дарвешми – ҳамма бу дунёга кетиш учун келган. Доим киши яшаш умидида юрадию, аммо дунёда ҳеч бир кимсанинг ўлмай қолганини эшитганмисан? Жаҳонда тахт қуриб, охирида тахта устида сафар қилмаган ким бор? Янглишдим, тахт устида рахт – анжом бўлади, чунки тахт эгаларига у зийнат беради-да. Лекин кимники сартахтага эҳтиёжи тушса, у ҳамма кийимларини солиб, қиёмат одамларидек яланғоч кетади. Мол-дунё ва тахт соҳиблари ҳам охири сартахта устида яланғоч ётадилар. Шунинг учун хоҳ мен, хоҳ сен ва хоҳ палону пистон – ким бўлмасин, бу дунёга ҳирс қўйишимиз лозим эмасдир. Ҳар қандай шароитда ҳам киши бу дунёдан ўтади. Модомики шундай экан, доим кетиш тараддудини қилиб юрмоқ лозим. Кишининг бу дунёда қилган иши хоҳ хирмон уймоқ ва хоҳ бир бошоқ буғдой олмоқ бўлсин – барибир, улар унинг учун озиқдир. Ҳар бир кишига унинг

бир яхши иши у дунё учун йўл озиғи бўладию, аммо шоҳнинг йўл озиғи учун адолат зарурдир. Сени бу мамлакатга шоҳу бу кишварга кишварпаноҳ – посбон айладим. Шиоринг лутф-эҳсон бўлиши, адолат йўлини тутишинг зарур. Фуқаро сендан шод-хуррам бўлсаю, мамлакат ободликка юз турса, деган умиддаман! – деди.

Мана шу юқоридаги каби ваъз-насиҳатлар билан икки олам учун фойдали гапларни айтиб, унга ислом динидан таълим берди. Бу сўзлар Феруз қўнглига ёқиб, ер ўпиб, ҳаммасини қабул айлади ва шундай гап бошлади:

– Эй оламни обод қилган, адолат билан дунё ва охиратни эгаллаган шаҳаншоҳ. Сен менга фармон бериб, шоҳлик қилишни муносиб кўрдинг. Бу бобда нимани буюрган бўлсанг, бошим устига. Умидим шуки, Ҳақ таоло сен айтган сўзларни бажаришга мени муваффақ қилғай. Илоҳий, сен айтгандек бўла олайин. Энди қайси тил билан сенга миннатдорчилик қилай? Отамнинг ёши улғайиб қариб қолгач, унинг ишларидан мен ташвишланиб юрар эдим. Табиатига тажанглик ўрнашиб қолганидан кишининг насиҳатига қулоқ солмас эди. Ана шу жиҳатдан хато қилиб, сенинг буйруғингдан бўйин товлаб қолди. Панд-насиҳатлар қилдим, қаттиқ гаплар ҳам айтдим. Иқболи давлати қайтган экан, ҳеч қандай сўз таъсир қилмади. Шоҳ инсофларидан мен баҳра олдим. Эндиги умидим Тангрининг лутф-марҳаматидандир. Хизматкорликда маъқул ишларни қилиш билан шоҳ эҳсонидан баҳраманд бўлиш учун тиришурман. Агар қари отам ўз ишида хатоликларга йўл қўйган экан, сенинг шунчалик марҳаматларингдан таъсирланган йигит ундай қилмас.

Искандар унинг сўзларига қараб туриб, отасининг ўрнига уни шоҳ қилиб тайинлади. Ёши ўтган

қария, куч-қувватдан қолиб, бу дунёни тарк этган экан, унинг ўрнини ёш йигит эгаллаши керак!

Эй соқий! Менга қарияларнинг жомини тут, шоҳона демайман, фақирона жом тут. У жом менга шундай бир мадад берсинки, қайтадан йигит бўлиб кетайин, умидим шу.

Эй созанда! Ҳазин бир куй бунёд қил. Шу куй билан йигитлик айёмларини ёдимга сол. Сенинг у куйингдан фикрим янгилансину, соғинганим йигитлик завқи билан яна жўш урайин.

Эй Навоий! Фафлатдан жуда кеч уйғондинг, афсус! Йигитликни барбод қилдинг, афсус! Йигитликда балойи нафсинг сени йўлдан оздирди. Энди, қариганингдан сўнг, ҳасрат-надоматдан нима фойда?

LX

Ёшлик елининг сабоҳати – гўзаллиги (ундан ўқтин-ўқтин ёруғлик юзланур) ва йигитлик гулзорининг тозаллиги (унинг гуллари ҳар лаҳзада очилиб тургай). Ёшликнинг шундай гўзал дамларида қуёшдек ёстиқдан бош кўтариб, очиқ чехрани кўрсатмоқ ва бу фаслда бинафшадек белни букиб, меҳнат ва тоатга бўйин қўймоқ зарурлиги ҳақида

Йигитлик чоғиданоқ меҳнат ва тоатга бўйинсунган кишининг юлдузи нақадар қутлуғ! У авжи ўйнаб-куладиган пайтида Тангри нимани буюрган бўлса, шуни қилади. У Тангри буюрган ишни бар-тараф қилмай, бошқа беҳуда ишларга қўл уриб, ўз умрини ўтказмайди. Ахир бу каби бефойда ўйин-кулгилар беш-олти кунлик бўлиб, оқибати яхшиликка олиб бормайди. Бинобарин, гўзал йигитлик даврини ғанимат билиб, Ҳақ ва ҳақиқат йўлидан четга чиқмаган маъқулдир. Тангри қандай неъматни насиб қилган экан, шу неъматнинг шук-

рини адо қилмоқ зарур бўлгани каби ёшлик неъматининг шукри ҳам уни фойдасиз ҳарала-тарала билан ўтказмасликдир. Ҳар ҳолда, кимки ҳушёр бўлса, ёшлик даврини бекорга ўтказмайди.

Сенга Худо тарафидан насиб қилмиш неъматларнинг сон-санови йўқ. Сен ана шу неъматларнинг шукрини қилиб яшашинг керак. Кимнинг сеҳни ўткир бўлса, бу айтганларни албатта адо эта олади. Шулар ҳақида, ҳаммасини эмас, бир озгинасини мен гапирай, сен эшитгин:

Бошлаб, Тангри йўқликдан сенга вужуд берди, яъни ўз карами билан сени йўқдан бор қилди. Ёздаклик пайтингдан то ўспиринлик чоғинггача бошингга ҳеч қандай ғам-ғусса солмади. Мушкул – оғир кунларда ўз меҳрибонлиги билан сени балолардан ҳимоя қилди. Бу даврда жамолингни жаннатмисолу қадди-қоматингни жаннатдаги тубий номли дарахтдан ҳам гўзал ва навниҳол айлади. Кўзингни кишини сеҳрлайдиган даражада ўткир ва ҳар нарсага ҳаяжонланиб боқувчи қилгани ҳолда, унга ноз уйқусини ҳам берди. Сунбул сочларингни жингалак этиб, кишилар кўнглини қармоқдай ўзи томон илинтиришга қодир айлади. Киприкларингдан найзалар пайдо қилиб, найзадор баҳодирларнинг ихтиёрини сенинг қўлингга олиб берди. Эгма қошинг ёйдек бўлиб тураркан, одамлар жигар-бағирларини бу ёй ўқига нишон қилиб тутадиган бўлди. Икки лаъли лабинг кулгига очилганда, ўртада қанд шармандаликдан адойи тамом бўлди. Шудринг жоласига ўхшаш тишинг дурдай ярқираб тураркан, ёқут лаблар у дурнинг садафига айланиб қолди. Бақбақангни рангли, ҳидли гўзал бир олмага ўхшатиб, унга жон чашмасидан сув бериб қўйди. Шу бақбақанг чуқурчаси устида қора хол пайдо қилиб, шу холни у чоҳнинг нуқтаси мисолида яратди. Жамолингни товусдай зебо айлагани ҳолда, ноз-ка-

рашмаю жилва билан қарашингни ҳар нарсадан парҳез қиладиган – тақводор зотларни ҳам беихти-ёр ўзига мафтун этувчи қилди. Ўтирганингда зебо кўрунувчи, юрганингда эса мағрурлик намоиш этди. Бошингдан оёғинггача гўзаллигу оёғингдан бошинггача маҳбублик намоёндир. Булардан бўлак яна ақду идрок каби фазилатлар бериб, сени кўпчиликка раҳбар ва бошлиқ ҳам қилди.

Шу каби осмон ва ерда бўлмиш бир қанча неъматларни бергач, сенга бир неча ишни фарз қилиб буюрди. Бу фарз қилинган ишларнинг зами-нида ҳам сенга юз минглаб ҳис-туйғу ва умидлар бағишлади.

Аммо сен эса Тангрининг барча амр-фармонла-рини унутиб, шукр қилиш ўрнига тилингни гунг – лол қилиб ўтирибсан. На Худонинг бунча эҳсонига тилинг шукр этади ва на ўзинг унинг фарз қилган амр-фармонларини бажарасан. Димоғингни дев-ларда бўладиган ғурур эгаллаб олган, суҳбатинг-нинг ҳеч қанақа фариштаси йўқ. Оғзингга ёлғон-дан бошқа гап келмайди, кўнглингдан эса ҳамма ишнинг тескарисиси ўрин олган, ўспиринлик чоғла-ри меҳнат ва тоат айёмларидир, сенда эса бунинг аксича жаҳл ва ғафлат авж олган.

Ҳаш-паш дегунча бу ўспиринлик чоғи ўтиб, қарилик кўчасига қадам қўйсанг, кейин бу каби шодлик ели эсмайди, аксинча, бу пайтда умр боғи куз фаслига киради. У пайтда юзинг куз япроғи-дек сўлиб – сарғая бошлайди. Қўлларинг худди ел текканда қалтирайдиган чинор шохларидек қал-тирайдиган бўлади. Қўлларинг барглардай титрай-диган бўлгач, томирларинг худди дарахт илдизла-ридек қурий бошлайди. Қувватсизлик натижасида кўз олдиларинг қоронғилашгани туфайли, уйдан кўчага чиқолмай, ҳеч кимга қўшилолмай қоласан. Бошинг кўксингга эгилиб қолгани каби қошларинг

ўсиб, киприкларингга тушади. Жисмингда бўлмиш барча бўғинларинг бошдан-оёқ тутун тушган ипга ўхшаб қолади. У тутунлар томирларга оғирлик солгани каби қиладиган ишингга ҳам юз хил монелик кўрсатади. Пешонангга устма-уст ажин тушиб, у ерда беажин жой топилмайди. Ажин кўпайгач, юз пардаси хунукланиб, у ажинлар ўз хунуклиги билан худди пиликни эслатадиган бўлади. Юзинг сомон тусига кириб, ундаги томирлар ҳам хароб ҳолига келади. Бу хилдаги одамларга айб қўйиб бўлмайди, зеро, ундаги айблар табиийдир. Бундайларнинг совуқ табиати нафасини ҳам совуқ қилади, бунинг совуқлиги қиш изғиринидан фарқ қилмайди. Нафасининг совуқлигидан қорлар ёғиб, унинг соқол-мўйлабларининг толалари оппоқ бўлиб қолади. У агар ўрнидан турмоқчи бўлса, қадди учи эгилган таёқдай букилади, бош эса ўз ҳаракати билан юмалаб кетаётган коптокка ўхшайди. Юрай деса куч-қуввати бўлмаганидан, қўлига гавдасига монанд эгри таёқдан ҳасса ушлаб олмаса яна бўлмайди. Унинг ўзини тутолмай тинимсиз ҳаракатланиб туришидан боши ўзидан ҳам олдин кетади, гўё боши икки чавгон ўртасида қолган коптокни эслатади. Ўтирадиган бўлса, бадани сомон поясига ўхшаб бўшашиб қолади, орқаси деворга ёпишмайди. Аммо тиззалари эса ўзининг шалоқлиги билан орқасидан ҳам ўтиб тушади. Агар шу нотавон одам ҳорфинликдан ётиб қоладиган бўлса, қиёматда ҳам ўз бошини кўтариб ўрнидан туролмайди, деяверинг.

Агар бир бечора шу даражада ранж-машаққатга тушиб қолган бўлса, уни ақл ва тадбир билан тузатиб бўладими? Йўқ, асло! Бундай одамнинг ҳар қандай ишга уриниши фойдасиз, шунингдек, тоат-ибодат ҳам унга ортиқчалик қилади ва балки гуноҳини ортиради. Ахир куч-қуввати бор вақтида гуноҳ ишлар

билан ёш умрини ўтказиб, энди ҳолдан тойган пайтда тоат қиламан, дейишдан нима фойда?

Ўспиринлик даври – меҳнат-риёзат чоғидир, қарилик эса у дунёга кетиш арафасидир.

Бахтли ва ақлли одам ёш умрини бекорга ўтказмайди, қиладиган ишларини қилиб, муродига етмасдан бу дунёдан кетмайди.

XLI

Ҳаётининг ҳар бир ҳолатидан воқиф бўлган тажрибали кекса насиҳатининг қадрини билмаган, фурсат ўтгандан сўнг эса беҳуда пушаймон бўлган гофил йигит ҳақида

Эшитишимча, бир ажойиб барно йигит бор бўлиб, унинг юзи жозибали ва қадди раънодек гўзал эди. У ўспиринлик даврида қилиниши зарур бўлган ишларга қайрилиб қарамас, доим ўйин-кулги, ҳарала-тараланинг кетидан чопгани-чопган эди. У хоҳ қиш ва хоҳ баҳорда бўлсин, бир лаҳза умрини майсиз, мусиқасиз ўтказмас эди.

Шу йигитнинг яқинида бир дили пок қўшниси бўлиб, у ҳаётнинг ҳамма йўл-йўриқларидан, дунёнинг аччиқ-чучуги, иссиқ-совуқларидан тўла хабардор эди. Шу одам бу йигитга қўшни бўлганидан сиқилар, чунки у ҳар куни деярли жанжал-сурон қилиб, жонига тегар эди. Бу ота унга кўпгина фойдали насиҳатлар қилардию, аммо ҳеч қандай таъсир қилмас, аксинча, у йигит насиҳатгўйга тубандагича жавоб қилар эди:

Йигитлик чоғи – ўйин-кулги, роҳат қилиш даври, қарилик эса – меҳнат ва тоат-ибодат давридир. Ёшликда қилинган ҳамма гуноҳлар кечирилади, кейинча меҳнат ва ибодат қиладиган вақт ҳам келади, ўшанда қиламиз, – дерди. Мана шу каби

гаплар билан ўз кўнглини хушлаб, ичиб, таралабедод қилиб юраверди.

Бу йигитнинг «ҳа» демай ёшлиги ўтиб, куч-қувватдан қолди. Энди на ишга ярар ва на ибодатга чоғи келар эди. У, ахир, ахлоқсизлик ва ярамас ишларга одатланган бўлиб, унга меҳнат-ибодат каби ҳаётий заруратлар жуда оғир туюлар эди. Агар баъзан шу ишларни қилишга мажбур бўлганда ҳам, бундан ҳеч қанақа завқ топмас ва қовушмас эди. Охири бу йигит қариб, куч-қувватдан қолиб, умри охирига етиб қолди. Шунда ҳалиги насиҳат қилиб, тўғри йўл кўрсатган пир келиб, раҳм-шафқат билан унинг пешонасини силади. У, бу пайтда ўлим тўшагида бўлганига қарамай, ўз умрини меҳнат ва ибодат қилмай ножўя ишлар билан ўтказганини эслаб, пушаймон ерди.

Шунда доно пир: «Кўп насиҳатлар қилдим, йўл-йўриқлар кўрсатдим, қулоқ солмадинг, шундай бедаво кунлар олдинга келишини ўйламадинг», – деди. У бечора эса:

«Тажрибам йўқ эди, эй дўстим! Сувда сузишни билмаганим учун ғарқ бўлдим. Қаригач, шундай кунлар бошимга тушагагини билсам эдим, йигитлик давримни увол қилиб, беҳудага ўтказмаган бўлар эдим», – деди.

«Отанг неча ёшга кириб ўлди», – деб сўради чол.

Ҳисоб қилиб: «112 ёшда», – деб жавоб берди йигит.

«Шу пайтда у ҳам куч-қувватдан қолганмиди?» – деб сўради пир. Эшитувчи буни тўла тасдиқлади. Шунда бу пок қалбли зот кулиб:

«Э, ҳар нарсага енгил ва бепарво қаровчи одам, ўша отангнинг бошидан ўтган кун – сенга етарли тажриба эмасмиди?» – деди.

Кимгаки Тангридан раҳм-шафқат етар экан, у ўзгаларнинг аҳволидан тажриба ва ибрат олади.

XLII

Искандарнинг Арастудан: «Киши табиати йигитликда нечун меҳнатдан нафратланади ва қариликда мияда ақл камаяди?» – деб сўрагани. Ҳакимнинг қарилик донолиги билан жувонбахт шоҳга йўл кўрсатгани

Жаҳон шоҳи яна бундай савол сўради:

«Эй махфий ва нозик сирларнинг билимдони! Йигит кишига ишлаш ва касб-ҳунар қилиш оғир бўлмайдию, аммо нима учун ёшлар меҳнат қилишдан қочадилар? Нима сабабдан кўпчилик ёшлар ўйин-кулгидан ўзга нарсани ўйламайдилар ва тоат-ибодат қилиш уларга оғир туюлади? Йигитликнинг даври ўтгач эса нима учун ҳамма ишнинг завқи, лаззати камаяди? Ёш йигитлар нега хурсандчиликка ўчу қарияларга ўйин-кулги ёқмайди?»

Донолик хислатига эга бўлмиш ҳаким айтдики: «Эй барча одат ва хислатлари баркамол шоҳ! Болалик айёмларида одамзодда ҳар нарсани тушуниш ва идрок этиш қобилияти кам, табиати эса ақл ва тафаккурдан узоқроқ бўлади. Ёшлик дамлари ўйин-кулгига қанча ўч бўлса, хато ва камчиликларга шунчалик мўл бўлади. Чунки бу пайтда ҳали ақл чархланмаган, нафс эса ҳар хил бўлар-бўлмас ўйин-кулгиларга ҳаваснок бўлади. Болалик ўтиб, ўспиринлик даври бошлангач, мияга ақл нури ҳарорат бера бошлайди.

Ўспиринлик даврining одамлари икки турга ажралади: уларнинг бирида ақлнинг қуввати ошса, иккинчисида нафс кучланиб кетади. Агар кишининг ақли қувватланиб – ўсиб борса, у яхши ишларга томон йўл олади. Лекин, афсуски, олам кишиларида бундайлар оз, агар бўлса, бундай ақл эгалари халқ ўртасида мумтоз ва обрў эгаси бўлар-

ди. Агар нафси ақлидан устун бўлса, уни тарбия қилмоқ керак. Зеро, бундай нафси ақлидан устун бўлмиш одам нафсининг рағбати билан ўйин-кулгига, маишатга берилади, хато йўлларга кириб кетади. Одамларнинг кўпчилиги нафсининг йўлига тушиб, адашиб қоладилар. Тангри бутун элни парвариш қилгани сингари, бундай нафс йўлига кирган одамларни тарбиялаш, уларни тўғри йўлга солиш зарурдир.

Кимгаки поклик руҳи мадад берар экан, унинг қўнғлига ақл шами нур сочиб туради. Бундай бахтга эга бўлган кишилар жуда оз бўлиб, бори ҳам халқ ўртасида нодир ҳисобланади. Нафси ақлидан устун бўлган одамларнинг сони кўп бўлса ҳам, аммо халқ ақлли одамларни ҳурмат қилади, уларга ён босади. Чунки ақлли одамлар ҳамма нарсанинг кетини ўйлаб, риоя-андиша билан иш қиладилар, уларнинг ўйлаганлари кўпинча тўғри ва омма учун фойдали бўлади.

Одамлар ўрта ёшга кириб, соч-соқолларига оқ туша бошлагач, тарбия натижасида тўғри йўлга тушиб қоладилар. Зеро, бу пайтда баданларининг ўти анча совиб, ҳароратлари пасая бошлайди. Бу ёшдаги одамларнинг баъзилари майга берилиб, ичкиликнинг ҳарорати билан ўзларини қиздирмоқчи бўладилар. Бундай майхўрликка берилганларнинг умри ўйин-кулги, ҳарала-тарала билан ўтиб кетади. Лекин булар қариб, вужудида қувват ўрнига заифлик, дармонсизлик пайдо бўлгач, нафас олиш қийинлашиб, баданида бўлган ҳарорат ўтини рутубат-нам босиб, сўндиради. Қайси бир ўтни сув босадиган бўлса, унинг ўчмай қолиши мумкинми? Киши вужудида ҳарорат камайса, меъда сустлашиб, ейилган овқатлар яхши ҳазм бўлмай қолади. Агар ҳазм бўлмаяпти, деб кам овқат еса, кундан-кунга куч-қуввати пасаяди, кўп еса-чи, ҳазм

бўлмаслиги орқасида вужуди касалланади. Ўтдан чироқ ёнгани сингари, киши вужуди соғлом ва бақувват бўлса, димоғи ҳам чоғ бўлади. Ўт ўчса, шам ҳам ёнишдан тўхтагани каби баданида қуввати кам одамнинг ақли ҳам етарли бўлмайди. Зеро, қувватсизлик мияга кўпдан-кўп зарар етказади, натижада ақл-идрок издан чиқади. Киши шундай ҳолатга тушиб қолса, шаклининг ҳам ўзгариб-хунук бўлиб қолиши турган гап.

Лекин дунё, юқорида айтганимиздек, пок қалбли, ақли баркамол одамларсиз қолмасин. Уларнинг табиатлари ҳикматли бўлиб, Тангри уларни бахт-саодат эгаси қилиб яратган. Агар бундай ақли кишилар ҳаёт ва жамиятда ўз шахсий манфаати учун курашмай, ўз нафсини демай ҳалоллик билан иш юритсалар, қаноат билан тирикчилик қилсалар, уларни пайғамбар деса ҳам, валий деса ҳам, ҳаким – файласуф – донишманд деса ҳам бўлади. Бундайларнинг вужуди, шубҳасиз, меҳнат ва риёзат билан чиниққан бўлиб, кўнгиллари фақат покликдан қувват олади. Уларнинг умри қанча узун бўлса, қанча кексайса ҳам юз-кўзлари шунчалик гўзал ва нуроний бўлаверади. Шунингдек, улар яшаган сари ақл ва билимга тўлиб, каноф қанча эскиргани билан ўз тусини йўқотмагани каби, яшариб юраверадилар».

Искандар устози Арастудан бу фойдали насихатларни эшитгач, хотиржам бўлди.

XLIII

Искандарнинг кўнгли жоду зулфидан холи бўлгач, ҳиндуга майл кўргизгани; яъни Кашмирдан Ҳиндистонга сафар қилгани ва ҳинд ҳукмдори ўзининг аркони давлати ҳамда бир гуруҳ олимлар ҳаққи-ҳурматини шафе келтириб, ўз гуноҳига ке-

чирим сўрагани; Искандар ўтинчини қабул қилгач, ҳинд ҳукмдори ҳукмдорлар ҳукмдори Искандарни Ҳинд сори бошлаб Нигор номли ўрмонда жойлашган қишлоқни томоша қилдиргани ва у ўрмоннинг тўрт томони васфидаким, таърифига тил ожиз, негаки жаҳонда мундоқ дилкаш масканнинг топилмоғи душвордир

Келиб чиқиши ҳинд наслидан бўлмиш доно бу тарихни бундай тасвирлайди:

Шу тариқа Искандар Кашмир юртини Феруз ихтиёрига топширди. Унинг бошини тож билан зийнатлади ва муайян миқдорда хирож тайинлади. Сўнгра тубандаги топшириқларни берди:

«Икки ой ўз мамлакатингда туриб, ишларингни тартибга сол. Шу муддат ичида аскар жамлаб, уларнинг ҳаммаси учун тегишли йўл харажатларини ҳозирлаб, бошқа ҳеч қандай ишга қарамай, бизнинг орқамиздан дарҳол Ҳиндистонга отлан!

Шу каби топшириқлар билан ундан хотиржам бўлгач, унинг синглиси Меҳрнозни тўққиз парда орқасига яшириб, қоронғи ҳарамини у билан ёруғ этди. Сўнгра Ҳинд мамлакатига қараб юриш қилажagini маълум қилиб, Ҳиндистон сари отланди. Лашкарларнинг ташвиш ва машаққати яна ортди, замонанинг ур-йиқити яна авжга минди. Бутун ер юзини лашкар тутгандай бўлди, унинг чанг-тўзони осмони фалакни босиб кетди. Шу тариқа булар юрган йўллари манзил-баманзил таноб билан ўлчаб боришди. Қайси бир қишлоққа қўнсалар, у ерни ўз қўл остига ўтказар эди. Юксак тоғлар устида қад кўтарган баланд қўрғонларни ҳам қўшин поймол қилиб борарди. Искандар шу юришда йўлида учраган ёмонларни даф этди, лекин яхшиларнинг ҳурматини жойига қўйди. Унга қаршилиқ кўрсатган ва зўравонлик қилганларнинг шавкати-

ни ер билан яксон қилиб, ўзига бўйсундирди. Искандар шу юриши билан Ҳиндистон мамлакатига қадар чўзилиб кетган ўлкаларда адолат ўрнатиб, бўстондек яшнатди. Ҳинд шоҳи Искандарнинг Ҳиндистонга юриш қилгани хабарини, то Кашмирга азм этиб, у ерни қандай фатҳ этганидан тортиб, уларнинг сеҳр-жоду ипларини бошдан-оёқ парчалаб, тилсимотларини вайрон қилгани борми, Кашмир халқига баъзан зўравонлик ва баъзан тадбир ишлатгани борми, ҳаммасини битта-ма-битта эшитган ва бу бўлган ишларга кўнглида ҳеч қандай шубҳаси қолмаган эди. Ҳинд Ройи Искандарга ҳеч бир қаршилик кўрсата олмаслигини биларди. Шу важдан ҳам жаноб Искандарга жуда кўп тортиқ тайёрлади. Барча ашё-матолардан тўққизталаб совға ҳозирлади, аввало, ҳайбатли, ҳайқирганда бутун ер-кўкни ларзага соладиган филларни бир ёққа қўйди. Буларнинг сонини ҳам тўққиз-тўққиз (бошқа бир ривоятда ўттиз тўққиз) қилиб жамлади. Ҳар бир филнинг гавдаси тоғдек бўлиб, бир чиранганда тоғларни қўпориб ташлар эди. Лекин бу филлар тоғ бўлганда ҳам бир бутун тошдан ташкил топган, кўринишида қуланг тошга ўхшарди. Бир учида осмондай думалоқ тош бўлиб, бу унинг бошини билдирар, ўзи кема каби равон юрадиган ажойиб тоғ бўлиб, унинг икки ёнида елканга ўхшаган иккита қулоғи бор эди. Бу филлар кема эмас, кўк осмонга ўхшар, хартумлари эса сомон йўлини эслатарди. Хартум эмас, у домига тортувчи аждаҳога ўхшар, салобатда эса аждардан ҳам қолишмас эди. Фил хартумини ўз танаси бўйлаб айлантирганда худди тоққа аждаҳо чирмашаётгандек туюларди. У хартум илдиз отиб кетган кекса чинорга ўралса ёки катта дарахтга ўхшаш минорани туртиб юборса, қулатар эди. Хартум атрофидан иккита тиш чиқиб турган бўлиб,

буларни кўрганда осмон гуруҳи жисмлари уялар эдилар. У тишларнинг ҳар бири ажал дарахтининг танасига ўхшар ва терак танасидек оппоқ эди. Бу тишларнинг сифатлари «лом» ва «алиф» ҳарфларидан ташкил топган²⁹ «бало»нинг сифатларидан ортиқ бўлса ортиғ-у, кам эмас. Бу филларнинг жуссаси фалакча бор, тишлари фалак устидаги янги қайрилма ойга ўхшар эди. Куч-қувват, савлати бу каби филларнинг ҳар бири устида шундай ёпинчиқлар ёпилган эдики, у ёпинчиқлар етти хил нафис гуллар солиб, зар билан тикилган ҳарир матодан бўлиб, устига яна дурри шоҳоналар ҳам қадалган эди. Яна ҳар бир фил устида ажойиб бир тахт бўлиб, ҳар тахтнинг ичида тўққизта бахти кулган ҳинд маликаси ўтирар эди. Уларнинг юзларидаги холлар худди кўз қорачиғини эслатарди. Ҳаммаси занжийларнинг холига ўхшаш ёқимли, барчаси ҳиндуларнинг зулфидек шўх-башанг, либослари сариқ ё қизил рангда бўлиб, худди баҳор билан куз аралашиб кетгандай эди, чамаси. Буларнинг остидаги филлар тинмай юрар, чунки булар у бечораларга на тинчлик ва на уйқу берар эдилар. Бу филлардан ташқари яна филмисол, девмонанд, елдай юғурик бедов отлар ҳам бор эди. Бу отларнинг ҳар тўққизтаси бир хил тусда бўлиб, буларнинг гўзаллиги олдида кўзга бошқа ранг кўринмас эди. Кўринишда бу отларнинг ҳар бири бир парига ўхшарди-ю, аммо табиатан девдан қолишмас эди. Югурганда буларнинг ҳар бири шамолдан ўзар, шамолгина эмас, осмон отидан ўзар эди. Булар шундай тез ва текис юардиларки, устидаги

²⁹ Бу мисра талқини бундай: филнинг тиши шаклан тўғри алифдек бўла бориб, ломдек эгрилашади. Шу ўхшатиш орқали алифдек тўғри тишлар лом каби эгриларнинг дастидан (Ло – инкор маъносини билдиради) балогардон бўлиб кетганлигига ишора қилинади. (*Муҳаррир изоҳи.*)

одамлар ҳеч бир озор топмас эди. Бу чавкар отлар ҳар бир қадам ташлаганда замона кеча-кундузи кўз илғамас даражада орқада қоларди. Ҳар бўз отларки, кўкка қараб кишнаганда, қуёш отининг шуъласидек ўт чақнар эди. Ҳар тўққиз отнинг гажим – ёпиғи ҳар хил рангда бўлиб, унга тақилган қўнғироқлар заррин тусда эди. Буларнинг устига ҳинду найзабозлари минган бўлиб, устларидаги тўнлари заррину камарлари олтин эди. Саман отга сувори бўлган чавандозлар эса қўлларида найза тутган, эгниларига ўқ ўтмас зирҳди кийимлар кийган эдилар. Булар Зуҳал юлдузи сингари олтин рангда, Баҳром юлдузидай оташин ва ғазабнок, ўйлаганлари нуқул уруш ва адоват эди. Буларнинг қулоқларида қуллик ҳалқаси бўлишига қарамай, ўзларини олтиндек арзанда ҳис қилар эдилар. Яна буларнинг ҳаммасининг юклари бўлиб, бу юклар чархпалакдек катта ва оғир тутунлардан иборат эди. У юклар ичидаги ҳар хил ажойиб матоларнинг майин ва нозикликда тенги йўқ бўлиб, улар билан хаёлни ҳам пардапўш қилиш мумкин эмас эди. У кийимлар шундай юпқа эдики, кийгандан киши танаси пардаланмас, ўн қаватидан ҳам бадан кўриниб турар эди. Яна шунча адад олтин идишлар бўлиб, қуёшдек ярқираб турар эди. Улар ичидаги покиза косалар, пиёлалар, қадаҳ ва жомлар худди хуршиддек тобланар эдилар. Яна шунча шакаргуфтор, шакаргуфтор эмас, балки ширинсухан тўтилар ҳам бор эди. Буларнинг танаси зумуррад шаклидаю, тумшуқлари қип-қизил лаълга ўхшар, улар шу лаъл орасидан сўзлаганда дуру жавҳар тўкар эдилар. Яна шунча, латофатда жаннат товусларини эслатадиган зебожамол товуслар бор бўлиб, булар кишининг ҳушини олишга қасд қилган гўзал санамларга ўхшардилар. Бошларидаги тожлари эса келинлар бошига тақиладиган

жиғаннинг ўзгинаси эди. Яна сандал, уд, мушк ва кофур каби муаттар моддалар жойланган тўда-тўда идишлар уюми бор эди. Шунчалик кўп тортиқлар муҳайё қилинган эдики, уларни томоша қилишдан кўзлар қамашар эди.

Булардан ташқари, мамлакат ақобирлари бор эдиким, улар элу юртнинг умиди эди. Уларнинг ҳаммаси илм ва билимда Афлотун даражасидаги, Арасту мартабасидаги олимлар эдилар. Булардан ташқари, яна бир гуруҳ тақводорлик билан ном чиқарган, тонгда чиққан қуёшдек покиза зотлар ҳам бор эди. Буларнинг ҳар бири Исо пайғамбардай ҳаётбахш нутққа эгаю, Фаридуддин Аттордай шакаргуфтор, ширинсухан одамлар эдилар. Шоҳ мана шу улўф кишилар олдида хижолат чека-чека кўп ожизликлар билан узрхонлик билдирди:

«Мен шоҳнинг бир настарин қулиман, бошим даргоҳининг тупроғига орзуманда. У кишига адоват қилишни ҳаёлимга ҳам келтирмаганман. Бундай ёмон ҳаёлларга боришга ҳаддим борми? Шундай ҳаёлга борган тақдирда ҳам қўлимдан ҳеч нарсаси келмайди. Унинг қули бўлганимдан кейин унга қарши чиқа олмайман. Лекин кел деб амр этганида боролмадим. Иқрор қилиб айтаманки, ўша вақтда бетоб эдим. Мактубини элчидан тура солиб олдим-да, ҳурмат билан ўпиб, бошим устига қўйдим. Мен унга кўп хизматлар қилиш ниятида эдим, аммо ҳузурига боришга имкон бўлмади. Аммо фармонига бўйин товлаб саркашлик қилмадим. Буйруғини жоним билан қабул айладим. Бу бобда элчи кўрган-билганини Тангри ҳаққи яширмай айтгандир. Шунингдек, у пайтда ўзим анча бемор ва мажруҳ эдим. Узримни қабул қилурлар, деган умиддаман, зеро, маъзурман. Агар шоҳ узримни қабул қилиб, вайрона кишваримга ташриф буюрсалар, лутф-марҳаматлари билан халойиқ ўр-

тасида менга иззат-обрў бағишласалар, кўрсатган меҳрибонликларидан бошим кўкка етган бўлур эди. Танимда жоним бор экан, баданимда жондан нишон бор экан, у кишига қулчилик қилур эдим. Агар Тангри кўрсатмасин, қаҳр айлаб, дўстлик қадаҳининг майига заҳар қотиб юборсалар, яъни мени гуноҳкор деб ҳисобласалар, бу ҳиндунинг куни қаро бўлса, на чора. Узримни қабул этмасалар нима ҳам қила олур эдим. Яхшиси, бу ҳиндистонликда ақл йўқ экан, деб қўя қолсинлар!

Мени шоҳ сўзи билан гуноҳкор деб билинг, эй жамоат! Лекин сизлар шафоат қилмасангиз бўлмайди. Шак-шубҳа йўқки, жанобнинг вужуди шафқатга тўла, мусаффо хотиралари кўзгудек софдир. Инонурманким, сизлар шафоат қилиб турсангиз, у киши иноят айлаб гуноҳимдан ўтгайлар».

Ширинзабон ҳинду, ҳиндугина эмас, ҳинд аҳлининг подшоси шу каби сўзлар билан гарчи удабурон бўлса-да, денгиз (Искандар) олдида хасча кўринувчи мамлакат акобирларини Искандар ҳузурига юборди.

Улар совға-саломлар билан йўлга равона бўлганча ўзларини ҳар қадамда енгил ва хурсанд ҳис этдилар. Ва ниҳоят, Искандарнинг ўрдасига етдилар. Улар аввал давлат бошлиқлари ҳузурига, сўнг-ра илм-ҳикмат арбобларига томон юзландилар. Улар ҳам иззат ва эҳтиром кўрсатдилар, булар ҳам салом-алик қилдилар, аҳли вакил келганини Искандарга билдирдилар. Искандар шоду хуррамлик билан тахт устига чиқди, ҳинд ройи унинг ғазабидан омон қолди. Хушхабардан Искандар гул-гул очилиб, кўнглидаги ғам-ғусса тарқалди. Бу вакилларнинг Искандар олдида қиммати гоят катта эди. Бинобарин, улар томонидан келтирилган совғаю пешкашлар унинг наздида бир қора пулчалик ҳам кўринмади. Шоҳ уларни лутф-икром билан ўз ҳу-

зурига чақириб, шоҳона бир улуғворлик билан сўз бошлади. Ҳалиги уламоий боамал кишилар келгач, буни улуғ бахт деб билиб, уларни тахтдан тушиб, тавозеъ билан қарши олди. Улар билан кўришганда эгилиб, ўзини паст тутиб, дин аҳлларига ихломанд эканлигини изҳор айлади. Кейин илм-ҳикмат аҳлларига юзланиб, уларнинг ҳам ҳаммасига илтифотлар кўрсатди. Бахтиёр шоҳ, руҳонийларга ҳурматсизлик бўлмасин, деб ўз тахтига ҳам чиқиб ўтирмади. Такаллуфсизгина ерга ўтириб, уларни ҳам қўлдан келганча иззат-эҳтиром билан ҳаммасига муносиб жой кўрсатиб, ўтқазди. Сўнгра узр-хонлик билан сўз бошлаб, йўл машаққатлари юзасидан уларнинг кўнгиллари сўради. Меҳмонлар аввал Искандар ҳақида дуо қилдилар, ундан сўнгра ўз шоҳларининг гуноҳи устида тўхтадилар.

Искандар бу мўйсафид машойихларга хокисорлик билан муносабатда бўлиб, деди:

«Сиз нимани илтимос қилсангиз, уни қабул қилмоқ биз учун ҳам фарз, ҳам қарздир. Сизнинг шоҳингизнинг бир оз гуноҳи бўлса ҳам, аммо у иноят ва марҳаматга сазовор одамдир. Агар гуноҳ ва итоатсизлиги кўп бўлганда ҳам айбини бўйнига олиб тургани туфайли карам-яхшилик қилишим лозим бўлур. Хусусан, сизнингдек азиз, донишманд ва мўътабар кишилар унга шафеъ бўлиб, ҳимоянгизга олиб турганингиздан сўнг, афв этишдан ўзга нима қилишим ҳам мумкин? Гуноҳи оз эди, ҳатто кўп бўлганда, жазолашга сазовор бўлганда ҳам унинг бутун гуноҳларини кечдим, уруш ва адоватдан қўлимни тортдим. Бинобарин, иноят қилишимга қатъий инонган ҳолда, шоҳингиз бемалол қароргоҳимга марҳамат қилсин. Ҳинд юртининг ишини ўз қўлига топширай, бошини салтанат тожи билан сарфароз этай. Шоҳлик тахтига ўтқазиб, ўз кишварини ободонлаштирсин, бай-

роғини фалакка қадар юксалтирай. Бунга боис сизнингдек табаррук зотлар билан кўришганим ва мулоқотда бўлганимдир. Сиз бу тарафга қадам ранжида қилиш билан мени шод ва мамнун этдингиз. Ранж-машаққат чекиб келганингиз учун узр сўрайман ва сизларга ташаккур билдираман. Бир мамлакатга четдан бир шоҳ кирганда, «омонлик моли» бериш қадимий одатлардандир. Аммо ҳозирча бу элдан маблағ талаб қилмаймиз. Ҳинд ройи салтанат хизматига яна бош-қош бўлгач, бу мамлакат халқидан хирож олишга киришар. Ҳозирча халойиқнинг эҳтиёжини назарга олиб, уни икки йиллик хирождан озод қилмоқчимиз.

Искандар шу хилдаги карамларни кўрсатгач, унинг ҳузурига келганлар бунинг лутф-марҳаматидан бағоят миннатдор бўлдилар. Улар Искандардаги юксак ахлоқни, бениҳоя бахшишу эҳсонларни кўриб, унга қандай ташаккур айтишни ҳам билмай қолдилар ва ҳатто дуо қилишда ҳам паришону ошуфтаҳол бўлдилар. Уларга кутилмаганда шундай шодлик юзландики (ахир улар бундай бўлади, деб ҳеч ўйламаган эдилар), қувончдан ўзларини қаерга қўйишни билмай, эсанкираб қолдилар. Ниҳоят, бир амаллаб ўзларини қўлга олиб, дуо қилиш йўлини тугтиб, дедилар: «То осмон ўз ҳаракатида давом этиб, осмон устида қуёш сайр этар экан, тахтинг осмон устидаю, қуёшнинг думалоқ ёстиғи сенинг суянчигинг бўлсин! Фалак сендек огоҳсиз, жаҳон сен каби шоҳсиз бўлмасин. Барча олам сенга қарам, етти иқлим сенга таслим бўлсин. Бахт сенинг юзингни осмон офтобидек шарофатли қилсин, дилингни эса ойнайи жаҳоннамодек равшан айлсин. Ҳузурингга келганимизда беҳолликдан, қўрқинчдан сўз айтишга лол эдик. Сени ўзга шоҳлардек гумон этган эдик, лекин сен бошқа шоҳлардан фарқли экансан. Энди билдик, улар қора тупроқ бўлса, сен Тангри-

нинг марҳамати билан пок нурдан яралган экансан. Халқлар бошида турган кўп шоҳларни кўрганмиз, лекин шоҳларнинг султони ўзинг экансан. Сендаги бу яхши хулқларни кўргач, кўнглимизда ваҳима ҳам, хавф-хатар ҳам қолмади. Узоқдан гулни ўт деб гумон қилиб, яқин боргач, унинг исидан жон топган одамга ўхшаб, жанобинг билан муомала ва муносабатда бўлгач, марҳаматинг олдида ҳайратимиз янада ортди. Сенинг қилаётган ишларингни кўриб ва тафаккур қилиб, ҳайрон қолдик, ҳайратимиз яна зиёда бўлди. Сенинг сифат ва хислатларингни ўз кўзимиз билан кўриб, бир инсонда шунчалик иқтидор ва фазилат бўлганига ажабланиб қолдик. Ҳақ таоло сенинг вужудингни малоиксифат қилиб яратган экан. Коинот бир нафас ҳам сенсиз бўлмасин. Ҳинд ройи сенинг бундайлигингни билганда, алақачон ҳузурингга келган бўлур эди. Агар уни келтиришга, юзини оstonангга суртишига ижозат берсанг, бориб афву марҳаматингни баён қилайлик, ҳазин кўнглини шодлантирайлик. Уни келтириб, сенга қуллуқ қилдирайлик, сенинг қадаминг хокидан у ўз кўзини равшанлантирсин.

Шоҳ ҳам шу аснода:

– Сизнинг мақсадингиз нима бўлса, менинг тилагим ҳам шудир, бундан ўзгаси ҳаром бўлсин! – деб юборди.

Шундан кейин жамоат ўрнидан туриб, дуо қилди ва ер ўпгач, келган тарафига равона бўлди. Шодмонлик билан ҳинд ройи олдига бориб уни ҳам шодлантирдилар. Барча ҳолатдан уни ҳабардор этгач, ўзлари билан ҳамроҳ бўлган ҳолда, Искандар ҳузурига боришини илтимос қилдилар. Рой ўзининг хатарли аҳволига шу тарзда нажот топгач, худди ўлган кишига жон битгандек бўлди. Ҳалиги жамоатни олдига солгани ҳолда, шоҳ оstonаси томон йўл олди. Яна аввалгига нисбатан ҳам

кўп ва қимматли тухфалар олдики, уларни тавсиф қилишга ҳарф ҳам, товуш ҳам етмайди. Ҳалиги кишиларнинг йўлбошчилигида ҳинд ройи ишонч ва қатъият билан водийларни босиб, бора-бор-гунча Искандар таърифини эшитиб борди. Унинг қуёшдек саховати манфаатли эканини бояги жамоат турли мисоллар билан тушунтирдилар. Шу каби Ройнинг кўнглини кўтарадиган, уни умидвор этадиган сўзлар билан Искандарнинг даргоҳига кириб келдилар.

Мазкур жамоат билан Ҳинд ройининг бирга келганини мулозимлар шоҳга хабар қилдилар. Яна:

«Донишмандлар мажлисга нур бағишласинлар!» – деган фармони олий берилди. Бундай ҳукмга мунтазир бўлиб турган у жамоат ройни шоҳ ҳузурига дохил этдилар. Унинг эғнида либос ўрнига кафан, бўйнида қилич, юрагида ўлим хавфи мавж урар эди. Искандар бу аҳволни кўриши биланоқ ҳайратга тушди. Зеро, ройнинг бу даражага лойиқ гуноҳи йўқ эди. Ўзини бу қадар хўрликка солиши ўринсиз эди. Шафқат-мурувватни ўзига фан қилиб олган шоҳнинг фармони билан ройнинг устидан «кафан»ни, бўйнидан «қилич»ни олдилар ва эҳтиром билан уни олий мақом шоҳнинг олдига олиб келдилар. Шоҳ эъзоз-икром билан уни қаршилади, қучоқ очиб кўришди, бу билан унинг бошини осмонга етказди. Қучишдан кўнгли шодланган рой, қайтиб, келтирган совға-саломларини ҳадя қилди. Искандар уларни мамнуният билан қабул қиларкан, султонларга хос тартиб-қоида билан ройга ўтириш учун жой кўрсатди. Бу илтифотлар ройнинг кўнглида бўлган ҳамма ваҳималарни даф этиб, юрагидан ҳар хил андишаларни кўтарди. Яна Искандар дин аҳлларию илм-ҳикмат вакилларини ҳам аввалгидек иззат-ҳурмат ва миннатдорчилик билан қаршилагани ҳолда, уларга кўп

иноятлар қилди – мукофотлар берди. Шоҳ уларга бениҳоя чиройли муомалалар билан жоннавозлик, жоннавозлик эмас, меҳмоннавозлик кўрсатди. Шундай йўл билан бутун ҳинд элини шоҳи жаҳон ўзига асир қилди, вафо ипи билан уларнинг ҳаммасини ўзига банд этди. Базм ҳаддан зиёда ёқимлию гурунг ниҳоятда файзли бўлиб, бир-бирига уланиб кетди. Шоҳнинг беқиёс лутф-марҳаматини кўргач, ҳинд ройи ўрнидан туриб деди:

«Бутун дунёни ўз қўли остига олаётган шоҳ, бизга карам айлаб, бу ҳинд кишварини ўз рухсорлари билан зийнатлаб, у ерда бир неча ой тўхтасалар ва бутун ҳинд диёрини айланиб томоша қилсалар. Зеро, бу мамлакат кўп ғаройибот ва ажойиботлар конидир. Ажаб ўрмонлару кишини ҳайратга соладиган ваҳший ҳайвонлару қушлар бор. Бир қанча фурсат сайр-саёҳат қилиш билан ҳордиқ чиқарсалар, фароғат қилсалар қандай бўларкин. Ғолибо, қишга ҳам яқин қолди, қиш ичида қилинадиган ишлар ҳам унча кўп бўлмаса керак. Май ва мусиқа билан айш-ишрат қилиб, кўнгилларини хушнуд айласалар, деган умиддамиз. Хусусан, Ҳиндистоннинг қиши киши табиатига худди Наврўзи олам кунларидек ёқимли таъсир этади. Булут ёмғирли, дарахтларга атиргуллар чирмашган бўлади, на иссиқ, на совуқ, на лой ва на чанг бор. Қуёш ҳамал буржига кўтарилиб, ҳарорати ошган пайтда қай томонга бўлмасин юриш ният қилинса, қўшин тортилса дуруст бўлур, у пайтда йўллар ҳам очилур, ҳар ишни қилиш мумкин бўлур, деб ўйлайман».

Бу гап Искандар кўнглига маъқул тушиб, худди ташна одам сув кўрганда қувонганидек бўлди. Жуда хушҳоллик билан бу таклифни қабул айлади. Шу баҳона билан ҳинд элига кўп бахт-иқбол ёр бўлди.

– Қайси томонга бошласангиз, – деди Искандар, – бу қиш ўша ерга қўнайлик.

– Пойтахтимиз Деҳдидир, – деди рой, юкларни ўша ерга туширмоқ муносибдир.

– Қўшин шаҳар ичига сиғмас, – деди шоҳ, – уларни ўрмонга жойлаштирилса ҳам бўлур. Аммо сиққанда ҳам шаҳарда туриши унча маъқул эмас. Зеро, улардан халққа зиён-заҳмат етиши мумкин-дир. Бинобарин, биздан илгари биров бориб, шаҳар ташқарисида бирон жой кўрса дуруст бўлур эди. Йироқроқ бўлса ҳам зарари йўқдир, улар шаҳардан четроқда истиқомат қилсалар ҳам бўлади.

Рой яна илтимос қилиб, деди:

– Мамлакатларнинг фотиҳи бўлмиш шоҳ рухсат этсалар, бу ишларни саранжомига етказиш учун мен қўлингиз борсам, шоҳнинг қўнажак манзилларини ҳам аниқласам. Акс ҳолда, кўнглим тинчланмас, ҳар нафасда ташвишланурмен, хотирим жам бўлмағай.

Бу сўзлардан қаноатланган саодатли шоҳ ҳинд ройига тахт, тож ва шоҳлик камарини иноят қилди. Унга чопганда тупроқларнинг чангини тўзғитадиган, каркидек зўр, танаси филдек келадиган зеб-зийнатли, эгар-жабдуқли ёпинчиғига гавҳар каби қимматбаҳо тошлар қадалган бир от ҳам ҳадя қилди. Ройни отга миндириб Ҳиндистонга узатди ва ўзи ҳам орқама-орқа ўша томонга жўнади.

Ҳинд шоҳи ўз юртига етгач, ўз халқига мужда етказди. Душмандан омон қолганини билган катта-кичик, яхши-ёмон – ҳамма қувонди. Искандарнинг қилган карам ва яхшиликларини эшитиб, ҳамма беҳад шодланди ва дуолар қилди. Рой ўз элини хушдил қилиб бўлгандан сўнг, Искандарни жойлаштириш тадбирига бел боғлади. Юқорида Нигор деган қишлоқ ҳақида гапирилган эдики, бу ўрмонзор ов қилиш учун ниҳоятда қулай, кўпгина турли-туман қуш ва жониворлари бор эди. У ўрмон эмас, афсонавий Эрам боғининг тимсоли бў-

либ, ажойиблиги билан ақду тилни лол қилар даражада эди. Ўрмондан анбар атрининг ҳиди эсар, қора тупроғидан эса бўтакўз гулининг бўйи анқир эди. Сандал билан обнус дарахтлари худди мунчоқ билан каҳрабодек ёнма-ён турардилар. Сандал дарахти томонидан эсанг шамол киши димоғини сандал ҳидига фарқ қилар эди. Бу ҳидлар бутун тоғ ва ўрмонларни тутиб кетган, тупроқлар ҳам сандал иси билан қопланган эди. Дарахтларнинг шохига чирмашган сандалмисол илонлар кумушбадан гўзалнинг сочидан қолишмасди. Қалампирмунчоқ сунбул томонга эгилгани каби сунбул ҳам қалампирмунчоқ томон бош эгган. Ҳар бир дарахтнинг боши кўкка қараб чўзилиб кетган бўлиб, қуёш барглари орасида кўринмай қолган. Барглари қуёш нурини шунчалар тўсиб ташлаганки, қуёш тупроққа ўз шуъласини соялар орқали сочарди. Ўрмондаги чинорлар ўз панжаларини (шох-шаббаларини) хинага бўягандек, офтоб нурларига бўяб олганлар. У ердаги ҳиндий ёнғоқларнинг бўйи осмонга етганидан, гўё ёнғоқ ҳидидан фалакнинг боши айланадиган бўлиб қолган. Ҳамма ёқ ҳиндий ёнғоқзори билан қопланган бўлиб, шохларидан дорчиннинг ҳиди келар эди. Зайтун дарахтлари ҳам осмонга туташиб кетгани туфайли чархи фалакнинг зайтулари бундан хижолатда эдилар. Осмони фалаккача бўй чўзиб кетган ҳамма дарахтларнинг шохларига ток чирмашиб чиқиб кетган. Юлдузлар дунёсини кузатувчи мунажжимлар, у дарахтлардаги узум бошларини кўриб, осмонда Ҳулкар юлдузининг сон-саноғи йўқ экан, деб ўйлайдилар. Ўша дарахт шохларига чирмашиб кетган тоқлар осмондаги афсонавий Сидра дарахтига каманд ташлаб, унинг шохларини ўраб олгандай. У узум бошларини кўрган хомхаёл ўғри учун осмонга чиқиш ҳам унча қийинмасдек туюлар эди.

У дарахтларнинг сариқ барглари, куз пайтида, худди фалакнинг ҳар томонга сочиб қўйган минг-минглаб юлдузларини эслатарди.

Бу ўрмонзордаги ҳар турли қушлар осмонни сайр қилиб учганларида, қушга эмас, балки қий-ғир шаклидаги Уқоб юлдузига ўхшаб кетардилар. Гала-гала ажойиб тўтиларнинг дилкаш наволари ўрмоннинг ҳамма ёғидан эшитилиб турарди. Қай-си дарахтга уларнинг галалари қўнсалар, у кўм-кўк бўлар, кўм-кўк эмас, гўё уларга яшил тусли Хизр пайгамбар қўнгандек туюларди. Булар қўнган дарахт баргсиз чинорга, йўқ, чинорга эмас, кўк осмонга ўхшаб кўкариб қоларди. Кўк эса осмон ҳам эмас, гул ниҳолига, гул бўлганда ҳам қизил рангли гулга ўхшар эди. Қизил тўтиларнинг ранги гулнорни эслатарди-ю, аммо тумшуқлари олов шуъласи рангида эди. Уларнинг ҳамма ёқни босиб кетган қизил-яшил ранги шамлар шуъласидаги бир маҳобатни кўз ўнгингизга келтирар эди. Яна гала-гала гапирувчи майналар бор бўлиб, улар худди ҳиндулардек сўзга уста эдилар. Майналар учун худди ҳинду ўйинчилариникига ўхшатиб, олтинрангли кимсон билан зийнатланган қафас қилинган. У тўмтайган эмас, зарварақ тожга ўхшатиб безатилган қафас. Унга солиб қўйилган майналар, қаёқдан чиқишни билмай, тутқунликдан зорланиб сайрар ва гапирардилар. У ернинг турланиб юрувчи гўзал товуслари гўё малак тоифасидан бир намуна эди. Улар ҳар томонга жилва қилиб, мастларча ноз билан юрганларида май қувачаси каби мастона бўйин тоблар эдилар. Буларнинг бўйинлари тўқ кўк-ложувард тусли бўлиб, усти яна зарҳал билан қопланган. Қирғовул ва какликлари ўз юриши билан кишининг эс-ҳушини ўғирлар эди. Қирғовуллар сарв дарахтига томон юрганларида, сарвнинг ўзи ҳам гулдастага ўхшаб тилларанг қирғовулга

қараб эгилар эди. Товус эса Сидра дарахти устида Жаброил фариштаси ўтирганидек, дарахтнинг энг юқори шохида ўтирар эди.

Бу қишлоқнинг ерларини зумурраддек сабзалар қоплаган, яшил осмон эса унга гўё забаржад сепиб турарди.

Бу ўрмоннинг шимолида Синд дарёси бор, жанубида Ҳинд шаҳри қад кўтариб туради. Бу дарё ичида юзлаб кемалар фалак денгизидаги янги ойдек суръат билан сузиб юради.

Шарқий чегарасида бир қамишзор бўлиб, унинг тавсифини қилиш учун бир неча дoston камлик қилади. Бу қамишларнинг ичи бошдан-оёқ шакар билан, шакар эмас, лиммо-лим қанд билан тўла. У қамишзорнинг суви шундай ширинки, худди шарбатнинг ўзгинаси; сувнинг остида эса балчиқ ўрнига шакар қатламлари босилиб ётади. Фарбий чегараси баланд тоғ билан ўралган бу ўрмондаги тўрт фасл ҳам баҳорни эслатарди. У ерда қишин-ёзин райҳонлар гуркираб кўкариб ётардию, асалпаз боларилар у гулзорнинг боғбонлари эдилар. Бу ердаги асалариларнинг сон-санofi йўқ бўлиб, ҳаммаси шу тоғ ораларини асал билан тўлатиб ётардилар. У тоғнинг қайси тошига назар солманг, ундан бир булоқ сувидек асал оқиб чиқарди. Одамлар у тоғнинг қай томонидан ўтмасинлар, жилға-жилға бол оқиб ётганини кўрардилар.

Бу тоғда минг-минглаб кийик галалари гул ва асал ичида гижинглаб юрарди. Қамишзорида эса буғи ва маралларнинг оёқлари шакар шираларига ёпишиб, сайд ва тутқун бўлиб ётардилар.

Сув билан тўла тўқайларида кумушранг баликлар сонсиз бўлиб, фалак балиғи бўлмиш ой буларга нисбатан кўримсиз эди. Яна ўрмон атрофида овлаш учун ҳар турли ҳайвонлар беҳисоб эди. Энди қишлоқнинг одамлар истиқомат қиладиган

шаҳарчасига келганимизда, васфи тасвирга сифмасди. Унинг қай тарафига қараманг, гўзаллигидан кўзингиз қамашарди.

Бу ўрмоннинг чор атрофини қалам билан банд этдим. Ери бағоят текис, гул ва сабзалари бениҳоя кўп. Бахтиёр Ҳинд ройи йўл бошлаб, раҳнамолик қилиб, Искандарни шу ўрмонга туширди. Бутун кўшин ҳалиги тасвирланган сабзаворга қўнди, яна осмон каби баланд қароргоҳлар қурилди. Искандар ғоят хурсанд ҳолда у ернинг ҳар томонини эҳтиётлик ва ҳушёрлик билан айланиб, кўриб чиқди. У синчковлик ила ҳар тарафга кўз соларкан, у ернинг табиат бойлиги ва паст-баланд тузилишини кўриб, ҳайрон қолди. Рой унга анча қуллуқ ва ҳурмат изҳор қилдики, биз унинг шарҳини қисқагина баён айладик. Искандар бутун машғулотини йиғиштириб қўйиб, қиш бўйи шу ерда айш-фароғат билан дам олишга шайланди.

Эй соқий! У зарнигор қадаҳни, майнинг лаълин рангидан жилоланувчи гавҳарнигор қадаҳни келтир. Мен гўзал Нигор ўрмонида мақом тутдим, энди менга, албатта, зарнигор жом керак!

Эй муғанний! Мунгли бир оҳанг чал, унга ўзинг ҳам жўр бўлиб куйла. Зеро, Ҳиндистонда яна бир гўзал майсазор менинг бошимга қора кун солди.

Эй Навоий! Қаламинг яна не ишлар қилди? Ёзганларинг Ҳинд мулкича бўлиб кетди-ку. Ҳиндилар ўз мамлакатларида қанча савод кўрган бўлсалар, бу саводингни кўриш билан уларнинг ҳаммасини унутадиган бўлдилар-ку!

XLIV

Афв фазилати ҳақида. Дарёдил жувонмардлар айбдорлар гуноҳининг хас-хашакларини бахшиши (афв) насими билан йўқлиқ соҳилига сурадилар

ва уларнинг юзларида дарё мавжидек ажин қолмайди ва ҳайронлик қоронгиликларидаги овора-ларнинг йўлини карам шамъи билан ёритиб, у қоронги водий ҳалокатидан қутқарадилар ва бу қоронгиликдан ўзларига озор етмайди

Қайси шоҳ афв билан карамни ўзига одат қилиб олган бўлса, у бошқа шоҳларга нисбатан ҳурматлироқ бўлади. Жувонмардликни – саховатни ўзига ҳунар қилиб олган киши жаҳон аҳли ичида ягона ва тенгсиздир. Кимки ўз зулми билан халққа хавф солмаса, шуни энг сахий ва карамли одам деб бил. Афв-карамни ўзига касб қилиб олган одам золимлардан интиқом олмайди, демайман, йўқ. Лекин гуноҳкор ўз гуноҳи юзасидан тавба қилиб узр сўраса, унинг гуноҳини афв дарёсининг суви билан ювиб юборади. Агар гуноҳкор уятдан бошини қуйи солса, мард унинг бошини тиф билан баттар эгмайди. Агар бировнинг оёғи тойиб, гуноҳ лойига ботиб қолса, афвкор шахс унга қўлдош ва таянчлик бўлмоғи керак. Айбдор ўз нуқсонига иқрор бўлиб, кечирим сўраса, илтифот билан унга тадбир кўриш керак. Агар гуноҳкор ҳурматли кишиларни восита қилиб, ўз гуноҳининг кечирилишини сўраса ва ҳукмроннинг амр-фармонига ҳам бўйин эгса, афв этишнинг имконияти бўлса, унинг гуноҳини кечмоқ керак.

Эй, халқ устида шоҳ бўлиб турган банда! Агар огоҳ бўлсанг, мендан бир неча сўз эшит:

Сенинг ҳукмингга бўйсунингга мажбур бўлмиш ҳар хил халқ гуруҳлари борки, шоҳ бўлишингга қарамай, сен ҳам шу гуруҳлардансан. Зеро, яратилишда ҳамма одам бир жинсдандир. Уларнинг кўплари билим ва камолотда сендан мўътабар, қобилиятда ҳам сендан юксак турадилар. Худо сени уларга амиру уларни эса сенинг амр-фармонингга

бўйин эгувчи қилиб қўйди. Бордию, ўшалардан бирига сенинг мартабангни берган бўлса, амрига бўйин эгмай нима қила олар эдинг? Фарқ шу ердаки, Ҳақ таоло сенга бахт ато қилиши натижасида сен ҳамма халққа бошлиқ бўлиб қолдинг. Гуноҳнинг учун Тангридан омонлик тилаганингда, ўзингни уларнинг бири деб гумон қил. Ниманики ўзингга нисбатан нораво деб билсанг, уни халққа ҳам асло раво кўрма. Гуноҳкорни жазолаш ҳақида ҳукм чиқазмоқчи бўлганингда, Худо олдида ўз гуноҳларинг борлигини ҳам эслаб қўй. Ёмонга жазо бериш – гарчи қонун ва сиёсат юзасидан тўғри бўлса ҳам, аммо адолатли ҳукмдорнинг асл йўли – шафқат-мурувватдир. Бировни қатл этиш лозим бўлиб қолса, имконият борича унинг ўлимини кечиктиришга урин. Бир шахс ўлимга қанчалик сазовор бўлса ҳам, унинг ўлимини орқага суриш, бу ҳақда шошмаслик яхши. Одамларни шошиб-пишиб, дарҳол ўлдириб юбориладиган бўлса қамоқ, зиндон, кишан каби нарсалар беҳуда экан-да! Айбдор бутун зиндонда қолса, нима зиёни бор? Керак бўлса уни эртага ҳам ҳалок қилиш мумкин-ку. Бегуноҳ бир бечорани шошқалоқлик қилиб, бутун ўлдириб юборсанг-да, эртага унинг чин аҳволини билиб, «аттанг» деб қолсанг, сенинг ҳолингга вой! Ундан кейин ўзингни ўзинг ўлдирсанг не фойдаю, ўз қўлинг билан бошингни кессанг нима фойда? Жонингни эваз қилганингда ҳам даво топмайдиган бўлгач, бировни жароҳатлаб нима қиласан? Бир иморатни бузиб ташлаганингдан сўнг уни қайта тиклаб, ўзидек қиламан, деб овора бўлма, чунки унинг бутун ашёлари шикастлангандир. Ўйлаб қара, у зор, мазлум она ўз боласини тарбиялаб вояга етказишда қанча ранжу машаққат чекди! Боламнинг уйқуси бузилмасин, деб қайғуриб, кечалари ўз уйқусини ҳаром қилди. Фалак ўттиз-қирқ

йиллаб айлангунча, унга меҳрибонлик билан тарбият берди. У узоқ муддатдан сўнггина баркамол ҳаёт йўлига тушди, одам сонига кирди. Сен ўзингнинг зулмкорлик одатинг бўйича, андиша қилмай, унинг бошини кесишга ҳукм этасан. Аслида унинг бу офатга йўлиқиши, унга тўн ва кишан каби ёпишган тама натижасидир. Унга юз берган бу шумлик, сенга маҳкум бўлишни ният қилганидан эмас, йўқ, ўз нафсининг балосидан бўлди!

Эвоҳ! Бундай ишни қайси бахтсиз қилмасин, унга шу хилда қаттиқ жазо бериш равоми, ахир? Қўйларни бўғизлаш бўрининг табиий одати экан, у чўпон меҳнатининг андишасини қиладими? Йўқ! Йиртқич у кабутарни ҳалок қилар экан, унинг етим жўжалари очликдан ўлиб қолишининг ташвишини тортадими? Йўқ. Агар айбдор ҳақиқатан ўлимга сазовор бўлса, унинг яна икки кун зиндонда ётишининг не зарари бор? Ва агар бир киши шу хатони қилган экан, балога гирифтор бўлай, деб қилмаган-ку. Агар бир кимсанинг гуноҳи исбот бўлсаю, тавба қилиб узр сўраса, сен афв-карам айлаб, гуноҳини кечсанг, агар унинг вужудида одамгарчилик бўлса, то умрининг охиригача бундай ёмон ишни қилмайдиган бўлади-ку. Уни сен жон-дил билан ҳурматласанг, яъни ўлимдан сақлаб қолсанг, бу сенинг камоли афвкор эканлигининг намоёйиш этмайдими? Унинг тирик қолиб юришидан мақсади ҳам сенинг бу яхшилигинг эвазига умр бўйи яхшилик қайтариш бўлиб қолади-ку. Агар у юз жон топса ҳам фидо айлаб, сени рози қилади ва ҳақингни адо этади, албатта. Агар борди-ю, у яхшилигингга яхшилик қайтара олмаса, Тангридан ундан ҳам яхшироқ эваз қайтажагини унутма. Шунингдек, у сенинг яхшилигинг эвазини қайтариш тўғрисида ўйламаса, дунёда яхши от қолдиришнинг ўзи кифоя эмасми?

Искандар одамларга юқоридаги каби лутф-карамларни қилганда ўзидан кейин яхши от қолдиришни ҳам ўйлади. Кимдаки мана шундай карам жавҳари бўлса, ҳозирги замоннинг Искандари шудир. Кимки афв-карам бобида маҳорат кўрсатса, карам ҳам унга ўз фазилатини сочгусидир.

XLV

Олди-сотдисидан катта зиён кўрган ва жигаргўшасидан ажраб, фироқда юзларини жигар парчаларидан нақшлаган, белидаги ўлимлик нақдини бериб, жигаргўшасини ўлимдан халос этган савдогар ҳикояти

Адан мамлакатада бир тожир савдогар бор эди, у савдо ва тижоратда савдогарларнинг энг моҳири эди. Унинг бир яхши фарзанди бўлиб, дунёда унга монанд келадиган йигит йўқ эди. У савдогарнинг туяси юк ташишидан бўшамас, ҳар ўн кунда бу шаҳардан у шаҳарга қатнар эди. Тожир бир кечаси уйқуни тарк этиб, кўпгина савдо-сотиқни мўлжаллаб борар экан, ҳали бирон дашт ва дарёни босиб ўтмасданоқ, карвонга қароқчилар ҳужум қилиб қолди. Ўлим хавфидан ҳаммалари тўзғишиб, ҳар бири бир қир-тепаликларга қараб қочдилар. Шу қочганча, тўғри келган тарафга бош уриб, ҳар ким ҳар хил иқлимга бориб қолди.

Шу можарода ҳалиги савдогар ўз жонини қутқардию, аммо ўғлидан ажралиб қолди. Қора кун бошига тушган бу тожир жигаргўшасини тополмай, жигаридан фалакни ўртовчи оҳ тортар эди. Бу ғамдан жигари эзилиб ўз-ўзига:

«Энди менинг ишим овораю сарсонликдан бошқа нарса эмас, лойдан бўлган баданим батамом ишдан чиқиб, ҳолдан тойгунча ҳар тарафга қуюн

каби югураман. Борди-ю, шу югуришда муродим каъбасини топсам топдим, бўлмаса биёбонда саргашта бўлганимдан нима ғам?» – деди.

Унинг белига яширинча боғлаб қўйган минг олтин пули бор эди, у жамғарманинг белида турганини кўриб, жигаргўшасини ахтариб кетди. Кўзидан ёш ўрнига тинмай қонини оқизиб, севимли арзандасини ахтариб, ҳар ёнга чопар эди. Елиб-югуравериш унинг жигарини эзиб, ишдан чиқарганда бир ажойиб кишварга бориб етди. Қанча даштларни босиб ўтган, жигари хун бечора бу шаҳарни ҳам кезиб ахтариш учун қадамини тезлатди. Баногоҳ қараса, бир жойда анчагина одамлар тўдаланиб турибди, уларнинг қўлида эса бир жигари хун асир бор. Лекин бу асир жигарранг бўлиб, ўз қонига белангану яна тепасида ёвузлар қилични ярқиратиб, ўқталиб турибдилар. Қон ичида бутун вужуди жигарранг бўлиб кетган бу одамнинг ҳозирги фожиона аҳволга тушувига қон туҳмати сабаб бўлган эмиш. Бу қон қасосидан қутулиш учун унга минг тилла баҳо қўйибдилару, аммо бу маблағни бериб, уни олишга ҳеч кимнинг юраги дов бермас эмиш. Ҳолдан тойган савдогар бу савдони кўраркан, кўкрагига боғлаб қўйган нақдинасини олиб, минг олтинни бериб, у бечора мазлумни қутқариб олди. Кейин қараса, бу ўзининг азиз жигаргўшаси – фарзанди экан. Унинг кўз ёши тўкиши кечирарли ҳол эди, бироқ у кўзидан ёш ўрнига қон тўкар, ўғлининг вужудини босган қонни қон билан ювар эди. Кейин жигарининг яралари ҳам битиб, деди:

– Эй жигаримнинг пораси, аҳволингни баён айла!

– У кечаси ўзинг кўрган аҳвол юз бергач, – деди ўғли, – мен душман қўлига мубтало бўлиб қолдим. Аввал уларнинг барчаси мени ўлдиришга қарор қилдилар, кейин бошимни олиш қасдидан кечиб,

менга шарт қўйиб: «Биз сени ўлдирмайлик, энди сен биз билан дўстлашгин-да, нимаики қилсак, сирдошимиз бўлиб қол», – дедилар. Шундай инъом ваъда қилганларидан сўнг ўлим олдидан чор-ночор уларнинг шартига бўйсундим.

Бугун эса бу кишварга келиб, улар бутун халқ билан урушдилар. Шу можарода халқдан бир бечора шаҳид бўлдию, қароқчилар тарафидан мен халққа асир бўлиб қолдим. Бу аҳволни ҳокимга арз қилганларидан сўнг унинг фармони билан мени ҳалиги қароқчилар томонидан ўлдирилган кишинингворисларигахунҳақиучунтопширдилар. Умримнинг қуёши ботай деб турган пайтда сен келиб қолдинг, бу ёғида нима бўлгани ўзингга аён. Сен карам тугунларини саховатпеша қўлларинг билан ечиб, нақд пулларни бериб, менинг жоним нақдинасини сотиб олдинг.

Халойиқ бу сирри-асрордан воқиф бўлгач, мамлакат шоҳига ҳам бу ҳақда хабар бердилар. Карам саховат ҳикматларидан огоҳ бўлмиш шоҳ воқеани тушунгач, савдогарга кўп инъомлар бериб, уни аввалгидан ҳам бисёр давлатманд қилиб юборди. Минг олтинни саховат қилган савдогар қайтадан ўғиллик ҳам бўлди ва юз минг бахтга ҳам эришди.

Қаергаки карам ёмғири сочилар экан, ниҳоят, у ерда мана шундай гуллар очилғусидир.

XLVI

Искандарнинг Арастудан ҳар бир ишга яхши-ёмонлигига қараб бир мукофот ва жазо бордур, ҳикмати недур, деб сўрагани

Яна файласуф табиатли шоҳ сўрадики:

– Эй ҳар бир ҳикматнинг мазмунини олдиндан билгучи устоз! Ҳар ишда бир хосият бўлишининг

ҳикмати нимада? Шуни менга изоҳлаб берсангиз! Масалан, бир кимса бирон ёмон иш қилган бўлса, унинг ўзи ҳам албатта бир ёмонликка дучор бўлади. Аксинча, биров ўзига яхшиликни одат қилиб олган бўлса, унинг мукофоти бахтлар хазинасидир. Нима учун шундай бўлиши ҳақида бир масала айтинг, бунинг сири нимаданлигидан мени хабардор қилинг.

Гўзал маъноларнинг хазинаси бўлмиш доно шундай жавоб берди:

– Эй яхшилик маъноларидан парвариш топган зот! Тангри бу дунёда, бу дунёдагина эмас, азалдан оламу коинотда ниманики яратган бўлса, унга бир махфий хосият ато қилдиким, бу хосиятларнинг ўзига хос ҳолати ва сифати бор. Билимсиз ва жоҳил одамлар бир ишга киришсалар, у ишдан кўнгилдагидек манфаат чиқмаса, бировлардан кўрадилар ва хафа бўладилар. Ваҳоланки, унинг асл сабабчиси бирон кимса эмас. Агар кишига ғойибдан пинҳоний наф бўлмаса, бировдан бировга фойда етиши мумкин эмас. Ёш болаю девоналардан бу борада гина қилмаймиз, зеро, иккисидан ақл бегонадир. Бироқ ҳар бир киши ақл эгаси бўлса, унинг ақли ўйламасдан бирор иш қилишга йўл қўймайди. Борди-ю, махлуқларда бундай ҳолат бўлса, Ҳолиқ уни шундай ақлсиз қилиб яратгани ажабланарли эмас. Ёруғ ўту қора тутун бўлмасин, уларнинг ҳеч бири бекорга яратилган эмас. Мавжудотда нимаики бўлса, уларнинг ҳаммаси бир-бири билан боғлиқдир. Бу ҳақда бир нарсa дейишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, зеро, бир узук ип ҳам бекорчи эмас, унинг ҳам ўзига яраша ўрни бор. Шунингдек, ҳеч кимса йўқки, унинг ўзига хос феъли ва сифати замирида бир хосиятию вужудида бир ҳолати ва кайфияти бўлмаса. Лекин кишиларнинг феъл-атвори яратилганда, унинг ичига

табий аҳволининг уруғи ҳам яширинган. Ахир, деҳқон ўз ерига ниманинг уруғини экса, ҳосил пишганда ўшанигина ўриб-йиғиб олади-ку. Биров тупроққа буғдой сочган бўлса, у ҳеч қачон арпа йиғиб олмайди. Агар ейиш учун арпа эккан бўлса-чи, у буғдой хирмон қилиш имкониятига эга бўлмайди. Биров итқовун экса, ундан аччиқ ҳосил олади ва агар шакарқамиш экса-чи, қанд йиғади. Шу каби феъл-атворнинг ҳам шарофатли ва ярамас уруғи бор. Хоҳ шарофатли ва хоҳ ярамас бўлсин, ҳаммаси табиатнинг юқоридаги қонунига кўради. Ҳар ким яхши қилиқли бўлса, бу яхши қилиғидан ўзига ҳам яхшилик қайтади. Агар биров ёмонликдан завқ оладиган бўлса, ўзи ҳам қилмишига яраша ёмонлик кўради. Ҳар бир ишнинг натижаси шу – яхшиликка яхшилигу зулмга зулм қайтади. Ақли салим ва тани-жони соғ одам ҳаётга тафаккур ва мулоҳаза билан боқса, ҳақиқий тўғри йўл шу эканини билади. Агар тутилган иш қонунга хилофу тескари бўлса-чи, адолат тариқи бузилади.

Эшитгувчи бу маъноларга тан бергани ва қойил қолгани каби маърузачи ҳам шу билан кифояланди.

XLVII

Қуёш тун зулматидан чиқиб, кун зиёси қиёмга кўтарилганидек, Искандарнинг Ҳинд ерларидан чиқиб, Чин кишварига киргани ва Чин хоқони унинг қуёшдек ҳарорат билан жаҳонгирлик тиги тортиб келаётганини эшитиб, заррадек беҳисоб қўшин тўплагани ҳолда, у билан мурося қилиш учун элчи юбориб, номувофиқ жавоб топгани ва Хитой лашкарлари Искандар қўшини шукуҳидан тўзондек тўзғиб, беқарор бўлгани ва хоқоннинг ўзи бу борада тадбир кўргани

Чуқур маъноли гапларни ҳикоя қилгувчи ва бу каби нукталарни билиш учун кўп машаққатлар чеккан доно бундай деди:

Шундай қилиб, Искандар қишни шу ажойиб ерда ором олиш билан ўтказишга қарор қилди. Ўзи Ҳинд мамлакатининг зеб-ороси эдию, бунинг устига Ҳинд ройи (шоҳи) ҳам унинг мажлисларини безарди. Гоҳо ҳаммомга тушиш учун шаҳарга, май ичиб маишат қилиш учун баъзи бир кошоналарга ҳам борарди. Ройнинг қасрида бўладиган зиёфат ва айш-ишратларда иштирок этарди; хурсандлик билан май ичиб, мусиқа тингларди. Гоҳо ўрмон ичра ов билан машғул бўлар ва гоҳо ов вақтида ҳам кўнгли май тусаб қолар эди. Гоҳ қоплон отиб, гоҳи шер ўлдиар ва гоҳо фил, каркидон каби баҳайбат махлуқларни ҳам дадиллик билан шикор этар эди. Гоҳо дарё ичида базм ташкил қилар ва гоҳо кемаларга тушиб, денгизларда сайр этар эди. Гоҳ қармоқ билан кумушранг балиқлар тутар ва гоҳи кумуш жомлар тўла майларни сипқарарди. Гоҳо худди ботир шер каби қамишзорга кириб, у ерда ўз манзилидай кезар ва тўқайларда бўлмиш ёввойи ҳўкизларни овлар, қўлонларни олдига солиб қувар ва найистоннинг най шакарларидан то-тинар эди. Гоҳо қуёш ўз буржигга қараб юксалганидек, асал тоғига томон кўтарилар ва тоғ устида май нўш қилиб, хушҳол бўлгани каби боллардан ҳам тановул айлаб, таъбини чоғ қилар ва кўнгли тинчланар эди. Гоҳ шаҳаншоҳлар таомили бўйича, катта чодирлар ичида базм қуриб, ҳазин куйларни тинглар; гоҳо осмон гумбазидек баланд, шавкатли қароргоҳининг коинот қадар кенг пардалари орасида ўтириб май ичарди. Гоҳи донишманд кишилар билан ўтириб, ҳамма фанга оид китоблардан келтириб, диққатини ўзига тортган қандай ноаниқ – баҳсли масалалар бўлса, ечиб олар эди.

То баҳоргача Искандарнинг кеча-кундузи мана шу каби машғулотлар билан ўтди. Қуёш шамининг ҳарорати ошиб, шараф буржига кўтарилиб, бу шамдан еру осмон равшан тортгач, порлоқ хуршид каби шоҳ худди Жамшиддек яна жаҳондаги мамлакатларни фатҳ этишга киришди. Сафарга отланиш учун мажлис чақириб, Хитой ва унинг марказига юриш қилиш учун жазм-қарор айлади. Аскар денгизи орасига яна жўшқинлик тушиб, уларнинг шовқин-суронидан осмоннинг қулоғи батангга келди. Яна ҳарб ноғораларини филларга ортиб, бу кишвардан кўчиш машқи чалинди. Ҳинд ерларини бошдан-оёқ олган бу фотиҳ энди Хитой ўлкаларига туғ тикиш учун юриш қилди. Шундай қилиб, Искандар Чин диёрини эгаллаш ниятида, Ҳиндистондан қўшинларини олиб чиқиб кетди. Олий имтиёзли шоҳ учун йўл устида бўлмиш ҳар шаҳарнинг оралиғи хоҳ элик йиғоч ва хоҳ юз йиғоч бўлишига қарамай, қўшин юборишга эҳтиёж бўлмади. Зеро, у томонга бирон хат юборилса бас эди, у ердаги шоҳларнинг ўзлари хат олиб борувчи кимса билан бирга бу томонга келишаверди. Улар совғаю тортиқлар билан келиб, Искандарни зиёрат қилар, у ўтирган жойнинг тупроғини ўпар эди. Олиймақом шоҳ уларга иноят ва марҳаматлар айлаб, яна ўз йўлида бетўхтов давом этар эди.

Шоҳ кўп йўл юриб, ҳамма жойларни томоша қилиб, ниҳоят Чин мамлакатининг ҳадди-чегарасига бориб етди. Чин хоқони бу омонсиз селнинг Ҳиндистондан чиқиб, Хитойга оқиб келаётганини билган бўлиб, сон-саноксиз лашкар тўплаган, ҳаддан зиёда қурол-яроғ тайёрлаган эди. Аммо шунга қарамай, хоқон Искандарга аввал душманлик кўрсатмоқчи ва ёки даъво-жанжал қилмоқчи эмас эди. Балки элчи юбориб сулҳ қилиш, келишиш йўлини тутиш ҳақида сўз юритмоқчи эди. Агар хасм

бундай сўзга ҳўп деб бўйин эгса, дўстона муомала қилиб, уни қайтариб юбормоқчи эди. Агарда иш келишиш йўли билан битмайдиган бўлса ёки темир қизғин узрлар сўраш билан юшмасаса, ўзини кучсизлардек забун ва таслим этмай, қўшин тортиб, жанг қилишга қарор айлади.

Хоқоннинг фикри шу тадбирларни кўришга тўхтагач, дастлаб душманни бир синаб кўрмоқчи бўлиб, бир ақлли одамни Искандарга элчи қилиб юбордики, бу одам элчилик бобида жуда маҳоратли эди. Унга кўп махфий сўзлар айтиб, худди денгизга хас-хашак ташлагандек, элчини Искандар ҳузурига жўнатди. Элчи шоҳнинг қароргоҳига етгач, унинг жоҳи – салтанатига назар солди ва аскарларини кўздан кечираркан, юз йил ақл ишлатганда ҳам сон-саногини чамалаш қийинлигини тасаввур этди. Шоҳнинг ўрдаси шу даражада юксак дабдабали эдики, унинг қаршисида фалак бир камтарона қурилган чодирга ўхшар эди. Ўрданинг ичи шу қадар кенги, кўрган одам эс-ҳушини йўқотиб қўйгудек бўлади. Водийларни босиб келган элчи бу жойни кўриб, ҳуши оғиб, худди гард сингари беихтиёр ўзини ўрдага урди. Бу даргоҳнинг хизматчилари элчининг муддаосини фаҳм этиб, унинг келганини шоҳга арз қилдилар. Искандарнинг фармони билан элчини унинг ҳузурига олиб кирдилар, гўё оддий чўпни дарё ёнига элтдилар. Ақлли ва тажрибакор элчи тездан тупроққа юз қўйиб, таъзим бажо келтирди. У тахт олдида ўтириб, нафасини ростлагунча, кўнглидаги изтиробни таскин топиб, ўз сўзини айтиб, эшитганини англай олиш даражасига келгунча, шоҳ ўзини бошқа нарсага чалғитиб турди. Узоқ сукутдан сўнг мамлакатлар соҳиби бўлмиш шоҳ:

– Энди сўзларингни изҳор эт, – деди.

Бечора элчи шоҳ ҳақиқа кўп дуолар қилгач, Чин хоқонининг гапларини баён айлади:

«Эй юлдузлар султони бўлмиш қуёш сингари машхур шоҳ! Дарё шукуҳли Хитой хоқони арз этдики, бу кишвар томонга кўк чархининг қуёши янглиғ сайр қилиб келдинг, дунёкезар отинг билан бу юртга кирдинг, ўз зиёинг билан бу ўлкани ёритдинг. Бу маънига не боис сабаб бўлдию, қандай фикр сени бу томонларга йўллади экан? Агар «дўстлик билан» десанг, дўстлик бундай бўлмайди; ҳеч ким бундай ҳаракатни дўстлик тараддуди демайди. Сендек улуғ шоҳнинг лашкар тортиб, бизнинг мулкимизни жилвагоҳ қилишдан муродинг недур? Агар душманлик нияти билан ҳужум қилиб келган бўлсанг, не душманлик кўрдингки, бизга ёв бўлдинг? Бошлаб, устимизга оғир даъволар билан элчи юбординг. Биз сенга ҳурмат билан узр айтиб, уни омон-эсон узатдик. Ўша хатингда: «Хоқон хирож олиб келсин. Доро кетди, унинг шаҳаншоҳлик тож-тахти менга қолди, деган эдинг. Агар дунё шоҳи Доро ўлган бўлса, энди дунёнинг ҳузур-ҳаловатидан сен баҳраманд бўл. Лекин мен билан Доро орасидаги ҳамма муносабатлар мурсою мадора йўли билан бўлган эди. У мен билан урушиб, голиб келмаган; ёки унча хирож берасан, мунча тўлов тўлайсан, деб талаб қўймаган эди. Агар сен ҳам подшоҳлар ўртасида бўладиган шу каби таомилларга амал қилгудек бўлсанг, иккимиз дўстлик-иттифоқлик алоқасини боғлаб, қаттиқ-қурум гапларни орадан кўтариб ташлайлик. Агар бундай мурсою аҳлчиликка розилик бермасанг, қазо пешонамга нимани ёзган бўлса, шуни кўравераман. Менинг элчи келгандаги сўзим шундан иборат бўлган эди, ҳозир ҳам шудир. Ўзинг айт-чи, шу гап ёмонми? Мен айни гапимдан асло қайтмайман, ўзгача жавоб ҳам кутма. Агар ҳозир сулҳ қилиб, қайтиб кетадиган бўлсанг, менинг гапим ҳам сулҳдан бошқача бўлмайди. Ва агар душманлардек ғулув қиладиган, гуфт-гўйинг фақат адоват устида

бўладиган бўлса, менинг ҳам бу ишда сендан камчилигим йўқ, жанг майдоним ҳам саранжомдир. Лашкарим сон-саноқсиз даражада кўп, қурола-рим ҳамишагидан бисёрроқ.

*Иёлу ватан узра то жони бор,
Киши ҳарб этар то имкони бор.*

Лекин икки шоҳ уруш эълон қилганда, зафар қайси тарафга ёр бўлиши ҳеч кимга аён эмас; кимнинг ғалаба қозониши номаълум, зеро, буни ҳеч кимнинг пешонасига ёзиб қўйилмаган. Эҳтиёткорлик нуқтаи назари билан қараганда, киши урушдан қанча йироқ бўлса, шунча яхшироқдир».

Нотиқ элчи ўз фикрини бошдан-оёқ шарҳлаб бўлгач, жавоб кутиб, кўзини ерга тикиб ўтирди. Шоҳ табассум билан бу гап-сўзларни тинглаб бўлгач, гавҳар сингари қимматли калималар билан шундай деди:

«Эҳтимол, шоҳликдаги мартабаю шон-шавкатда, жаҳондорлик расм-русумларида Чин хоқони мен билан Дорони бир мақомда, деб ўйлар. Бу шубҳасиз хато. Агар унга-мунга ақли етадиган одам бўлса биладики, аввало, шоҳлик даражаси мамлакатнинг салмоғи билан ўлчанади. Модомики, шоҳнинг эътибори ер мулкининг тутган ўрни билан бўлар экан, менинг кишварим Дороникидан икки баробар каттадир. Борди-ю, шоҳнинг шижоати эътиборга олинадиган бўлса, хоқоннинг Доро аҳволидан хабари бўлса керак. Доро билан урушга бошлаганимда, менинг кучим унинг ўндан бирича ҳам келмас эди. Шу куч билан уни шундай тангу тор қилиб ташлаган эдимки, ҳеч ким уни бундай оғир аҳволда кўрмаган эди. Ҳеч шубҳасиз мен ғолиб бўлишим керак эди, охирида ҳам Ҳақ менга зафар ато қилди. Менинг шу айтганларимга тан берадиган бўлса, хоқон бундай ножўя гап-сўз-

ларни унутсин. Яхшиси, менинг буйруғимга бўйсунсин; ўз кучсизлигини тан олиб, узр айтсин, вассалом. Юқори мартабали кишиларни шарафлашнинг қанчалик даражаси бўлса, имконият борича мен шуларнинг ҳаммасини бажо қилайин. Агар бу гапларга эътибор ва аҳамият бермаса, унга уруш қанақа бўлишини кўрсатиб қўйишга мажбур бўлурман. Нимаики деган бўлсам, ҳаммаси чин ва қатъий. Мен фақат рост ва бор гапни айтаман! Сўзим тамом. Энди равона бўлиб, хоқонни менинг бу гапларимдан хабардор эт. Кетингдан мен ҳам йўлга тушиб, секин-аста боравераман. Мен етмасимдан илгарироқ маъқул ва савобли жавоб келтирсанг, бизнинг жавобимиз ҳам фойдали бўлади. Агар хоқон буйруқдан бўйин тоблайдиган бўлса, фалак қандай ўйин ўйнаяжагини кўрурмиз».

Элчи шу хилдаги гапларни эшитгач, ўрнидан туриб, паришон аҳволда йўлга тушди. Жонидаги дардига даво тополмай, ўз хонининг даргоҳига қараб йўл олди. Хоқон қандай сўзларни айтиб юборган бўлса, Искандар ҳам ўз жавобларини етказишни унга буюрган эди. Элчи бориб, Искандар билан бўлган мажлисда қандай можаролар ўтган бўлса, ҳаммасини бошдан-оёқ хоқонга арз айлади.

Хоқон у шижоатли шернинг ўзи ўйлагандан ҳам ботир эканини фаҳмлади. Яна, бошқатдан гаплашиш учун ўзга одам юборай деса, фойдасиз; у бундан яхшироқ жавоб келтиришига кўзи етмайди ҳам. Бинобарин, уруш қилишга қатъий ва мардона бел боғлаб, Искандарнинг келишини кутиб ўтирди. Бутун Хитой юртларининг ҳаммасидан, яъни етти мамлакат, йўқ, етти эмас, етмиш ота-бобосининг юртидан лашкар тўплаган, аскарлари сон жиҳатдан осмон юлдузидан ҳам, саҳро қумидан ҳам кўп эди. Улардан тўққиз юз минги ёй билан ўқ отадиган мерганлар, мергангина эмас, жонга

ўқ отувчилар эдилар. Улар чақмоқдек тез бўлиб, ўқ узганда душманни ўқ ёмғирига фарқ қилиб ташлар эдилар. Улар устидаги ўқ ўтмас темир кийимлар бошдан-оёқ зарҳал; от ёпуқлари эса зарбафтвер билан безатилган эди. Ўқбозлар ва қиличбозларнинг барчасининг танаси зирҳди жавшан (совут) билан қопланган. Отлиқ аскарларнинг ҳар бири азамат-барваста, барвастагина эмас, тўлган ойдек миқти ва кучга тўлган йигитлар эдилар. Чин хоқони шу каби қўшин билан, қўшин эмас, рўйи заминни ғавғага бостирувчи шижоатли жангчилар билан, Чин шаҳридан душман қаршисига чиқиб, хитойларга хос қаҳр-ғазаб билан пешонасини тирштириб ўтирди. Душмандан ваҳима қилмай, бўшашмай, қўшинларини бир дуруст жойга тушириб, саранжомлади. Қўшин атрофига шундай хандақлар қаздирдики, уни кўрганда кишининг ҳуши учар эди. Ҳушёрлик ва эҳтиёткорлик билан уруш тайёргарлигини кўра бошлади. Қазиладиган хандақ айланасининг узунлиги ўн беш ёғочга мўлжалланган эди. Лекин бу мўлжални қисқартириб, хандақнинг ичкарисини мустаҳкам кўрғонга айлантириш тадбирини кўрди. Хандақ айланаси тўп аробаси билан шундай мустаҳкам кўрғон қилиб ўраб олинган эдики, фалак кўрғони ҳам бунчалик маҳкам эмас эди. Аробалар эл атрофига ёндошган бўлиб, икки қатор, айрим ўринларда эса бундан ҳам ортиқ эди. Бу аробалар устига қалқонлар ўрнатилган, қалқон кейинида эса чамбарчас халқ турар эди. Қалқоннинг ҳамма ёғига қармоқ каби чангаклар ўраб, қоқиб, боғлаб ташланган. Бунинг орқасида эса ҳамма турдаги асбоб билан қуролланган жангчилар душманни ёқалаш учун пистирмага яширинган эдилар. Яна хандақнинг олди томонига узун сихлар қадалган бўлиб, бунинг зичлиги худди ҳиндуларнинг қалин найшакарзорига

ўхшарди. Қўрғон шу хилда мустаҳкам ва шикаст етмайдиган қилиб тайёрландики, унинг ичига кириш учун ажал ҳам йўл топмағудек бўлди. Хитой лашкарларининг бошлиғи ўз атрофини шундай маҳкамлаб ўрабгина қолмай, бутун лашкар атрофини ҳам шу каби қўрғонга айлантирди.

Иккинчи томондан жанговар Искандар бутун қўшини билан Чинга қараб келар эди. Хоқон ўзининг атрофини беркитиб бўлгунча, мамлакатни босиб олиш мақсадида, у ҳам етиб келди. Хоқон томонидагиларнинг қораси кўриниши билан, Искандар ўша ерда тўхтаб, аскарларини сафга тузди. Унинг лашкарлари таърифдан ташқари бўлиб, буларнинг сонини қанча десангиз, бундан ҳам кўп эди. Жанговар шоҳ лашкарларини сафга тузиб бўлгач, уруш бошлаш суронини солиб, бутун қўшинини огоҳлантирди. Сурон эмас, юз минг йиртқич шер кўк тоқига валвалаю ғулғула солиб юргандек бўлди. Искандарнинг бу каби тезлик билан етиб келиб, ўз сурони билан ҳамма ёққа ғавғо солиши душман кўнглида ваҳима уйғотди ва Хитой томон Искандарни ниҳоятда қўрқинчли ёв деб изтиробга тушди. Лекин кеч кириб қолгани туфайли иккала томон қўшини ҳам зарурат юзасидан, тинчгина ором олди. Чунки фалак ўз хоқони бўлмиш қуёшни ғарб қўрғонига киришиб, яширган эди. Кун ботгач, худди лашкарларни қўриқловчи посбонлар сингари, юлдузлар кўкда ўзларини кўрсата бошладилар. Икки томондан эҳтиёт юзасидан, қўшинни қўриқлаш учун тун посбонлари чиқдилар. Кеча қоровуллари ҳам кетма-кет равона бўлиб, энг хира ҳулкар юлдузларидек, кўз илғамас ҳаракат қила бошладилар.

Искандар ўйлаб шундай тўхтамга келдики, тонг отиши билан ўзининг юлдуз каби беҳисоб аскарларига хитоб қилиб, жангга кириши лозим бўлган кишиларнинг барчасини ўз ўрни ва тартиби

билан сафга тузиб бўлгач, худди наҳанг бошлиғи денгизни ёриб, тўлқинлантириб юборгани каби, душман устига тўсатдан тезлик билан бостириб кириб, урушни бошлаб, ҳамма ёққа ғавро солиб, қиёмат-қоим қўпоришга қарор қилди. Искандарнинг бу ниятини фаҳм этган донишманд аҳллари ундан ҳозирча урушни бошлаб юбормасликни илтимос қилиб, бундай дедилар:

«Эрта-индингача уруш бошламай, ишнинг охирини кутиб турмоқ лозим. Чунки сайёрлар ҳам ва бир жойда собит турғучи турғун юлдузлар ҳам ҳозирча нахслик, яъни хосиятсизлик аломатини кўрсатмоқдалар. Бошқача қилиб айтганда, у юлдузларнинг ҳозирги вазияти бизга нисбатан манфаатсизликни акс эттирмоқда. Бинобарин, икки кунгина шоҳимиз уруш бошламай, сабр қилиб турсалар, шу орада кўк осмонда кутилмаган бир яхшилик нишонаси рўй бериб қолиши табиий. У пайтда ишимиз кўп ажойиб, шоҳнинг иқболлари янада шон-шараф топғусидир. Борди-ю, агар бу айтганларимиз юз бермай қолса, учинчи куни уруш бошласалар, у вақтда душманга шикаст бериб, унинг шавкатини ер билан яксон қилгайлар, деган умиддамиз!»

Олимларнинг бу сўзларидан шоҳнинг таскин топиши натижасида душманлик олови ҳавони тутмади.

Иккинчи томонда, буюк хоқон ўз одамларида ҳаддан ташқари безовталиқ сезмоқда эди. Хитой аскарлари ва Чин кишилари душман томондаги бениҳоя шукуҳ-салобатни кўриб, ҳаммасининг орасида ғала-ғовуру, ҳаммасини ваҳима боса бошлади. Хоқон ўз кишиларининг кўнглини қанча кўтаргани билан ваҳима пасаймас, безовталиқ таскин топмас эди. Аҳвол шу даражага бориб етдики, қўшиндагилар ҳеч бир ишга рағбат қилмай, тўда-тўда бўлиб, тубандагича ҳар хил мишмишларни тарқата бошладилар:

«Бу қоплон юракли, шер салобатли, машҳур, қудратли ҳоким жаҳонгирликни ҳавас қилиб, ҳар бир орзусига эришиб келмоқда. Бу кунгача қаёққа қараб, қандай мақсад билан юрган бўлса, ҳаммасини қўлга киритган. Қайси мамлакатга қўшин тортган бўлса, ҳеч қандай ғавғосиз у ерни фатҳ этиб олган. Қайси шоҳнинг бўйнига каманд ташлаган бўлса, унинг бўйнини ўз сиртмоғига илентирган. У кун бунга қарши урушган Доро чуқур, кенг денгиз бўлиб, унинг қаршисида бу бир қатра эди. Ўшанга қарши урушиб, тадбир билан у шоҳнинг иқболига шикаст етказди. Бизда Дороникича қудрат ва қўшин йўқ бўлгани ҳолда унинг бизга нисбатан ўн баробар шаън-шавкати бор. Яна устига-устак, у соҳибқирон – жаҳонгир, ёш ва паҳлавон йигитдир. Бундай одам билан уруш қиламан, дейиш ҳеч жиҳатдан тўғри ҳисобланмайди. У билан жанг қиламан деб ким лоф урса, ақл уни беҳуда уриниш ва бемаънигарчилик деб айтади. Хоқон улугларни восита қилиб бўлса ҳам унга итоат қилмоғи керак. Ахир у ҳаддан ташқари кучлию биз заифмиз, унга ҳеч жиҳатдан тенг ҳариф эмасмиз. У билан урушаман, деб даъво қилган одам унинг тифидан омон қолиши мумкин эмас. Ўзини ақлли деб билган одам учун ўзига ўзи қасд қилишнинг қандай маъноси бор? Бундай одам ўз жонигагина эмас, халқ жонига ҳам, жонигагина эмас, номуси ва хонумонига ҳам қасд қилган бўлади. Хирож тўлаб туришни қабул қилиб, унга мутеъ бўлса, у бунга тож ва тахтни ҳам қайтариб беради. Бахтиқаро Маллу унга нималар қилмаган эди, шунга қарамай, унинг ўғли Фируз бунга ишончли киши бўлиб қолди. Ҳинд ройи ўз ожизлигини эътироф қилгани туфайли бугун Ҳиндистонга яна ўзи шоҳ бўлиб қолди. Агар хоқоннинг ўзи унинг олдига борса, мамлакат тожини ўз бошига кийдириб юбориши

турган гап. Унинг хизматига тайёр эканини айтса, ҳамма мамлакатни ўз қўлига олади. Мана шундан ўзга йўл тутса, кейинги пайтда пушаймон бўлишнинг фойдаси йўқ».

Халқ тўп-тўп бўлиб, бир-бирлари билан мана шу каби гапларни гаплашар эдилар. Хоқоннинг яқин маҳрамларидан ва унга ўз ихлоси ва муҳаббати билан танилган кишилардан бири бегона кишилардан, бегонагина эмас, умуман, ҳаммадан холи бўлган бир хилватгоҳга шоҳни таклиф этиб, зор-зор йиғлаб, унга: «Элнинг юрагига қаттиқ ваҳима – безовталик тушиб қолди!» – деди. Халқдан нимаики эшитган бўлса, ҳаммасини бошдан-оёқ айтиб берди, ҳеч нарсани қўшмай ва камайтирмай баён қилди. Сўзини тугатаркан: «Эй шаҳриёр, сенга доимо бахт ёр бўлсин. Мен фақат ўзим кўрган-билганларимнигина айтдим, зотан, буларни айтишда узрли – маъзур эдим. Ишонсанг бу аҳволнинг бир чорасини қил, ишонмасанг яна ўзинг суриштириб бил», – деди.

Чин хоқони бир оз ўйлаб қолди, кейин бундай таҳқиқ айлаб, суриштириб қараса, ҳикоя қилган одамнинг сўзлари бошдан-охир рости унга чин гапирмоқ одат эканини эслади. Ўзининг бу аҳволига кўп чора ахтарса ҳам, лекин ҳеч бир чора-тадбир маъқул тушмади. Ўйлаб-ўйлаб, халқнинг ҳам шундай гапларни айтишга ҳақи борлигини, улар ҳам таъна ва танбеҳга сазовор эмаслигини ҳис этди. Рум шоҳи Хитой чиний қадаҳи билан Рум мармартошини уриштирадиган бўлса, ҳар қандай ақл эгаси ҳам қайси бирининг синишини яхши билади. Агар чинликлар бу урушни очадиган бўлса, ўз оёғига ўзи тош уражаги турган гап. Бу масалада хоқонни қайғу босиб, тонг отгунча ухлай олмади. Саҳарга етганда, ғайб қизининг ниқоби очилиб, бир яхши савобли фикр хаёлига келиб қолди. Ногаҳон хоқоннинг ақли кўнглига шундай бир фикр

солдики, бундай фикрни ҳар қандай ақл эгаси ўйлаб тополмайди. Шундан сўнг хоқон ҳалиги ўз ихлосини кўрсатмиш хос маҳрамини ҳузурига чақириб, бундай деди:

– Ўрда атрофида ва менинг чодирим ёнида бўлган одамларни узоқлаштир, бу яқинда бирон кимса қолмасин. Ўзинг эшик олдидан ҳеч қаёнга кетма. «Бугун шоҳ ҳеч кимни қабул қилмайди! – деб жар сол. Эрта оқшомгача шу эшик олдида мени кут, лекин менинг тўғримда ҳеч ташвишланма. Агар эртага кечқурун шу пайтгача етиб келсам, барча мақсадимиз муяссар ва тинчлигимиз таъминланган бўлади. Агар келмай қолсам-чи, ўз тадбирингни кўр, ҳаёлингга нимаики келса, шуни қил. Лекин бир кечаю бир кундуз бу сирнинг очилмаслиги учун зинҳор-базинҳор эҳтиёт бўл. Ҳамда мендан бу ишнинг қандайлиги, бу андишага сабаб нима эканини сўрама! – деди.

Эшитувчи хоқоннинг айтганларини қабул айлади. Хоқон фикрга толгани ҳолда ўз хонасига кирди ва шоҳона либосларини ечиб, эгнига элчиларга хос кийимлар кийиб олди. Кейин ҳалиги маҳрамига: «Саропарда – чодир олдига бир от олиб кел! – деб буюрди. Маҳрам тездан бир отни келтириб, саропарда ёнида тўхтатди. Чин хоқони отга сувори бўлди. Бу сирдан ҳеч кимнинг воқиф бўлмаслигини маҳрамга яна бир бор таъкидлаганидан сўнг жўнаб кетди.

XLVIII

Саёҳатчи ой тезюарар қуёш билан тенглашмоқчи бўлганидек, хоқон Искандар ҳузурига элчи сифатида боргани ва унинг лутф-марҳаматидан ойдек нур ва сафога тўлгани

Хоқон қоронғида қўшин орасидан ўтиб, қалъа дарбандига – дарвозасига етиб олди. Четга чиқиш учун босилган муҳрли ҳужжатни дарбанд посбонларига кўрсатиб: «Умум фойдаси учун бўладиган бир иш юзасидан мени ташқари чиқаринглар!» – деди. Улар мақбул ишончли муҳрни кўриб, ҳеч қандай зиён-заҳматсиз, уни қалъадан чиқариб юбордилар. Жаҳонгашта хоқон тезлик билан Искандарнинг қўшинлари жойлашган майдонга йўл олди. У бораркан, кўнглида юз минг хаёлот ва хавф-хатар тугён қилиб, юрагини азоблар эди. Ниҳоят, тонг отиб, искандарсифат қуёш ўз юзини очиб, дунёга Искандардек нур сепа бошлади. Юлдузларнинг Чин қўшинидек ранги ўчиб, тақдир – қазо осмоннинг кўк яйловини тиниқ қилиб қўйди. Бахтиёр элчи Искандар қўшинига етиб боргач, унинг остонасида отдан тушди. Шу онда мулозимлар шоҳга тубандагича арз қилдилар:

«Муборак чеҳрали бир элчи келди. У ниҳоятда ба-савлат ва ҳушёр одам бўлиб, инсон суратига кирган фариштага ўхшайди», дедилар. Искандар айтдики:

– Унга ҳурмат кўрсатиб, тахтим ёнига келтириб ўтқазинг. Бугун кечаси гаройиб бир туш кўриб эдим, ажаб эмаски, бу – шу тушимнинг таъбири бўлса. Тушимда мен қуёшдек порлоқ – нуроний эмишман, яна мендан бошқа ҳам бир қуёш мавжуд эмиш. Ўша қуёш келиб, менга сажда қилган эмиш. Ҳеч ким бу каби икки қуёшни кўрган эмас. Ҳикмат аҳлларининг фалак жисмлари сайри ҳақидаги кузатувларидан маълум бўлишича ҳам бу икки кун ичида жуда кўп ва ажиб ҳодисалар содир бўлмоғи лозимдир. Менинг бу кўрган тушим ҳикмат аҳлларининг аҳкомида баён қилинган ўша нодир ҳодисаларнинг бири бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Боринг, ўша айтган элчингизни ичкарига, менинг ҳузуримга олиб кириг! – деб фармон берди.

Одамлар бориб, элчини ичкарига олиб кирдилар. Яхши ният билан келган суҳандон Искандарга узоқдан элчиларга хос таъзим бажо келтирди. У маътовга сазовор элчи эди. Бинобарин, Искандар унга илтифот кўрсатиб, қучоқлашиб кўришди. Бахтнинг башорати билан, шоҳ унга «ўтир» ишорасини берди. Элчи ўтириб, хотиржам бўлгач, ўз мулоқоти юзага чиқазиш ниятида юрган Искандар ундан савол сўради:

– Ҳар қандай сўзинг бўлса бошла, қандай сирри-розинг бўлса, бизни хабардор қил! – деди. Саодатли элчи аста, вазминлик билан айтдики:

– Эй ҳар бир сифинган одамини ўз даргоҳига қабул қилувчи шоҳ! Нимаики ҳукм қилсанг, жон устига, уни бажо қилмоқ руҳи-равон устига. Ва лекин фикру тадбирига юз офарин, дейишга арзийдиган Хитой хони, Чин хоқони менга бир нечта қийматли ва мўътабар сўз айтдики, уни эшитиш шарафига ҳар ким сазовор эмасдир. Агар бу анжуманда ўтирган кишилар тарқасаю, мен билан фақат баҳодир шоҳнинг ўзлари қолсалар, хоқоннинг айтилиши керак бўлган лутф-эҳсондан иборат қийматли фикрлари бор бўлиб, мен учун у нукталарни баён қилишга имконият яратилган бўлур эди. Пок фикрли хоқон яна айтдиларки, агар шундай хилватда суҳбатлашишнинг иложи бўлса, яъни шоҳ бўлсаю, сир айтгучининг ўзи бўлса, сен бизнинг илтимосларимизнинг ҳаммасини баён айла. Агар ундай бўлмаса, ўрнингдан туриб, қайтиб келавер. Агар улар сени ҳибс этиб, қамаб қўйсалар ҳам нафасингни чиқарма. Бордию, кишилар сени қора ниятли ифвогарларнинг фидойи вакили деб тушунсалар, оёғингни чамбарчас боғласинлар, қўлингга ҳам кишан солсинлар. Ана шундан сўнггина сен тил-тиғидан кескир сўзларингни баён эт, деган. Дарҳақиқат, агар сиз мендан шубҳалансангиз, қўлимни ҳам, оёғимни ҳам боғлатингиз!

Бу гаплар Искандарга ҳаддан ташқари маъқул бўлди. У ўз аъёнларига:

– Ҳаммангиз бу ерни бўшатиб қўйинг! – деди. Боғлашга ҳеч қандай зарурат йўқ, попушакнинг қилиғи шунқорни чўчитмайди.

Ҳикмат аҳллари – олимларнинг, айниқса, мунажжим Арастунинг қаттиқ илтимоси билан, сўз келтирган элчининг оёғини боғлаб, қўлини ҳам кишан билан банд этдилар. Шоҳнинг олдига қилич ҳам келтириб қўйгач, бирин-сирин ҳаммалари чиқиб кетишди. Қаср бошқа одамлардан тамом холи бўларкан, Искандар элчидан махфий сирлар нимадан иборатлигини сўради. Шунда элчи айтдики:

– Эй яхши ниятли шоҳ! Эй, душманларини банд этувчи, йўқ, йўқ, мамлакатларни озод этувчи! Сен мени бир жаҳонгашта элчи деб ўйлама. Сенинг даргоҳингда ўтирган кимса Чин хоқонидир. Мен сенинг даргоҳингнинг тупроғи сингари ҳузурингда ўтирган эканман, на қўлимда тиг ва на кўнглимда кин бор. Оёғимда ҳам, қўлимда ҳам банд бўлгани ҳолда, сенга боғли бўлиб ўтирибман. Бир неча хил сабаблар мени мажбур қилгач, шу аҳволда ҳузурингга келиш зарурати туғилди.

Тубан фалакнинг бу ишидан Искандар жуда ҳайратланиб деди:

– Эй Хитой ва Чиннинг ҳукмдори! Нечун шоҳлар шундай хатоларга йўл қўйдилар? Киши ҳам ўз душманига, ҳеч қандай дастгирсиз, ҳимоячисиз келиб, ўзини асир қилиб берадимиз? Ўз оёғи билан келиб тутилгани ҳолда, яна осойишталик билан сўзлаб ўтирадимиз? Сўзингни давом эттириш учун шошилмай, аввал менинг шу саволимга жавоб бер.

Чин хоқони ўйлаб туриб, шундай деди:

– Эй бутун ер юзининг ҳукмдори! Бошимга ниҳоятда оғир ва мушкул иш тушган эди, ўшани ҳал қилиш учун шу аҳволда келишдан бошқа

илож тополмадим. Сенга шу хилда юксак ишончим, ихлос ва эътиқодим бор. Сен доно, оққўнгиладамсан, жувонмардсан, олиҳиммат ва паҳлавонсан! Сенинг шиоринг золимлик эмас, бундай ишлардан ор ва номус қилурсан. Сен, ҳатто, сенга қарши кўпгина можароларни қўзғаб, қўшин тортиб, уруш бошлаган кишилардан ҳам узр айтган чоғларида карамингни аямадинг, ким хор ва залил бўлса, уни иззат-ҳурмат қилдинг. Мендан бундай ёмон ишлар содир бўлмагани туфайли ўзимни сенга таслим қилишдан хавфланмадим. Хусусан, сенинг яхши хислатларингни билганим, қиладиган ишларинг яхшиликдан иборат бўлишига ишончим комил эканлигидан, ўзимни бунчалик зор ва забун тутиб, тахтинг олдида айбдорларча бўйнимни эгиб ўтирибман; мазлумлардек арз-ҳолимни баён айлаб, асирлардек сўз сўзлаб турибман. Сенинг ҳузурингга келарканман, «хафаланган ҳолда кетаман», деб ҳеч ўйлаган эмасман. Сен лутф-марҳамат кўрсатасан, кўнглимни кўтарасан, деган умид менга олдиндан қуёшдек аниқ эди.

Ўзининг мушкул саволларига берилган мақбул жавобидан бағоят хурсанд бўлмиш Искандар хоқонга офаринлар айтиб, деди:

– Эй мурод-мақсадига етган зот! Буни жуда ҳам тўғри ўйлабсан. Яна бундан ўзга ҳам тилакларинг бўлса, ичингда махфий қолмасин, изҳор қил. Йўқса бу аҳволда сени кўриш, бу шаклда сен билан суҳбатлашиш яхши эмас.

Бағри дарё хоқон дуо қилиб туриб айтди:

– Эй очиқ кўнгилли жаҳондор! Бу келишдан муродим жанобингга узрхонлик қилишдан ўзга нарса эмас. Ҳар қандай сўзим бўлса, рўпарангда бетма-бет туриб сўзлашишдир. Сўзимнинг хулосаси шуки, ҳозир сенга гўё хоқондан элчи келиб, сени Чинга таклиф айлади ва бориб, ўз қўлинг билан

Хоқондан хирожларни қабул этиб олишингни илтимос қилди. Агар бу таклиф сенга малол келса-ю, боришни истамасанг, келиб, мен сенга узр айтгумдир. Гапларимни номаъқул деб топсанг, гуноҳкорман, ҳар қандай жазога тортсанг, сазоворман. Гуноҳкорлигимни билиб, олдингга бўйнимни эгиб келдим. Агар ўлдирсанг, қоним йўлингга ҳадя бўлсин. Агар афв этиб мени шодлантирсанг, сенинг хулқ-одобинг ва марҳаматинг қаршисида бу ажабланарли эмас. Искандар айтди:

– Эй муродига эришган камёб шоҳ! Аввал сенинг менга берган жавобларинг маъқул, дўстона, қариндошу бегонага ҳам ёқадиган гаплар эди. Бироқ менинг бошимда жаҳонгирлик ҳаваси бўлгани туфайли, пухта тадбир билан майдонга чиқиб, жаҳондаги мамлакатларни фатҳ этиб олишга жазм айлаб, бу кишварга ҳам азм этиб келдим. Ҳар бир шоҳ ўз душманидан ғолиб мавқеда турса, шу каби баҳоналарни ахтариши табиий. Аслини олганда, сенда унча гуноҳ йўқ, ҳамма гап биз томондан содир бўляпти. Агар аввалги сўзларда баъзи бир англашилмовчиликлар бўлса ҳам энди унинг сабабини билганимиздан сўнг, кўнглимизда ҳеч бир шубҳа қолмади.

Хоқон дуо қилиб сўз бошларкан, гапни ўз мақсади томон буриб, деди:

– Эй, олам аҳли сенга муте бўлмиш одам! Сенинг жаҳонгир бўлишингга ҳеч шак ва шубҳа йўқ. Қайси бир мамлакатни олиш учун қадам қўйган бўлсанг, уни осонликча – беташвиш қўлга киритдинг, демайман. Уни фатҳ этиш тадбири юзасидан бир қанча чора кўргансан ва фикр-мулоҳаза юритгансан, кўнглингда ҳар доим юз хил хаёл бўлган. Ўзингга маълумки, Маллу каби одамлар сеҳрбозлик ва афсунгарликни ўзига ҳунар қилиб олиб, сенга қарши қанча душманлик ва ўжарлик қилди, унинг мамлакати озмунча ташвиш билан қўлингга

киргани йўқ. Сен уларни қатлау горат этсанг ҳам ножўя бўлмас эди. Аксинча, сен унинг ўғлига давлат тожи ва муҳрини ато айладинг. Лутфу марҳаматинг билан унинг қўзини очиб, отаси мулкига шоҳ қилиб қўйдинг. Сўнгра бутун куч ва қудратинг билан тахтни олиш, ғалаба қозониш учун бизнинг томонга юриш қилганингда, сен мени душман деб ўйлар эдинг. Бинобарин, мен ўзимни шу аҳволда сенинг оёғинг остига ташлашни лозим кўрдим, менинг хаёлимга шундай иш тутиш фикри келиб қолди. Эҳтимол, ҳеч ким сенга итоат қилиш учун бундай йўл тутмагандир. Сени Ҳақ шундай азиз-аржуманд этдики, мендек баланд мартабали киши сенинг ҳузурингда паст бўлди. Бу масалада менинг мушкулумни қандай осон қилишингни, қандай лутфу эҳсон қилишингни билгим келяпти.

Искандар айтдики:

– Хотиринг жам бўлсин, бу дунёю у дунё сен отасан, мен ўғилман. Агар истасанг, хизматингга пешонамни боғлайин, сени тахт-салтанатимга ўтқазайин. Сенга фарзандлик қилиб оёғинг изини ўпайин, отам Файлакус тирилди, деб ўйлайин. Сен тахтга ўтириб, халқнинг арз-додини тингла, мен сенинг ёнингда саркардалик ишларини бажарайин. Агар бу ишни қабул этмасанг, кўнглингда қандай муддаойинг бўлса, ўшани баён эт. Сен мени ўз дилингда бўлган тилакларингдан хабардор эт. Қўлимдан келганча мен уни бажаришга ҳаракат қилай. Давлат эгаси бўлмиш хоқон шодланиб, дуою ташақкурлар изҳор этди. Кўзидан оққан ёшларини тиёлмагани ҳолда, бошини шукр тупроғига қўйиб, деди:

– Эй дунёнинг осмон қадар баланд мартабали шаҳаншоҳи! Фалакнинг авжи нуқтаси ҳам сенинг тахт-салтанатинг мартабасидан пастдир. Ҳамиша жаҳоннинг паҳлавонию ва дунё кишиларининг му-родга етказувчи раҳнамоси бўл. Менингдек кўпги-

на хон ва хоқонлар сенга муте ва амр-фармонингни бажарувчи бўлсинлар. Бу қандай лутф-марҳамат ва покиза табиатдир! Бу қандай хулқу ҳимматдир! Тангри сенга шу қадар бениёз ҳиммат ато этган экан, шоҳлигинг учун бутун дунё ҳам озлик қилади. Сен икки дунёга лойиқ одамсан демайман, йўқ, бундақа дунёдан ўнта бўлса ҳам сенга оздир. Сен менга шунчалик лутф иноят қилдингки, мен бунга етарли миннатдорчилик изҳор этишдан ҳам ожизман. Сўзингда аён бўлмиш масалаларни тушуниб етишга ҳам менинг қобилиятим етмайди. Яна сен дўстлик, биродарлик ҳақида сўзладинг, орага оталик, ўғиллик масаласини кўтардинг. Менга бундай эҳтиром кўрсатурсан, деб гумон ҳам қилмаган, бу даражада олий мақомга кўтарасан, деб мутлақо ўйламаган ҳам эдим. Мен сенга оталик қилишга ярамасам ҳам, лекин менинг бундай сўзни айтишим хатодир. Ахир гавҳарнинг отаси садаф бўлгани билан унинг шараф ва қиммати камаймайди-ку. Гарчи бу эҳсону марҳаматингга лойиқ бўлмасам ҳам садафнинг дурга бўлган нисбатига ўхшаб, ота-ўғиллик муносабатида бўлишга йўқ ҳам деёлмайман. Лекин аввал бир қанча сўзлар баён қилган эдинг, бир қадар яна ўша сўзлардан ҳам гапирсанг экан. Чунончи, ҳеч кимга бу сирни, яъни менинг келганиму бунинг сабаби ва оқибат-натijasини фош этмасанг экан. Менга элчиларга қилинадиган расмий илтифотларни кўрсатиб, кундузи сақлаб, шом бўлгач кетишга рухсат берсанг. Аъёнларингга: «Бу келган элчи яраш ҳақида гапирди, мен бу таклифни қабул қилдим», – деб қўя қолсанг. Эртага тонг отгач, менинг қошимга элчи юборсанг, у менинг бошимга шараф соясини солса, яъни сен мени ўз даргоҳингга илтимос билан чорласанг, мен сенинг амр-фармонингни бажо айлаб келсам. Мени кўрганингда, эл кўргудек, шоҳлар бу меҳри-

бонликни бир-бировига ҳавасланиб гапиргудек қилиб, ҳурмат ва таъзим билан қарши олсанг. Ахир менинг авлод-аждодларим ҳам минг йиллардан бери хонлик қилиб келадилар-ку. Бу мамлакат бар-по бўлганидан бери шоҳлик ота-бобомиздан бизга мерос бўлиб келяпти-ку. Менинг авлодларимнинг ҳаммаси Хитой – Чин мамлакатаида хон, хонгина эмас, қоон ва хоқон бўлиб келганлар-ку. Буларнинг ҳурматиини қилиб ва обрўсини сақлаб, менга қабулхонанг тупроғини ўпишни буюрмасанг, токи хоқонлигимнинг шарафи ерга урилмаса экан! Эл-улус ўртасида мени эъзозласанг, «ота» деб бошимни кўкларга кўтарсанг. Сенинг хатингда ёзганингдек, Чин мамлакати хирож тўламасликда доимо узрли эди, шу масалага келганимизда, сен бу таклифни ҳам қилмасанг, бу гапни оғзингга ҳам олмасанг, кўзингга ҳам илмасанг. Хирож сўрашдан мақсад мол-дунёю дурру-лаъдан қўл-бўйинларга зебу зийнат тақиш бўлса, менда хазинанинг ниҳояси, дурри-гавҳар ва лаъл-ёқутларнинг ҳадди-ҳисоби йўқ. Менинг сенингдек ўғлим бўлганидан кейин, хазиналарни асраб ўтиришга ҳавасланишим ва заруратим бўлиши мумкинми? Олдингга шунчалик мол-дунё тўкайки, аскарларинг уни йиғиб-саранжомлаб олишдан чарчасинлар. Шу каби иззат-икромдан сўнг мен сени боғ ва қасримда меҳмон қилайин. Сенинг ҳурматингга шоҳона расм-русум билан зиёфат мажлисини тузайин. Сен қанча хоҳласанг, бу кишварда шунча истиқомат қилғил. Кетиш вақтинг тайин бўлгач, одатий расм-русумлар билан иззатингни бажо келтириб жўнатай ва бир неча манзилларгача бирга бориб, дийдорингга тўяй. Ўзинг қаерда хоҳласанг, ўша ерда сен билан хайр-хўш қилайин. Лекин менинг бу сўзларимни, элчилик учун ҳузурингга ўзим келганлигимни зинҳор-базинҳор махфий сақласанг яхши бўларди.

– Мен-ку, ҳаммасини сир тутурман. Бордию, ногоҳон сен ўзинг изҳор қилиб қўйсанг, не қилай? – деди Искандар.

– Бу ишни мен элга билдирмай қилдим, – деди хоҳон ва бу ҳақда кўнглига не фикрларни тугиб қўйган бўлса, ҳаммасини айтиб берди.

Искандар унинг барча илтимосларини қабул этиб, ўз ваъдасига вафо қилиш учун сўз берди. Сўнг аъёнларини чақиришга ишорат қилди, улар келгач, тубандагидан иборатларини баён этди:

– Бу муборак қадамли бахтиёр одам хоҳон тарафидан элчи бўлиб келишининг сабабларини изҳор айлади. Аввал қўлларидан камандини олинг, оёқларидаги кишанларни ҳам ечинг. Кўп маъқул гапларни келтирган бу одам элчилик тариқида ҳам баркамол экан. Бу киши мен билан хоҳон ўртасига сулҳ солди, денгиз билан кон орасига йўл солди. Унга шоҳона тўнлар кийдириб, бирмунча пул ҳам бериб, яна ҳузуримга олиб келинг.

Қандай фармон берилган бўлса, бари ижро этилгач, саховатли шоҳ тантана билан «элчи»га ижозат бериб, деди:

– Оқшомгача ўйнаб-кулиб ором ол, жаҳонга қоронғи тушгандан сўнг ўз ватанингга равона бўлурсан.

«Элчи» доно шоҳ ҳақиқа дуо қилиб, меҳмонхона томон жўнаб кетди. У мурод-мақсадига етган бўлишига қарамай, юзидан ниқобини очмай, кечгача меҳмонхонада ўтирди. Чинга дохил бўлган жойларда, элчилар учун шу каби ниқобда юриш таомил эди. Қачонки ой элчиси осмон юзига чиқиб, тоғу чўлларга қараб жилва сочиб юра бошлаганида, ойга ўхшаб сайр қилувчи «элчи» ҳам отга миниб, жадаллик билан ўз манзилига етиб борди. Бунни кутиб ётган ҳалиги сирдош маҳрамни ҳам ўз висоли билан қувонтирди. Бахтиёр шоҳ унга даштларни кезиб келган арғумоғини топшириб,

ўзи парда ичига кирди. Кейин йўлнинг ранжи – машаққати кетгач, хотиржамлик билан салтанат тахтига чиқиб ўтирди.

Шу тариқа хоқон ҳеч ким қилмаган ва ҳеч кимнинг қўлидан келмайдиган ишни қилди. Эртасига тонг отиб, қуёш осмон тахтида мақом тутганида Чин хоқони ҳам тахтида ўзини кўрсатди.

Шунингдек, Искандар ҳам ўз тахтига ўтириб, катта-кичик ҳамма лашкарбошию амалдорларни ҳузурига чақиришни буюрди. Эл-улус ҳаммаси шоҳ олдида ҳозир бўлиб, унинг тахт-жоҳига кўз тикиб турдилар. Жаҳонни олувчи шоҳ виқор билан бир фармонбардор ва доною сўзамол кишини чақириб айтди:

– Баҳор булути Уммон денгизи томон югурганидек, сен Чин хоқони ҳузурига азм айла. Унга мендак мақтов салом айт. Саломдан сўнг тубандаги хабарни еткур:

«Душманлик ҳақидаги гап-сўзларни йиғиштириб, юзингга сулҳ эшигини оч. Агар ёмон бўлсак ҳам, яхши бўлсак ҳам, биз бугун сенинг мамлакатингга меҳмонмиз. Дилимизда сенга нисбатан ҳеч қандай кин-адоват йўқ. Марҳамат айлаб, ҳузумизга келсанг, зеро, жамолингга бағоят муштоқмиз. Ишонамизки, бу гапимизни қабул айлаб, илтимос аҳли томонига қадам ранжида қилгайсан!»

Искандар ўз мақсадини айтиши биланоқ элчи Чинга томон йўл юриш тараддудига тушди. У хоқон лашкарлари яқинига бориб етгач, қимматбаҳо гавҳардек сўзлар бошлаб, ўзининг элчи эканини билдирди ва хоқон қароргоҳига киришга орзумандалигини изҳор этди. Бу воқеани арз этганларидан сўнг хоқон уни ўз даргоҳига киритишларини буюрди. У ҳам тахт устига чиқиб, катта-кичик ҳамма аъён ва акобирларини йиғиб, Искандарнинг элчисига мурожаат қилди:

– Бу ерга келишдан мақсадинг не эканлигини гапир! Шоҳ қандай гапларни айтган бўлса, нотик ҳам унинг ҳаммасини бошдан-оёқ хоқонга баён қилди. Элчининг шодлик бағишловчи, руҳпарвар гапларини хоқон бошдан-оёқ эшитаркан, кўп хурсандлик ва миннатдорчилик билдириб, элчи билан очилишиб гаплашиб айтди:

– Фалак ҳашаматли шоҳ бизга душманларча муносабатда бўлган ва биз томонга адоват билан юриш қилиб келган эди. Бинобарин, биз ҳам унга қарши қўшин тортиб, саф тузишни зарур деб топган эдик. Мана энди ёқимли ҳикоятлар айтибди. Бундан маълум бўладики, у бизга душман эмас экан. У билан бизнинг орамизда уруш-жанжалга асос йўқ. Агар сен ишонтирсанг, биз унинг ҳузурига албатта борурмиз.

Элчи айтди:

– Бу сўз шоҳимизнинг сўзларидир, сиз худди шоҳнинг ўзи билан гаплашаётирман, деб фараз қила беринг. Йўқ эрса, шу ерда ҳозир турган ақл эгалари ҳам Сизни олиб кетишга менинг ҳаддим йўқлигини билсалар керак.

Бу сўзларга хоқон ичидан кулгани ҳолда, тезда бориб етиш учун отга сувори бўлди. Бу дўстона муомаладан Чин лашкарлари ҳам ғоят хурсанд бўлдилар, зеро, уларнинг ҳаммаси уруш хавфидан қутулдилар. Барча одамлар тўда-тўда бўлишиб, ҳаммалари унинг кетидан отландилар. Жуда кўп халқнинг жунбишга келиши натижасида гўё ер қатламлари бир-биридан кўчгандек бўлди. Бунни кўргач, Чин хоқони халққа фармон қилиб:

– Ёшу қари, ҳеч ким ўз ўрнидан қимирламасин? – деди.

Шундан сўнг хоқон юзта гул юзли Чин гўзали билан мингта Хитой асилзодаларию бекларини ўзига ҳамроҳ қилиб, ўлкалар бағишловчи шоҳ тарафига

қараб равона бўлди. Искандар томонидан ҳам бир қанча шоҳ-султонлар ва оқилу донолар, биринчилари шоҳона зийнату дабдаба билан, иккинчилари эса олимона одоб ва тамкин билан, ўша замондаги расм-русумга риоя этган ҳолда хоқонга пешвоз чиқиб, уни ҳурматлаб қарши олдилар. Улар худди денгизнинг ҳар лаҳза мавжланиб турган тўлқинидек, фавж-фавж бўлиб келиб, хоқон билан пайдарпай кўришдилар. Искандар остонасига яқин келиши билан Чин хоқони тезда отидан ерга тушди. Атрофида бир қанча эпчил-озодаalar, озода дейиш етишмайди, шоҳ ва шаҳзодалар фармонбардорлигида, ҳали остонага қадам қўймасданоқ, Искандар ҳам ўзининг оқ уйидан чиқиб келди. Худди қуёш билан ой бир-бирига яқинлашгани сингари, икки томондан икки шоҳ қучоқ очишиб, бир-бировларига қараб жадал юришди ва ота билан ўғилдек икковлари бир-бирларини қучишди. Фалак иккита дунёнинг бу каби бир-бирига яқин келганини ошкора ҳам ва махфий ҳам кўрмаган бўлса керак. Агар бунинг бири улуг бўлса, иккинчиси ҳам азамат; буниси бир дунё бўлса, униси ҳам бир жаҳон эди. Бу икки бахтиёр шоҳ қучоқлашиб, кўришиб бўлгач, Искандар қайтиб, тахтига томон юрди. У бир қўли билан хоқон қўлини тутгани ҳолда, унга тахти салтанат йўлини кўрсатиб борар эди. Хоқон тортиниб, бир оз кейин қолмоқчи бўлган эди, осмон мартабали шоҳ уни қўлидан тортиб юқорига чиқарди, шундай қилиб, хоқонни тахтга чиқазгандан сўнг аввал уни ўтқазиб, кейин ўзи ўтирди. Нима ваъда этган бўлса, ҳаммасига вафо қилиш билан кифояланмай, худди хоқон орзу қилганидек, ҳар нафасда тавозе ва мулойимлик билан кўнғил сўрар ва савол-жавобга чорлар эди. Унинг ҳар бир сўзи мушфиқ ва меҳрибонларча бўлганидек, яна оталик, ўғиллик сўзларини ҳам ўртага солар эди.

Сўзлашаётган пайтда хоқоннинг қўлини самимият билан сиқиб, аҳд-паймонни ўрнига қўйиб турди. Донишманд келиб дастурхон ёзди. Шоҳона дастурхон ноз-неъматлар билан безатилди. Ундаги нонларнинг ҳар бири қуёш гардишидек эди. Дастурхондаги турли-туман таомлар еган сари кишининг иштаҳасини очар эди. Шундай ажойиб овқатлар тортилки, оламда бунчалик лаззатли таомларни ҳеч ким тотган эмас. Шу каби меҳмондорчиликдан сўнг фалак дабдабали мезбон айтдики:

– Энди, хоқонга рухсат беришимиз мумкин. Чин халқи бизнинг мулоқоту муносабатимиз қанчалик самимий ва дўстона эканлигини билсин.

Бу сўздан хоқон ғоят шодланиб, шоҳ ҳақиқа дуо қила-қила, ўрнидан турди. Искандар уни Чинга қараб узатгач, ўзи яна гўзал қадаҳларда май ичишга тутинди.

Эй аёқчи – косагул, менга чиний коса тўла май тут. Ўзим ҳам сўзнинг чинини дейишга иштиёқмандман. Сен лиммо-лим қилиб узатгину, мен бир кўтаришда сипқарай-да, шунинг кайфи билан лаҳза-лаҳза ўзимни ҳам унутай.

Эй муғанний! Келу туркона созлар чал, «Наво» мақомини, йўқса «Турки ҳижоз» куйини куйла. Навоийнинг ашъоридан ҳам бир неча байтни менинг ҳозирги кайфиятимни ифодалайдиган оҳангга солиб айт.

Эй Навоий, фол қилиб, девонингни оч! Одамлар ўқисин учун оламга шеърият лаълу гавҳарларини соч! Буларни сочишда муғаннийга ҳам таълим бер, зеро, у ҳам ўз ашулалари ичига шу дурру ёқутларни қўшиб қуйласин.

XLIX

Тўғрилиқ дунё бўстонидagi сарвсифат озодларнинг энг ёқимли расми одатидир ва сидқи-

диллик фалак шабистонининг тонг нафасидай мумтоз табиатидир; савобли фикр бағишловчи асар андаккина ҳаракат билан бутун одамни ёритувчи оламари меҳрга (қуёшга) монанддир; ширинсуханлик фойдаси шуки, оз сўз билан олам аҳлига кўпгина натижа етказур

Кимки чин гапирувчи бўлса, бу дунёнинг энг бадавлат кишиси шудир. Кимки қилган ваъдасига вафо айласа, Тангри уни мурод-мақсадига етказур! Бировга берган сўзингни қарз бил, уни қатъий қонун сингари фарз бил. У сенинг бўйнингдаги оғир бир юкдир, у агар қилчалик бўлса ҳам, сен уни тоғдек ҳис қил. Агар биров ёлғончи бўлса, Қуръондан далил келтирса ҳам унинг сўзига ишонмайдилар. Ёлғончи киши қанчалик аржуманд – ақлли одам бўлса ҳам унинг сўзига кўпчилик аҳамият бермайди.

Бурунги чоғда бир ёлғончи бор экан. Бир кечаси унинг уйига эплаб бўлмайдиган зўр ўт тушибди. Шунда у ёрдам сўраб қанча дод-вой қилса ҳам, эшитгани ҳолда биронта одам фарёдига ишонмабди. Унинг уйи тез орада куйиб кул бўлибди. Шундан сўнг унга бир доно киши шундай дебди:

«Кимки ёлғонни кўп гапирадиган бўлса, унинг рост гапи ҳам халқ наздида ёлғон ҳисобланади. Агар уйингга ўт тушганда халқ ёрдамга келмаган бўлса, ўзингдан ўпкала!»

Эшитишимча, бир шоҳга устунли бир уй қуриш орзуси тушган. Шундан кейин унинг хизматчилари қидира-қидира бир тўғри ўсган бақувват дарахт топганлару, аммо унинг эгаси бир қари кампир бўлиб, ёғочи учун ўн баробар, балки юз ва балки минг баробар ҳақ берсалар ҳам кўнгли тўлмабди. Олди-сотди ишлари битавермагач, ниҳоят, кампирнинг талабини қондириб, оғирликда баравар келадиган олтин берибдилар. Кейин уйни қуриб, ичини

гавҳарлар билан безатганлар, устунни ҳам зарнигор қилганлар. Кунларнинг бирида шу иморатни томоша қилишга келган кампир ёғочини ўпиб:

«Сен тўғри бўлиб ўсганинг туфайли, ўзингни ҳам, мени ҳам олтинга қўмдинг!» деган экан.

Тўғри ўсган чиройли бир дарахтки кишини шунчалик бахтиёр қиладиган бўлса, тўғрисўз ва ҳалол бир одамнинг қилган ишини, унинг фазилатини таърифлаб битириш мумкин бўлармикан? Хусусан, у бахтиёр бир шоҳ бўлса, жаҳондаги шоҳларнинг энг улуғи ҳисобланиши мумкин. Агар шоҳ тўғрини қўйиб, эгри йўлдан юрадиган бўлса, Худо кўрсатмасин, шоҳликдан воз кеча қолгани ҳам яхшироқдир. Бировга кимсанинг қўл остидаги ер мулк бўлса ва у шу мулк билан тахтга ўтирса, ундайларнинг таги бўш бўлади. Уларга «тўғри бўлсанг қутуласан» ибораси мос келади. Чунки қачон тўғри бўлмаган одамнинг таги мустаҳкам бақувват бўлганини кўргансан. Тўғрилиқнинг байроғи алиф (I) дир, лекин у ҳарф арабчада «алиф» ўқилса бирни, «алф» ўқилса мингни билдиради. Модомики, бир тўғри чизик мингга юрар экан, киши тўғрилигининг баҳоси бормикан? Жаҳонда киши ростгўй бўлсаю, қадди «дол» ҳарфи сингари эгик бўлса ҳам, аммо унинг тўғрилиги ҳаммага аёндыр. Биров ростгўйлик ва тўғрилиқдан узоқ бўлса, ундай одамнинг бўлганидан бўлмагани яхшироқдир. Масалан, бир одамнинг фикр йўналиши тўғри бўлса, душман кўплигидан қандай хавфи бўлсин?

Бир яхши фикр ёмон кунда минг жанговар душманнынг даф этилишига сабаб бўлиши; ҳаддан зиёда кўп душман биргина донолик билан айтилган фикрининг овозасидан қочиб кетиши мумкин. Агар биров ақл билан, пухта ўйлаб тузоқ қўймаса, ҳавода учиб юрган қушни ром қилиб, ўз тузоғига илинтира оладими? Агар киши тўғри фикрлаш ил-

мини билмаса, қачон ўз душманини дўстга айлантира олади? Ўйлаш билан мақсад юзага чиқади, сабр билан ғўра ҳалво бўлади.

Бир билимдон одамнинг айтишича, илонни авраб-сеҳрлаганда у ўзига ўзи ўралиб, боғланиб қолиб, кишига зиён-заҳмат етказа олмас экан. Ақлли одамлар илон тушунадиган тил билан унга кўп хушомад айлаб, уни авраб, ўзларига ром қилсалар керак. Чунки бошдан-оёқ чучук сўз ва яхши муомала ҳар қандай асов жониворни ҳам кишига бўйсундиради-ку. Одам қанчалик кам ақл ва бефаросат бўлса ҳам илончалик ёмон эмас-ку. Сув қаърига шўнғувчи ғаввос, ақлу тадбир орқали, наҳанг оғзидан порлоқ гавҳар олишни касб этди. У денгиз қаърида, нафас олмасдан, осонлик билан дурдона ва гавҳарларни ола билади. Ҳар кимки сўзлашга оғиз очганида, тингловчига сўз ўрнига гавҳар сочса, энг ёмон душмани ҳам унга дўст бўлиб, ҳамма мақсадлари юзага чиқиши ажабланарлимас. Модомики инсон – сўзлаш билан инсон экан, унинг қаршисида тилсиз ҳайвонларнинг нима аҳамияти бор? Ва лекин сўзнинг ҳам ўрни ва даражаси бўлади: унда усталиклар ҳам, нўноқликлар ҳам бўлиши мумкин. Сўз шундай нарсаси, у – тирикни ҳалокатга олиб боради, ўлик танга эса жон бағишлайди. Агар бир кишига ақл билан ширинсўзлик ёр бўлса, бундай одам ҳар нарса ҳақида тўғри фикр юритишни ихтиёр қилади. Оқил киши сўзлашда ҳам нотик бўлса, унинг омма учун фойдали фикр юритишдан ҳам бошқача фазилати бўлиши мумкинми?

L

Кучли душманни қилич билан саранжом этишга ожиз бўлса ҳам ўтқир ақл ва тил шамишири билан у мушкул можарони ҳал этган Ардашер ҳикояти

Подшоҳдар гуруҳи орасида Ардашер ҳам доною, ҳам қатъий иродали бўлиб чиқди. Чунончи, у Ардавон билан ёвлашиб қолиб, икки орада уруш бўлиш хавфи туғилиб қолди. Ардавоннинг кучи кўплиги, Ардашер тарафда эса ёвга бас келиш учун етарли куч ва қудрат йўқлиги маълум эди. Орқага қайтай деса ғайрат ва орияти йўл қўймас; юришни бошлай деса ўз заифлигидан ҳайрат ва ташвишда эди. Бинобарин у бир тадбир ахтариб чуқур мулоҳаза юритар, бир йўл кўрсатувчи – раҳнамо истаб, жиғибийрон бўларди. «Ярашайлик», деб элчи юборган эди, душман бунинг кучсизлигини пайқаб, таклифини қабул қилмади.

Ардашер қўшини орасида бир сотқин одам бўлиб, унинг яширинча қиладиган иши душман томонга хат-хабар жўнатиб туриш эди. Бу тўғрида шоҳ ўз одамлари орқали неча марта огоҳлантирилган бўлишига қарамай, арқонни узун ташлаб қўйган эди. Душман бир кунлик йўлга шиддат билан етиб келди. Ардашер бўлса ҳамон тадбиру чора излашдан бўшамас эди. Шу аснода миясига бир ажойиб фикр келиб, тезда давлат арконларини ўз ҳузурига чақиртирди. Уларнинг ҳаммасини хилват жойга олиб келиб, махфий гапларини баён қилди:

«Ҳеч ким тўсатдан қочишни ихтиёр этмасин, душман шавкатидан ваҳимага ҳам тушмасин. Ҳозиргина менга Ҳақ таолодан иноят етишди, шунинг учун ҳам кўнгил сирларимни сизга очай, лекин зинҳор-базинҳор бошқаларга ошкор қилмагайсиз!» – деди.

Уларнинг ҳаммаси ҳеч кимга сирни ошкор қилмасликка аҳд боғлашгандан кейин у шоду хуррамлик билан мана бу дostonни бошлади:

«Душман томондаги бир қанча фалончи-пистончи паҳлавонлар (маълумки, урушнинг бо-риши шуларга боғлиқ) Ардавонга нисбатан қора

ниятда эканлар. Менга эса, афтидан, ўзларини зулмкор қилиб кўрсатсалар ҳам, сидқидилликлари бор эмиш, юборган хатларига кўра эртага душман бизнинг водийимизга етиб келиб, ҳар икки тараф лашкарлари жанг қилиш учун сафга тизилган маҳалда, Ардавон қаерда турган бўлса, ҳалиги паҳлавонлар у ерга бориб қилган зулми эвазига унинг бошини менга келтириб беришармиш».

Ардашер бу гапни тугаллар экан, ўтирган одамларнинг юрагидан хавф-хатар кетиб, ўзларини бардам-бақувват сездилар.

Анжуман иштирокчилари орасида ҳалиги сотқин ҳам бор эди, махфий суҳбат мазмунини тезда Ардавонга ёзиб жўнатди. Зўр душман бу сўзни эшитгач, юрагига қаттиқ кўрқув тушиб, уруш бошлашни ҳам, яқинлари билан маслаҳат қилишни ҳам билмай, ўз ихтиёри билан ярашишга ризолик берди. Ярашишга ярашдию, ўз ёғига ўзи қоврила-қоврила қайтиб кетди.

Ардашер юқоридаги фойдали тadbирни ўйлаб топгани туфайли иқболи баланд келиб, зўр душмандан осойишталик билан қутулди ва мурод-мақсадига етди.

LI

Искандарнинг Арастудан тўғри фикрлашнинг мавқеи қанақая, хатонинг киши учун нуқсонлигига сабаб нима, деб сўрагани ва ҳақимнинг жавоби

Яна пок табиатли Искандар устоз Арастудан сўради:

«Эй ўтқир зеҳнли ҳақим! Ҳамма одам инсон ҳисобланади, буларнинг барчаси яратилишда гўё бир хил. Лекин Тангри бировга тўғри фикрлаш фазилатини ато қилган бўлса, бошқа бировни ҳар нар-

сада янглишадиган, ҳаётдан тўғри хулоса чиқазолмайдиган, нуқсонли қилиб яратган. Шунингдек, кимки тўғри фикрлаш қобилиятига эга экан, унинг ҳаётида бунинг ажойиб хосиятлари бўлади.

Лекин ҳар нарса ҳақида шак-шубҳасиз тўғри фикр юритадиган одамлар ҳам гоҳо хатога йўл қўядилар. Ана шундай пок рой – билимдонлар кўп бўлсаю хато қилмаса; хато бўлса ҳам майли-ку, лекин улар пок ройлар томонидан содир бўлмаса. Сиз бунга нима дейсиз?»

Донишманд ўйлаб туриб, бу саволга шундай жавоб берди:

«Эй барча шоҳларнинг яктоси! Халқ яратилишда бир хил бўлгани билан на билимда ва на кўриш-тушунишда бир хил эмас. Ҳақ таолонинг сифатлари беҳисобдир, одамларнинг ҳар бири эса шу сифатларнинг бир кўринишидир. Одамларнинг ҳар бирини алоҳида бир зот дейиш мумкин, зеро, икки сифат икки хилдир.

Модомики шундай экан, одамларнинг бири фаҳму фаросатли бўлгани ҳолда, иккинчиси ақлдан бебаҳра бўлиши ажабланарли эмас. Ҳатто ақлли одамнинг фикри тўғри ва ўткир бўлгани ҳолда, гоҳо суст бўлиши ҳам табиийдир. Чунки одам доим бир ҳолатда бўлмас, у гоҳ худ, гоҳ беҳуддир. Агар бир одамнинг барча фикри тўғри бўлса, демак, ақл унга доим раҳнамолик қилар экан.

– Аммо ақл қанча ўткир бўлса ҳам ғайб – сир билиш илмидан беҳабар – кўрдир. Зеро, у эртанги кунда не бўлишини, киши бошига қандай кун тушувини билмайди. Яна айтаман: ғайб илми ақлдан узоқ! Лекин шунга қарамай, аҳмоқдан ақлли одам яхшироқдир. Шунингдек, бировнинг барча фикри тўғри бўладиган бўлса, ақлга ажиб бир ҳол юзланиши, яъни у одам ўзини билармон деб, ғурурланиб кетиши мумкин. Бу каби ғурурланиш

инсон учун номуносибдир, зеро, керилиш – киши обрўсини тўкади.

Баркамол ақлга эга бўлмиш кишилар ҳам гоҳо хато қилади – янглишади. Лекин бу билан уларнинг фазлу камолоти камаймайди, бунга Худо гувоҳдир».

Шоҳ бу жавобдан қаноатлангани туфайли яна бошқа савол бермади.

ЛИІІ

Хоқоннинг Искандар учун зиёфат тайёргарлигини кўргани ва уни Чинга келишга илтимос қилгани ва у келгач, шоҳона базм тузиб, турли-туман совға-саломлар, нодир тухфалар ҳадя этгани

Бу ҳарир матога чин безагини берувчи чин суратгари ўз нақшларини шундай чизди:

Шундай қилиб, хоқон Чинга қараб йўл солди, уруш-адоват базм ва зиёфат билан алмашди. Хитой эли қўнглидан ранж-машаққат кетиб, унинг ўрнини ўйин-кулги, хурсандчилик қоплади. Хоқон шодлик билан шаҳарга кирар экан, ўша онда давлат саройига бориб, тез орада давлат бошлиқларини чақиртириб, уларга илтифот билан ўтиришга ижозат бериб деди:

«Бу фалак ҳашаматли шоҳ бутун оламини бошдан-оёқ фатҳ этган, жаҳон шоҳларини ўзига банди қилган, кўп забардастлар унинг қўлида итоатга маҳкум бўлиб қолганлар. Осмонга каманд солган забардастларни ҳам бу ўз каманди билан банди ва асир қилиб олган. Биз бу одамни шунча дабдабаси билан лутфан бизга меҳмон бўлади, уруш ва қон тўкиш ўрнига даргоҳимизга келиб, биз билан салимий улфатчилик қилади, деб ўйламаган эдик. Имконият борича иззат-ҳурмат қилиб, менга ўз

тахти устидан жой берар, оталиққа қабул айлаб ўзини менга ўғилдек шафиқ ва меҳрибон кўрсатар, деб умид қилмаган эдим. Ўзингиз биласизки, агар уруш бошлайдиган бўлса, қирғин қўпориб, халқнинг чангини кўкка чиқазар, ҳаммани гўзалларнинг зулфидек тўзғитиб, ҳалокатга учратар эди. Аксинча, у лутф-марҳамат кўрсатиб, шафқат йўлини шиор қилиб олди. Бу ерда жам бўлиб турган одамларнинг ҳаммасини унинг озод қилган қуллари деб ҳисобласак арзийди. Мен унинг бунчалик лутф-эҳсонидан хижолатдаман, гарчи у мени «ота» деса ҳам мен унга бандаман. Унинг бу илтифотларига яраша хизмат қила билмасак, уят бўлур деб ўйлайман. Бу ишнинг чораси қандай бўлиши мумкинлигини мулоҳаза қилиб кўринг ва қанақа фикрга келганингизни менга тезда баён айланг.

Чин ва Хўтан шоҳи шу сўзларни айтгандан сўнг, анжумандагилар унинг ҳақиға дуо қилиб, дедилар:

«Шоҳ нимаики деган бўлсалар, бутун аскар ва саркардалар бунинг ҳаммасига бир оғиздан қўшиладилар. Ҳозир бу шоҳ бизга меҳмон бўлиб келаркан, жонимизни фидо қилсак ҳам унинг кўриб юрган иззат-икромларига нисбатан озлик қилади. Искандарга бериш учун мамлакатимиз ва халқимиздан нимани талаб этсанг ва фармон қилсанг, улар бу нарсаларни бермоқни ўзлари учун ғанимат деб биладилар. Ва лекин истаганингча тайёргарлик кўришинг керак, зеро, нималар лозим ва муносиблигини сенинг ўзинг бизлардан яхшироқ билурсан. Сенинг олийҳимматинг нимани лойиқ кўрса, шуни қил, чунки бизнинг ҳимматимиз сеникидан анча пастдир. Қачонки кун билан ой қирон қилиб, бир-бирига рўбарў бўлса, арзимас доғлар уларнинг нурлари орасида кўзга илинадими? Ахир икки жаҳон бир-бири билан ёндашса, бу икки жаҳон орасида чумоли кўзга кўринадими? Хоҳон Искандарни

кутиб олиш учун совға-саломлар тайёрлар экан, бу баъзи одамларга ёқмаса, аҳамияти йўқ. Хурмо дарахти жаннатдаги туби дарахтининг ўрнини босолмагани каби бизларнинг ақл-идрокимиз ҳам бундай ишларга аралашувга ожизлик қилади. Лекин биз шуни яхши биламизки, Искандар учун юзлаб хазина харажат қилганда ҳам сен мезбону, у меҳмон бўлгач, ҳеч ким уни кўп-оз демаслиги керак».

У одамлар бу гапларни арз этганларидан сўнг, дарё шукуҳли хоқон жуда хурсанд бўлиб, деди:

«Искандар шундай мардонавор муомала қилгач, халқ ҳам «омонлиқ моли» бериши фарздир. Унинг сипоҳ (лашкар)ларига бериладиган мойнанинг бир йиллигини тўлаш ҳам халқ учун вожибдур. Янаги йилга бериладиган хирожларни эса дафина қулфини очиб, мен ўз хазинамдан нақд бериб юбора қоларман. Агар сизларга шу фикрим маъқул бўлса, шахсан шоҳни қандай эъзозлашни менинг ўзим ўйлаб кўрурман!»

Хоқоннинг шу каби фикрларини эшитгач, мажлисда қатнашаётган амалдорларнинг ҳаммаси унинг талабини бир огиздан маъқулладилар. Кейин ҳаммалари бир-бирларига кўмаклашиб, ишни саранжомлаш чорасига киришиб кетдилар. Бир неча кун ичида ҳамма нарсa муҳайё қилиниб, Чин маблағлари кону дарёдек ҳамма ёқни босиб кетди. Искандар учун хоқоннинг ўзи шундай совғалар тайёрладик, буни кўриб, бутун дунё одамлари ҳайрои қолдилар. Жумладан, туҳфалар ичида мингта от бўлиб, буларнинг барчаси оҳу ва қулонга ўхшаш югурик, ҳатто охудан ҳам, қулондан ҳам ўзадиган чопқир отлар эди. У отлар чопганда ҳавога кўтарилган гардга ел ҳам етолмас, шамолнинг тезлиги эса бу отлар олдида ҳеч эди. Улар югуришда булуту, сакрашда чақмоққа ўхшанган бўлиб, барчаси чақмоқ сингари олтин рангига

беланган. Эгарлари ҳам олтин, жабдуқлари ҳам; тақалари ҳам олтин, узангилари ҳам. Ҳар бир отнинг устига Чин зарбафтларидан ёпиқ ёпилган бўлиб, ундаги тақинчоқлар лаъл ва қимматбаҳо дурлардан эди. Яна ҳар бири тоғдек танага эга бўлган минг дона туя бўлиб, ҳар бирининг вужуди фалак филига монанд эди. Бу туялар жуссада фалакка ўхшаса ҳам, ювош ва беозорликда малакларга ўхшарди. Ҳаммаси юриш суръатида фалакка ўхшар, йўқ, фалакка эмас, малакка ўхшарди. Туяларнинг асбоб-анжомлари ҳам Чин, Хитойнинг гўзал матоларидан бўлиб, уларга қимматли тош ва жавоҳир каби зеб-зийнатлар тақилган эди. Ҳаммасининг алоқалари (саллага ўхшатиб боғлаб, печи чеккага тушириб қўйилади) бошдан-оёқ ипакли бўлибгина қолмай, уларга дур, ёқут, феруза ва қимматбаҳо мунчоқлар қадалган эди. Яна мингта тезқадам хачирки, юришда ҳар бири саркаш фалакни эслатарди. Буларнинг юриш ва чопишлари ҳам жойида бўлиб, эгару узангилари ҳам ҳалигилардан қолишмасди. Бошқа асбоб-анжомлари ҳам юқоридаги от, туяларники сингари кам-кўстсиз эди. Яна бир минг тўққиз юз хил уй жиҳозлари қандай тахланиб, тугилган бўлса, шундай ечилмай турарди. Бу тугунлар ранг-баранг кўриниши билан гўзал боғни эслатса ҳам, огирликда ҳар қайси бир тоққа ўхшар эди. Яна яшил тошлардан ясалмиш, анвойи безаклар билан зийнатланган мингта ҳар хил идиш-оёқ бўлиб, буларнинг ҳар бири латофатда бир-биридан гўзал эди. Яна мингта чинни асбоб, айланаси сайр этувчи қуёшга ўхшаш олтин рангли эди. Яна мингта қадди-қомати келишган, ҳаммасининг сунбул сочларидан мушк атри гуркираб турган гул юзли канизаклар бор эди. Уларнинг юзлари гул-гул очилган, киприклари тикансимон, қовоқлари кенгу офизлари тор-тор эди. Улар ноз-

ишва билан дилларни банд этардилар. Либосларига шундай зеб берилган эдики, чегараси йўқ.

Булардан ташқари иккита ажойиб туҳфа ҳам бор эдиким, бундай таажжуб туҳфа дунёда кам бўларди. Бунинг бири ойна бўлиб, Жамшиднинг жомини эслатарди. У ёруғликда қуёш ойнасига ўхшар эди. У фалак қуёши сингари бўлса ҳам, лекин халқ уни «Ойинайи чин» (ҳақиқат ойнаси) дер эди. Бу ойнанинг иккала бети ҳам ой ва кундек ёруғ бўлиб, сира зангламас ва доимо биллурдан ҳам тиниқ эди. Бунинг бир бети киши аксини кўрсатадиган даражада ёруғ бўлгани ҳолда, иккинчи бети оддий ойналарникидай қора эмас эди. Уни тилсим қилиб ясаган ҳакимлар, у ойнанинг икки бетига икки хил кўрсатиш қобилиятини берган эдилар. Масалан, унинг бир юзи шундай ясалганки, қачон шоҳ адолат тахтига ўтириб, халқнинг арз-додига етмоқчи бўлса, кишилар бир-бири билан даъволашиб, булардан бири нариги томоннинг даъвосини инкор этса, даъвонинг қанчалик ҳақ эканини аниқлаш учун гувоҳ керак эмас, жавоб эгасининг ойнага бир қараши кифоя эди. Ўша қарашда агар даъвоси рост бўлса – ойнада юзи кўринарли; ёлгон сўзлаган бўлса-чи – юзи кўринмасди.

Яна иккинчи юзининг тилсими шундан иборат эдики, агар шоҳ базм пайтида май ичиб ўтирганда, мажлисдагилар шу ойнага боқиб, ўз башараларини томоша қиладиган бўлсалар, меъёри билан май ичувчиларнинг башаралари ўз ҳолича – бутун борлиғи билан акс этарди. Агар бордию биров май ичиб, ақл-ҳушини қўлдан бериб, бадмастлик қиладиган даражага бориб қолса, ойнада бунинг юзи бузилиб – узун, қисқа, япалоқ, кичик ва ё катта бўлиб акс этарди. Шундан сўнг кўзгуга қаровчи шахс ўз юзини бу аҳволда кўргач, тезда май ичишни тўхтатиб, хушдил бўларди. Ва шундан сўнг бузуқ

аҳволини тузатишга, ўзини эл орасида шарманда бўлишдан сақлашга ҳаракат қиларди.

Бу ойинадаи кейинги иккинчи тухфа бир Чин гўзали бўлиб, уни гўзалликда жон офати, йўқ, жон офати эмас, жаҳон офати деса бўларди. У Хитой наслидан – шўх Чин авлодидан бўлиб, гўзалликда ҳур ва париларни ҳам оёқда қолдирарди. Унинг ҳуснига ҳур ҳам, пари ҳам банда бўлгани ҳолда, ҳар бири бир томонга қочар ва бунга яқинлаша олмас эди. Бу гўзалнинг зулфи бутун Хитой мамлакатига шов-шув солган, кўзи эса бутун Чин диёрини талон-торож этган эди. Икки ўрим мушкин сочи Чин юртига мушк ҳиди таратар эди. Қора қоши уч кунлик ойга ўхшар, ой эса осмонда бунга ҳайрон ва маҳлиёга ўхшар эди. Фалак бунинг қошини қора ёйга ўхшатиб безатаётганида ундан бир нуқтаси юзига томган бўлиб, бунинг отини «хол» деб атаганлар. Юзида бўлмиш икки қийғоч кўзи эса эл қонини ичиш чун очкўзлик билан боқар эди. У кўзларни очлик заифлантирганидан бўлса керак, доим хасталардек узала тушиб, сузилиб ётар эди. Унинг юзи қуёшдек доира шаклида бўлиб, огиз эса бу доирада бир нуқтадек акс ётар эди. Паргор учи у нуқта атрофини шундай қилиб чизганки, у очилмагунча бу нуқтанинг нималиги билинмас эди. Юзидаги кулдиргичи ҳам ярим давра шаклида бўлиб, бундан бутун замон кишилари жабрланар эди. Бағбақа чуқурчаси у давранинг нуқтаси бўлиб, бу даврнинг кўпгина бечоралари шу чуқурга асир бўлиб қолган эдилар. Қадди-қомати ишва-карашмада гўё сарвдек бураларди, йўқ, сарвдек эмас, хиромон-хиромон юрувчи қирғовулга ўхшарди. Бу қирғовул шундай ноз-истифно билан юрар эдики, у ўзининг бу юриши билан бутун лочин ва қарчиғайларни ҳушсиз қилиб тузоғига илинтирар эди. Бунинг бошидан оёғигача ишва билан гўзаллигу,

оёғидан бошигача ноз билан карашма эди. Ҳаммасидан ҳам қизиқ можаро шу эдики, у гўзал базм вақтида ҳам, жанг-жадал чоғида ҳам бирдек эпчил эди. Базм вақтида у ўз хониши билан ошиқларни куйдирар, ошиқларнигина эмас, бутун дунёни ўртантирарди. Ўз ғиғони билан кишиларнинг ҳушини олар; қўшиқлари билан ақл тилини лол қилиб қўярди. Сознинг нозик торини чертиш билан ночор юрган одамларнинг жон ипини узар эди. Барбат созини чалиб наво қилганида, бировни ўлдириб, бировни тирилтирарди. Мабодо уруш майдонига кирадиган бўлса-чи, майдонда бўлмиш кишиларнинг ҳаммасининг жонига бирдан қасд қиларди. У оти билан ҳар томонга жавлон урганида, одамлар унинг жавлонидан қўрқиб, жон берар эдилар. Агар душман осмон каби зўравон бўлса ҳам, жанг пайтида у осмон бўйнига ҳам каманд ташлар эди. Қилич солганда у тошларни ёрар, ёрилган тошлар орасига ўз ғилофига киргандай кириб, беркина эди. Отган ўқи эса юз қабат қалпоқ ва тўнлардан ўтиб, жонга қадалар; қаттиқ харсангларни худди паррондек тешар эди. Агар найзаси порлаб тобланадиган бўлса, фалак аждаҳосининг вужудига ларза тушар эди. Агар душман устига от солгудек бўлса, елдек босиб бориб, хас-хашакдек тўзғитар эди. У шундай бир бало эдики, кўҳна фалак бундай балонинг яна қачон ўтганини эслай олмас эди.

Хоқоннинг Искандарга ҳадя қилган тўққиз туҳфаси мана шу юқорида шарҳланганлардан иборатдир. Буларнинг ҳаммаси бошдан-оёқ тайёр бўлгач, Чин шоҳи яна заёфат тараддудига тушиб қолди. У шундай бир ажойиб шоҳона базм тайёрладикки, бу зиёфатнинг ҳашамига кишининг ақли етмас эди. Шундан сўнг, у бир қанча улуғ кишиларни йўлга чиқазиб, Искандарнинг ташриф буюришини илтимос қилди. Бу илтимосчилар шоҳ олдига бо-

риб, ер ўпгач, хоқоннинг мунтазирлигини арз-баён этдилар. Дунё шоҳи бу сўзларни қабул айлаб, тезда отланиб, Чин шаҳрига қараб равона бўлди. Қуёш тожли хоқон ўз саройидан то бир ёғоч жойгача – Искандар йўлига Хитой ипакликларидан шундай бир пойандоз солдирган эдики, бу билан Чин саҳросининг усти қопланиб қолган эди. Ҳар ўн қадамда Искандар бошидан дур ва лаъларни нисор қилиб сочар эдилар. Шоҳнинг юрар йўлига шу қадар кўп мушк атри сочилган эдики, халқ кўзига тўтиё қилиб суриш учун тупроқ топилмас эди. Халқ шу мушк устидангина босиб ўтар, мушкдан гўё кўк юзини қора тўзон қоплагандек эди.

Тожу тахтлар эгаси бўлмиш шоҳ шундай ҳашамат билан Чин диёрига муборақ қадамини босди. Шоҳ шундай бир шаҳар кўрдик, кекса дунё ҳам бу шаҳарнинг мисли йўқлигини айтиб, «Лам-якун» (тенги йўқ) оятини ўқир эди. Шаҳарнинг ҳовли ва боғлари жаннатга ўхшар, у шу қадар кенг эдики, на учи ва на қирғоғи кўринар эди. Унинг том-тошлари ҳам одатдан ташқари безатилган ва Чин ипакликлари билан зийнатланган. Умуман, шаҳарга шундай оро берилган эдики, бунақасини кўз ҳам кўрмаган, кишининг хаёлига келиши ҳам қийин эди.

Буларни кўргач, Искандарнинг шодлиги тобора ортиб, ўзига муносиб шоҳона пойандоз солинган жойгача борди. Хоқон саройига бориб етганда, у даргоҳнинг осмон сингари кўк рангда эканини кўрди. Остонасидан ўтиб, сарой боғига кираркан, унинг ҳар тарафи бир оламдек туюлди. У боғ тарафати яшил осмон сингари беғубор, унда очилиб ётган ҳар бир гул юлдузни эслатар эди. У боғнинг тўрт тарафи баб-баравар чорраҳа бўлиб, ҳамма ёғи саккиз пахсали девор билан ўралган эди. Боғдаги дарахтлар тўрт девордан, девор эмас, заркор осмондан ҳам ошиб кетган. Ҳаддан зиёда кўп,

фойдали ва чиройли дарахтлар фалак айвонига ўз барглари билан палос ёзиб ташлаганлар. Бу дарахт шохларининг кўкдаги манзарасини кўрганда, «осмондаги юлдузлар шуларнинг меваси экан», деб ўйлайсан. Дарахтларнинг тагида чаман-чаман бўлиб гул-чечаклар очилиб ётибди. Сарв дарахтлари ва суман гуллари эса саросар саф тортиб турибдилар. Ўз қаддини эгиб ётган гунафшалар қалинликда нил рангли зулмат чодирини эслатардилар. Эҳтимол, осмон зеб-зийнатларга беланиб, ўз аксини Чин ойнасига солгандир. Ҳеч ким у ердаги райҳонларнинг ҳисобига етолмаса керак, уларнинг димоғни чоғ қилувчи ҳидлари оламни тутиб кетган. Наргиснинг гуллари уруғлагандан бўлса керак, кўзларида оғриқ асорати борга ўхшаб кўринади: кўз оғриғи эмас, гўё қорға қарагану, кўзи қамашиб қолгандек эди. Лола билан кўк майсалар бамисоли нақшин гилам; оқ гуллар эса шу гилам устига тўкилган кумушни эслатар эди. У худди ранг-баранг шишалардек тобланар, уни кўрган одам кўк қасрининг дарчаси шуъла сочяпти, деб ўйларди. Бу гулшан ичида бир кенг жой бўлиб, бу жойнинг ўртасига бир баланд иморат қурилган. Ҳар куни кечаси шу иморат посбони билан Зуҳал сайёраси улфатчилик қилар ва сирлашар эди. Бу бинонинг зипапояси фалак саройидан ҳам баланд бўлиб, айвонига булутнинг сояси тушмас эди. Унинг томига ёғиннинг нами ҳам тегмаган, айвонга чақмоқнинг шуъласи ҳам тушмаган. Унинг саҳнлари, равоқ ва шифтлари бошдан-оёқ олтин билан зийнатланган. Ерига ётқизилган чин гиштлари, гиштга ўхшаса ҳам аслида саккиз қиррали чиннилар эди. Рангдор, кошинкор тўшамалари чиннидан бўлиб, хусусан, унинг ўртаси ва четлари нақшлар билан безатилган. Унинг гиштлари чинни гиштлар бўлиб, тиниқликда худди Чин ойнасига ўхшар эди.

Қасрнинг ичи бошдан-оёқ зарнигор қилинган, эшикларининг ҳаммаси гавҳар билан зийнатланган. Бир қанча ўткир наққошлар ўз қаламларини ишга солиб, кўп вақт Моний услубида санъаткорлик билан қалам тебратганлар. Нақшларнинг ҳаммаси илмий ва қонун-қоида асосида чизилган бўлиб, деворининг тўрт тарафи ҳам сурат ва табиат манзаралари тасвири билан безатилган. Унинг ҳамма жойлари чин услубидаги тасвирлар билан нақшланган, булар Чиннинг эмас, юксак жаннатнинг тасвирига ўхшайди. Бу қаср ичида шоҳ учун осмон салобатли бир олиймақом тахт ясалган бўлиб, меҳмондўст хоқон шоҳни шу олиймақом тахт устига ўтказди. Тахтлар олувчи Искандар, хоқонни ҳам ёнига чорлаб, шу олиймақом тахтдан жой кўрсатди. Булар ота ва ўғил каби бир тахтда ўтириб, шодлик ва хурсандлик базмини қурдилар. Шоҳ у ерда ўтириши керак бўлган кишиларнинг ҳаммасига ўз жойларига ўтиришни амр этди. Аввал тождор амир-султонлар, улардан сўнг вазир-вузарою лашкарбошилари ўтирдилар. Афлотун, Арасту ва Фарфёнус каби ҳикмат аҳли файласуфлар шоҳ атрофига жойлашдилар. Қаср ичи жаннатдай бекаму кўст бўлиб тўлгач, у ерда тоза ва пок шароб ҳам муҳайё бўлди. Дастурхонга тортилган ноз-неъматлардан кишиларнинг табиъи чов бўлиб, иштаҳаси очилиб кетди; кўнгил ҳам чинни қадаҳларда май ичишни тусаб қолди. Шу орада, тездан, латофатда беҳишт ҳурларининг рашкини қўзғайдиган бир Чин гўзали ўрнидан туриб, аввал ўзи бир қадаҳ қип-қизил ёқутдай майни сипқарди-ю, кейин шоҳга жаннатдаги кавсар сувига ўхшаш покиза май тутди. Давроннинг шоҳи, шоҳигина эмас, хоқон ҳам шу майларни ичиб, қадаҳларни бўшатдилар. Шодлик қадаҳи шу хилда уч-тўрт марта айлангач, кишиларнинг кўнгли очи-

либ, табиати равшан тортиб кетди. Бу кайф-сафолар дўстларнинг бошини қиздириб, орадан ҳаё пардаларини кўтармоқчи бўлар эди. Созанда ва хонандалар ҳар тарафда кўплашиб, санъаткорлик маҳоратини авжига чиқаздилар. Ой юзли соқийлар ўз анбар зулф-кокилларида Чин мушкининг ҳидини сочиб, жилва қилар эдилар. Эс-ҳуши ўзида бўлганлар суҳбатлашиб ўтирар, маст бўлиб қолганлар ҳушсизларча ҳой-ҳўй қилар эдилар. Икки шоҳ эса бир-бирларига миннатдорчилик изҳор қилар ва дилавозлик кўрсатар эдилар. Бу унинг пинжида ўтириб, суҳбатини тинглар; у бунинг оёғини ўпмоқчи бўлар эди. Бу Чин мулкини унга садқа қилмоқчи бўлса, бунга бутун Ер юзини тақдим этмоқчи бўларди. Икки шоҳнинг бир-бирларига қилаётган бу мулозаматлари расмий юзасидан эмас, йўқ, аксинча, булар бир-бирларини бажонудил эъзоз ва икром қилар эдилар. Кишилар май ичиш ва хитой меҳмоннавозлиги билан тузалган дастурхондан газак ва ноз-неъматлар тановул қилиш билан овора эди. Табақ-табақ овқатларнинг қандай тартиб билан қўйилишини осмон табақалари ҳар дам булардан ўрганарди. Кўк дастурхонларнинг усти, кўк осмондаги юлдузлар каби лимонлар, қандқурслар ва нонлар билан тўлиб-тошган эди. Бу ерда шундай зиёфат бўлдики, бу базмнинг зеб-оройишидан баланд осмон ҳам баҳра олди. Одамларнинг иштаҳаси очилиб, табиати овқат истаганда газаклар ўртадан олиниб, ош-овқатлар тортилди. Ошгина эмас, дастурхон устини юз алвон таомлар ва ноз-неъматлар босиб кетди. У дастурхондаги овқатларни қандай таърифлаш мумкин, ҳайронман. Чунончи, от қазисининг ўзидан тўққиз минг дона эди. Пиширилган қўйнинг ҳадди-ҳисоби йўқ, уни юз минг десам, яна кам айтган бўламан. Бошқа ҳар хил гўштлардан тайёрланган ош-овқатлар

ҳам беҳисоб бўлиб, буларни кўриш учун фалак ўз бошини ерга эгишга мажбур бўлди. Шундай беҳад таом тортилки, бундан хос-ом, тегишли-тегишсиз ҳамма баҳраманд бўлди. Шундан сўнг, тездан Чин хоқони тахтдан тушди, буни кўриб, тахтда ўтирган Искандар ҳам ўрнидан турди. Чин шоҳи хурсандчилик ва тавозе билан туриб, совға-саломлар ҳақида сўз очди. Давлат кишиларида бир қанчаси совғаларнинг рўйхатини шоҳнинг ҳузурига олиб келиб, тақдим этдилар. Шундан сўнг хоқон Искандарга эгилиб, қуллуқ қилди; ёш шоҳ ҳам хоқонга таъзим бажо келтирди. Бутун совға-саломларнинг ҳаммасини, юқорида изҳор қилганимиздек, тўққиз-тўққиз қилиб ўтказдилар. Бу хилдаги қимматли туҳфаларни кўриб, Искандар хоқонга кўп миннатдорчилик билдирди ва офаринлар айтди. Ҳамма тортиқлар тўда-тўда қилиб, хил-хили билан кўздан ўтказилар экан, Искандарнинг диққатини юқоридаги икки нодир туҳфа ўзига тортди. Унинг бири ҳалиги моҳрўй Хўтан қизи бўлса, иккинчиси ажойиб маҳваш ойна эди. Қуёш табиатли хоқон бир қўлида ойнани тутгани ва бир қўли билан «ой»ни етаклагани ҳолда келди. У шоҳ олдида кўзгуни ҳам, кўзгунигина эмас, кўнгил тилаги бўлмиш меҳр дилжўни ҳам келтирган эди. Сўнг хоқон тахт устига чиқиб, Искандар ёнида ўтириб, кўзгуни ҳам, дилтортар гўзалнинг васфини ҳам баён қилиб берди. Шоҳ у кўзгуни кўриб, ниҳоятда хурсанд бўлди ва анча фурсатгача уни қўлдан қўймай, кўздан кечирди. Уни аҳли ҳикмат – олимларга ҳам кўрсатиб, у бобда ўзининг бирмунча фикрларини ҳам билдирди. Искандар ўз қўлидан бу ойинани қўймас, анави ой юзли гўзални эса ёдига ҳам келтирмас эди. Гоҳо у кўзгунинг кишининг асл юзини кўрсатиш бобидаги мўъжизакорлиги ҳақида ўйлар ва гоҳо унинг қандай илм-ҳикмат билан тилсим қилинга-

ни ҳақида фикр юритар эди. Ниҳоят, қуёш кўзгуси ўз юзини бекитиб, кеч кирди; жаҳон яна қора зулмат билан қопланди. Илм-ҳикматга берилган шоҳ бу орада бир қадаҳ ҳам май ичмади, зеро, унинг май билан маст бўлиши дуруст эмас эди. Қуёш кўк осмон сари юргани каби у отга миниб, ўз қароргоҳи томон жўнади. Хоқон ҳам ўрнидан туриб, унга ҳам йўл кўрсатувчи ва ҳам уни оталарча ҳифз – ҳимоятида сақловчи ҳамроҳ бўлди. Шоҳни ўз қўшини доирасига етказгач, хоқон ер ўпиб ўз шаҳрига қайтди. Искандар ўз қароргоҳига бориб ўтиргач, бир қадаҳ май ичди ва яқинлари билан бир қадар суҳбатлашди ҳам. У хоқон базм-саёҳатининг нечоғлик ораста ва гўзаллигини ва унга қойил қолганлигини таърифлар эди.

Эй соқий! Май билан баробар, ҳалиги кўзгуси менинг рўпарамга келтириб қўй. Уни кўриб, табиатим равшан ва мушкдек муаттар бўлсин. Чунки димоғимда Чин мулкининг савдоси бор; сен келтирган май эса, ўша савдони даволасин.

Эй муғаннийлар! Сиз уд ва қўбузларни қўлга олиб, «Улуғ йир» навосини куйлангиз, шу наво билан мени дунё ғамидан озод ва хушҳол қилингиз!

Эй Навоий, май ичиб, куй тингла! Бу кўк – фалак ўта бевафодир. Зеро, у хоқонга жафодан бошқа нарса қилмагани каби Искандарга ҳам вафо этмайди.

III

Зиёфат богининг сарвдек озодалари хизмат камарини гунчадек қаттиқ боғлаб, гулдек очик юз билан доим саховат дастурхонини ёзиб, меҳмони хоҳ қумри ва хоҳ булбул бўлсин, ҳар бирини ўз табиатига яраша меҳмон қилур, аммо исрофгарчиликка йўл қўймас

Энг яхши одам шуки, инъом-эҳсонни ўзига ҳунари қилиб олгай ва дунёнинг бор-йўғидан ташвишланмагай. Ўз замониға ўзини меҳмон деб билгани каби, замонининг барча кишиларини ҳам ўзига меҳмон деб англагай. Биров унга меҳмон бўлиб қолса, бу ҳам жон билан мезбонлик қилгай. Эшикдан меҳмон келса, паст ва бахил кишилардек ундан қочмагай, балки меҳмонсиз наҳор қилмагай. Пайғамбар Халилulloҳдек саҳийлик билан дастурхон ёзиб, ойдек нонларни унинг олдига ўхшатиб қўйган. Қилган таоми қанчалик лаззатли бўлса ҳам меҳмонсиз бўлса, у заҳардек туюлгай. Ва агар меҳмон келса, қаттиқ нон ҳам ўз кўзига худди қуён кулчасидек иссиқ кўрингай. Меҳмон эшикдан келиши билан унга беқиёс илтифотлар кўрсатиб, очиқ юз ва яхши хулқ билан пешвоз чиқгай. Уни очилган гул баргларидек кулган юз билан қарши олгач, худди гул каби чиройли дастурхон ёзгай. Гулда қанчаки кулиб турган гул барги бўлса, бу дастурхонга ҳам шунча кўп нону ноз-неъматлар қўйгай. Меҳмон дастурхонга қўл узатаркан, мезбон унга жондил билан миннатдорчилик изҳор этгай. Меҳмонни тўйдирмай туриб, ўзини тўйдиришга уринмагай, меҳмон овқатдан қўл тортмай туриб, бу қўлини артмагай. Меҳмони хоҳ шоҳ ва хоҳ гадо бўлишига қарамай, унга мезбонлик расм-русумларини яхши адо этгай. Шоҳ олдига ёғлиқ патир ушатиб, фақирга қаттиқ нон, ёвғон атала қўймагай. Одамларни бир-биридан фарқ қилишнинг зарари йўқ, аммо шоҳга асалу камбағалга тупроқ тортмаслик керак. Агар униси улуг йўлбошчию буниси итоаткор – фуқаро бўлганда ҳам барибир ҳар иккаласи худонинг бандасидир. Масалан, кўринишда орқаси букир, қўли қадоқ, елкаси ямоқ, назар-ногирон одамлар, кўпинча, кўнгил мулкининг шоҳию кишиларнинг дилидаги пинҳоний сирларини фаҳм

этадиган – огоҳ зотлар бўладилар. Забардаст фалак бунинг баланд ҳиммати олдида мағлуб, чарх – аълони эса паст кўради. Агар шоҳ ҳам бунинг олий-ҳиммат эгасилигини фаҳм этса, унинг оёғига бош уради. Худоки бу одамни азиз қилиб қўйган бўлса, уни биров таҳқирлай оладими? Энг яхшиси шуки, кимда-ким ҳақиқатдан хабардор бўлса, саховат уйини очиб, меҳмоннавозликни қўлдан бермагай. Одамнинг ҳамма ҳолати яширин ва пинҳонийдир, унинг ички сирини билишда ақл нодонаик қилур. Бинобарин, ҳар кимга дўстлик – меҳрибонлик назари билан қараб, ҳаммани тенг кўрмоқ лозимдир. Ўз рухсорини кўрсатиш билан жаҳон устига нурларини аямай сочаётган қуёшдек саховаткор бўлмоқ лозим. Ахир қуёш заррин кошонани ҳам, вайронани ҳам ўз нури билан баб-баравар ёритади-ку. Лекин шамга ўхшаб, ёруғлиқ сочган ҳолда парвонани куйдирмаслик керак. Ана шу ярамас феъли туфайли шамнинг бошини ҳар дамда қайчи билан қирқиб турадилар. Саховатда мезбон булутдек бўлмоғи лозим, зеро, булутга ер ҳам, ер эгаси ҳам баробардир. Булут қачон ўз дурларини эҳсон тариқасида сочар экан, дунё шўразорини ҳам, гулистонини ҳам саховат ёмғири билан сероб этади, серобгина эмас, ўз дурри-нобига фарқ қилиб юборади. Сен кўча тупроқларини чангитувчи, дала-даштларнинг хас-хашакларини тўзғитувчи ур-йиқит шамолга ўхшама. У ер юзини хору хасдан тозаласа ҳам, уларнинг ҳаммасини бир чуқурликка олиб бориб тикади. Мана шу ёмон феъли туфайли тақдир уни беқарор, саргашта ва дарбадар қилиб қўйган.

Агар сенда саховат қилиш истаги бўлса, у бир неча хил бўлади, билиб ол: бири шуки, биров сенга меҳмон бўлиб келганда унинг олдида ҳар нарсани тўкиб солиб, исроф қилиш иштиёқи туғилмасин. Ёки меҳмон кутиш иштиёқи иззат-обрў орттириш,

шуҳрат қозониш ва ёхуд яхши кўриниш учун ҳам бўлмасин. Бировларнинг олдига дастурхон ёзганинда, бир киши учун ўнта қўй сўйиб, кетма-кет қўй гўштини пишириб келтиравериб, у бечоранинг кўнглига теккунча тиқиштиришинг, уни жондан тўйғизиб, ҳолдан кетказишинг дуруст эмас. Сен унга овқатни едириш учун бир қанча сўзларни айтиб, қистаб, «ейсан!» деб кўзингни олмай, уни кўз билан еб юборгудек ўтиришинг ҳам яхши эмас. Меҳмон олдига қандай овқат келтирган бўлишингга қарамай, унинг лаззатини таърифлаб, таъмин мақтаб ўтирма. Меҳмон ҳамма овқатни есин, тўйсин, дейиш одамгарчиликдан бўлса ҳам, лекин мажбуран едириб, кишини жабрлаш инсофдан эмас. Сенинг уйинг шайх Луқмоннинг мозори эмас, сени ҳеч ким бу жойнинг шайхи демайди. Худо молини исроф қилиш, бу қанақа гап? Жиниларга ўхшаб озиқ-овқат тўкиб-сочиш онкўрлик эмасми? Худо «енг-ичинг» дегани билан, «исроф қилманг» ҳам деган-ку, ахир. Бу меҳмон сенга нима гуноҳ қилганки, сен уни ўлдирмоқчи, ёлвориб унга заҳар едирмоқчи бўласан? Модомики, киши бир луқма овқатни сиғдиришнинг иложини қила олмас экан, уни ейишга мажбур этиш – бу, овқатни заҳарга айлантиришгина эмас, балки худди заҳарнинг ўзидир. Бу хилдаги зиёфат жуда ёмон бўлиб, ақлли одамлар наздида ниҳоятда жирканч ва нафратомуздир.

Яна бири шуки, қачон меҳмон келадиган бўлса, унга овқатингни бермай, аясанг; сеникига келган одамнинг очликдан ичи ачиб иштаҳаси кўзғалиб турсаю, лекин сенинг бахиллигингнинг интиҳоси бўлмаса, бечорани овқатдан маҳрум қилсанг, бу энди юқоридаги исрофгарчиликдан ҳам баттар ёмондир.

Энг яхши одат шу бўлиши керакки, яхшими ёмонми, бир одам сенинг дастурхонингга меҳмон

бўлган экан, бошлаб, уни хушмуомалалик билан хурсанд қил, сўнгра исрофгарчилик ҳам қилма, хасислик ҳам. Унинг қўнгли нимани тусаса, сенинг уйингда нима муяссар бўлса, очиқ чеҳра билан унинг олдида торт. Лекин ундан бу овқатнинг муздини сўрама, ўрнига ўрин бир нарса талаб этма. Ишингга «Аҳрам уз-зайфа», яъни «меҳмонни сийланг» деган сўз нур сепсин. «Хайр ул-умур», яъни «ҳар бир ишда ўртамиёналик» расмини тут. Зиёфатни шу тартибда уюштирсанг, сенга мезбонликда таҳсин ўқиса арзийди. Албатта, бу хилдаги олижаноб мезбон кам бўлади. Агар кимки шундай фазилатга эга бўлса, у олам доносидир.

LIV

Баҳром гўр ҳикояти. Уч олачиқ элига (капада яшовчиларга) меҳмон бўлди. Алардин бири ҳаддин зиёда такаллуф, иккинчиси ўта сустлик ва бепарволик кўргузуб, таъна ва жазога гирифтор бўлди ва учинчиси эса Баҳромнинг адолати тариқидан Қорун даражасига етди

Нақд қилишларича, шоҳ Баҳроми гўр бир кун отга миниб, овга чиқди. У ов пайтида бир қулоннинг орқасидан кувиб, ўз аскарларидан узоқлашди ва ўз кишиларидан адашди. Саҳро кезувчи шоҳ бағоят кўп елиб-югургандан сўнг, ёлғиз ўзи, икки-уч қапа тикилган бир жойга бориб етди. Дашт кезган шоҳ ҳаддан ташқари оч ва емакка муҳтож эди. У хонадонлар олдида бир дарахт бўлиб, саодатли шоҳ шу дарахтнинг соясига тўхтади. Отдан тушган замониёқ у ердаги одамларга мурожаат қилиб айтдики: «Мен бу дам сизларга меҳмонман. Нимаики тайёр овқатингиз бўлса, ўша билан мени меҳмон қилинг, зеро, оч одамнинг қаноатланиши учун нима бўлса, шу кифоядир».

У уч уйликдан биттаси Қорундай бадавлат бўлса ҳам, аммо назари паст одам эди. У шоҳнинг айтганларига аҳамият бермади. Иккинчиси эса исрофкунанда эди: у қўйлар сўйдириб, катта қозонлар осдириб, зўр бир зиёфатнинг тайёргарлигини кўра бошлади. Очлик меҳмоннинг димоғини куйдириб, ичини ачитиб турган пайтда унинг эртага пишадиган ошидан нима фойда эди? Ва лекин учинчи хонадоннинг эгаси ақлли одам эди. Зотан, ақлдан мадад олувчи одамлар хушбахтдирлар. У бахтиёр одам шоҳни ўз уйига олиб кириб, ўша ондаёқ унинг олдига уйида тайёр турган нон билан қатиқни қўйди. Моҳазарни (тайёр овқатни) егач, шоҳдан очлик ранжи машаққати кетиб, жони ҳузур топди. Бинобарин, шоҳ мана шу моҳазар билан меҳмон қилган меҳмондўстга беҳаддан-ҳисоб мол-дунё ҳадя этгани ҳолда, ҳалиги паст одамга жуда қаттиқ таъзир берди. Исрофгарни эса анча уялтириб, танбеҳлади ва унинг ҳам сарф-харажатини тўлади. Буларнинг феълдаги турфа ҳолатларни кўриш билан бирга шоҳнинг уларга нисбатан қилган адолатли муносабатини ҳам томоша қилинг.

Меҳмон деган мана шу Баҳроми гўрдеку, мезбон эса мана шу моҳазар тортган донодек бўлмоғи лозимдир.

LV

Искандарнинг Арастудан, зиёфат дастурхонини қандай ёзиш яхшироқдир ва бировнинг кўнглини олиш учун меҳмондорчиликни қандай ташкил қилмоқ таҳсинга лойиқдир, деб сўрагани. Дононинг шу ҳақда фикр юритгани ва ҳикмат ноз-неъматларидан Искандарга фойда етказгани

Яна дунёнинг фармон берувчиси сўради:

«Эй билимдон кишиларнинг устози! Зиёфат ва меҳмон кутишнинг маъқул йўли қайси? Шу ҳақда бизга маслаҳат бергил. У ҳикмат – билимдонлик қоидаларига муносиб бўлсин, яъни шундай тартибни ўргатгинки, у меъёридан оз ҳам, кўп ҳам бўлмасин. Зеро, бу масалада барча миллат аҳллари ҳар хил йўл тутиб келмоқдалар. Ҳозир кўпчилик «Меҳмонни қўлдан келганча иззат-икром қилган одам – бахтиёр», деган фикрдадир».

Доно ва билимдон устоз аввал Искандар ҳақи-га яхши тилаклар тилагач, дуодан сўнг тубандаги жавобни берди:

«Меҳмоннинг ейиши учун зарур бўлмиш ҳамма нарсани: ош-нону асалу ҳалвою барчасини тартиб ва меъёри билан дастурхонга тортмоқ зарур. Лекин дастурхон ҳаддан зиёда ошириб-тошириб юборилмагани каби кам-кўсти ҳам бўлмагани маъқул».

Шоҳ айтдики: «Бу гапларинг яхши, бажариш қийин эмас, шоҳларнинг шаън-шукуҳига унча муносиб ҳам эмас-ку?»

Улуғ ҳаким ўйлаб туриб, яна тубандагиларни айтди:

«Эй ҳикмат ва билимни ўзига одат қилиб олган шоҳ! Худо сендай жанобнинг мартабасини жуда баланд қилган, бутун халқ сенга мутеъ, қўлингга қарамдир. Шоҳ – халқнинг ризқ-рўзига кафилдир, бинобарин, барчасини баравар кўрмай, уларнинг бирига ортиқ, бирига кам бермоқ ёмондир. Аммо бир оз зиён қилса ҳам, обрўси тушмаслигини ҳисобга олиб, халқ ризқ-рўзи учун нима ажратилган бўлса, камайтирмай, оширмай ҳаммага шуни бермоқ зарурдир. Шунда унинг хазинаси камайиб қолмагани каби, исроф ҳам бўлмайди.

Агар шоҳ баъзиларга ортиқча маблағ бериш билан ўзини улуғ кўрсатмоқчи бўлса, унинг бу хаёли тўғри эмас. У, бир-икки минг дирҳам (танга) ор-

тиқча харажат қилиб, айрим шахслар ўртасида ўз обрўйимни ошираман, ҳурмат қозонаман, деб ўй-ласа, аксинча, ўз обрўсини тўкади, ўз мартабасига ўзи шикаст етказди.

Шоҳ учун халқнинг пастки табақаси аҳволидан хабардор бўлиб туришдан аъло даража йўқ. Агар шоҳ инъом-эҳсон қилишни истар экан, пастки табақага қанча берса, шунча оздир. Аммо кимгаки ақл ёр бўлса, у исрофга, нобудгарчиликка асло йўл қўймайди».

Донишманд шу фикрларни билдиргач, жаҳоний салобатга эга бўлмиш шоҳ ҳаммасини қабул айлади.

LVI

Искандарнинг ҳукамо иттифоқи билан олам ва фалакиётнинг сири-асрорини текшириш, очиб ва аниқ билиш ниятида хуришиддек порлоқ сутур-лобни ва қуёшсифат ойнани ихтиро қилгани ва бу икки офтобмисол туҳфани тайёрлаб, хотир-жам бўлгач, яна иккита меҳржамолу ой юзлининг висолига рағбат этгани ва бу бобда созу созанда яроғини ва шодлик тумтароғини муҳайё қилиб, баланд осмондек айвонни Равшанак юзидин нур-лантириб, Нозмеҳр шуъласидан ёритгани

Чин тасвирларини кўздан кечирган одам ўтмиш воқеаларни шундай нақл этади:

Хоқон искандарпараст бўлиб, мамлакат унинг итоатига киргач, Искандар бирмунча вақт Чинда истиқомат қилишга қасд этди. Қиш мавсуми ҳам авжига миниб қолган, бир томонга юриш қилмоқ ҳам ноқулай эди. Бир жиҳатдан, хоқон унинг қолишини истар, истаргина эмас, жон-дилдан илтижо қилар эди: «Шоҳ бу қиш Чинда қолсалар, ноз-неъматлар ичида яшасалар, май ичиб ором олсалар ва

ҳузур қилсалар!» Искандар хоқоннинг сўзларини қабул айлади. Бу гап донишмандларга ҳам маъқул тушгач, Чин кишварида қишлашга қарор қилинди. Қуёш билан моҳитобон – ой сингари, Искандар гоҳо хоқон билан улфатчилик қилар эди. Гоҳо овчиликни ихтиёр қилиб, Чин кийикларини овлар эди. Гоҳи соз ва май базмларини ташкил қилиб, майхўрлигу ўйин-қулги билан кун кечирар эди. Ва гоҳи ҳикмат аҳллари билан, фан устозларидек, илм-ҳикмат бобида фикр юргизар эди. Хусусан, хоқон тарафидан тортиқ қилинган ойна унинг жонига ҳузур-ҳаловат бағишлар эди. Қачон у тахтга ўтирадиган, адолат-талаб одамлар унга арз-дод этадиган бўлса, у кўзгуни даъвогару жавобгарга рўбарў қилиб, ойнаи ҳақиқатнинг тўғри ҳукмига чиқазар эди. Ойнанинг бу ҳикматидан шоҳни ҳайрат босар, бинобарин, ўзининг ёнидаги олим ва ҳакимлар билан шоҳона базм қилиб турган пайтларида ҳам, шу ойнани ўртага қўйиб ўтирар эди. Хусусан, Искандар ойнанинг бадмаст кишиларни шармисор қиладигани донолик қудратига қойил эди. Шоҳ у кўзгуга шундай мафтун бўлган эдики, бу бобдаги ҳайратининг ҳеч қандай чегараси йўқ эди. У кўзгунинг ҳикматига ажабланиб, бу ҳақда кўп фикр юритгач, таажжуби юзасидан тубандаги ҳулосага келди:

«Бу тилсим ажойиб бир ихтиро бўлиб, бунинг сирри-ҳикматини фақат бун ясаган фан аҳларигина билса керак. Мени ҳам арши-аълонинг шоҳи илм-ҳикматдан баҳраманд қилган-ку ахир. Хизматимда неча юзлаб сўзи пок, фикри салим доно олимлар бўлиб, уларнинг ҳар бири илм-фан соҳасида бир олам, то фалакнинг махфий шакллари гача биладиган бўлсалару, нима учун, мени юз хил фикр ва андишага олиб бораётган, гуноҳсиз одамнинг асл юзини кўрсатадиган бу ойнага ўхшаш фан мўъжизасини аҳли ҳикматларим би-

лан кашф этиш учун ҳикмат камарини белимга боғламайман? Нима учун чуқур илмий тадқиқот ва мулоҳаза юритиш билан бундан ҳам ортиқроқ тилсим яратолмайман?» – деди. Шундан сўнг билим аҳлларини ҳеч ким йўқ бир жойга тўплаб, улар билан шу бобда кўп мулоҳазаларни ўртата ташлаб, кўнглида борини гапирди. У олимларнинг ҳаммалари бир оғиздан дуо қилиб бундай дедилар:

«Эй фалак шукуҳли шоҳ! Сен агар шу хилдаги тилсим ихтиро қилишни буюрсанг, бу ҳақдаги амрингни бажариш бурчимиздир. Биз ҳамма олимлар бирлашиб, иттифоқ бўлиб, ундан ҳам аълороқ бир мўъжизани кашф этишимиз мумкин».

Шундан сўнг ҳалиги ҳикмат аҳллари икки гуруҳга бўлиниб, ҳар бир гуруҳ бир ишга киришиб кетдилар. Улардан Афлотун билан Суқрот бир тарафга бош бўлсалар, иккинчи тарафга Арасту билан Буқрот раҳбарлик қила бошладилар. Аввалги тўдага Хурмус билан Балинос ҳам, бунисига Аршимидус ҳам қўшилди. Бу ёнда ҳам икки юз, у ёнда ҳам икки юз олим тўпланишиб, кеча-кундуз шу ҳақда бош қотирар эдилар. Номдор шоҳ ҳар доим илм-фан соҳасида мана шу олимлардан фойдаланиб турар эди. Иккала гуруҳдаги олимлар ҳам ер ва кўкнинг табиатини риёзат чекиб ўрганган ва уни яхши билладиган кишилар эдилар. Буларнинг бири ер олами устида иш олиб борса, иккинчи тўда осмон ҳақида фикр юритишга киришди. Юлдузлар ҳолатини ва ерда мавжуд бўлмиш жонли ва жонсиз табиатни текшириб, юлдузларнинг ўзаро муносабатларини аниқлаб, илм-ҳикмат соҳасидаги маҳоратларини намоиш қилишга тутиндилар. Улар маъдан аравашмаларидан тилсим қилиб, думалоқ шаклга эга бўлган икки қурол ясадилар. Унинг бири қўрғошин ва мисдан, иккинчиси эса ярқироқ пўлатдан бунёд этилди. Қўрғошину мис билан иш кўраётган олим-

лар қуёш ва юлдузларнинг юксаклигини ўлчайдиган сутурлоб асбобини яратдилар. Пўлат устида ишлаётган олимлар эса худди кўзгуга ўхшаган бир нарсани ихтиро қилдилар.

Бу иш жараёнида Искандар икки тарафга мадад берар, гоҳ уларнинг қилган ишларини ёқтириб, қабул этар ва гоҳ рад этар эди. Уларнинг илмий-иждодий фаолиятдан Искандар истифода қилгани каби, улар ҳам Искандарнинг назорат ва аралашувидан фойда топар эдилар. Шу қишда ҳар бири жаҳон бўлмиш мана шу олимлар, иккита ажойиб тилсим – жисм ихтиро қилиб, фойдаланиш учун жаҳон элига ҳадя этдилар. Сутурлоб – осмонда қандай шаклдаги жисм бўлса, ҳаммасини кўрсатар, кўзгу эса бошдан-оёқ бир тилсим бўлиб, ер куррасида нимаики мавжуд бўлса, бу ойнага қараган одам шунинг ҳаммасини кўрар эди. Фалакнинг узунлиги ва кенглиги бирига яширинган бўлса, иккинчисида жаҳоннинг ҳамма ерлари намён эди. Униси осмон сирлари яширилган сутурлоб бўлса, бу бири жаҳоннамо ойна эди.

Қуёш ойинаси шараф буржига кўтарилиб, ҳарорати ошгач, орадан қиш қайғуси ҳам кўтарилди. Бу пайтда қуёшнинг жуссаси олтиндек ловилаб, худди Искандар кашф этган сутурлоб тусини олган эди. Қуёш шараф буржидан чиққани каби Искандар ҳам ўз тахтига чиқибди. Шоҳ ёнида Чин хоқони, икки томонида эса қанчадан-қанча хон ва султонлар ўтирар эдилар. Юқоридаги кашфиётларни муборакбод этиш ниятида қароргоҳ ичида ноз-неъматлар тўла бир зиёфат ташкил қилинди. Шу зиёфатга ҳалиги икки тўда олимлар кириб, ҳаммалари тахтга яқин бориб турдилар. Уларнинг ҳар бири илм бобида абадий бир бахт кабию ҳар кимдан мустасно ва тенгсиз эдилар. Искандар уларнинг ҳаммасига эҳтиром кўрсатиб, ўз тахти

яқинидаги хос жойга ўтқазди. Базмда ўтирган бутун халойиқ у олимлар билан фахрланар эдилар. Улар худди ерга қараган осмон каби бошларини қуйи солиб, сукут сақлаб ўтирардилар. Шу хилда виқор билан бир дам ўтирганларидан сўнг сутурлоб билан ойинани олиб келишди. Улар аввал бу икки асбобнинг шакл-шамойилини халққа кўрсатгач, сўнг ҳар бирининг ҳикматини бирма-бир баён қилдилар. Биридан фалакнинг сирри асрори аён бўлса, бирида ер юзининг табиат ва хусусияти акс этар эди. Бирига тўққиз қават осмон жойлаштирилган бўлса, иккинчисига етти иқлим сиғдирилган эди. Хоқон бу икки кашфиётдаги икки хусусиятни кўргач, ҳайрат ва таажжубдан гунгу лол бўлиб қолди. Ниҳоят, у бу илмий-иждодий ташаббус учун шоҳга ҳамду санолар изҳор қилиб, тубандагича сўз айтди:

«Кекса чарх сен каби шоҳни кўрган эмас. Сен сиз на тож ва на тахт даркор. Мулозимларинг ҳам ўзингга жуда лойиқ, билим бобида барчаси сенга мувофиқ экан. Зотинг аҳли оламга ўхшамайди, бу оламдан номинг абадий ўчмасин!»

Юқоридаги кашфиётларни юзага чиқаришда ранж-машаққат чеккан ҳикмат аҳллари марҳаматли шоҳдан жуда кўп мол-дунё мукофот олдилар. Гўё у маблағлар камлик қилгандек, шоҳ тарафидан бутун Юнон ер-сувини уларга суюрғол тариқасида фойдаланиш учун ҳадя этилди. Чин хоқони ҳам уларга кўп инъомлар, қимматбаҳо дурри-гавҳарлар тортиқ қилди. У камолот аҳллари-нинг ҳар бири худди туш пайтидаги қуёш сингари шараф ва бойликка тўлдилар.

Шу икки илмий иш юзага чиққач, шоҳ бениҳоя хурсанд бўлиб, айш-ишратга берилди. Бахт машшотаси ўйнаб-кулиб, ҳалиги соф ва порлоқ кўзгу қаршисида иқболи баланд гул руҳли қизнинг юзи-

га хол ва чаккасига гажаклар ясаб, қавс сингари қошларига ўсма қўйиб, сочларини тараб, кокиллари жингалак қилиб, худди жаннат ҳурларидек ораста, афсонавий Эрам боғидаги сарв ниҳолидек гўзал бир ҳолга келтирди. Муродига етган шоҳ учун эндиги иш у гўзал билан ақд – никоҳ қилиб, жаҳон хазинасини у нозанин келинчакнинг маҳрига солишдан иборат эди. Унинг никоҳи коинотнинг бахт юлдузи бўлмиш Муштарий бахт соатини инъикос этиб, фалак чархини бахтиёр қилган фурсатда ўқилгай. Шоҳ сутурлобни қўлига олиб, шу асбоб ёрдами билан фалакнинг вазияти қанақаю, шуълаларига қараганда, қуёш юришидаги юксак даража қаерда эканини аниқлагач, бахтиёрлик билан майга майл қилиб, шодлик келинчагини ўзига никоҳлаб олгай. Жаҳон шоҳи Доро ўлими олдидан ўз қизи, яъни бу дунёнинг қуёши бўлмиш гўзал Равшанакни жуфти ҳалол қилиб олишни Искандарга васият қилган эди. Жаҳонгирлик йўлига кириб келган шоҳ Искандар эса ою йиллаб у ойнинг васлига вақт тополмас эди. Шунингдек, Маллунинг қизи Нозмехр билан ҳам (фалак ҳам бундай нозли қуёшни кўрмаган бўлса керак!) шоҳ мақсад ҳосил қилмаган бўлиб, бу ҳақда ҳам доимо кўнгли оромсиз эди. Бинобарин, шоҳ бир катта тўй бошлаб, халойиқни ноз-неъматларга фарқ қилиш ниятида эди. Унинг ётоқхонаси Равшанак билан ёруғланиб, барча олам ўзининг гулистонига айланишини истар эди. Нозмехр ҳам шоҳ жонига роҳат бағишлаб, руҳи унинг мулоқотида баҳра олишини орзу қилар эди.

Шоҳ ўз дилида шу мақсадларни пишириб олгач, бир гуруҳ донишмандларни ҳузурига чақиртирди ва уларга муддаоларини изҳор қиларкан, у доноларнинг ҳаммаси бир оғиздан бу ишга бош-қош бўлажакларини билдирдилар. Ҳар бир кимсанинг тожу тахти бўлса, у ўзидан кейин ўрнига валиаҳд

қолдириш тадбирини ҳам кўрмоғи лозим. Маса-
лан, қуёш мағрибга ботиш олдидан ўз ўрнига ойни
қойим-мақом қилади. Моҳитобон гарчи қуёшча-
лик нур таратмаса ҳам, барибир унинг ёруғлиги
ўрнида ўринбосар бўлиб қолади. Агар бир дарахт
боғдан кўчирилсаю, ўрнида бир ёш ниҳол қолса,
оқибат-натижада у боғнинг зийнати бўлиб қолади:
ҳам меваси, ҳам сояси билан кишиларга наф ет-
казади. Донишмандлар ҳам фикрига қўшилганла-
ридан сўнг, шоҳ: «Тайёрлик кўрилаверсин!» – деди.
Шундан сўнг давлат бошлиқлари шоҳнинг мақса-
ди асосида ишни саранжомига етказиш тарадду-
дига бел боғладилар. Улар бир неча кун ичида ҳам-
ма нарсани муҳайё қилиб, Чин кишварини жан-
натга ўхшатиб юбордилар. Уни шундай безадилар-
ки, тубан осмон, агар буни ҳисоблайдиган бўлса,
минг йилда ҳам юздан бирини кўздан кечиролмас,
мингдан бирини шарҳ ва изоҳ этолмас эди. Ни-
маики лозим бўлса, тўй асбобларидан тортиб ҳам-
маси муҳайё қилинган, тезда тўйни бошлаб, айш-
ишрат, ўйин-кулгини авжига чиқазиб юбордилар.

Баҳор пайти гул келинчаклари яшнаб-безанган
фурсат бўлиб, бу мавсумда келин сингари булбул-
нинг иштиёқи янада жўш урган эди. Шундай гул
ва майсалар айёмида, шаҳар ва қишлоқларнинг
ҳаммаси гулшанга айланган пайтда тўй бўлди.

Эй косагул! Майни қадаҳга лиммо-лим қилиб
қуйгил! Зеро, тўй – ўйин-кулги байрамига айлан-
ди. Хусусан, наврўз фаслида бўлаётган тўй оламга
рўшнолик бағишлаб юборди.

*Муганний, тузиб чинга вазнида чанг,
Наво чекки, ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг,
Десанг сенки: «Жон қардошим, ёр-ёр!»
Мен айтайки: «Мунглуғ бошим, ёр-ёр!»*

Эй Навоий! Турган манзилинг Чинда бўлгач, тўй тугагунча «Чинга» (ёр-ёр) вазнида куйлайвер. Сенинг яллаларинг «ёр-ёр» бўлгусию, менинг йиғиларим зор-зор бўлгуси!

LVII

Йигитлик баҳорининг хушлиги ва баҳор йигитлигининг дилкашлиги ҳақида, гулдек барг ёзиш ва булбулдек наво тузиш, юз баргу минг наво билан фигон чекиш ҳақида; гулистон гўдаклари (ниҳоллари) булут соясидан сут ўрнига жон шираси эмгани ва сув ўрнига оби ҳаёт ичгани ҳақида

Жаҳон боғи кўп дилкашдир, аммо у йигитлик баҳори билан яна ёқимлироқдир. Кишининг умри кеча-кундуз демай ўтса ҳам, йигитликда баҳор фасли ўйин-кулги айёмидир. Ҳут кириши, сабзаларга жон битиши билан доим тирик ва абадий ўлмас яратгувчи, офтобни ҳамал сабзасори (буржи) томон йўлаб, табиат неъматларини қуёш ҳарорати билан парвариш қилиш тараддудига тушади. Худди Мусо пайғамбар дам урганидек, субҳидамнинг руҳпарвар насими эсиб, суви қочиб қолган дарахтларга жон бағишлайди. Бу тонг шаббодаси боғ ичидаги ўликларни тиргизиш билан Исо нафасига ўхшаган ҳаётбахшлигини исботлайди. Филдек тўхтовсиз юрадиган баҳор булутлари худди фил сингари ҳар томонни қоплаб олади. Рутубат остида қолган шу филлар тўдаси (баҳор булутлари) гўё Нил дарёсига фарқ бўлмиш филларни эслатади. Агар шундай бўлмаса, айт-чи, бу нима эди? Ахир ҳар томонга уларнинг баданидан қатра-қатра шабнам томиб туради-ку. Буларни қатра эмас, ёмғир селлари дегин; фил эмас, баҳор булутлари дегин. Баҳор булутлари дур томчиларини сочиши билан

чаманзорлар оби-тобига келиб, яшнаб кетадилар. Сабзаларнинг ништалари ерни ёриб чиқадилар, қизил лолалар худди қон каби ҳамма ёқни бўяйдилар. Гўё қонда фасод пайдо бўлса киши қорайиб кетгани каби, бу фаслда кўксида қора доғлари бўлган лолалар пайдо бўлади. Чаман ўз либосларини ранг-баранг қилиб, хилъатларини бошдан-оёқ гул билан безайди. Боғдаги гиёҳлар Чин табиатини намоиш қилгани каби, у ердаги ҳар бир гул Чин гўзалларини эслатади.

Яшнаб кўкараётган сунбулларнинг сарвга чирмашиб туриши гўзаллар вужудида турган ўрам-ўрам сочдан фарқ қилмайди. Гул атрофидан сунбул новдаларининг чиқиб туриши юз атрофидаги соч кокилларига ўхшайди. Гунафшанинг тагига сув шароби киргани учун уятдан бошини қуйи солиб олган. Агар у сувдан ҳўлланмаган бўлса, нима учун либосларининг этагини қайириб олди? Ёш наргис қадаҳда май ичишга ўрганиб, лиму пўстлогидан пиёла қилиб олибди. Ва ёки лиму рангли қалпоғи эзилиб қолдимикин, четини қайириб, ичини чуқур қилиб қўйибди? Мажнун каби шалвираб ётган гулсавсарнинг ранги тонг шабадаси зарбидан худди осмонга ўхшаб кўкариб кетибди. Юзидан хотиржамлик кўринса ҳам қаттиқ завққа берилиши натижасида у беҳол бўлиб қолган. Оловдек шуъла сочиб турган қизил гулни кўриб булбул бечора самандар каби куйиб-ёнади. У ёниб-шуълаланиб турган гул эмас, булбул уясига тушган ўтдир, йўқ, уясига эмас, жонига тушган оташдир. Тонг хабарчиси бўлмиш сабо насими чаманларни кезаркан, баҳор доимо олтин тусга киради. Кечаси боғни гул ўз чироғи билан равшан қилганда ғунчалар унинг ёниши учун пилик ясаб турадилар. Сабо дояси бўлмиш тонг ели ғунчанинг бу ишини билгани учун, унинг гулбаргларини фатила-фати-

ла қилиб очади. Настарин гули шохларини оппоқ қилиб, кумуш шохлар атрофига эгилиб ётади. Уни кумуш босиб, юки оғир бўлгач, худди қор билан қопланган шохларга ўхшайди. Гўзал арғувон гули очилиб, жилва қилган пайтда тўни қизилу лекин ўзи ёш йигитларни эслатади. Шамол уни ҳар ёнга тебратаркан, у ўз қизил тўни билан жилваланиб, ҳаммани мафтун этади. Булут болалар, яъни кичик булутчалар ўз қатралари билан паргор ила машқ қилаётгандек, сув юзига давралар чизади. Йўқ, бола эмас, гўё Моний ҳеч қандай асбоб ва паргорсиз юз туман давра чизаётгандек туюлади. Теракка пайванд қилинган гулнинг қадди-қомати гул юзли сарвнинг ўзгинасидир. Чаман худди гўзал жаннатга, ундаги гул ва сарвлар эса ҳуру филмонга ўхшайди. Гулзор устига баҳор булутидан ёққан ёмғирнинг ҳар бир томчиси йирик думалоқ дурдек бебаҳодир. Серёфин булутлар бир-биридан ўзиб, худди ҳайқирувчи шердек наъра тортишади. Ариларнинг гувиллашидан боққа зилзила тушиб, чақмоқнинг шуъласидан улар бўйнида олтин занжир силсилалари пайдо бўлади. Ёмғирларнинг ҳар бир қатрасини оби ҳаёту унинг осмондан тушиб келатган ҳар бир торини жон ипи деяверинг. Гулшан пок ва мусаффоликда худди беҳиштни эслатади, унинг об-ҳавоси эса ҳаётбахш Исо нафасининг ўзгинасидир. Бу фаслдаги тонг ели жон бағишлагани каби булутдан томган ҳар бир қатра ёмғир оби ҳаётдир. Бу фаслда майсаю гиёҳлар ердан бош кўтариб, топган ҳаётлари билан жилва қиладилар. Табиатнинг бу гўзал манзарасини кўриб, иложи борича ўйнаб-кулмаган, шодланмаган одамнинг танасида жони бор, деб гумон қилманг. Шундай фурсатда боғлар оғушида айш-ишрат, кайф-сафо қилмаган одамни инсон қиёфасидаги қотиб қолган табиат жисмларига қўшиб қўяверинг. Аммо

кўнгил бирор томонга асир бўлмаса, ҳар қандай ўйин-кулги ҳам ёқимли эмас. Бордию кўнгил бирон гулга интизор экан унинг гулзорга бўлган иштиёқ ва муҳаббати ҳам ажабланарли эмасдир. Агар ўз севгилисининг васлидан хоотири жамъ бўлса-чи, бундай одамга боғу гулшанни томоша қилишдан ҳам завқийёб нарса борми?

Айни фаслда гул ҳажрида ёнган Искандар ишқ бобида ўз орзусига етиш учун ёр васлини истаб, гулшанга равона бўлди.

LVIII

Булбул ҳикояти: унинг фиғони – гулбонгидан бир қарға безор бўлиб: «Бемаъни эзмалик», деб таъна қилди ва сўнгра унинг ёқимли жавобидан ўзгача маъно англади

Эшитишимча, гул фаслида бир боғ ичида булбулнинг фиғони авжига чиқибди. Шунда ана шу боғда турадиган бир қарға булбул олдига келиб, унга тубандагича танбеҳ берибди:

«Ҳой бемаъни эзма! Ҳар йили ўн бир ой чаманда ҳазин ва хомуш кезганинг ҳолда, бир ойгина бунчалик жўш уриб, фиғон чекиб сайрашингнинг маъноси нима? Бир ишда чидам ва саботинг қани? Чаман қушларидан уялсанг бўлмайдими?» – дебди.

Шунда булбул:

«Эй ишқдан беҳабар! Менинг куйиб-ёнишимни сен қайдан биласан?! Ахир боғда ўн бир ой гул бўлмагач, менинг ҳаётим ҳам сенга ўхшаган қора бўлади-да. Ўша кунлари мен кечасию кундузи гам-алам чекаман. Аммо баҳор насими эсиб, гул яна очилиб боғда жилва қила бошлаган, Чин мушкига ўхшаб ҳидини ҳар ёнга сочган, ўзининг гў-

зал жамоли билан ҳаммани мафтун қилган пайтда булбулда тоб-тоқат қолади дейсанми? Гулзор ҳуснининг баҳоси сен кабиларга бир танга ва ё бир чақалик бўлсин, барибир, булбул учун у ер баланд овоз билан хониш қиладиган маскандир. Гулзордан қизил – оташин гуллар кетгач, унинг ўрнида қолган қора кўмир билан улфатчилик қилишнинг не зарурати бор? Сен ҳамма ёқни саситадиган қора қўнғизга ўхшайсан, шу жиҳатдан гул исидан заҳранг учади, уни хуш кўрмайсан. Модомики шундай экан, менинг ҳол-аҳволимни сен қаёқдан тушунасан? Қўй, мен сенинг суҳбатингдан узоқроқ турганим дуруст», – дейди.

Булбул ўз дардларини айтиб, унинг саволига кескин жавоб қайтаргач, қарға хижолатдан яна ҳам қорайиб кетибди. Бу сўзларга жавоб қайтариш қарға учун мушкул эди, бинобарин, қиш фаслидаги булбулдек жим ва хомуш бўлиб қолибди.

LIX

Искандарнинг Арастудан, инсонларнинг баҳор табиатига ва гулларга ишқибоз бўлмоғи нимадан, деб сўрагани. Арастунинг ҳикмат-билимдонлик баҳоридан жавоб шабадасини етказгани

Яна фалакдек баланд мартабали шоҳ сўрадики:

«Эй чархнинг ишкал муаммоларини ечувчи устоз! Ҳар қачон фасли баҳор бўлса, катта-кичик – ҳамма жинсдаги инсонлар шоду хуррам бўлиб, ҳар қаёнга боришни орзу қилиб қоладилар. Қиш одам кўнглини ғунчадек танг қилса, баҳордан у гулдек очилади. Бу фаслда одамларнинг бунчалик яшнаб-хушнуд бўлиб кетишларига сабаб нима?»

Барча илм ва фанлардан хабардор олим бу саволга шундай жавоб берди:

«Эй нафаси кишига руҳ бағишловчи Исо пайгамбарга ўхшаш қутлуғ зот! Сен берган савол ҳақида эл-улус қўп фикр юритган бўлиб, бунинг барчасидан олий мақом шоҳ хабардордир.

Бу фаслда одам табиатининг очилиб кетиши фақат гулга қизиқиш, чаманзорлардан завқланиш билан чегараланмайди. Бошқачароқ айтганда, асли гап бунда эмас. Модомики шоҳ буни билишни истар эканлар, гап нимада эканлигини айтаман.

Ер юзи ва ундаги одамларнинг табиати тўрт унсурга бўлинади: иссиқ, совуқ, ҳўл ва қуруқ; бу эса ўт ва сув, ер ва тупроқ демақдир. Инсон мана шу унсурлардан таркиб топган бўлиб, унга дунёдаги барча халқлар тан беради. Бунинг бирига табиблар «қуруқ-иссиқ» деб ном қўйдилар; иккинчисини эса «совуқ» деб атадилар; учинчисига «қуруқ-ҳўл» деб ном қўйган бўлсалар, тўртинчисини «қуруқ-совуқ» дедилар.

Киши табиати юқоридаги тўрт унсурдан ташкил топгани каби, ер юзидаги табиат ҳам тўрт фаслга бўлинади. Фасли баҳор булардан бири бўлиб, унинг табиати «ҳўл-қуруқ»дир.

Кишининг табиий ҳаёти яна учга бўлиниб, уч хил сифат касб этади. Бу уч сифат – саффо, савдо, балғам деб аталади, шунингдек, руҳ табиати ҳам шунга қўшилади.

Шубҳасиз, жони бўлган ҳар кимса имконияти борича ҳаёт юришни истади. Шу жиҳатдан баҳор фасли ёқимли бўлиб, эл бу пайтда беихтиёр шавқ-завққа тўлади. Баҳор ҳавосидан киши руҳи парвариш топади, шунинг учун ҳам бу фасл келиши билан табиат беихтиёр одамни ўзига тортади...

Доно масални шу каби таҳлил қилиб бергач, шоҳ жисмига тоза руҳ киргандек бўлди.

LX

Искандарнинг ул икки тоза атиргул, йўқ, икки баҳорий нозанин васлидан мурод ҳосил қилгани ва Нозмеҳрнинг меҳру нозидан бетоқат бўлиб, гул фаслида унинг гул жамолидан баҳра олгани ва у гўзалнинг Равшанак рашикидин (зеро, рашик қилмоқ маҳбублар шевасидир), ширин сўзлар билан шоҳни ром айлаб, ўз безакли ётоғини равшан этгани ва ниҳоят, Искандарнинг ул ёр хилватгоҳидан чиқиб, Чин мулкидан мағриб диёрига азм этгани ва ул диёр гаройибидан таажжубга тушгани

Бу манзарани тасвир этган киши воқеани шундай баён қилади:

Чин ўлкасида Файлақус ўғли Искандар икки сўлим келин билан топишиб олди. Баҳор, йигитлик, шоҳлик ҳамда илм ва донишмандлик унга муяссар бўлганига қарамай, Искандар билар эдики, оламга қанча шоҳ бўлиб турса ҳам, барибир оқибат-натигада ором оладиган жойи тупроқ бўлгусидир. Одам бу дунёдан на вафо топган ва на абадий шоҳ бўлиб қолган. Модомики, кишининг ҳол-аҳволи оқибатда шундай бўлар экан, айш-ишрат дамларидан нима учун воз кечиш керак? Тақдирнинг шу қонунига асосан ишратпараст шоҳ бир неча кун шодлик майи билан маст бўлди. У икки шам билан ўз шабистонини ёритиб, икки сарвқомат билан бўстонда ишрат қилди. У ўз ниятига етмоқ учун тинч жой излар эди. Искандар Чин замонида шу муродига етиб, ором олди.

Равшанак катта хотин сифатида ётоқда шоҳ базмини қиздирар, у билан ҳар доим бир тахтда тиззама-тизза ўтирар ҳамда ҳарамхонадаги барча хонимларга бошлиқ ва малика эди. Нозмеҳр эса иккинчи даражада – ўрни тахт ёнида бўлиб, шоҳ-

га итоаткорларча бўйин эгиб ўтирар ва гоҳо ғамзаю истиғно билан Искандарнинг жигарини хун қилар эди. Равшанакнинг эса рашки зўр бўлиб, шоҳнинг Нозмеҳрга бир қиё боққанини кўрса, кўзидан ёш тўкиб йиғлар эди. Равшанакнинг бу даражада рашк қилиши ва Нозмеҳрни кўришга кўзи йўқлигини билиб, Искандар унга ҳар жиҳатдан диққат ва эътибор қилар, кўпинча Равшанак билан айш-нишот қилгани ҳолда, Нозмеҳр билан онда-сонда ўйнаб-кулар эди. Лекин ўзининг нотавон кўнгли унга зор, ҳазин хоотири шу жиҳатдан беқарор эди. Бундан бохабар Нозмеҳр шоҳнинг меҳри ўзига эмас, ўзгага оғиб кетганидан жуда хафа эди. Бир жиҳатдан унинг бу ҳақда можаро қилишга ҳам ҳадди йўқдек эди, зеро, Равшанак жаҳон шоҳи Доро айвонининг шамчи-роғи эди. Лекин шоҳи жаҳоннинг асли муҳаббати Нозмеҳрда бўлиб, бу дардни юрагида сақлар, аммо бундан Нозмеҳр ғофил ва бехабар эди. Искандарнинг ҳазин жони унинг ишқида азобланар, юракбағри доим изтиробда эдию, лекин шунга қарамай, Равшанак билан икки кун ўйнаб-кулгани ҳолда, Нозмеҳр билан бир кун ҳамхона бўлар эди. Мана шу сабабдан Нозмеҳрнинг кўнгли ранжида, нозик танини ғам-ғусса эзар эди. Шу каби тартиб билан бутун баҳор фасли ўтиб, гул мавсуми бошланиб кетди. Шоҳ тушунган эдики, кўзи ҳинду ва кашмирнинг сеҳргари бўлмиш ой юзли жодугарнинг, яъни Нозмеҳрнинг дили кундошлик рашкидан ошуфтаҳол, ўзи шоҳдан хафа ва одамлардан хижолатда эди. Ўзининг навбати келган куни, ётоғида хилват қиладиган кечаси шоҳ Нозмеҳрнинг ҳарамхонасига кириб, унинг жамолига жонини фидо қилмоқчи бўларди. Искандар:

«Қачонгача яширин ўртанай? Қачонгача кеча-кундуз эл-улусдан ниҳон ёнай? Махфий ишқ жонимга тегди, бугун энди жононимга сирымни

фош қилмасам бўлмайди!» – деди ва ҳурваш нозанин ёнига ўтириб, базмни бошлаб, хушвақтлик билан май ичишга киришди. У шўх гўзал, ўз санъати билан бу базмни қиздирсин учун, шоҳнинг ўзи косагуллик қила бошлади. Лекин маҳвашнинг қўнгли ғамгин бўлгани туфайли икки қошининг ўртаси ниҳоний чимирилиб турар; базмда у такаллуф ва совуққонлик билан ўтирар; очилиб-ёзилиб, ўйнаб-кулмас эди. Искандар қанчалик ҳаракат қилиб, бунинг сабабини суриштирса ҳам, ҳатто ялиниб-ёлворса ҳам барибир у суманбар очиқ-ёруғ гаплашишни истамас, ноз-истигносини қўймас эди. Нозмеҳрнинг саркашлиги ошган сари Искандарнинг ташвиши кучайиб борар эди. Тоқати тоқ бўлган шоҳ шундай ҳис қилдиким, бу ҳолат унинг жунунини орттириб, расвойи олам қилиши мумкиндай туюлди. Зеро, ишқ унга мажнунлик амрини бериб, жиннилик унинг ақлу фаросатини забун этмоқда эди. На илм-ҳикмат унга ёрлик қилар ва на ақл дониш унга мададкор бўлар эди. Ниҳоят бу зулмдан тоқатсизланган Искандар айтдики:

«Эй нозанин! Нима сабабдан бизга бунчалик адоват кўрсатурсан? Мен сенга мафтун ва таслим бўлиб ўтирганим ҳолда, сенинг менга саркашлик қилишининг боиси недур? Мен бечора-хокисор сенга не гуноҳ қилдимки, мендан сенинг қўнглинга ғубор қўнди ва азият етди? Сенинг ўтинг билан бир хас ловиллаб ёниб турганида, у ўтга яна ёғ қуйишнинг не ҳожати бор? Чибин бечора сенинг асалинга ўз оёғи билан илиниб ётаркан, яна уни шапалоқ билан уриб, пачоқлаш зарурми? Менга вафо қил! Ахир мен жафокор ҳам, бундай зулмга сазовор ҳам эмасман! Сенинг ишқингнинг ўзи мени ўлдиради, қўй, сен ўлдирма! Ўлдирилган кишини яна жафо тиғи билан қийнама! Илтижоларимга боқ, жуда ҳам ноз қилаверма! Зулмингни

кўпу, лутф-марҳаматингни оз айлама!» – деди. Шоҳ шу каби илтижолар қилиб ялингач, гина-кудурат сақловчи золимнинг тор оғзидан асалдек ширин сўзлар чиқди-ю, аммо бу ширин сўзлар замирида киноя, худди бол уясида асал билан баробар ари ништари ҳам бор эди. Гўзал кўп нишдор сўзлар билан узиб ҳам олди:

«Худо шоҳнинг маишатларини доимий қилсин, шоҳ ўз дилбарлари билан муродларига етсинлар. Шоҳнинг лойиқлари Доронинг қизидурким, унинг оёқ изларини суртсалар, кўзлари равшан бўлур... Асл-насаби ҳинду, яна тўғрироғи, кашмир зотидан бўлмиш мендек бир канизак, яъни чўри қизнинг шоҳга мунис – улфат бўлиб, у киши билан бетакал-луф ўтириб-туришга ҳеч қандай лойиқлиги йўқ-дир...» – деди.

Шунда шоҳ айтдики:

«Эй хаста жон офати, хаста жонгина эмас, жаҳон офати бўлмиш гўзал! Бир нафасгина кинояларингни қўй; раҳм-шафқат қилиб, жабр-зулмингни тўхтатиб тур! Менга ҳадеб Равшанак ҳақида таъна қилаверма, у масалада жуда ҳам мени гуноҳкор деб билаверма! Бу бобда мени маъзур тутсанг, узримга қулоқ солиб, кўнглингдан ғам-ғуссани чиқариб юборсанг бўлур. Уни иззат-эҳтиром қилиш мен учун вожибдир, зотан, унинг ўрни ва мақоми буюқдир. Ахир, Равшанак – Баҳмоний тожининг гавҳари ва Кайқубод осмонининг юлдузидир!..»

Шу гапларни эшитгач, шўху ширинзабон макр билан айтдики:

«Эй етти иқлимнинг ҳокими! Бу гапларнинг муҳаббатга не дахли бор? Ишқ-муҳаббатда шоҳликка эътибор қилинмайди-ку! Ишқда кўнглининг тилаги жамол ва малоҳат эмасми? Ахир, жингалак сочлар энг тақводор зотларни ҳам ўз тузоғига илинтиради-ку. У асли-насабда шоҳлик мартабасига эга бўлгани билан гўзалликда мен ойга тенг-

ман-ку! Унинг тожи мамлакат хирожига арзигулик бўлса, менинг қаршимда бутун тож эгалари бош эгадилар-ку! У Жамшиднинг авлоди бўлгани учун ифтихор қилса, мен ўз ҳуснимни хуршиди тобонга тенглаштиришга ҳам рози эмасман-ку. Агар унинг фармонига мамлакатлар бўйинсунадиган бўлса, менинг ҳуснимга юз туман мулкдорлар зор ва интизордирлар. Агар, бордию, унинг ақллилиги ҳақида афсоналар тўқилган бўлса, менинг ишқимда юзлаб донолар девона бўлиб қоладилар. Агар у дунё кишилари олдида азиз ва муҳтарам бўлса, менинг қиёмат қўпоришга кучим етади. Агар у жонни ўртантиришни ўзига одат қилиб олган бўлса, менинг жаҳонга ўт қўйишга ҳунарим етади. Агар у ноз ва ғамзалари билан ўқ отадиган бўлса, мен киприкларим билан тийрборон қилиб – ўқ ёғдириб ташлайман. Агар у ўз севгилисини қатл этиш бобида ўйласа, менинг ишқимнинг тиғиёқ қатлиом қилиб, барчани тигдан ўтказади. Агар у афсун билан сеҳрлашни ўзига касб қилиб олган бўлса, бутун Кашмир жодугарлари менинг шогирдимдирлар. Унинг ғамзаси жаҳонни сеҳрласа, ўз доғуллиги билан элни бузоққа, чўқинтирган юзлаб сомирийлар менинг қаршимда бузоқ каби гўл махлуқдирлар. Агар унинг шуҳрати авом халқ ўртасида бўлса, мен тақводор кишилар ичига ҳам қўзғолон ва бетоқатлик солганман. Агар у дам-бадам халқни қатл этадиган бўлса, мен ўликларни тиргизиш хислатига ҳам эгаман. Агар унинг зулфи илонни сеҳрлаб – ўзига ром қиладиган бўлса, менинг афсуним аждаҳони ҳам забун этади. Агар унинг соч толаси иймон томирини ўзига тортадиган бўлса, менинг лабимнинг тори жон томирини тортади. Сунбул сочим юзимга ёпилганда, қуёш ўз юзига тундан ниқоб тутиб олади. Кимки менинг ёй каби қийғоч қошимни ўйлар экан, уялганидан уч кун-

лик ой – ҳилол кўзига кўринмай қолади. Кипригим ўқлари жонни нишонга олганлар, шу жиҳатдан ҳам улар кўзларим атрофида саф тортиб турадилар. Қачонки кўзим уйқуга кетса, олам аҳлига уйқу ҳаром бўлади. Юзимдаги кўз қорачуғига ўхшаган холим ҳақида гапирсангиз, гўё бечора булбулнинг кўзи гулга тушди, деяверинг. Ёноқларимга нил рангли холлар қўйилса, ақлу тақво аҳлининг парҳездор кўзига мих қадалиб, ҳеч нарсани фарқ қилмай қолади. Зулфимдаги буралиб-тобланиб ётган гажакдор кокилларимнинг ҳар толаси кўнгилларни ўзига илинтириб тортувчи бир каманддир. Лабимнинг қизиллиги жоннинг жавоҳиридир, лабларимдаги сувлар эса оби ҳаёт каби жонбахшдир. Терлаб турган тишларимни соф шудринг, йўқ, шудринг эмас, ҳақиқий дурдоналар деяверинг. Киши кўзига кўринмайдиган даражадаги кичик оғзим қимматбаҳо жавоҳир бўлиб, на унинг ўзи ва на баҳоси маълум. Икки лабим сўзлаш учун очилганда, оғзимнинг борлигига одамлар шубҳа ва ҳайрат билан қарайдилар. Оғзим йўқ бўлгани ҳолда, одамлар уни бор деб гумон қиладилар. Агар бўлса ҳам шу, бўлмаса ҳам шу! Томоғим тагини кумушга ўхшаш бағбақа деб ўйламанг, йўқ, у ойдиндаги қуёшга монанд юлдуздир. Юлдуз ҳам эмас, зеро, ундаги нурнинг чегараси йўқ бўлса-да, у гўзалликда қуёшга тенглаша олади. Лабим жон бағишлашни ўзига ҳунар қилиб олган. Кўзимнинг одати эса дилраболикдир. Қадди-қоматимни кўриб, бу инсон қиёфаси эмас, руҳ деб лол бўлсангиз, маъзурсиз, дарҳақиқат, сизгина эмас, Руҳил-Амин (фаришта) ҳам буни кўрганда беҳол бўлган. Хиромон юришим жаннатдаги сарв дарахтини мот қилгач, оби ҳаёт унга оқмайдиган бўлиб қолди. Жамолим қуёшни куйдириб-ўртан-тирмоқда. Танимнинг оқлиги симобни титроққа солмоқда. Белимнинг нозиклигини тасаввур қил-

моқчи бўлган одамлар – хомхаёл сурадилар. Хаёлим башарият ичига шов-шув солгани каби, гўзаллигим малаклар ўртасида қўзғолон ва алоло қўтарилишига сабабчи бўлади. Гўзал суратимни кўрган замонда халойиқ кўзига пари ҳам кўринмай қолади. Лабимда сўзлашдан кўра сеҳрлаш ортиқ; ҳусн-нозим эса сеҳрловчи афсундан ҳам зиёда! Ҳуснимнинг ғавғосидан қуёш бетоқатлангани каби гўзаллигим таъсирига тоб келтиролмай осмон пастлашади.

Лекин шоҳга менинг асалим заҳар бўлиб туюларкан, бунча афсоналарни сўзлашдан не фойда? Фирок дардини чеккан бир бечора: «Оз бахт – кўп ҳусндан афзал!» – деб қандай чиройли айтган экан! Мен шоҳимдан шикоят қилмоқчи эмасман, йўқ, менинг даъвойим йўлдан озган бахтдадир, вассалом!»

Ширинлаб шундай итоблар билан ўз ишқида ўртанган шоҳни яна бетоқат қилиб ташлади. Искандар унинг бу сўзларига жон фидо қилиб, тездан ўз бағрига жононини тортди. Меҳрнос ўз қўлини тумор каби унинг бўйнига ташлагани ҳолда, Искандар ҳам уни тумор сингари ўз қўйнига олди. Оҳу шерни шу усул билан ов қилгач, ўз шикорига меҳр изҳор айлади. Сандал шохига фил тиши урилгач, сўнгра не бўлганини айтишга эҳтиёж йўқдир. Искандар шу топишишнинг мафтунни ва у паричеҳра ёрнинг мажнуни эди. Бир неча кун мана шу парда ичида айш-ишрат қилинди, аммо бу ерда нима сирлар ўтганини ҳеч ким билмас эди.

Агар ошиқ ўз ёри висолига муяссар бўлиб, дили мурод ҳосил қилса, унинг ишқи аввалги ҳолида қолмайди. Шоҳ бир неча кунлаб ҳамма нарсани унутиб, севгилиси билан маишат қучоғида ётгач, агар шу хилда ётаверса, умрини бекорга исроф қилажагини тушунди. Яна ақлу ҳикматга сифиниб, донишмандлик тахтидан жой олди. У жаҳондаги мамлакатларни ўз қўл остига олганида, Мағриб за-

мин (Африка мамлакатлари) олинмай қолиб кетган эди. Бинобарин, аскарларга исталганча егулик-ичгулик жамлаб, эл-улуснинг ғамидан қўнгли тинчигач, юриш ҳақидаги ҳукмини жар солдириб халққа эшиттирди.

Қайси шоҳнингким лашкарлари ундан хурсанд бўлса, унинг душманидан хоотири жам бўлади. Агар халқ ўз шоҳидан ғамнок ва хафа бўлмаса, душманининг кўп бўлиши унчалик хавфли эмас. Худо кўрсатмасин, агар халқи шоҳдан ношод бўлса-чи, душмани эмас, вақт келиши билан халқнинг ўзи уни барбод қилиб ташлайди. Шоҳнинг халққа саховат қилиб, унга енгилликлар бериб тургани маъқул; ўз заруратига муносиб, эл-юртни сиёсат остида тутгани ҳам яхши.

Искандар саодатли шоҳлардан бўлиб, шоҳ учун керак бўлган ҳамма хислатлар унда мавжуд эди. У, бинобарин, бутун қўшинида бўлган ҳар бир кимсани ўз инъом ва эҳсони билан шод-хуррам айлагач, хоқон билан хайр-хўш қилажагини эълон қилди. Унга Чин – Хитой ерларини топширди, уни ота деб билиб, ҳукмронликни ҳам бағишлади. Сўнгра қўшин Чин ўлкасидан ташқарига қараб йўл олди, у Мағриб ўлкалари томон боришни кўзлар эди. Хоқон унга ҳамроҳ бўлиш ҳавасида эканини изҳор қилди, шоҳ бу илтимосни қабул этмади. Уни (хоқонни) кўп махфий гаплар айтиб, ўзига муносиб иззат-икром билан қайтарди. Сўнгра Ҳиндистоннинг жануб чегараси томон йўл оларкан, ажойиб Хитой кишвари ўнг тарафда қолди. Шу ерга келганда ҳинд Ройига ҳам ўз юртида қолишга ижозат бериб, унга ҳам кўп лутф-марҳаматлар қилди. Ҳинд шоҳи Ҳиндистонга қараб равона бўлди; шоҳ Искандар эса Мағриб ерига қараб от сурди. Унинг лашкарлари йўлнинг бутун қийинчиликлари ва офатларини енгиб, Кужрот ўлкасининг тор йўлларида

эсон-омон ўтиб, Уммон денгизининг қирғоқларига бориб етди. Бу соҳилда бир неча кун истиқомат қилгач, у атрофда қанча кема бўлса, ҳаммасини ўрду (штаб) атрофига яқин келтириб, гоҳ кемага тушиб ўтириб ва гоҳ денгиздаги оролларга саёҳат қилиб, айланиб юрди. У кема билан денгизларни сайр қилгани каби, гоҳ чўл ва жазиралардаги водийларни томоша қилар эди.

Искандар денгиз соҳилида бўлмиш бутун гавҳарлару ороллардаги барча ерларни фатҳ этиб олди. Чегарасиз денгизни, ўлчовсиз тоғ ва даштларни кезиб чиқди. Шоҳ қаерга боришни жазм қилган бўлса, бутун аскару қўшинлари ҳам бу билан бирга саёйи-ҳаракат қилиб борар эди. Тангрининг лутф-марҳамати билан мағриб диёри ҳам унинг маконига айланди. Етиб келгач, давлат отига миниб, бу иқлимнинг ҳам барча ерларини фатҳ этиб олди. Мағриб диёри шунчалик катта эканки, у ерда кўпгина шаҳри азимлар қўлга киритилди. Бу шаҳарларнинг шоҳлари ёмонлиққа юз ўтирмай, хирож тўлашни бўйинга олиш билан Искандарга тобе бўладилар. Шоҳ Мағриб заминида бўлмиш буюк тоғлару очиқ даштларни айланиб чиқди. Қайси манзилга етмасин, у билан қаноат қилмай, манзил-баманзил айланар эди. Шоҳнинг мақсади бу ерларни томоша қилиб бўлгач, яна узоқ Румга қайтиб бориш эди. Лекин бу иқлимда ҳар лаҳзада бениҳоя ажойиб нарсаларни кўриш мумкин эди. У ернинг табиати гўзал ва ғаройиботларга тўлалигидан шоҳнинг Румга жўнаш ҳақидаги нияти орқага сурилди.

Ғаройиботдан биттаси шу эдики, шоҳ у жойларни айланиб юрганда шундай бир биёбонга етдики, у ернинг даҳшати жонга ўт солар эди. У даштни итга ўхшаш жониворлар тутиб кетган бўлиб, бу махлуқлар кўринишда худди чумолини эслатар эдилар. Ҳаммасининг оёқ-қўллари чумолиники

сингари бўлишига қарамай, лекин улар йиртқич шердай зўр эдилар. Кимки уларнинг орасига от суриб кирган бўлса, ўша онда чумолиларнинг ҳамласига дучор бўларди. Улар бирдан даҳшат билан ҳужум қилиб, уни парча-парча қилиб ташлардилар. Натижада ҳалиги келганлардан нишону ер устида қатра қон ҳам қолмасди. Ҳушёр шоҳ бу ерга етгач: «Ҳеч ким у томонга от сурмасин!» – деб буйруқ берди. Шундан сўнг бу ернинг халқи билан махлуқлар ҳақида ҳар тарафлама суҳбат ва савол-жавоб қилишаркан, улар айтдилар: «Бу ер шундай жойки, тасаввур қилиш биланоқ киши жонига ларза тушади. Бу водий ичкарисига томон яна бир йиғоч йўл юрилса, у ерда шу хилдаги чумолиларнинг бундан ҳам зўр ҳужумига дуч келинади. Бундан ҳам нарига ўтгач, гўзал бир водийга етиладики, у тоза ва мусаффолиги билан Эрам боғига ўхшайди. У ер бир халқнинг оромгоҳ – юрти бўлиб, бу элга бир қавм ҳеч тинчлик бермайди. Улар қавм эмас, Тангрининг балоси ва жаҳон хазинасининг аждаҳосидирлар. Гавдаларининг зўрлиги бир пора тоғдек бўлиб, биттасига юз тўда одам бас келолмайди. Уларнинг баъзилари шундай зўр ва баҳайбатки, бу жониворлар улар олдида бир чумолига ўхшаб қоладилар. Уларнинг тилини киши тушунмайди. Улар ҳақида нима дейилса, кишилар лоф деб ўйламасинлар. Булардан ҳам ўтгач, яна ўн кунчалик йўл юрилса, икки томони тоғ бўлган бир водий келади. Ҳар бир тоғнинг тоши осмон қадар баланд бўлиб, унинг чўққисига қараган одамнинг бўрки бошидан ерга тушиб кетади. У тоғнинг бирида қип-қизил олтинлар жилваланиб, худди қуёш нуридек киши кўзини қамаштиради. Иккинчи тоғ бошидан-оёқ кумуш ёмбисидан иборат бўлиб, унинг ёруғи худди ойнинг ёруғ шуъласига ўхшайди. Бу ернинг эли ҳам мана шу ҳар бир тоши бе-

баҳо хазинанинг аждаҳоларидир. Бу элнинг уй-қуси ўзларига қараганда ҳам ажойиброқдир: у қавм бир уйқуга кирганича, ўн кун ухлайди; бу пайтда ҳеч қандай ҳаракат қилмайди. Ўн кун ўт-гач, ҳаммаси уйқудан уйғониб, яна ўз ҳолларига келадилар. Шундан сўнг яна ўн кун уйғоқ юрадилару, аммо бу уйғоқликлари ҳам худди уйқудагидек кам ҳаракатдир. Бу девсифат махлуқларга шу уйқу вақтида ҳар бир кимса шикаст бера олади. Лекин улар бутунлай беҳавф-хатар яшайдилар, чунки бу чумолилар уларнинг қўриқчиларидирлар. У махлуқлар бу хазиналарнинг қоровули бўлгани сингари, бу чумолилар ҳам у махлуқларнинг побонларидирлар».

Аллоҳ таолонинг қудрати шундай улўғки, унинг қудрати олдида ҳар қандай ақл, билим ва камолот эгаси ожиздир. Унинг қудрати кишининг ақлу ҳушидан ўтқир, ақл-ҳушидангина эмас, балки ҳаддан зиёда ва чегарасиздир.

Шоҳ бу гапдан хабардор бўлгач, ақлни ўзига ҳамроҳ ва мададкор бўлишга чақирди. Шоҳ келган жойига қўнди ва унинг ёнига бутун ақл ва билим эгалари йиғилдилар. Улар бу махлуқларнинг ишларини кўздан кечирмоқчи ва йиртқичларга қарши чора кўриш андишасида эдилар. Лекин у ерда кўринган ажойиботлар кўнгилни Худонинг қудратига ҳайратлантирар эди, холос. Кўнгил бу ҳолдан ҳайрону, ақл бу аҳволдан ожиз ва тўмтоқ бўлиб қолган эди. Илм-ҳикмат билан ҳам буларнинг чорасини қила олмагач, ноиложликдан ҳамма лол ва ҳайрон бўлиб қолди.

Эй соқий! Менга шундай май келтиргинки, у руҳнинг сармояси бўлсин. Мен уни ичиш билан ақлнинг фазилатларини унутай. Зеро, ақлу идрок мени қўлламади, балки ҳайрат менинг жонимга қасд этди.

Эй муғанний! Ҳазин ва ғарибона фиғон чек!
Чунки ҳозир менинг манзилгоҳим ғарб ери бўлиб
қолди. Мен сенинг бошингга, қуёш ғарб ерига соч-
гани каби, мағрибий зарларни нисор қилиб сочай.

Эй Навоий! Сен ғурбат ва мусофирликдан ха-
фаланма, ватанинг ҳақида ўйлаш машаққати-
дан ўзингни озод тут! Зеро, манзилинг шарқда-
ми-ғарбдами бўлишидан қатъи назар, муродинг
ҳосил бўлса, рўйи заминнинг ҳаммаси сен учун ба-
робар эмасми?!

LXI

*Басират кўзлари³⁰ ҳар нарсанинг моҳиятини би-
лиш сурмаси билан ёритилганлар, улар қаён боқма-
синлар, ҳаёт ғаройиботларини равшан кўрадилар*

Биров ўзини маъни аҳлларида деб билиши учун
Ҳақ унинг қалб, ибрат, ақл-идрок ва тафаккур
кўзини ўткир ва равшан қилиб яратган бўлиши
шарт. Яъни у одам табиатда қандай сурат кўрса, у
суратнинг санъаткорини англаши; қайси нақшда
бир гўзалликни ҳис қилса, уни ижод этган наққош
борлигини тушуниши; қандай ораста ҳайкални уч-
ратса, у чиройли ҳайкални яратган ҳайкалтарош
кимлигини билиши лозим. Ахир бир нақшнинг
наққоши кимлигини билмаган одам у нақшдан
баҳраманд бўла оладими? Кўк – фалак турли-туман
нақшларда кўринаркан, унга кўр-кўрона боқиш-
нинг нима аҳамияти бор? Осмоннинг тўққиз қават
дастурхонида юз туман ноз-неъмат бўлгани билан
(қўл етмагач) ундан не фойда! Бу гулшанда (ер

³⁰ Басират кўзи – ақл-идрок кўзи, тафаккур кўзи, қалб кўзи
ва ибрат кўзи демакдир. (Кўз ҳамма жонивор-махлуқларда
бор. Ақл-идрок, тафаккур, қалб ва ибрат кўзи эса, фақат
инсонда бўлади.)

юзида) яратилган нарсаларга назар солувчи киши ўткир кўзли, билимдон одам бўлса, ҳар бир дилкушо чаманни кўраркан, бунинг боғбони ким экани ҳақида фикр юритади. Қайси бир кўкариб турган нозанин ниҳолни учратаркан, уни парвариш қилганга юз офарин ўқийди. Гуллардаги ажойиб ранг ва ҳидларни сезаркан, бу санъатда ўзга бир сир борлигини ҳис қилади.

Бу чек-чегарасиз кенг дунё тепасида бир юксак сарой (осмон) яратилган бўлиб, у муаллақ туради: унинг устунни йўқ, у устунни йўқлигидан тўнтарилиб қолган ҳам эмас, албатта. Унга ҳаяжонланмай назар солган киши, устун у ёқда турсин, ўрилган арқон ҳам йўқлигини билади. Агар у осмонни усталик билан шу арқонга боғлаб осиб қўйилган, осмон муаллақлигининг ҳикмати шунинг тагида, деб ўйласа, кишининг басират кўзини Тангри ўз қудрати билан ёритган бўлса, унинг кўзи қай томонга тушаркан, у ердаги ғаройиботларни бошдан-оёқ кўради ва кўнгли изтиробга тўлади.

Бироқ ажойиб ва ғаройибларни кўришни орзу қилган одамнинг ҳамма ёққа югуриб-елишининг: гоҳ Шарқнинг Чин каби энг узоқ ерларига, гоҳ Фарб ўлкаларига бориб, ранж-машаққат чекишининг; гоҳо ажойиб фил ва товусларни кўраман, деб ҳинд мамлакатларида хор бўлишнинг ва гоҳо туяқушлар томошаси учун араб саҳроларида сарсон кезишнинг ҳожати йўқдир.

Басират кўзи очиқ бўлмиш одам астойдил назар солса, дунёдаги ҳамма нарсадан ўзи ажаброқдир. Киши ўз авзойига бошдан-оёқ боқиб қараса ва ҳар тарафлама мулоҳаза қилиб кўрса, унинг маънавиятида ғоят бебаҳо, ажиб, маъқул ва мақбул фазилатлар борлигини ўз кўзи билан кўради.

Бошлаб мен одам вужуди тимсолини шарҳлаб берай, сўнгра унинг маънавий аҳволини баён ай-

лай. Бу тимсол деганим – сахий денгизнинг дурри, йўқ, денгиз дурри эмас, инсон вужуди боғининг сарв дарахтидир. Одамнинг бошида шоҳлик тожи бор бўлиб, бу тож устига қимматбаҳо лаъл ўрнатилган. Унинг пешонасида шоҳлик аломати, қоши устида эса ҳар бир ҳолатдан огоҳлик нишонаси бор; кўзида ҳар нарсани кўриш ва унинг моҳиятини билиш нури порлаб туради. Соч толаларига бир аслик яширинган. Жамолидан шаҳаншоҳлик нури мавжланса, ҳар бир сўзида Исо пайғамбарники сингари ҳаётбахш мўъжиза бор. Гоҳо қўлида фалакдаги офтобнинг равшанлиги акс этса, гоҳо бармоқларида ой икки парчадек намоён бўлади... Азал билимдони (Тангри) инсоннинг ажойиб жисмини, жисми демай, унинг тилсимини шакллантираркан, у тилсимнинг тўқимасини турли-туман «арқоқ-ўриш» билан тўқиб, эгнига «одам вужуди» деган либос кийгизди. Яна бунинг устига, санъаткорлик билан одам ичига «ақл» деган бошқа бир одамни ҳам яширди.

Инсоннинг умумий тузилиши – тимсоли шу хилда мужассам бўлди. Энди мен унинг маънавий аҳволини баён қилайин.

Одам тилсими шу хилда яратилиб, худди тўлин ойдек ораста бўлгач, бу вужудни бунёд этган ҳоким (Тангри), унинг ичига сирлар хазинасини яширди. Бу хазинани одам тилсими ичига яширишдан мақсад уни жаҳон кишилари топиб олмасин учун эди. У ганжни инсон ичига беркитиш билан халойиқдан унинг сирини яширди. Агар кимки бу яширилган хазинани топишга муяссар бўлса, жаҳон аҳлининг шоҳи худди шунинг ўзидир. Бунинг хазина эмас, етти денгиз денг, йўқ, денгиз эмас, тўққиз баланд осмон, деяверинг.

Ой билан қуёшни йўқдан бор этган, ой ва қуёшгина эмас, бутун ҳаракатдаги коинотни яратган Аллоҳ бир қатрага денгизни яширгандек, энг ки-

чик юлдуз бўлмиш Суҳонинг ичига чархи аъло-ни³¹ ниҳон қилганидек, одам вужудга ғоят ажиб хазиналарни яширди. Агар биров ғаройиботларни кўришни истаса, шундан ҳам ғаройиброқ нарсани ахтариб топа олармикин? Ҳар ким ғаройиблар томошасига ишқибоз бўлса, шу истагани ўз вужудида пинҳон ва яшириндир. Модомики, нимани истаса ўзидан топиладиган бўлгач, жаҳонни кезиб – овора бўлиб юришнинг не маъноси бор?

LXII

Сув истаб, денгиз гирдобига бориб қолган ва ўлим наҳангига ем бўлгач, сувдан айрилганларини билган балиқлар ҳикояти

Денгизда ғаввослик қиладиган бир одам менга тубандаги дурдек бебаҳо ҳикояни айтиб берди:

Денгизда бир гуруҳ балиқлар бор эдики, улар сувда бўлганлари ҳолда, доим қандай қилиб бўлса ҳам сув топишнинг хаёлини сураб эдилар. Улар доим сувни ҳавас қилар, сувдан бўлак орзулари йўқ эди. Уларнинг бутун иши сув ахтаришдан иборат бўлиб, «сув деганлари нимайки?» – деб ўйлардилар. «Сувнинг ранги қанақаю, таъми қандай бўларкин, унинг юриш-туриши қанақайкин?» – деб бош қотирар эдилар. Мана шу ташвиш билан таналаридаги тангачаларини гўё баданларига тушган кулфатдек ҳис қилар, лекин сувдан ҳеч «дарак топмас» эдилар. Шу бетоқат балиқлардан бири:

– «Эшитишимча, фалон зўр гирдобда қари-қартанг бир наҳанг бўлиб, у денгизнинг остида ҳам, устида ҳам сайр қилиб юрар эмиш. Эҳтимол, ўша наҳанг сувдан дарак топган ва кўп ажойиб махфий сирларни билиб олган бўлса!» – деди.

³¹ Чархи аъло – юксак осмон.

Мана шунинг хомхаёл гапи билан ҳалиги балиқлар сувнинг орзусида, ҳеч нарсани ўйламай, шошилганча ўша томонга қараб азм этдилар. У ноёб-ягона мақсад юзасидан ташаббус қилиб, зўр гирдобга етишдилар. Бу гирдоб гирдоб эмас, чархи фалакдек; кичик-киримгина эмас, айланиб юрувчи осмондек чўнг гирдоб эди. Бу балиқлар – жўшиб ётган сувнинг атрофига яқинлашиши биланоқ гирдоб буларнинг ҳар бирини ҳар томонга тортиб кетди. Даҳшатли гирдоб балиқларни худди бўрон тол япроғини тўзғитгандек тўзғитиб юборди. Шу онда бу чуқур денгиз чайқалиб, бақайбат наҳанг пайдо бўлди. Балиқлар бир-биридан жудо бўлиб, фироқ ўтида ёниб турган пайтларида, ўлим тимсоҳи буларни бирин-сирин барчасини ютиб, ўз қорнида ҳамма балиқларни жамлади. Шунда буларнинг ҳаммаси сувдан айрилганларини, аввал сувда эканлару, энди қуруқликка чиқиб қолганликларини ҳис этдилар. Пушаймонлик оҳидан фалакка тутун чиқарай десалар, наҳанг меъдасининг ўти буларни ёндириб юбормоқда эди. Буларнинг ўзлари бир-биридан ажралмасдан буруноқ ораларига жудолик тушган эди.

Эй одам! Сенда ҳам кўпгина махфий хазина бору, аммо уни билишга табъинг нодонлик қилади. У хазина сенда бекиниб ётибди, йўқ, сен унга кўмилиб ётибсану, аммо билимсизлик сенга зарар бермоқда. Бордию, сен ҳам денгизнинг ҳалокатли гирдобига тушиб қолсанг, сен ҳам ўлим наҳангига ем бўлсанг, мақсадинг йўлида ғарқ бўлгач, у сирдан воқиф бўлсанг, не фойда? Ҳар бир қизиқ кўринган нарсанинг орқасидан югуриб нима қиласан? Ҳамма ажойиботлар сенинг ўзингга беркинган-ку! Нечун огоҳ бўлмайсан?! Ҳар қандай бефойда пушаймонликларга дучор бўлмасингдан илгари эсингни йиғиб йўлга қадам қўй-да, ўз улуғлигингни кўр, эй одам!

LXIII

Искандарнинг Арастудан, модомики инсон фаҳми мақсаднинг асл ва тўлиқ ҳақиқатини идрок қилишдан ожиз экан, ўзга ҳайвонлардан не фарқи қолди? – деб сўрагани

Хазина сочувчи ҳукмдор яна сўрадики: «Эй, но-зик ва маъноси чуқур, қимматли сўзлар айтувчи устоз! Барча махлуқларнинг энг шарафлиси бўлмиш инсон табиатига ҳақиқат сири пинҳон этилгандир. Лекин кимнингки шу шамдан кўзи равшан эмас экан, ўз хазинасидан беҳабар кишининг ўзгинасидир. Модомики шундай экан, нечун «илми ийқон»да (ҳақиқат нималигини билдирадиган илмда) инсон билан ўзга ҳайвонлар орасига фарқ қўйилди?»

Гўзал нукталар сўзловчи олий Зот айтдики:

– Инсон ҳамма нарсани идрок этиш қобилиятига эга, бошқа ҳайвонлар эса бундай фазилатдан маҳрумдир. Зеро, инсон барча махлуқотларнинг сарваридир.

– Мақсад учун керакли билимни киши махфий сақласа бундан не фойда? – деди шоҳ.

Доно айтдики: – Жаҳон аҳли ўзига қанчалик фазилатлар беркитилганини билмагани ҳолда, билгандан ҳам афзалроқ ва улуғроқдир. Лекин инсон ўзига беркитилганини билмагани, ўз мақсад ва муддаоларини етарлича идрок этмагани ҳолда шунчалик кўп нарса биладики, ўзини ўзи яхши тушунмагани ҳолда англаган сўзлари – сўзлардаги маънолари, муддаою умидлари уни бошқа барча махлуқлардан ажратиб улуғлаб туради. Инсондаги талабчанлик, бир нарсани топиш, қўлга киритиш учун ўз идроки билан меҳнат қилиши, машаққат чекиши – унинг обрў ва шавкатига сабабчидир. Хусусан, бировларнинг дилида не муддаолари

борлигини билиш, бу ҳақда бош қотириш – инсон учун ниҳоятда ноёб ва улуғ фазилатдир.

LXIV

Искандарнинг чумолилар хайлини овлаш учун ўз қўшинини сафга тузгани ва бу аснода девкор-де-вонавор гуруҳлар келиб, унинг қўшини қаришисида саф тортгани ва улардан бир паҳлавон икки қўшин ўртасига тушиб, Искандар сипоҳининг илгор паҳлавонларини ожиз этгани ва шу аснода Чин тазоласи шер қиёфатида маъракайи майдонга кириб, аждаҳошикорлик қилгани ва Искандар ул кийикни ўз ҳарамининг оҳусига айлантиргани ҳамда унинг асирини лутф-марҳамат билан яна ўзига асир этгани ва у ўз одамлари билан бунинг мажлисига қайтиб келгани

Маъно сочишни ўзига ҳунар қилиб олмиш доно қоғозни шундай сўзлар билан қоралади:

Лашкарлар чумолиларнинг ғавғоси содир бўлган ерга от сургач, шоҳ бу ердаги сирлардан воқиф бўлиб, отдан тушди ва бир қадар ором олди, сўнгра ҳикмат аҳли билан маслаҳатлашиб, бу чумолиларнинг чорасини кўриш тараддудига тушди. Улар шоҳ билан бирга шундай фикрга келдилар:

Мамлакатнинг зийнати бўлмиш отлиқ ва пиёда аскарлар орасида ҳаддан ташқари зўр қаҳрамонлар, сонсиз-саноқсиз диловар йигитлар бордир. Уларни шу чумолилар жангига мос кийимлар билан ясантириб, сафга тузамиз. Булар бир неча марта чумолилар даштига шиддат билан босиб кирадилар. Қайтиб дам олгач, кийимларни ўзгартириб, яна уларни қириш учун ҳужум қиладилар. Ахир, чумоли деган махлуқ ҳаддан зиёда кўп бўлиб, зарар бермоқчи бўлганда ҳам нима қила олар эди?

Агар бордию шер каби куч кўрсатмоқчи бўлганда ҳам, шер шеру, чумоли – чумоли эмасми? Биёбон шу чумолилардан тозаланиб бўлгач, нариги эл устига хавф-хатарсиз юриш қилиб боргаймиз. У ерда шоҳ бошлиқ бутун лашкар, то Худо зафарга эриштиргунча жанг қилгаймиз.

Маслаҳат шу ерга келганда қуёш мағрибга ботиб, кўздан ғойиб бўлди; жаҳон чумоли босгандек қоронғилик ичига кирди. Шоҳ ҳеч қандай қўрқувсиз шу даштга қўнди ҳамда уни чумолилар босқинидан сақлаш учун посбонлар қўйилди. Акс ҳолда чумолилар босиб, уни ҳар тарафдан тишлаб тортиб, хароб қилиши мумкин эди. Ниҳоят, тонг ўз байроғини баланд осмонга тиккач, машриқ шоҳи – қуёш ўз юзини кўрсатаркан, Рум подшоси лашкарларни сафга тузиб, мўр сингари чумолиларга ҳужум қилиш учун тайёрланди. Яна саф тортган жангчиларнинг наъралари янграб, жанг ноғораларининг садоси еру кўкни чок-чок қила бошлади. Аскарлар бирдан жунбушга келиб, ҳамма ёққа сурон солиб, дунёни ғавғога тўлдирдилар. Бу тўполоннинг садоси ҳалиги ваҳший қавмга ҳам бориб етди, улар қиёмат-қоим бошланди, деб ўйладилар. Бинобарин, улар ҳеч нарсани ўйламай, шовқин-сурон бўлаётган томонга қараб югурдилар, бу можаронинг сирини билишга шошилдилар. Ҳаммалари пашша талашидан қочган филлардек югуришиб, чумоли саҳросидан ўтдилар ва ер юзи лашкар билан тўлалигини, дунёнинг тоғу тошларини ҳам ёв босиб кетганини кўриб, даштни қоплаб ётган чумолилар сингари кўп бўлган бу қавмнинг ғала-ғовури оламини бошига кўтарди. Бу ваҳшийлар хар томонда аскарларнинг саф тортиб турганини кўриб, қаршима-қарши саф туздилар. Уларнинг ҳаммаси девпайкар, ваҳшийнамою барчаси ваҳшийларни тутқун қиладиган, девларни ҳам ҳалок этадиган

даражада зўр эдилар. Буларнинг ҳар бири каркидондек кучли, филдек баҳайбат-у, лекин кўринишда худди девга ўхшар эдилар. Буларнинг кўзи кўк, соқоли сариқ, юзи қора бўлгани ҳолда, ҳаммасининг пешонасида шохи бор эди. Кийимлари эса хачир ва кийик чармларидан ясалган, ейдиган таомлари ҳам шуларнинг гўштидан иборат эди. Бу қабиҳларнинг ҳар қайсиси устундек йўғон ва оғир ходаларни кўтариб олган, темирни эгиб, чангак қилиб у ходаларнинг учига ўхшатганлар. Уларнинг асосий уруш қуроллари шундан иборат бўлиб, фақат шу билангина жангга кирадилар. Шу вазоҳат билан ваҳший феълли мингта дев бутун Искандар қўшинига қарши саф туздилар. Булардан бири зуғум билан маъракайи майдонга кириб, ўз тилида гўлдираб, қон тўкиб ва жон олиб, ўз элига ҳадя қилиш ниятида эканлигини баён этиб, ўзи билан курашишга ҳариф талаб қилди. Бу томондан ҳам танаси харсангдек, харсангга ўхшаса ҳам, ўзи тоғни урса толқон қилгудек бир паҳлавон майдонга тушди. У кўп ерда, шоҳнинг кўз олдида жанг қилиб, душманнинг чангини кўкка чиқарган эди. Бунинг гавдаси ҳарифидан – қаршисидаги душманидан қолишмагани ҳолда, лекин паҳлавонлик шуҳрати ундан ортиқроқ эди. Ўзи филга ўхшаган бу паҳлавоннинг оти Каркидон, отигина Каркидон эмас, танаси ҳам худди каркидоннинг ўзгинаси эди. Аммо аҳли жанг паҳлавонлар орасида у Раъд (чақмоқ) лақабини олган, у ҳақиқатан тошлар орасига тушган чақмоқтош эди. Аждар жангига шер қандай шижоат билан кирса, бу ҳам майдонга шундай ботирлик билан кирди. Ғаним ҳам худди даҳшатли сел ўзини қояга ургандек, бунга қарши ташланди. Бу паҳлавонларнинг иккиси бир-бирига чирмашиб, икки тоғ чўққисидек бир-бирларига қовушдилар. Булар бир-бирларига

қанчалик кўп зарба урмоқчи бўлсалар ҳам, аммо усталик билан чап бериб, зарбани қайтарар эдилар. Ниҳоят, ваҳший зотли қайсар паҳлавон, бир ҳамла қилиб, унинг бўйнига чангакли ходани солди. Чангак маҳкам ўрнашгач, худди қармоқ билан балиқ тутгандек уни тортиб ерга урди. Кейин қўлларини маҳкам боғлагач, тезлик билан чангак солиб, унинг отини ҳам тутди. Асирини ўз кишиларига топширгач, яна ўзига қарши мубориз – жангчи талаб қилиб, наъра тортди. Яна бу томондан майдонга ғазаб билан бир шерюрак паҳлавон тушди. Унинг ўткир тиғи душман гурзисига урилавериб, дами қайтиб кетган эди. Белидаги қайрилма камарида душманни шафқатсизлик билан чопиш учун кескир қиличи бор. Остидаги зўр оти ҳам қиличдек ўткир бўлиб, чопганда худди қуюнга ўхшаб саркашлик билан югурарди, у худди чўққи устига миниб турган балогоа ёки тоғ бошига чиқиб турган аждаҳога ўхшар эди. Бутун қаҳрамонлар унга Қаҳқаро деб лақаб қўйганлар, бу асли шарқ халқларидан бўлиб, қирвонлик эди. У майдонга кириши биланоқ ваҳшийга от солди, лекин дев унинг ҳамласини писанд ҳам қилмади. Яна душманлик ўти шундай алангалики, фалакка ҳам ундан шикаст етиш хавфи бор эди. Гоҳ у шиддат билан ҳужум қилар, бу орқага чекинар; гоҳ бу қувар, у қочар эди. Гоҳо бетма-бет туриб, бир-бирларига ҳамла қилганлари ҳолда, бир мўйларига ҳам зарб текиздирмай, ҳужумни дафъ этар эдилар. Бу гал ҳам ваҳший уни ҳолдан тойдириб, чангагини елкасига солиб, торта кетди. Қаҳқаро ҳам отдан афдарилиб, қаро ерга йиқилиб, тупроққа беланди. Девзод уни ҳам боғлаб ташлаб, ўжарлик билан яна ганим талаб қилар эди.

Бу курашга яна бир киши кириб, у ҳам ҳалиги икки паҳлавон сингари асир бўлди. Яна ўз кучим-

ни кўрсатаман, деб бир киши кирган эди, у ҳам юқоридаги уч киши каби унинг тузоғига гирифтор бўлди. Шу хилда ўн уч паҳлавон кетма-кет кураш майдонига кириб, девбашарага забун бўлдилар. Замонанинг зўр паҳлавонларидан унга қарши ким борса, юзма-юз бўлиши билан тутилаверди. Кимки у билан курашмоқчи бўлса, олдига борган ондаёқ ўз ожизлигини сезар эди. У яна ганим талаб қилиб қичқирар, аммо одамларда унга қарши боришга юрак қолмаган эди. Ҳамма ҳам майдонга тушиб, у билан курашишга хавфланар, бекорданбекорга жонидан кечишга ҳеч ким ботинмасди.

Бу ҳолат шоҳнинг тоб-тоқатини олиб, вужудида изтироб зоҳир бўлди. Ўз кишиларига: «Жангга туш!» – деб буйруқ беришдан андиша қилар, зеро, қаршидаги ҳариф тенгсиз даражада зўравон эди. Шоҳ индамаса, ваҳший ҳар хил бемаъни замзалар билан унинг жиғига тегар, ор-номусини ерга букар эди. Шоҳ: «Бу шумларнинг биттаси шунчалик иш кўрсатса, ҳаммаси ғулув қилганда ҳолимиз не кечади?» – деган ташвишга тушди. Гоҳо кўнглини қўрқув ҳам босар, аммо ҳикмат тариқини тутган шоҳ ўзини бардам тутар эди. Унинг кўнглига юз минг ғам азоб солгани ҳолда, у ўзини мажбуран овутар ва заҳарханда қилар эди. Лекин дев бунинг қаршисидан нари кетмас, ҳалиги аччиқ-тиззиқ гапларини, замзамаларини бас қилмас эди.

Мана шу аснода юзига Чин ниқоби тутган бир эпчил одам зудлик билан майдонга тушди. У худди кўкдаги порлоқ қуёшдек кўм-кўк пўлат кийимларга ўранган, жаҳонга нур сепувчи осмон офтобидек нур сочиб, ер юзидаги симобдек жўш уриб турар эди. Отини Чин эгар-жабдуқлари безаган бу паҳлавоннинг қўлида қат-қат ўралган каманд, бошида ўқ ўтмас қалпоғи, белида ғилофи камар билан туташтирилган чин ханжари бор эди. Оти тез-

ликда чақмоқдан, ўзи хунрезликда жафокаш фалакдан ўтарди. У майдонга кириб, оти билан ҳар томонга жавлон қилгач, шоҳга яқин келиб, бош эгиб, таъзим бажо келтирди ва шоҳ ҳақиға яхши тилак тилади, кейин қайтиб, ваҳший томон от солди. Уни шоҳ ҳам, на аскару сипоҳ ҳам танимади. Лекин ҳамма бунга ачиниб, пинҳоний оҳ чекиб: «Юз афсуски, шундай зебо йигит ҳам бу ваҳшийнинг тифидан шикастланади», – дер эдилар. Лекин у душман билан шундай олишиб кетдики, отининг жавлонидан осмонни гард-тўзон қоплаган эди. У отини шитоб билан ҳар томонга югуртириб, қаҳрамоннинг жисмига изтироб солиб, шошириб қўйди. Уни шу каби эпчиллик билан эсанкиратгани ҳолда, ўзини чангакка тушишдан асрар эди. Бу икки ҳарифнинг ҳаракати: бирини – бир жойда турган ер куррасига, иккинчисини айланувчи осмонга; бирини паргорнинг марказига, у бирини эса – давра чизувчи қисмига ўхшатар эди. Шу каби жанг-жадал билан ваҳшийни эсанкиратиб туриб, унинг бўйнига қат-қат ўралган камандини ташлади ва бир қўли билан бўйнини илентиргани ҳолда, уни сургаб, тезликда шоҳнинг ҳузурига келтириб ташлади. Бу мағлубият ваҳшийни ҳолатдан кетказган, унинг вужуди тупроқларга қорилган, душман отининг оёғи остида топталган, судралиш натижасида ниҳоятда дабдаласи чиққан эди. Чобуксувор қаҳрамон, шоҳга яқин келиб, худди шердек сакраб отдан тушиб, сайдини қаттиқ боғлагани ҳолда, судраб келтириб, қора тупроққа ташлади.

Шоҳ бу ғалабадан шу даражада қувондики, ўша онда кўнглидаги барча ғам-ғуссалари ғойиб бўлди. Шундан кейин изтироб ва ташвишлари йўқолиб, тезда ўз қўшинлари орасига келиб кирди.

Бутун қўшин хандақларга шундай жойлашган эдики, унинг ичига кириш учун ажал ҳам йўл топ-

магудек эди. Шоҳ қўшини орқасида отдан тушгач, жанг майдоннинг чанг-тўзонидан юз-қўлларини ювди. У Жамшидвор бир виқор билан ўз қабулхонасига кириб, яна бахту давлатдан умидвор ҳолда ўтирди. Тезда ҳикмат аҳллари билан маслаҳат мажлиси тузиб, ваҳшийни тутқун қилган қаҳрамонни ҳузурига чақиртирди. У шер тутувчи ботир эшикдан кирганда, мажлис аҳли уни ҳурматлаб, табрик ва қарсаклар билан қарши олди. Уни Файлақус ўғли Искандар ўз олдига чақириб, бағрига босиб, қучоқлади; у бунинг оёғини ўпди. Шоҳ унга кўпгина инояту марҳаматлар кўрсатиб, бошидан олтин-жавоҳирларни нисор қилиб сочи. Кўп лутф-карамлар изҳор айлагач:

– Эй, душманни банд этган, ваҳший шикор! Сен кимсан? Тездан ўзингни кўрсат! Сени кўриш иштиёқи бизнинг тобу тоқатимизни олди-ку! – деди.

Ботир чаққонлик билан юзидан ниқобини олганда, худди булут остидан офтоб чиққандек бўлди. Бу ўша шўх Чин қизи, ўша чобук ва чаққон хурзод эди. Бунинг шоҳга Хоқон ҳадя қиларкан, тубандагича мақтаган эди:

«Бу гўзал, ҳуснда хуршиди тобоннинг худди ўзи, яна Зухра юлдузидек хушовоз санъаткордир. Бу сифатлари бир тарафда турсин, жанг майдонида бунга бас келадиган жангчи топилмас!» – деган эди. Искандарга бу кейинги сифатлари хуш келмай, бунга унчалик илтифот кўрсатмас эди. Бинобарин, ҳусни тенгсиз бўлгани ҳолда, жангжўлиги ҳали юзага чиқмаган, ҳеч ким ундан бу қадар қаҳрамонлик кутмаган эди. У ҳам шу пайтгача ҳеч кимга ҳеч нарса демай, бир жангу жадал фурсатини кутар, шундай пайт келгач, шоҳга жонини нисор айлаб, жанговарлик бобидаги санъатини кўрсатмоқчи бўлиб юрар эди. Бугун давлат ишига ниҳоятда ҳалал келиб турган бир пайтда, жуда

ҳам иш кўрсатиш пайти келганини ҳис қилди ва ўзини жанг майдонига уриб, душманни ўз жавло-ни билан енгиб, асир олди. Искандар энди унинг ўша ой, хуршиди оламорой эканини билиб, Тангри санъатига юз офаринлар айтгани ҳолда, унга за-фар тилаб, тубандагича марҳамат айлади:

– Эй гўзал, жамолингга ниқобингни ёп! Ахир тун-оқшомда офтоб ўз юзини кўрсатмайди-ку! Вақтни ўтказмай, менинг хобхонамга кир, ўша ерда бу кеча менга уйқуни ҳаром айла! – деди. У шам, худди сарв бўстонга кирганидек, шоҳнинг хобхонасига кириб, шабистонини ўз нури билан ёритди. Шоҳ базмни бошлар экан, Кайковуслар одатича май ва соз келтиришни буюрди. У ўз муродига ўйин-кулги ва сози май билан етишни истар эди. Майнинг ҳарорати унинг димоғини чоғлаб, бошини қиздиргач, ваҳший тутқунни маж-лисга чақиртириб, у билан бир гуфтутў қилишни истаб қолди. У девга ўхшаган паҳлавонни олиб келганларида анжумандагилар унинг шакли-ша-мойилини кўриб, ваҳимага тушдилар. Унинг аъ-зойи бадани занжирбанд қилиб ташланган ва унга ҳамма шафқатсизлик ва душман назари билан боқар эди. Куч ва қудрати икки филча келадиган бу паҳлавонни бунчалик мазлум ва тутқун ҳолда кўраркан, шоҳ унинг вужудини банду кишанлар-дан озод этишни, кўнглига шодлик ва фароғат ет-казишни буюрди. Унинг занжирларини ечдилар. У ниҳоятда миннатдор бўлиб, тахт ўртасида мақом тутди. Даставвал, шоҳнинг буйруғи ва илтифоти билан овқат бердилар. Меҳмон овқатланиб, қорни тўйиб олгач, гўзал қадаҳларда дарёдек мавжла-ниб турган тўла май узатдилар. Меҳмон бир жом майни нўш қилиши билан, аёқчи (косагул) боз яна бир жом май тутди. Бу икки коса майни ичиб ол-гач, шоҳнинг илтифотидан паҳлавоннинг кўнгли

жўш уриб кетди. Боз унинг устига шоҳнинг ўзи ҳам шоҳона қадаҳда май тутиб, унинг хатар тўла жонига юз минг қувонч бағишлади. У шоҳдан инъом-эҳсон кўрган сари, бу неъматлар учун ҳар нафасда бошини саждага қўйиб, миннатдорчилик изҳор этар эди. Ниҳоят, қилинган бу шафқату марҳаматлар унинг бўйнига қуллик сиртмоғини солди. Май уни беихтиёр қилган эди, бинобарин, у ер ўпиб, тубандаги сўзларни баён айлади:

– Мен биёбонларда ўсган бир ваҳшийман. Ота-боболарим ҳам ваҳший – ваҳшийзодадирлар. Сенга ташаккур айтай десам тилим йўқ. Яхшиликларинг учун лоақал дуо қилишга ҳам ожизман. Лекин юрагимда айтмоқчи бўлган гапларим бор. Сен агар: «Ўшаларни айт!» – десанг, айтайин!

– Ҳар не каломинг бўлса, айт! – деди шоҳ. – Каломингнигина эмас, мурод-мақсадаларингни баён эт!

Шундан сўнг ҳаддан ташқари кўп ичиб, девона даражасига келган ваҳший айтдики:

– Эй шоҳ, сендан менга кўп навозишлар бўлди. Бунга қарши яхшилик қайтариш менинг қўлимдан келмайди. Лекин қўлимдан шу иш келадики, ўлгунимча сенинг хизматингда бўламан. Жанобингдан бир нафас айрилмайман. Ҳеч қачон сенинг хилофингга иш қилмайман. Лекин унутмагинки, мен ўз халқимнинг хони, туну кун уларнинг посбони эдим. Сенинг худди мўр-малахдек лашкарингни кўргач, қавму хайлимга шикаст етмасин, деб уларнинг машаққатини ўз устимга олиб, жанг майдонига ўзимни урдим. У ишларнинг тафсилотини сенга баён қилиб ўтиришимга ҳожат йўқ, зеро сен уларни ўз кўзинг билан кўрдинг. Энди мен сенга асир бўлганимда эса, менга бахту саодат ёғилганини кўриб турибман. Сен менинг бошимга сиёсат қиличини солмадинг; ўлдиришинг лозим бўлгани ҳолда, ўлдирмадинг. Яна бунинг устига

менга бениҳоя иноятлар қилдинг, ҳаддан зиёда карам-марҳаматлар айладинг. Агар ижозат берсанг, энди кетсам-да, сенинг хизматингга ярайдиган бўлиб қайтиб келсам! Зеро, қавм-қариндошу эл-улусларим «ғаму кулфатларга гирифтор бўлди», – деб ўйлаб, мен учун ҳозир мотам тутаетгандирлар. Мен сенинг сояйи давлатингдан уларни шодлантирай, ҳаммасини ғам-ғуссадан озод этай!

Бу каби хушxabару башоратларни эшитгач, шоҳ унинг кетишига рухсат этди. У қаддини букиб, ер ўпиб, шоҳга таъзим бажо қилгач, ўрнидан туриб, маст филдек айқалиб-чайқалиб чиқиб кетди. Шоҳнинг бу иши мажлис аҳлига жуда ғалати туюлди; ҳар кимнинг қўнғлида ҳар хил андиша туғилди. Бу ҳақда ҳар ким бир фикр айтмоқчи бўлардию, аммо қандай қилиб шоҳга луқма ташлашнинг иложини қилолмас эди. Шоҳнинг бу қилган иши, тўсатдан ўйламай-нетмай ваҳшийни озод қилиб юбориши ҳатто олим ва доноларни ҳам ўйлантириб қўйган, улар ҳам бу ишдан бағоят ажабланган ва ҳайратда қолган эдилар. Лекин шоҳ эса ўзининг бу қилмишидан ниҳоятда хурсанд ва завқиебу, бунинг оқибатидан хотиржам ва фориғул-бол эди. Иқболи нимани талқин этса, шуни мустақил ижро қилмоқ унинг одати эди.

Бу воқеадан анча фурсат ўтиб кетди, лекин ҳали ҳам ҳамма ҳар хил хаёлда эди. Шу замон бирдан ташқаридаги кишиларнинг қий-чувлари эшитилиб, эшикдан ҳалиги баҳайбат ваҳший кириб келди. У ёлғиз эмас эди, ўзи билан бирга ўз тутқунларини, яъни ҳали жанг майдонида ўзига асир бўлиб, Искандар қўшинининг қўнғлини чўктирган паҳлавонларини ҳам бирга олиб келди. Уларнинг ҳаммаси хурсанд эди. Ваҳший буларни ҳам шоҳга совға қиларкан, қулоғини ушлаган ҳолда, ерга сажда қилиб, ўзини ҳам ўшалардек қул қилди.

Шоҳ бу қиссадан бағоят шодмон бўлди, шоҳгина эмас, бошқа ҳамма катта-кичик қувончга тўлди. Олийсифат шоҳ бу ишлари учун ваҳшийга қўп миннатдорчилик ва лутф-карамлар изҳор айлади. Бандга тушганлар озодликка чиқиб, яна шоҳнинг зиёфатида, у билан ҳамнафас бўлиш шарафига эришдилар. Шоҳ лутф-марҳамат билан Бориқи Барбарийга томон қаради. Карам хони бўлмиш шоҳ иноят қилиб, буларнинг ҳаммаси билан, хусусан, ўзининг қадрдон полвони Бориқи Барбарий билан қучоқлашиб кўришди. Мажлис аҳли душман қўлига асир бўлмиш бу ғурбатзадаларни саломат кўриб, хотиржам бўлди. Бу оқшом ҳаммалари маст бўлгунча май ичиб, охири уйқуга кетдилар.

Эй косагул! Ҳозир бир қадаҳ май бер! Зеро, ҳижрон азобидан кўнглим беҳузур бўлиб турибди. Шоядки, майнинг таъсири билан мендаги қайғу ҳам бирор нафас йўқолиб, бирон соат ухлаб, ором олиш насиб бўлса!

Эй хонандаю созанда! Висол куйини куйла! Ахир айрилиқдан бечора жоним кўп азобланди. Ҳалиги одамлар ҳижрондан сўнг бир-бирлари билан дийдор кўришганлари каби менга ҳам Тангри висолни насиб айлағай!

Эй Навоий! Ўз севгани билан кўришмоқ ҳар бир одамнинг орзусидир. Ёр билан бирга кечирилган кунлар эса абадий ҳаётга тенгдир. Сабр-тоқат билан висол дамларини кут, бир нафас бўлса ҳам ўша фурсатни ганимат бил!

LXV

*Ҳажр шомининг қоронгилиги таърифидаким,
унинг қаришисида бало дўзахининг тутуни – шодлик
жаннатининг сунбули бўла олғай ва у шомда
ҳаёт рўзгори қорайганларнинг паришон аҳволи*

ҳақидаким, уларнинг ер васли тонгидан кўзлари ёрмайди; хусусан, бу варақларнинг юзини қоралаган кишининг холи ва гавҳари шабчирогининг висоли жаҳонни ёритгудек гўзаллиги ва унинг худди гавҳари шабчироққа ўхшаши ноёблиги ҳақида

Киши юз йил айрилиқ азобини тортсаю, бир нафас висолга эришса, қандай яхши! Киши ҳижрон азобини қанча тортса ҳам оқибат-натижада севгани билан топишса, унга нима ғам! Айрилиқ қанчалик жоннинг офати бўлишига қарамай, киши охирда висолга етишса, ҳечқиси йўқ. Агар бировнинг мастлик оқибатида боши оғриб, жисму жони алам ичида бўлсаю, лекин базмда яна қадаҳ кўтарса, ҳамма дарду ғами фаромуш бўлиб, эсидан чиқиб кетади. Аммо фиरोқ кунларида ўтган умр жуда ғалати, ундан юз қатла ўлим яхшироқ. Васл айёми абадий ҳаёт кунларидир; у жонга озиқ, кўнгилга ором бағишлайди. Айрилиқ кунлари шомдек қора бўлса, унинг кечалари қандай бўларкин? Бир ўйлаб қаранг! Йўқ, унинг кечасини жоннинг офати, бало кўланкаси ва ўлим зулмати деб билаверинг. У қора кунга ўхшаса ҳам, лекин аслида ажал ўтининг қора тутунидир. Агар дудга ўхшамас экан, нечун доим ундан кўзга ёш тўлади? Агар у қора кун мисоли эмас экан, нима учун хасталар кўнглини азоблайди? Фиरोқ бўлмаганда эди, бечора ошиқ кўзидан ёш ўрнига бағир қонини оқизармиди? Агар ҳажр унинг бошига қиёмат кунларини солмаса, куйиб-пишиб, кўзидан ёш тўкармиди? Қуёш ҳажридан дарднок бўлмаганда эди, субҳ ўз ёқасини чок этмаган бўлар эди. Лолалар гулдан йироқ тушганлари учун ўз бағирларини пора-пора қиладилар. Фалак қуёшсиз яшай олмайди, бўлмаса нима учун бўйнига булутдан мотам кигизи тутиб олади? Гўё ой ҳажри булут бағрини чок-чок

сўкади, бўлмаса нима учун тинмай кўзидан ёш тўкади? Агар Сулаймонсиз қолганига мотамзада бўлмаганда эди, узук ўз кўксига тош урмасди. Тоғ бечора Фарҳодсиз жон азоби чекади шекилли, эртаю кеч садо солиб, фиғон қилади. Дашт, жони азобда қолган Мажнунидан ажрагани учун, катта йўлда юзини тимдалаб ётибди. Гул булбулни фироқ азобида куйдирди, шу жиҳатдан булбулнинг ранги гулга эмас, кулга ўхшаб қолди.

Чақин хашакни куйдиргани каби ҳажр азоби ғамнок вужудни қул қилади. Агар бирон кимса ҳажр ўтининг табиатини тушунадиган бўлса, унинг ўзи биров ҳажрини бошидан кечирганидандир. Сен айрилиқнинг ғам-қайғусини ҳажр кечаси уйқуси йўқ одамдан сўра!

Кимки мен каби айрилиқ асири бўлса, унинг доим куйиб юриши эҳтимолдан холи эмас. Мунгулуғ бошим айрилиққа гирифтор бўлгач, кўз ёшим бағир қонидан рангин бўлди. Ҳеч ким фироқ илгида нотавон бўлиб, мен каби жони азобда қолмасин. Лекин киши қанчалик фироқ азобини тортган бўлишига қарамай, висолга муяссар бўлса, у кунлари унут бўлиб кетади. Мен учун айрилиқ машаққати ниҳоясиз бўлди, ҳижрон шомига висол тонгидан ҳанузгача асар йўқ.

Фироқ дастида жабрланувчиларнинг бошидаги бало бир неча хилдир: – молу давлат айрилиғи бўлиб, жаҳон аҳлига бунинг таъсири зўрдир; дўст-ёрдан айрилиқ доғи ҳам кишининг юрак-бағрини куйдириб юборади; қариндош-уруғ, туққан-жигарларнинг ҳажри ҳам ёмон, у киши жонига изтироб солади; яна бири – ишқ дардига мубтало бўлиб, бировга кўнгил қўйишдир.

Айрилиқларнинг ҳаммасида азоб-уқубат бору, аммо ҳеч қайснинг машаққати мана шу кейингисичалик эмас. Агар ҳақиқий мақсадга етишиш

йўли топилмаса, буларнинг барчасидан мана шуниси мушкулдир.

Менинг ичим айрилиқдан доим йиғи – зорда, зеро, юрагимда айрилиқнинг биринчисидан бошқа ҳамма хиллари бор. Бунинг биттаси кишини бетоқат қилгандан кейин, ҳаммасининг азобига қолган бечоранинг ҳоли не кечади? Лекин айрилиқ жонга азоб-уқубат бериб турганда киши дийдор кўришдан баҳраманд бўлса, яъни ҳижрон заҳри висол шарбати билан алмашса, бундан ортиқ хушнудлик бўлиши мумкин эмас. Уни ҳаёт шарбати, абадий умр деса бўлади.

Илоё, шундай хушхабар бўлса, Навоийни ҳам ноумид қилмағил!

LXVI

Мажнун ҳикояти. Фироқ тоғи огирлигидан ўзини тоғдан ташламоқчи бўлиб турганда, Лайлидан келган мактуб қўллаб ва унинг элчиси камаридан тортиб, ўлимга йўл қўймади

Эшитишимча, бутун вужуди ишқ дардида ёниб, аламидан саҳроларни кезувчи Мажнун неча вақтдан бери Лайлини кўрмаганидан, аъзойи баданини фироқ доғи сирқиратар эди. Мана шу муҳаббат ўтининг алангасидан ўртангани туфайли, у ғам-андуҳга тўлган жонидан кечишга қарор қилди. Чунки ёрнинг фурқати ҳалокатли бўлиб, ҳижрон азобига ортиқ тоқати қолмаган эди. Бинобарин, у Нажд тоғининг устига чиқиб, ўз ҳолига тубандагича чора кўрмоқчи бўлади; яъни мажнунона исёнкорлик билан ўзини шу чўққидан пастга ташлаб юбориш режасини тузди. Айрилиқ асири бўлмиш одам шу хилда ўлишни ҳижрон азобидан афзалроқ кўриши табиийдир.

Мажнун зор-зор йиғлаб, энди тоғ тепасига келиб, ўзини пастга ташлайман, деб турганида бир одам Лайлининг унга ёзган номасини олиб келди ва дилдорининг номасини олиш билан алангаланиб турган ўтга сув урилгандек бўлди. Бу нома унинг кўзини очиб, хаёлини ҳам ўз жойига келтирди, Мажнун севинганидан, тоғнигина эмас, ўзини ҳам унутди. Яъни ўша хат бунинг жонининг сақланиши ва ўлимдан қутулиб қолишининг боиси бўлди. Бундан кейин бечора Мажнун бир неча йилгача хурсандчилик билан ўша мактубдан жонига қувват олиб яшади.

Модомики, ёрдан келган бир номагина кишининг тирик қолишига сабабчи экан, дилдор висолининг абадий ҳаёт бағишлашига ажабланмаса ҳам бўлади.

LXVII

Ёлғизлик эркин бўлиш имконини беради, кўпчилик паришонлик боиси бўлади, шунга қарамай, ҳижронни ҳеч ким ёқтирмайдию, васлни ҳамма яхши кўради. Бунинг сабаби нима? Искандарнинг Арастудан шу ҳақда сўрагани

Яна олимтабиат доно шоҳ сўрадики:

– Эй ақл ва илм-ҳикмат эгаси бўлмиш устоз! Ғавғони ақл шу жиҳатдан ман этадики, ундан элга жуда кўп зарар етади. Бу каби можароларни тажрибали кишилар: «Ноаҳилчилик сабабчиси!» – дейдилар. Шу жиҳатдан бўлса керак, элнинг таъби жанжалкаш кишидан четроқда бўлишни маъқул топади. Аммо ишқ можаросига гирифтор бўлган кимсалар эса ҳижрон азобига қарши бўлмаганлар қолди, хаёллари доим ёр висолида бўлади. Бунинг боиси недур?

Донишманд бу ҳақда шоҳга шундай жавоб берди:
– Ҳар нарсанинг меъёрдан ортиқча бўлишини ақл ман этади. Ишқ билан ақл ўртасида адоват бор. Лекин қайси ишни ишқ маъқул топса, ақлнинг уни ман этиши бефойда. Кимгаки ақл раҳнамо бўлса, ҳар ишда кўпчиликка маъқул бўлган йўлни тутати. Лекин ишқнинг можаролари жуда кўп, ақл эгалари эса бундан ниҳоятда азобланадилар. Шуниси ҳам борки, ақл-идрокли одамлар наздида инсон учун жондан азиз нарса йўқ. Лекин ишқ эгалари ўз жонларини жонларидан ортиқ кўрадилар. Жонсиз бўлмоқ ўлим билан тенг, ёрсиз бўлмоқ – ўлимдан ҳам баттарроқдир. Хусусан, жонга фироқ ўти тушганда киши табиати бениҳоя озор топади. Инсон табъи шундай яратилган бўлишига қарамай, ҳаётни севиш – маъқул нарса. Кимки ўз жонининг қадрини билса, жонини ўринсиз азобламагани дуруст.

Билимга ўч бўлмиш шоҳ ўз саволининг жавобини топгач, чиройли гапирувчи – нуктавар жонига офарин айтди.

LXVIII

Искандарнинг мағриб диёри фатҳидан сўнг Румга азм этганида, Қирвон ўлкасининг халқлари Яъжуж зулмидан шикоят қилгани ва унинг бало раҳнасини бекитиш учун сад³² чекиш режасини тузгани. Муҳандисваш меъморлар, ҳандаса³³ асосида тош босиб, темир эритувчи оловкорлар сад чекиладиган ерга режа билан ранг тўкиб, Аторуд³⁴ хаёл устозлар ва Зуҳал³⁵ монанд темирчилар ганч ўрнида эритилган руҳ ва оҳак ўрнига ялтироқ пўлат қуйиб, саднинг бошини фалак тоқига еткизганлари

³² Сад – гов, девор.

³³ Ҳандаса – геометрия.

³⁴ Аторуд – Меркурий сайёраси.

³⁵ Зуҳал – Сатурн сайёраси.

Табаррук фикрли донишманд оқ қоғозга қора сиёҳ билан шундай ёзади:

Шундай қилиб, фалак ҳашаматли шоҳ бутун мағриб ерларини ўз муддаосидек фатҳ қилиб олди. У ҳаммани ҳайрон қолдирган, ҳеч ерда кўрилмаган ғаройиб инсонлар хайли – гуруҳини кўрди. Уларнинг бошлиғини асир қилиб олди. Шоҳнинг лутфи-марҳамати билан озод этилган ёввойилар бошлиғи тобе бўлиб, шоҳга ўзини хизматкор деб эълон қилди. Угина эмас, унинг бутун қавми ҳам шоҳнинг қулларига айланди. Шундан сўнг, шоҳ чумолиларни қириб ташлаш ҳақида буйруқ берди:

– Бутун халқ шижоат билан отланиб, саф тортиб, шундай босқин ясасин ва ур-йиқит кўтарсинки, у даштда биронта ҳам чумоли қолмасин! – деди.

Буни эшитиб, ҳалиги ваҳшийлар гуруҳи илтимос қилиб айтдиларки:

«Эй фалакмақомли шоҳ! Улар бўлмаса бизнинг жонимиз хатарда қолади, чунки чумолилар бизнинг қўриқчимиздирлар. Ахир бизларнинг уйқумиз одатдан ташқари оғир бўлади, бу жуда ҳам ажойиб, қулоқ солсангиз, айтиб берамиз: «Биз ўн кеча-кундуз югур-югур қиламиз-у, ўн кеча-кундуз уйқуда бўламиз. Биз ухлаган пайтимизда чумолилар қўрғон бўлиб, атрофимизни ўраб ётадилар; ўнгдан ҳам, сўлдан ҳам ҳеч кимни яқин келтирмайдилар».

Шоҳ бу гапни эшитиб, бармоғини тишлади, у мана шу эл туфайли чумолиларни қатли ом қилиш ниятидан қайтди. Яна иккита олтин-кумуш тоғни кўриш мақсадида юриш қилмоқчи бўлди. Бу гал ҳам ҳалиги қавмлар дуо қилиб:

«Бу муддаонинг унут бўлгани яхши! – дедилар, – у атрофга бориш осон эмас, осон у ёқда турсин, боришнинг ҳеч имконияти ҳам йўқ. У икки тоққа-ча бу ердан ўн кунлик йўл бўлиб, у жойни топмоқ учун яна суриштириш керак бўлади. Унинг қан-

дайлиги бизга маълум, лекин тўғриси айтганда, биз ҳам уни ўз кўзимиз билан кўрмаганмиз. На биз уларни кўриб мақсадга эришдик ва на биздан аввалги катталаримиз бу ҳақда бизга маълумот бердилар. Чунки у йўлда жуда ҳам хатар кўп бўлиб, унга кирган одам зиён-заҳматсиз чиқмайди. Етти кунлик йўлгача сув топилмайди; водийда битган ўсимликлар эса бутунлай заҳарлидир. Бу ерда гармсел шамоллар шундай ҳужум билан эсадики, бу шамол теккан заҳоти киши ҳалок бўлади. У ернинг ҳатто мўътадил ҳисобланган шамоли эсганда ҳам аждаҳо бўлса маҳв этади. У даштнинг қолган уч кунлик йўли эса ҳаммаси илонзордан иборатдир. Улар кафча, афъи, жаъфарий каби заҳарли илонлар бўлиб, ҳар бири у ердаги хазиналарни пойлайдиган аждаҳоладир. Уларнинг сони минг, ўн мингдан ошади, ўн минг қаёқда, балки у илонларнинг сон-саноғи йўқ. Агар улар пашшага андак заҳар соладиган бўлсалар, шишириб филдек қилиб юборадилар. Эшитиб қўйинг, у ерда яна шундай илонлар ҳам борки, унга кўзи тушса, одам ўлади. Мана шу балолардан омон ўтиб кетмоқ кўп маҳолдир. У ерда қандай аҳвол бўлса, биз шунигина шарҳладик, холос».

Шоҳ бу сўзларни эшитаркан, у тарафга боришга хайр-маъзур қилиб айтди:

– У томонга боришдан мақсадимиз томоша қилиб, ўзимизни шодлантириш эди. Олтин-кумуш учун бормоқчи эмас эдикки, тагин шунчалик заҳматларга ўзимизни дучор қилсак. Модомики, томошанинг йўли берк экан, у тарафга боришни тарк этмоқ маъқулроқдир. Агар томошадан кечиладиган бўлса, олтин-кумуш учун у томонга бориш, мол-дунё истаб ҳар тарафга ўзни уриш, жонни ҳалокатга учратиш бўладикки, бу тадбирли одамнинг иши эмас!

У тарафга бориш хаёлидан батамом воз кечган шоҳ у элнинг илтифотига миннатдорчилик билдирди. Ҳаммасига иззат-ҳурмат кўрсатди ва лутф-карамлар қилди: уларнинг барчаси шоҳдан кўп иноятлар кўрди. Шоҳ у қавмни ўз маконларига жўнатди. Эшикда ҳайбат билан савлат тўкиб туриши ва уларнинг қўрқинчли кўринишидан одамлар ажабланиши учун ваҳшийлардан бир қанчасини Искандар ўзи билан бирга олиб қолди.

Мағриб ерларини тинчитгач, Искандар яна шимол томонга қараб йўл олди. У денгиз кечиб, тоғ ошиб, Румга томон йўл босар эди. Ҳалиги, жанг-жадалда шерларни забун қиладиган гўзал Чин қизи балки Чин оҳуси шоҳнинг кўнглига ўз шавқи-муҳаббатини, бўйнига эса зулфининг занжирини солиб қўйган эди. Шоҳнинг матлубу марғуби ҳам, севган маҳбуби ҳам шу бўлиб қолган эди. Ўша билан туну кун май ичар, ўз мамлакатига томон шоду хуррамлик билан борар эди. Рус ва Фаранг ерларини босиб ўтаркан, ҳеч қаерда тўхтамади. Фарб билан Шимол ерларининг оралиғидан ўтиш чоғида у ернинг одамлари паришон ҳолда келиб, шоҳ ҳақиқа дуо қиларкан, нолаю зор билан шоҳдан адолат ва марҳамат сўрадилар. Шоҳ уларга тараххум айлаб, ҳол-аҳвол сўради. Шунда улар дедиларки:

– Эй шоҳ! Жаҳоннинг ҳукмрони бўл! Қисматдан ҳукм юргизиб, қудратда фалак даражасига ет! Жаҳон ерларини обод қилдинг, дунё кишиларига адолат ва шодлик бағишладинг. Лекин ҳали сенинг адолатинг етмаган жойлар, адлингдан шодмон бўлмаган эллар ҳам бор. Масалан, мана шу жой ва шу жойнинг бечора – эзилган халқлари ўшалар жумласидандир.

– Бу мамлакат нима сабабдан харобаликка учраган? – деди шоҳ. – Халқи нима учун бунчалик изтиробда?

Улар айтдиларки:

– Бу мамлакатнинг бир чети ўзинг кўрган Қирмон ўлкаси чегарасига туташади. Ўша чегаранинг фарброғида икки ўртада бир тоғ қад кўтарган. Ўша тоғнинг орқаси кўп офатли жойлардир. У офатларнинг нари ёғи бутунлай зулумот – қоронғиликдан иборатдир. Бу масаладан хабардор одамларнинг айтишича, дунёдаги қоронғиликнинг боши ўша ерда эмиш. Бу тоғ билан зулумот ўртасида бир водий бўлиб, йўл бошловчилар у тарафга бора олмайдилар. У зулумот эмас – жаҳаннамдир, водий эмас – дўзахдир. Қисқаси, у ер – Яъжуж деган махлуқларнинг қароргоҳидир. Бу Яъжуж деганимиз юз минг туман балодан иборат бўлиб, биз шу беҳисоб балолардан қочганлармиз. Улар Худонинг ғазабидан яратилган, жуда кўп халқларга улардан зулм етган. Уларнинг қилмишларини айтиб тугатиш қийин, уларни баён қилишга тил ҳам гунг ва лолдир. Уларни ҳисобламоқчи бўлсангиз, сон-санови йўқ, зарар ва шикастлари эса беҳисобдир. Уларнинг паришон ва пароканда сочлари бутун баданларига ёйилган бўлиб, бири бир қарич бўлса, иккинчиси ўн қулоч келади. У соч эмас, хас-хашак уюми, ҳаммасининг танасидаги либослар ҳам шу сочлардангина иборатдир. Бир жуфт қулоқлари икки ёндан жирканч таналарини ёпиб туради. Бармоқлари алвасти бармоғига, тирноқлари эса дев тирноғига ўхшайди. Хунук юзлари сап-сариқ бўлиб, қизил тукларидан поклик ҳазар қилади. Кўзлари баайни маймуннинг кўзини эслатади, лекин ҳар бири шайтон кўзидек шумшук. Бурунларининг ичини тиллари билан ялаб «тозалаб» лаззатланганларидан ўйин-кулги қиладилар. Уларнинг бу ҳаракатлари халожойни тозалаш вақтидаги кишиларнинг курак солишига ўхшайди. Оғзидан тўнғиз тишларига ўхшаган икки тиш чиқиб тура-

ди, улар бу тиш билан ер ҳам қазийдилар. Улар қарни тишлари билан қазисалар, қиёматгача у жойдан гиёҳ унмайди. Гап-сўзлари бошдан-оёқ ғавғою сурондан иборат бўлиб, оғизлари худди ўрага ўхшайди. Эркагининг ҳам, урғочисининг ҳам икки эмчаги осилиб ётади.

Уларнинг макони бўлмиш тоғ шу қадар ваҳима-лики, унинг баландлигини осмондан фарқ қилиб бўлмайди. У тоғнинг икки ёни тақир, қояси қиличдек ўткир, қия тошлардан иборат бўлиб, у ерларда ҳеч нарса битмайди. Икки ёни узлуксиз чўзилиб бориб, Қоф тоғига туташади. Шу ўрталик буларнинг макони, бу тоғ худди «қоф» ҳарфининг этагидай туташ, лекин «қоф» шу хилда айланма бўлса-да, насх хатидаги «коф» ҳарфи каби бир ёриқ жойи бор. У тоғнинг орасида бир дара бўлиб, бу очкўзлар гуруҳи шу ердан ўтиб юради. Улар ҳар йили икки марта шу тоғ оралигидан чиқиб, худди чумолидек ҳамма ёқни босиб, ғала-ғовур қиладилар. Бизнинг шаҳар ва далаларимизга ёйилиб, ҳеч кутилмаган жабр-жафоларни қиладилар. Улар келадиган чоғда биз қочиб, ватанни ташлаб кетишга мажбур бўламиз. Бизнинг ҳаммамиз қийинчиликка тушамиз ва тоғ – чўлларда сарсон-саргардон кезамиз. У қавм нима кўрса, шуни талаб, бутун шаҳар ва мамлакатни вайрон қилади. Одамни қўлга туширсалар, уни ўлдириб, гўштини завқ билан талашиб ейдилар. Қорамоалларнинг ҳаммасини ҳайдаб, ўз юртларига олиб кетадилар. Ейишга ғамлаган ҳамма заҳираларимизни ҳам талон-торожу нес-нобуд этадилар. Улар еган билан мутлақо тўймайди, агар тўйса ҳам қолган озуқаларнинг ҳаммасини бир дона қолдирмай, ўз омборларига ташиб олиб кетади. Подшоҳга арзимиз шуки, бизни ана шу офатдан қутқарсанг. Шоҳ айтди:

– У ёқимсиз тўда сизнинг тарафингизга келмоқчи бўлганда, у балонинг келаётгани сизга қандай маълум бўладики, улар етиб келмасданоқ сиз қочиб қоласиз?

Улар дедилар:

– У шум махлуқлар мана бу тоғнинг нариги юзидан босиб, кела бошлаганларида, саҳрони кезиб ўтмаслариданоқ осмон ойинасини қоп-қора чанг-тўзон босиб кетади. Қачонки шундай қора тўзон кўринса, бизнинг кунимиз ҳам шундай қора бўлади.

Шоҳ айтди:

– У иш яна қачон бўлиши мумкин?

– Бир неча кун ўтгандан сўнг юз беради, – дедилар. Тадбирли ҳакам бу сўзни эшитгач, махлуқларнинг чорасини кўришга бел боғлади. Қўниш учун бир ёпиқ жой топиб, ўша ерга жойлашди. У халқ юз илтижо билан шоҳ жанобларига дедиларки:

– Бизга бахтдан ҳеч умид йўқ экан, бошқа кишиларнинг зарарланишини қандай раво кўрамыз? Агар шоҳ бу ерда маскан қилмоқчи бўлса, қилмасин. У махлуқларни жаҳон халқидек, деб билмасин. Агар баногоҳ у қавмдан биронтаси келиб қолса, унинг қаршисида юз ва минг ганим писанд эмас. Хусусан, бу бало юз минг бўлиб, кўплигидан бу мамлакатни бошдан-оёқ босиб кетади. Ҳаммасининг мияси ғазаб билан тўла, ҳаммаси халқ қонини ичишга ташналабдирлар. Шоҳ айтади:

– Сиз бизга қайғурмангиз, лекин ўзингиз ҳам бу ўлкада турмангиз. Нима нарсангиз бўлса, ҳаммасини шитоб билан ташиб олингиз; бу мамлакатда бир узук ипингиз ҳам қолмасин. Таваккални Худоба қилиб, қўлимдан келганча уларни йўқ қилиш чорасини кўраман.

Одамлар ўз жойларидан буд-шудларини кўчириб кетдилар. Лекин қаҳрамон шоҳ кўчмади. Унинг буйруғи билан у жойнинг атрофига бир

қатор очиқ ва ғоят чуқур хандақлар қазилди. Фарангданми, Русданми, Шомданми, Румданми – қайси ўлкадан бўлмасин, ўткир фикрли меъморларни, нозик тушунчали усталарни, чапдаст ва бақувват ишчиларни, тошдек мустаҳкам бало раҳнаси қура оладиган кишиларни топиб келиш учун вакиллар жўнатди.

Мис, қалай, биринж³⁶, темир, қўрғошин ва тол кўмиргача тайёрлаб, уларни неча юз минг туяларга ортиб ва қанча темир эритувчи усталарни топиб – муҳайё қилиб, ғайрат билан ҳаммасини тез ва жадал бу ерга етказишлари керак эди. Худди шундай бўлди: ҳамма иш даврон шоҳи буюргандек бажарилди ва тайёрланди. Унгача ҳар қуни шоҳнинг ўзи отланиб, у тоғ этакларини кўздан кечириб келар эди. Икки минг тошкесар уста суръат билан тоғ орасидаги яхлит тошларни кесишга киришди. Уларнинг ҳар бирининг қўли пўлатдек кучли, қаттиқ тошларни кесишда Фарҳоддек забардаст эди. Улар бу тоғдаги тошларни тинмай-тинчимай кесар эдилар. Ғов солиш – сад боғлаш учун шу қадар кўп асбоб-ускуна йиғилдики, уларнинг қанчалигини билишга ақл ожизлик қилар эди.

Нимаики керак бўлса, ҳаммаси муҳайё қилинган, худди кутиб тургандек, ҳалиги айтилган қора тўзон намоён бўлди. Бу ўша Яъжужларнинг келаётганидан нишона бўлиб, қуёш юзини ҳам қоронғилик қоплаган эди. Бинобарин, хавфдан сақланиш учун ҳамма кишиларни йиғиб, хандақларга киришга таклиф қилинди. Барча подаларни ҳам ҳайдаб келиб, хандаққа қамалди, ташқарида ҳеч бир жонивор қолмади. Саодатли шоҳ пистирмага беш мингта марди майдон жангчини киритиб қўйди. Улар тўсатдан ҳужум қилиб, ҳалиги келадиган махлуқларни овлаши керак эди. Бу жангчи-

³⁶ Биринж – бронза.

лар орасида юқоридаги Мағриб ваҳшийзодларидан ҳам ўнтаси бўлиб, буларнинг ҳар бири бошқа аскарларга нисбатан қамишзордаги теракдек гавдали эди. Бўлажак можаро мағрибийларни ғоят қизиқтирган ҳолда, улар хандақда яширинган кишиларни муҳофаза қилар эдилар. Шу пайт бирдан гуруҳ-гуруҳ бўлиб келаётган яъжужлардан тоғ ҳам, саҳро ҳам тўлиб кетди. Ана шу замонда тўсатдан пистирмадаги полвонлар чиқиб, бутун еру кўкни ларзага солиб, ўзларини у махлуқларга урдилар; тиг билан чопиб, бирмунчасини ҳалок қилдилар. Яъжужлар бундай зўравонликка дуч келгач, ҳамма ёқ худди дарёдек тўлқинланиб кетди, яъни улар ҳам бирдан қарши ҳужумга ўтдилар. Лекин улар шунчалик кўп эдики, тоғ ҳам, чўл ҳам – ҳамма ёқ улар билан тўла эди. Бу махлуқлар шундай уруш бошладиларки, тезда Искандар жангчиларини эсанкиратиб ташладилар. Улар ўқ ва қилич каби қуролларга парво қилмас, ўқ-қиличгина эмас, ҳалок бўлишдан ҳам қўрқмас эдилар. Ўткир тиглар зарбидан қанчадан-қанчаси қирилишига қарамай, борган сари дами қайтмас тигдан ҳужумга ташланар эдилар. Улар кўп кишиларни ҳалок қилдилар, ҳалок бўлганларни эса талашиб ер эдилар. Жангчи – муборизни отидан ағдарган замон, ўнг-галтирмай, талашиб-тортишиб еб битирар эдилар. Йиқилганнинг гўшти ва ичак-чавогини ебгина қаноатланмай, унинг отини ҳам еб битирардилар. Энг қизиги шунда эдики, йиқилган ким бўлмасин – душманми ёки ўзлариданми, барибир, дарҳол тортқилашиб ер эдилар.

Шоҳ аскарлари шу хилда кураш қилиб, кечгача кўплари ҳалок ва мажруҳ бўлдилар. То хандаққа киргунча у жамоатдан ҳам кўпини ўлдирдилар. Урушавериб жонлари қолмаган эди, ниҳоят, жонларига қўрғонлари ора кирди. Турли ҳийла ва тад-

бир билан амаллаб қўрғонга кириб олиб, бу дев-
вашлар ҳужумидан ўзларини қутқардилар. Булар
усталик билан урушни тугатгач, улар ҳам тоғу
сахрога қараб йўл олдилар. Тонг отгунча ғавғо-тў-
полон билан худди ит сингари увлашиб чиқдилар.
Ҳаммасининг оғзи худди қутурган итнинг оғзидек
очиқ бўлиб, ит тукидан ҳам кўп эдилар. Омон қол-
ган аскарлар шоҳ қошига келганларида, шоҳ ўл-
ган ва йўқолган кишиларга таъзия изҳор қилди.
Бу бошланган иш бениҳоя қимматга тушган бўл-
са-да, аммо пушаймон қилган билан бефойда эди.
Улар билан урушиб, ғалаба қозонишнинг ҳеч қан-
дай осон йўли топилмагач, зарур чоралардан бири
сифатида, қанча вақт сабр қилиш, амалга ошири-
ладиган тадбирларни кўпроқ ўйлаш керак, деган
қарорга келинди. Бу жойларда ейишга ярайдиган
ҳеч нарса бўлмаса, у йиртқич тўдалар овқат топол-
магач, ўз маконларига қайтиб кетсалар ажаб эмас.
Ана шу пайтда диққат-эътибор ва тадбир билан
бу ишга қўл урилса ва уларга қарши чора қўрилса
бўлади, деди шоҳ. Ҳақиқатан, у махлуқлар худди
айтилгандек, ейишга ҳеч нарса топилмагач, ожиз
қолиб, келган томонига қараб кетди. Улар кўпли-
гидан дара ичига сиғмас эдилар. Улар шу тарзда
овора бўлиб қайтгач, бирмунча вақт бу тарафлар-
га келиб, талон-торож қилишни унутдилар.

Бу пайтдан фойдаланиб шоҳ ўз билимдон ки-
шилари, фикри ўткир, ақли тўла олимлари билан
маслаҳатлашиб, ишга киришди. Беҳисоб ҳунар-
манд – санъаткорларни атрофига олиб, дара то-
монга қараб жадал йўл солди. У ерга етгач, кўр-
диларки, жуда гўзал – кўркам ва кенг водий экан.
Лекин икки томонида, худди у юртнинг одамлари
айтганидек, икки тоғ бор эди. Таноб билан ер ўл-
човчилар ҳамма ёғини таноб билан ўлчаб кўрган-
ларида, энг яқин ери ўн минг қарн (ўн километрга
яқин) эканлиги маълум бўлди.

Мунажжимлар юлдузларга қараб, хосиятли соатларни аниқладилар. Бахтиёр шоҳ эса от устида елиб-югуриб, ўша яхши соатда у ерларга ранг тўкиб, режа солишга буюрди ва бошлаб, ўзи пойдеворнинг биринчи харсанг тошини қўйди. Минглаб қадок маъдан эритадиган корхоналар тайёрланиб қўйилган эди. Муҳандислар ўз билимларини ишга солиб, ҳамма ёқни яхшилаб ўлчаб, режа солган эдилар. Ишчилар ҳам тузилган режа ва жадвал асосида ишга киришиб, чаққонлик билан ўз ҳунарларини кўрсата бошладилар. Ҳунарманд усталар ганч ўрнига етти хил маъдан қотишмасини бириктириб ерга қўйдилар. Унинг устига тахланган тошларни босиб, ҳар томонини текислаб, тарашладилар. Боний шогирдларига ўхшаган усталар ишга киришиб, тош устига тошларни лаб-ба-лаб қилиб силлиқлаб терар эдилар. Тошлар бир қатор текислаб терилгач, яна боз устига тош босар эдилар. Деворнинг узунлиги ўн минг, эни эса беш юз қулоч тенглигида қурилди. Бу ишларни бажаришда неча минглаб темирчи ва бинокор усталар ўз ҳунару санъатларини намоён этдилар. Шу хилда тош устига тош қўйиб, унда бир соч толасидек дарз қўймай ишланди. У ерда мардикор бўлиб ишлаганларнинг сон-саноғи йўқ, кишининг хаёли қанча тахминлай олса, шундан ҳам кўп эди. Бутун оламнинг санъаткорлари³⁷ йиғилиб, бу ерда олти ойгача кеча-кундуз тинмай ишладилар. Булар орасида бир неча минг устоз ҳунармандлар ҳам бор эди, шулар ҳаммаси бир бўлиб, Садди Искандарийни (Искандар деворини) тамом битказдилар.

Тарихчидан эшитишимча – саднинг баландлиги уч юз қарн бўлган. Саднинг одамлар яшайдиган томонига сад устига чиқиш учун иккита зинапоя ҳам ишланди. Саднинг тепасига яна қалъаларни-

³⁷ Санъаткорлар – ҳунармандлар.

ки сингари қубба ва кунгиралар ҳам ясалиб, улар темир билан мустаҳкамланди. У ерга посбонлар учун ҳам иккита жой қилинди ва душманни тошбўрон қилиш учун юқорига кўп тошлар йиғилди. Садни муҳофаза қилиб – қўриқлаб туриш учун ҳам бир неча юз киши тайинланди. Сад худди осмондек бир иншоотга айлангач, шоҳ бунинг шукронаси учун яратган Тангрига сажда қилди.

Иш шу ерга етганда, ҳалиги ҳалокатли махлуқлар яна дашту водийларга ғала-ғовур солиб кела бошлади. Улар одатдагидек келдилар-у, аммо овозларида заифлик мавжуд эди. Улар бало раҳнасининг сад билан бекитилганини кўргач, тиш билан тирноқлари сусайиб тинкалари қуриди. Шоҳ шу вақтда: «Тошбўрон қилинг, бало тўдасига тошларни отинг!» – деб буйруқ берди. Уларнинг бошига шундай тош ёғдирдиларки, бошлари худди шу тошлар каби тупроқларга тушаверди. Улар қий-чув ва тўполон билан иш чиқазолмагач, ўлим тошларининг зарбидан ташвишланиб, ҳаммалари бир-бировларига ўралашган-чувалашган ҳолда, шошиб-пишиб, келган тарафларига қараб жўнаб қолдилар.

Йиртқичлар у ернинг одамларига қанча зулм қилган бўлсалар, шу зулмларнинг ҳаммаси ўзларининг ҳам бошларига тушди. Бу махлуқлар томонидан қилинган безориликларга қараганда, улар бошига осмондан тошлар ёғилса, ажабланарли эмас! Неча марта шундай таъзирларини егандан кейин, қайтиб бу томонга қарашни ҳам хаёл қилмайдиган бўлдилар.

Донишманд шоҳ яъжужларни даф этиш учун тадбиркорлик билан шундай сад чекди. Булардан хотири жам бўлгач, ўз ватанини эслаб аскарлари билан йўлга равона бўлди. Бир неча вақт йўл юргач, ўз манзилига етиб, яна Рум тахтида мақом айлади.

Эй соқий, парҳездорликни бузадиган май келтир! Зеро, кўнглимга ватан иштиёқи тушиб қолди.

Энди мен бу вайрона дунёни кезиб, ғурбатда чек-
кан ранж-машаққатларимни баён қилмоқчиман.

Эй муғанний! Мен ўз мақомимга келиб муро-
димга етдим. Сен ҳам шу орзуга мувофиқ бир
мақомни куйла! У куйнинг мазмуни шундай таъ-
сир қилсинки, мен бундан буён жаҳонгашталикини
мутлақ тарк этай.

Эй Навоий! Ўз ватанингда манзил тутдинг, ле-
кин сенга бу манзилдан нима ҳосил? Ахир қанча
ёр-дўстларинг бўлса, ҳаммаси йўқлиқ, ғурбат хо-
насига кетди-ку!

LXIX

*Сайр бобида шамолдек енгилтак бўлишни рад
этмоқ ва барқарорликда тоғдек виқорли бўлиш
ҳақида амр бермоқ ва бир-бирининг ишига кўмак-
лашувчи улфатлар суҳбатини ганимат билмоқ
ва дўстларнинг бир-бири билан кўришиб-мулоқот
қилиб туриши ноёб гавҳардек бебаҳолигини қадр-
ламоқ, андак бўлса ҳам адам – йўқлик шабисто-
нини кўз ўнгига келтирмоқ ва ҳаётни хушнудлик
билан ўтказиш ҳақида васият қилмоқ*

Эй дўстим! Бу дунёдан ҳаммамиз ўтиб кета-
миз. Шунинг учун ҳозирги дами ганимат билай-
лик. Бу дам бир лаҳзалик бўлиб, шу хушвақтлик
қўл келган пайтда, шодлик қадаҳидан ўзингни
маст айлагин. Чунки бу давр ҳам чархнинг – фа-
лакнинг айланишидан тезда ўтиб кетади. Шу ту-
файли дамо-дам май ички, хурсандчилик қилиш
вақти шу ондир. Умринг тарихи, яъни қанча
яшашинг ноаниқ бўлгач, ҳозирги улфатларнинг
ҳамдам – ҳамнафаслигини ганимат бил. Иложи
борича ватанни тарк этма, ғурбатнинг ранж-ма-

шаққатига ҳавасланма! Сафар мангулик азобдир, сафар дўзахдан нишонадир. Сафарга бетиним ҳавасинг нимаси?! У дунёга бўладиган сафаринг ўзи етарли. Сен кетиб, бу одамлар қолади, деб ўйлама, ҳаммалари ҳам у дунёга боришга мажбурлар. Бу одамларнинг ҳаммаси ҳозир ғанимат, сизнинг ҳаммангиз бир-бирингизга меҳмонсиз. Кечалари ўйин-кулги билан май ичинг, тўла коса тутсалар ҳам ҳеч бир баҳонасиз ичинг. Ҳаётдаги мулоҳизага ўйин-кулги билан етинг, йигитлик айёмларини хушчақчақлик билан ўтказинг. Базм пайтида ўзингиз ичинг; дўстларга ҳам қадаҳ тутиб, кўнглига ҳузур бағишланг. Ҳар қандай ҳолатда ҳам ўзингизни хурсанд тутишга урининг. Агар ўйин-кулги имконияти бўлмай қолса, бунинг учун ғам еманг. Ғам-кулфат кунларида ўзингизни овутиб, бошингизга даврондан не ғам келса, уни енгиланинг пайдидан бўлинг. Шундай одамлар борки, агар бошига бир ғам тушса, аламига чидолмай, ўзини ўзи қийнаб, бир ғамини икки қилиб олади. Шунини ошқору ниҳон билингким, бу жаҳон ғам емакка арзимади. Ҳаётга бир лаҳза ишонч бўлмагандан кейин бадандаги жонга ишониб бўладими? Модомики шундай экан, нима учун одам бекордан бекорга ғам есин? Агар юз минг сабаб бўлганда ҳам ғам емаслик керак. Ўтган ва эртага келадиган кундан дам урманг, ахир ўтган кун ўтди-кетди; эртаги кун эса ҳали йўқ. Бугун бор эканмиз, нимаики бор-йўғимиз бўлса, ҳаммаси икки йўқлик ўртасидадир. Фақат ҳозирги нақд ҳаётгина йўқлик эмас, бунинг ҳам кечгача бор-йўқлиги номаълум. Кечгача эмас, кишининг ҳаёти битта нафас билан ўлчанади, охири нафасини ололмаса, тамом. Киши ҳаёти учун нафас бир онга кафил бўла олмас экан, фалак зулмидан дод! Алҳамон!

Шу қисқагина, ғанимат умрни ҳам ғам билан ўтказган одамда ақлдан асар ҳам йўқ деса бўлади. Алам ичра дам урмагил, эй кўнгил! Не ғам етса, қайғурмагил, эй кўнгил!

Улфатлардан ажраб қолсанг, шодланма! Жафо етса ҳам дўстлардан айрилма! Фалакнинг иши бевафолик бўлиб, бу оқибатда жудоликка олиб боради. Жудоликка шошилиш нима учун керак? Бунинг ҳосилига эришиш нима учун керак? Бу дунёни охирда ташлаб кетишинг турган гап, аммо нима учун ўзингга ситам қилиб, бу сафарни тезлатасан? Бу фалакнинг қўлидан келадиган иши шуки, у қандай ободликни кўрса, тезда хароб қилади. Фалак бузадиган нарсани, ундан бурун сен ўзинг хароб қилишга шошилма! Агар сайрга жуда қизиқсанг, сафарнинг фойда-зарарига талабгор бўлсанг, ватан ичида мусофир бўл; холироқ жой топ, улфат ва анжуман ўртасида бўл. Ғурбатда ғариб бўлиб юриш иккинчи дўзах ҳисобланади; ватанни севиш эса иймон нишонасидир. Кишида иймон бўлар экан, қанча гуноҳи бўлса ҳам, охири жойи жаннатда бўлади. Ғурбатга бориб, боғингни бениҳоя можарога қўйма! Гуноҳсиз ўзингни дўзах азобига ташлама! Вужудингда иймон нишонаси бўлса, ватан жаннатининг гулистонида гул териб юравер. Ватанинг жаннат боғидан кам бўлмаган ҳолда, нима учун дўзах каби ғурбатни ҳавас қиласан? Жаҳонда бўлган бутун ҳўл-қуруқни сайр қилиб айлансанг ҳам, Искандардек юриб, бутун еру сувни олсанг ҳам, барибир, охирда ҳаммасини ташлаб кетасан, «буларни олиб нима қилар эканман!» – деб афсусланасан! Энг яхшиси шуки, ҳамма томонга ўз бошингни уравермасдан, фароғат мақомини ғанимат бил! Тоққа ўхшаб, оёғингни этагингга ўраб ўтириб, бир неча кун шу вайрона дунёда роҳат қилсанг, шундан яхшиси йўқ!

LXX

Подшонинг қасридаги зарнигор қафасдан қутулиб, ўзининг бузуқ ошиёнини уя қилган ва бойўғлидек бу вайронадан фароғат хазинасини топган кабутар ҳикояти

Шу битикда воқеаси баён қилинган хат ташувчи бир қуш – тез учар бир кабутар бор эди, у қанот қоқиб, парвоз қилганда бир тош масофани дам олмай босиб ўтарди. У бечора бир шоҳнинг тузоғига илиниб, қанот-қуйруғига кўп шикаст етди. Фалакнинг гардиши у кабутарга оғир зулм кўрсатиб, неча йилдан бери уни қафас деган гўрга кўмиб қўйган эди. Бир кун у маҳбус қуш зиндондан қочиб қутулиб, шоду хуррамлик билан ҳавога кўтарилиб, осмонга чиқиб, ҳар томонга синчковлик билан боқиб, ўз диёри томон йўл тутди. Бу бахтиёр қуш ғайрат билан учиб, неча кунлик йўлни оз фурсатда босиб ўтди. Лекин замон зулми кўп ўзгаришлар ясаб, у турадиган уйни хароб қилган эди. Кабутар у ерга етгач, уйни тополмаса ҳам, ўша атрофни айланиб учаверди. Кўпгина кишилар томга дон сочиб, кабутар учириб, буни тутиб олмоқчи бўлдилар. У кабутар бу нарсаларга ҳеч эътибор бермай, ўз томини ахтариб, қанот қоқарди. Кўп айлангач, ниҳоят, ўз вайронасини топиб, эҳтиётлик ва қувонч билан қўнди-да, мурод-мақсадига етди.

Агар вайрона бўлса ҳам, бу ўз уяси-да. Ёт-бегона жон – шоҳ қасрини не қилсин!

Агар яхши эътибор билан қарасангиз, ҳатто қушга ҳам бировнинг ҳашамдор қафасидан ўзининг тиканли уяси афзал эканини тушунасиз.

LXXI

Искандарнинг Арастудан, киши табиати ўз ватанида яшаш ва ўрганган масканда ором олишини нечун истайди? – деб сўрагани ва бунга ҳақимнинг жавоби

Яна мушкул – қийин ишларни ҳал қилишга қизиқувчи шоҳ сўради:

«Эй, барча қийинчиликларни ҳал қилишни истовчи устоз! Киши қайси манзилда яшаб – маишат қилса, табиати ўша ерга ўрганиб қолади. Лекин қанча ҳаракат қилсак ҳам одамлардаги бу одатнинг тагига етолмаймиз. Масалан, бировларнинг зиндондан баттар бузуқ кулбалари ўзларига жаннат боғидан ҳам гўзал кўринади. Бу ишда қандай ҳикмат бор? Сабабини баён этишингни илтимос қиламан!»

Донишманд ҳақим жавоб берди:

«Бу бобда ҳамма ҳар хил фикр айтган. Лекин фан-ҳикмат аҳлларининг ва барча мутафаккирларнинг фикри бир жойдан чиқади.

Биров бир нарсага ўрганиб қолса, ўша ўрганган нарсасига етса шоду хуррам бўлади. Масалан, гадо ўз вайрона гўшасини истаганидек, шоҳ ҳам қасру айвонини тилайди. Сабаби эса, бу одамларнинг табиати, яхши-ёмонлигидан қатъи назар, шу жойга ўрганиб қолганидадир.

Киши табиати нимага одатланар экан, шу одат эскиргач – табиийлик касб этади. Ҳикмат ва билимларга қизиқувчи шоҳга маълумки, табиат ўз даражасидан чекинмайди, ўз мавқеида туради. Киши табиати ҳам шу усулда парвариш топади, яъни ҳар ким ўз табиатининг майли билан иш кўради. Бировнинг табиати қаерга ўрганган бўлса, ўша ўрганган жойини қўмсайверади. Кейин бу

– одатга айланади, шу одат айни киши табиатида кўпинча ўзгармай қолади. Киши табиати шундай, у ўз майли билан буни ўзгартириши қийин».

Устоз булут сингари дур тўккач, эшитувчи дур-доналарни денгиздек қилиб олди.

LXXII

Искандарнинг қуёшдек жаҳонгирликдан сўнгра, денгиз фатҳи учун орзу кemasига тушиб, ҳавас ел-канини кўтаргани ва ҳакимлар билан маслаҳат-лашиб, Рум денгизи соҳилига ер юзидаги моҳир усталарни йиғиб, кема қуришга амр қилгани ва ойга ўхшаш уч минг кема қурилганидан сўнг, улар-ни ёйдан чиққан ўқдек тезлик билан юргизгани ва Искандарнинг у кемаларда юриб, сувдаги мавж хатларидан денгизлар фатҳномасини ўқигани

Бу денгиздаги гавҳар сочувчи ғаввос сўз гавҳаридан шундай нишон беради:

Искандар оламини тамом олиб бўлгандан сўнг яна Рум мамлакатига қайтиб келди. У ўз ватанида ниҳоятда хурсандчилик билан бир неча замон ўйнаб-кулди. Унинг юзи у мамлакатга худди шараф буржидан чиққан порлоқ қуёшдек нур сочиб турарди. Искандардан ҳамма ва ҳар қандай жоннинг халқи баҳраманд бўлгану, аммо уларнинг ҳеч бири Рум элидек шодланмаган эди. Рум аҳли бутун дунё олдида, дунёдагина эмас, тўққиз қават осмон олдида ҳам Искандар билан фахрланарди. Тўртинчи осмонни қуёш жиловгоҳ қилган экан, фалакнинг бундан фахрланишига ажабланишнинг ўрни борми?

Шоҳ бир неча вақт ўз ватанида ором олди, дило-роми билан айш-нўш қилди. Лекин кўнглига кўп-гина фикрлар келар эди. Масалан: «Тангрининг мадади билан жаҳонгирликка ҳаракат қилиб, йўл

юриб, бутун жаҳонни олдим. Дунёда бор бўлган барча махфий, маълум ва номаълум ғаройиботлар: ўсимлик бўлсин, кону жонивор бўлсин, ғаройиб кўринишли, ажойиб шаклли нимаики бўлса, фалак уларни менинг кўз ўнгимдан ўтказди, ҳаммасини бошдан-оёқ томоша қилдим. Нимаики ер юзида бўлса, бору йўғи ҳаммаси назаримдан кечди. Ва лекин денгиз сайрини қилмадим, у ерда нима сирлар борлигини билмадим. Соҳилларда ғаройиботлар кўп бўлгани каби, оролларда ҳам ажойиботлар бениҳоя эканини айтадилар. Ундай қизиқ нарсалар денгизларда қанчалик кўп бўлса, океанларда беҳадду ҳисоб эмишлар. Жаҳон деб аталмиш бу думалоқ шаклдаги ернинг кўп қисми сувлар орасига яширинган. Қуруқлик сувининг ўндан бирича ҳам бўлмаса керак. Биладиган кишилар ҳам аниғини айта олмайдилар. Бу оламда шундай қатламлар борки, унинг олдида тўққиз қават осмон ҳеч нарса эмас. Модомики ҳисобда бу ҳечдан ҳам кам экан, кишилар ер юзининг ўндан бир қисмини ҳам кўрмаган бўлишлари мумкин. Модомики у қатламлар олдида осмон қаватлари ҳеч бўлиб кўринса, унинг қошида қуруқлик ҳечдан ҳам кам бўлса керак. Шундай экан, жаҳонни кездим, деб ортиқча, ёқимсиз лоф ура боришнинг нима аҳамияти бор? Осмон ва юлдузларнинг ҳақиқий моҳияти борасида кишиларга билим бериш қўлимиздан келмайди. Расадхоналар қуриб, уларни кузатишни билганимиз билан ҳақиқий ҳолни англашга ақлимиз нўноқлик қилади. Улар жим турибдими ёки айланыптимиз, уни билишга киши қодир эмас. Жаҳонни бошдан-оёқ эгаллаб, ўзимга қаратиб олдим, унга ҳукмронлик қилишга муяссар бўлдим. Худо ер юзини менинг мулкимга айлантириб, ўзимни мулкдору барча ишларга қодир қилиб қўйди. Шундай бўлгани ҳолда мен ўз мулкимда нима борлигини билма-

сам, билмаганим устига билишнинг чорасини кўрмасам, мен билан ғафлат денгизига ғарқ бўлган бошқа кишилар ўртасида қандай фарқ қолади? Ер юзининг жами қуруқлигида ва жами дарёю денгизида нимаики бор бўлса, агар бахт-саодат менга ёр ва ҳамроҳлик қилса, юриб барчасини кўришим ва ҳаммасидан хабардор бўлишим шарт. Қуруқликни Хизрнинг йўлдошлигида айланиб чиқдим, энди Илёс билан сувга қадам қўйсам, ишимнинг охири хайрли бўлур», – деган ҳавас кўнглига ўрнашиб қолиб, бу фикрдан қайтишнинг ҳеч қандай чорасини тополмади.

Ҳаваснинг бўрони зулмкорлик қилса, ақл хонумонини барбод этади.

Бу хаёл, яъни денгизларни фатҳ этиш Искандарнинг кўнглини забун этиб, миясига қаттиқ ўрнашиб қолди, унга «биймижунун» юзланган эди. Кўнглида яширинган нарсаларни сир сақласа, жонига жабр бўлишини билиб, тездан билим аҳлларини ва давлат арбобларини ўз ҳузурига чақиртирди ва улар билан анжуман тузиб, юрагидаги орзусини очиб ташлади: яъни кўнглида нима мақсадлари бўлса, ҳаммасини бошдан-оёқ изҳор этди. Уларнинг ҳаммаси бунинг истаги денгизга саёҳат қилишдан иборат эканлигини билди. Бир хил кишилар бу фикрдан қайтишни маслаҳат берган бўлсалар ҳам, лекин қайтиш-қайтмаслик яна шоҳнинг ихтиёрида эди. Шоҳ уларнинг сўзларини шундай ўринли вазлар билан рад қилдики, унга қарши жавоб қайтаришга ақл ожиз эди. Уни ман қилиш лозим эмаслигини ва рози бўлишдан бошқа тадбир йўқлигини билиб, ҳаммалари маъқул топиб, дуо қилиб айтдилар:

«Сенинг кўнглингга бу муддаони Худо солган. Умид қиламизки, Аллоҳ лутф-марҳамат айлаб, бу юришда ҳам сени мақсадингга эриштиргай!»

Шоҳ қайси бир ишда одамлардан қатъий фикр эшитмаса, уни тезлаштириб юборадиган одати бор эди. Шу жиҳатдан, шоҳ қайси томонга бормоқчи бўлар экан, маслаҳат мажлисидаги одамлар унинг кўпинча фикрига қўшилишар эдилар.

Агар шоҳ машварат – мажлисида қаттиққўллик қилар экан, унинг ситамини чекмасликнинг иложи борми? Лекин ғайбнинг сирри маълум бўлмагани каби, қазо нимани қисмат қилиши ҳам аён эмас. Кўп фикрлар бўладики, ақл унга юз хил далил келтириб – маъқуллагани билан бари бир, охирда нотўғри бўлиб чиқади. Шундай ишлар ҳам бўладики, нафас уни ёқтирмай, қаршилиқ кўрсатгани ҳолда, охири яхши натижа билан хулосаланади. Лекин қандай иш бўлмасин, бахт-иқбол раҳнамолик қилса, фалак ҳам унга бўйсунади. Энг яхшиси шуки, шоҳ қай тарафга юзланса, қавмлари унинг салтанати соясига сиғинсинлар. Бу ҳолатда иш ўнгидан келиб қолса, хурсанд бўлиб; хунукроқ чиқса, узрли ва маъзур бўладилар.

Мажлис аҳли Искандар сўзини маъқуллагач, ўзининг бу фикридан кўнгли ёришди. Тездан ҳунарманд усталарнинг кема яшаш учун шошилишча ишга тушишларини буюрди. Қандай асбоб-ускуна даркор бўлса, олиб, уч мингта кема созласинлар, деди. Унинг минг донаси шоҳ ва у билан бирга ҳамроҳ бўладиган кишиларга хос бўлади; яна мингтаси аркони давлатнинг, яъни давлат арбобларининг денгизда кетишлари учун; саккиз юзтаси жанговар сипоҳларга ва икки юзтаси эса бозор-ўчар, олди-сотди қиладиган ходимларга мўлжалланади. Искандар, денгизларнинг офатларига қарши қуроланган ва ўзи учун ажратилган мингта кемани тубандагича тақсимлади: юзтаси худди шаҳардек катта кема бўлиб, унга тушган одам шаҳар ичида юргандек роҳатда бўлиши ке-

рак. Шаҳар бўлганда ҳам шундай шаҳар бўлсинки, унда кўча-кўйлар, маҳаллалар ва қўноқхона – саройлар бор; яна уч юзтасининг ҳар бири – бемалол мингтадан аскар сиғадиган кема бўлиб, ундаги ҳар бир одам саккиз йилга етадиган яроқ билан таъминланган ва хотиржам бўлиши шарт; яна икки юз кемани сафарда қатнашувчи кишилар учун ғамланган озиқ-овқат ортилиши керак эди; яна юзтасига таноб ва арқонлар жойланиши лозим бўлиб, булар билан денгизнинг сатҳи ўлчанади; яна икки юзтасига туялар ва отлар жойлаштириладики, буларнинг қирғоққа чиққанда керак бўлиши кўзда тутилган; яна икки юзта тез юрувчи, тезликда эса, шамол билан басма-бас ўйнайдиган қайиқ эди. Қолган икки минг кема ҳам шуларга ўхшаш бўлиб, ҳаммасини зеб-зийнатлар билан – ҳашамдор қилиб битказишга буюрилди.

Жаҳонгир шоҳ шу тахлитда фармон бергач, дунё кишилари бу фармонни бажаришга киришдилар. Бир қанча бинокор усталар ва бир неча минг ёғоч кесувчи ҳунармандлар ишга тушиб, ўрмон ёқаларидаги дарахтларни кесиб келтириб, усталарни шошириб ташлади. Бу кема ясовчи меҳнаткашларга Рум денгизи соҳилларида манзил ажратиб берилган эди. Шу сув ёқасидан икки-уч тош масофада, ўн-ўн минг бинокор уста кечаси-кундузи демай, арра-тешалар билан зўр бериб ёғочларни ишлар эдилар. Яна шунча шогирд ва мардикорлар ҳам имконият борича саъй-ҳаракат қилар эди. Хусусан, икки-уч минг эпчил кишилар кундан-кунга ишни тезлатиб, ўз ташаббусларини бошқаларга намуна қилар эдилар. У соҳилда шундай иш қизиб кетдики, гўё Рум денгизи жунбушга келгандек бўлди. Шу хилда уч йилдан ортиқ вақт ичида уч минг кема тайёрланиб, денгизга туширилди.

Ниҳоят, юқоридаги тақсимот бўйича, ҳар ким ўз кемасидан жойини олди. Кемаларга бир неча йиллик йўл асбоб-анжомлари ва денгизда юриш учун керак бўладиган ҳамма зарур нарсалар ортилди. Уларнинг ҳаммаси кемаларнинг тегишли жойларига саранжомлаб қўйилди.

Шундан кейин шоҳ дарё каби, дарёгина эмас, чархи муалло³⁸ каби ҳаракатга келиб, мамлакат кишилари билан хайрбод қиларкан, элни навозиш ва яхши тилаклар билан хушнуд айлади. Сўнгра шамолдан учқур отига суворий бўлиб, жўнаб кетди. Унинг хонадон аҳдиялари ўкси-нишб қолдилар. Искандар ўз арғумоғининг жиловини қўйган ҳолда, Рум ва Фаранг денгизлари қирғоғига чоптириб борди. У даштдан соҳилга етгунча, худди дарёга томон суръат билан оққан селдек бетўхтов югуриб борди. Оти денгиз қирғоғига бориб етгач, дарё юришли шоҳ унинг жиловини тортди. Бу фурсатда юқорида зикр қилинган сутурлобни тузган донишманд олимлар яхши соат келишини кутиб ўтирар эдилар. Яна бир лаҳзагина кутиб туриш лозим эди. Шу пайтдан фойдаланиб, қуруқликда қоладиган элга му-рожаат қилиб, шоҳ деди:

– Эй, менинг қавмларим! Хизматимни кўп қилган эдингиз, энди эса бугундан бошлаб айрилиқ ғуссасини чекадиган бўлдингиз. Мен сиздан ажраб бўлса ҳам шу сафарга кетаётганимдан хурсандман ҳамда сизнинг барчангиздан миннатдорман ва розиман. Қазо менинг бошимга бу сафарни солди, киши тақдир ҳукмидан қайга қочиши мумкин? Нимаики десам – қулоғингизда асранг: бир қанча вақтдан сўнг менга кўз тутинг. Менинг молим, мулким, ва тутган йўлим ҳаммангизга маълум. Ҳар бирингиз ўзингизга тайинлан-

³⁸ Чархи муалло – юксак осмон.

ган вазифани биласиз. Қайси ишни кимга буюрган бўлсам буйруғимдан бир қарич четга чиқмангиз. Барча сўзларимни кўнглингизга туғиб олинг. Ҳаммангиз саломат бўлинг, яхши қолинг! Гоҳо дуо билан ёд этинг! Шу хизматингиз билан бизга мадад этинг!

Бутун ўлкаларнинг ҳокими бўлмиш шоҳ шундай сўзларни айтаркан, эл-улус бирдан жунбишга келиб, қий-чув қилиб юбордилар ва кўзларидан дарёдек ёш оқизиб, унинг жонига дуо ва сано айтдилар; яхши тилаклар тиладилар. Дуодан сўнг, тубандагича калом дедилар:

– Хоҳ қуруқликда ва хоҳ денгизда мақом тутсанг ҳам бари бир, биз сенинг фироқинг билан гам тортамиз. Аммо сенинг ҳақингда яхши-ёмон гап айтишга бизнинг ҳаққимиз йўқ. Доим ўйнаб-кулиб, хурсандчилик билан ҳаёт кечир! Қайда бўлсанг ҳам Ҳақ таоло паноҳида бўл! Нимаики амр этган бўлсанг, то жонимиз бор, уни бажарамиз, уни унутишга бизнинг имконимиз ҳам, ҳаддимиз ҳам йўқ. Сен биздан дуо умид қилдинг, дуодан бўлак қўлимиздан не иш ҳам келур эди?

Уларнинг гапи шу ерга етганда, бахтли юлдуз ўз буржида тулуъ³⁹ айлади. Шоҳ устурлобга қаради-да, кема у томон юриб кетди. Қуёш жади буржидан ҳут буржига томон ўта бошлаган эди. Бу вақт ҳут – март ойи, яъни ёмғир чоғи бўлгани туфайли, халқнинг кўзи ҳам тўхтовсиз ёмғир тўкар эди. Шоҳ кемага чиққандан кейин бошқалар ҳам сар-басар кемаларга чиқиб, жойлашиб олди. У учминг кеманинг ҳаммаси одам ва керакли анжомлар билан лиммо-лим тўлди. Юришга буйруқ берилгач, озод ва мард кемачилар ўз кемаларини тезлик билан денгизга томон ҳайдадилар. Гуж-

³⁹ Тулуъ – балқиб чиқиш.

ғуж кемалар бирдан жунбушга келиб ҳаракатланганда, кенг ва чуқур денгизнинг сувлари бошдан-оёқ тўлқинланиб кетди. Сув юзида сузиб кетаётган буюк шаҳарнинг ҳаракати кўз ўнгингизга бошқа бир оламни келтирар эди. Булут кўм-кўк осмонни қоплагандек, кемаларнинг қораси ҳам кенг денгиз юзини қоплаб олган эди. Салобатли шоҳ ўзининг шу хилда юриши ва офир юклари билан денгизни босиб борар эди. У ҳеч хавф-хатар қилмай, истаган томонига юриб, денгиз кўксини чок-чок йиртар эди. Шу хилдаги меҳмонлар денгизга ташриф буюргач, сув мезбонлик расмини кўрсатишга шошилиб қолди. У булут сингари ҳар тарафга ҳовуч очиб, бир қанча садаф бўлса жамлаб, ҳамма дурларини юзага чиқазиб, барчасини меҳмонлар устидан нисор қилиб сочар эди. Шоҳга эса алоҳида ҳурмат кўрсатиб, садаф ўрнига шоҳона дурдоналарни сочар эди. Агар кимнингки шундай меҳмони бўлса, дургина эмас, жомини нисор қилса ҳам арзийди.

Эй, косагул! Денгиз каби зўр қадаҳ олиб кел, зеро, денгиздек улуг ғимматли шоҳ денгиз ичидадир. Ўша қадаҳни менга тут, уни ичиб шодланай ва сероб бўлай. Чунки лабим денгиз лабидек қақраб қолди.

Эй, муғанний! Мунгли бир куй чал, созингга ҳазин бир қўшиқни ҳам жўр айла. Сенинг таронанг менда осмон гирдобидек ҳолат пайдо қилиб, кўз ёшларимни дурри-нобдек тўксин!

Эй, Навоий! Фано кўчасига қараб юриш қилавер, чунки бу дунёнинг иморати сув устига қурилмишдир. Ўз кўнглингни шу иморат билан қувонтирма, кўпикдан қилинган омонат уйга ишонма!

LXXIII

Искандарнинг ҳукамодан⁴⁰ денгиз вазиятин савол этгани ва Сукротнинг ер курраси атрофида сувнинг қайси хилда ихота қилганини шарҳлагани, океан атрофидаги етти кўк денгизнинг етти зангори осмондек нотинчлиги ва хунрезлиги таърифи, ўн икки минг жазиранинг денгизда қандай тақсимлангани ва қандай жойлашганлигининг тафсилоти; кўл-денгизлар шарҳидан элни ҳайратга солиб ва наҳрлар можаросидан савол сўровчини лаб қуруқликдан денгиздек сероб қилгани

Хуллас, шоҳ денгиз томошасини бошлади, унинг кемасининг кўкси сувга теккан куни бутун илм-фан аҳллари бир жойга жамлаб, ҳаммасига дилжўйлик қилиб – кўнгилларини кўтариб:

– Денгиз ер юзида қандай жойлашган? Унинг ҳолатини баён қилиб берингиз! – деди. Шунда ҳамма олимлар ўйлаб, мулоҳаза қилиб:

«Сукрот ҳаким баён қилсин, зеро у, донишмандларнинг устози бўлиб, мияси ақл ва илм билан ободдир», – дедилар. Шундан сўнг, денгиз мартабали шоҳнинг саволига доно Сукрот шундай жавоб берди:

«Ер жисмининг тузилиши тўғарак-курра шаклида бўлиб, ҳаёт эгаси уни шундай қилиб яратди. Лекин куррайи арз сув ичида бўлиб, унинг сувдан ташқаридаги қисми жаҳон деб аталади. Унинг обод шаҳарлар, тоғ ва чўллардан иборат инсон яшайдиган қисмига ер юзи дейилади. Шунингдек, мана шу ер куррасининг сув билан ихота қилинган очиқ ва қуруқ қисмига етти иқлим дейилади. У ҳам тамоман очиқ эмас, уни ҳар тарафидан денгиз ўраб олган. Баҳри Муҳит – Океан эса фалак

⁴⁰ Ҳукамо – ҳакимлар, олимлар.

гумбазига ўхшаган бўлиб, унинг атрофини етти денгиз ўраб олган. У денгизлар ҳар тарафдан ер куррасида бўлмиш тоғу чўллар орасига кирган. Бундан бошқа яна ўн олтита денгизчалар бўлиб, ҳар бирининг ўзига хос оти бор. Шунингдек, яна юздан ортиқ дарёлар бор, улардан эл-юрт баҳраманд бўлади. Масалан, Кўҳак-Зарафшон, Ҳирот дарёси, Нил ва ё Фурот дарёси каби. Жаҳондаги ободончилик мана шу дарёлар шарофатидан бўлиб, халқ экин-текинени суғориб, фойдаланади. Бу дарёларнинг асл манбаи булоқ-чашмалардан иборат, лекин охири денгизларга бориб қуйилади. Ҳалиги етти денгизнинг оралиғида эса жазиралар бўлиб, буларда қанчадан-қанча шаҳарлар мавжуд.

Энди уларни шарҳлашга киришмасдан илгари шуни билишимиз керакки, юқорида зикр қилинган денгизларнинг ҳаммаси ҳам доно Суқрот баҳри Муҳит⁴¹ деб атаган океандан ажралиб чиқади. Улардам биттаси Руму Фаранг денгизи бўлиб, ҳозир сенинг ўзинг шу денгизнинг наҳангисан. Бунинг ичида ниҳоятда обод ерлар бор, бундаги жазиралар экинзору дарахтзорлардан иборатдир. Бундаги отларнинг адади олти юзтача бўлиб, у ерлардаги ободонлик ва маъмурчиликнинг чегараси йўқдир. Мағриб денгизини иккинчи деб тахмин қилайлик, у доим тинимсиз мавжланиб туради. Бу денгизнинг шимол ва шарқий чегаралари маълум бўлиб, бу ерда минглаб машҳур жазиралар бор. Учинчисини Зангу Ҳабаш баҳри деб ҳисобласак, унинг тўлқин ва пўртаналарини кўрганингизда, девона сув экан, деб ўйлайсиз. Унинг ичида бир минг уч юз жазира бўлиб, у жазираларнинг ҳосили бағоят кўпдир. Ҳинд денгизи тўртинчи ҳисобланади. Унинг яқинидан Синд дарёси оқиб ўтади. Унда икки минг бир юз жазира бор ва бир қанча

⁴¹ Баҳри Муҳит – Тинч океан.

чуқур кўллар ҳам мавжуд. Уммону Қулзум кўллари шулар жумласидан бўлиб, Ҳинд баҳри тўс-тўполон билан тўла нотинч денгиздир. Бешинчиси Чин-Хитой денгизи саналади. У сувда ҳам инсонлар яшайдиган жазиралар беҳисоб, яъни у уч минг етти юз оролни ўз ичига олган бўлиб, оролларнинг тоғи ҳам, текис ери ҳам кўп. Дувонг деган сувни олтинчи денгиз де, унинг ичидаги катта шаҳарлар кўнгилга роҳат бағишлайди. Унда икки мингта жазира бор. Денгиз сувида минг туман кема ҳар томонга сузиб юради. Еттинчисини Машриқ денгизи деб ҳисоблайвер, қуёш аввал шу шарқдан нур таратиб чиқади.

Юқоридаги жазиралар бошдан-оёқ ўн икки минг бўлган эди, бундагилар билан ўн олти мингга етди, тамом-вассалом. Биз баҳри Ҳазарни⁴² булар қаторига киритмаймиз, бунинг сувини кўрган одамлар ваҳимага тушадилар. Унда ҳам ададсиз жазиралар бўлиб, уларнинг ичидаги ажойибот-ғаройиботларнинг ҳадди-ҳисоби йўқ.

Буларнинг ҳаммасининг асл манбаи баҳри Муҳит бўлиб, бунинг таъриф-тавсифи жуда кенг. Бу денгизларнинг барчаси шу океанга боғланган бўлиб, уч томони қуруқликдан иборатдир. У муҳит бағоят чуқур, агар фалак шу сувга тушса, гарқ бўлиб, чўкиб кетади. Унинг бошқа денгизлардан яна фарқи шундаки, унда ороллар мавжуд эмас. Лекин сувда ниҳоят баҳайбат жониворлари кўп, у махлуқларнинг шакли, важоҳати жуда ҳам ажабланарли. Уларнинг сон-саногини ақл эгалари қанча деб гумон қилса, ундан ҳам ортиқдир. Денгизларнинг аҳволи, уларнинг маҳражу мадҳали, қисқаси, мана шу баён қилганимчадир. Агар биров буларнинг тафсилотини янада кенгроқ би-

⁴² Баҳри Ҳазар – Каспий денгизи.

лишни орзу қилса, сув ичидаги саёҳат вақтида ҳаракат қилиб кўриши мумкин».

Искандар бу маълумотдан ниҳоятда хуррам бўлиб, доно олимга таҳсин ва офаринлар айтди. Бошлаб, етти денгиз ичига юриш қилишга, булардан сўнг эса баҳри Муҳитга қараб сузишга жазму қарор айлади.

Одамийлиги бор кишининг ҳиммати буюгу, аммо ҳимматига яраша ғафлати ҳам ҳаддан зиёда бўлади. Лекин димоғига ўлим дуд соладиган бўлгач, орзу ва таманно ўтини бунчалик алангала-тишдан не фойда?

LXXIV

Маширикда ганж топган киши ҳикоятим, у ерда Мағриб хазинаси ҳақидаги хатни ўқигач, қуёшдек бошдан қадам қилиб, Маширикдан Мағрибга борди ва у Мағриб зарини топгач, қуёш Фарбга ботгандек ўзи ҳам ерга ботди

Биров Шарқда бой ва нодир бир хазина топди. Хазинанинг эшигида эса тубандагича бир қизиқ хат бор эди:

«Кимки бу хазинани аниқ топаркан, агар мағриб диёрига бориб, фалон ерларни қараса, бундан ҳам катта ганж бор, у ерга шу хатни олиб борган одам бу мукофотни ҳам олғусидир».

Бу хатни ўқигач, хомтама бечора: «Иккала хазинани ҳам ола қолай», – деб ўз хаёлида бунга «ҳиммат» деган от қўйиб, тезда шошиб-пишиб, мағриб томон равона бўлди. У неча йиллаб дарё кечи- ва даштларни кезиб, бошидан қанчадан-қанча меҳнат ва машаққатлардан сўнг истаган ерига етиб, ахтарган хазинасини топган эдики, шу пайт- да бирдан бошига ажал етди. Шундай қилиб, у бе-

чора на бу хазинадан баҳра олди ва на у хазина-нинг роҳатини кўрди, машаққат чека-чека жонидан ҳам жудо бўлди.

Шоҳлик – ҳўлу қуруқ демай, беҳаловат кезиб, ҳамма ёқни забт этишдан иборат эмас, балки Тангри берган неъматлардан элни баҳралантиришдир.

Кимки сабрли ва қаноатли бўлса, доно ва бахтиёр одам шудир.

LXXV

Искандарнинг Суқротдан, куррайи арзни бошдан-оёқ сув ихота қилмогининг ҳикмати нимада? – деб сўрагани ва бунга олимнинг жавоби

Искандар Суқротдан савол айлади:

– Эй, ҳар бир нарсани ортиқ-кам баён қилмасликда ягона бўлган устоз! Маълумки, сув ер юзини ихота қилиб ўраб олган. Биз учун мушкул бўлган масалани баён қилиб берсанг, яъни қайси ваздан бутун ер юзини ва ундаги тоғу чўлларни сув қоплаб олмади? Нима учун ер юзига сув оз келди? Бори ҳам одамларга жуда азиз ва арзанда. Баҳри Муҳит-ку ҳар тарафдан очиқдир, лекин унинг атрофидаги етти денгиз нима учундир? Ундан шу етти денгиз ажралиб чиққан экан, нима сабабдан унинг суви ер юзини босиб кетмади? Шулар ҳақида бизга маълумот берсанг!

Дарё юракли доно дуо қилиб, деди:

– Жаҳоннинг денгизга монанд шоҳи билсинки, баъзи одамлар ер юзининг тузилиши баланд-пастликдан иборатдир, демишлар. Аслида эса тузилиш жиҳатидан ер юзи думалоқ бўлиб, бу фикр илм билан муқаррар исботланган. Шу билан бирга ер юзи текисликдангина иборат эмас, буни ҳар қанақа одам ҳам ўйлаб кўрса, тўғрилигига тан беради.

Масалан, қачонки ёғиш орқасида сел келадиган бўлса, у тоғдан пастдаги водийларга қараб оқиб тушади. Мана шунинг ўзи ҳам оламнинг паст-баландлигини исботланди. Илм эгалари ҳам бу фикрга қаршилиқ кўрсатмайдилар. Сув эса ҳар қачон чуқурликка қараб оқади, мана шу жиҳатдан ҳам баланд жойларда сув тўхтамайди ва кам бўлади. Бирмунча олимлар бу фикрни тасдиқлаш баробарида, буни Тангрининг ҳикматидир, дейдилар. Бунинг акси бўлганида эса ер юзи сув билан қопланиши лозим эди. Бундай қилиш Тангригагина осондир. У ҳамма нарсани инсон манфаатига қараб йўналтирган...

Искандарга бу сўзлар маъқул келиб, ҳикматга тан бериб, сукут қилишга мажбур бўлди.

LXXVI

Искандарнинг етти денгиз билан ўн икки минг жазирадаги шаҳарларни фатҳ этгандан сўнг-ра, бир қатла муҳит атрофини паргор⁴³ сингари айланиб чиққач, муҳитнинг ўрта нуқтасига азимат этгани. Бу сайра ёғоч отларнинг⁴⁴ елдек ҳаракати ва сув даштининг самовий ҳайъат билан кўриниши ва пўртанадан у даштда тоғ-тоғ тўлқинларнинг пайдо бўлиши, майда шагаллардек сачраган сув томчиларидан кўпик қуббалари – ҳубоблар ҳосил бўлиши. Ниҳоят, Искандарнинг Муҳит марказига етгани ва чархи гирдоб унинг бошини айлантириб, Искандарияга элтгани

Бебаҳо фикрлар гавҳарини сочувчи киши бу воқеалар денгизда шундай сузади:

⁴³ Паргор – циркуль.

⁴⁴ Ёғоч от – кема.

Денгизлар ҳақида Сукрот ҳакимнинг сўзларини эшитган дарё мартабали шоҳ бу ишлардан хабар топди. Денгиз ва океанлардаги аҳвол ва ундаги кайфият қанақалигини билиб, сафар ҳақидаги ниятини яна қатъийлаштираркан, илоҳий ҳакимга мурожаат қилиб, деди:

«Биз сенинг сўзингдан кўп баҳра олдик. Энди ёлвориб илтимос қиламизки, сайр-сафаримизга ҳам ўзинг пешволик қилгайсан! Бутун кемачи – маллоҳлару денгиз сафаридаги жамики сайёҳлар сенинг ихтиёрингда бўлдилар. Сен улар билан сувнинг оқимини топиб, халқни қай тарафга бошлаб борсанг, бизнинг ҳаммамиз, билимдонлигини туфайли сенга эргашамиз. Зеро, сенинг фаҳму фаросатинг зўр, тафаккуринг бениҳоядир.

Сукрот бу илтимосни қабул қилиб, йўл бошлади. У қаёнга қараб юрса, эл-улус унга ҳамроҳ бўлди. У ҳар бир ишга эҳтиёткорлик билан ёндашар, кема аҳли эса унга мулозимлик қилар эди. Сукрот у йўлдаги ишларни назорат қилиб борса, унинг ишига денгизлар пири Илёс қўриқчилик қилар эди. У кемаларни худди қушдек учириб, сув сайр-сафарини бошлаб юборди. Булар тушган сув Фаранг ва Рум денгизи бўлиб, унинг аҳволи – вазияти ҳанузгача ҳеч кимга маълум эмас эди.

Шоҳ аскар ва сипоҳлари билан у ердаги жазираларни фатҳ этиш ишига киришиб кетди. У қай томонга юриш қилса, у ерни олар, олгач эса у жойлардаги ажойибот ва ғаройиботларни томоша қилар эди. Ўзи сувдаги шаҳарларни фатҳ этгани ҳолда, жазираларда янги шаҳарлар ҳам бино қилар эди.

Лекин у бир қанча кишиларни сув қирғоқлари бўйлаб йўл юришга тайинлаган бўлиб, унга ҳам анчагина кема ва илм аҳллари ажратилган эдики, булар ҳам кеча-кундуз демай ҳаракат қилардилар. У одамлар, сувдаги кемалар билан худди сувда

пайдо бўлган ҳубоб-қуббалари каби юриб, денгизларнинг атрофини таноб билан ўлчар эдилар. Улар соҳиллардан то бир қулай жой топгунча йўл босиб, ўлчаш ишларини олиб борар эдилар. Қаерки ўрмон ёки тоғ билан ўралган бўлса, танобчилар у ерларни ўлчамасдан ўтмас эдилар. Йўловчилар сув ичида кема билан шитоб қилиб юриб, сув қирғоғини таноблар эдилар. Бир катта кеманинг ичига, ҳар томондан ўн икки минг қари (метр) узунлигида таноб тўпланган эди. У танобларнинг бир учи бир жойда турган кемадаги лангар тошига боғланган бўлиб, иккинчи учини бошқа кемадаги одамлар ушлаган ҳолда, то охиригача тортиб борар ва шу хилда ўн икки минг қари таноб билан ўлчар эдилар. Таноб учини ушлаган кема юрган сари, бир жойда турган кема танобни бўшатаверар эди. Юраётган кеманинг таноби тортилиб қолгач, юришдан тўхтаб, кемадаги одамлар унинг лангарини сувга ташлар ва иккинчи кема эса сувдан лангарини олиб, денгизда тезлик билан юриб, танобларни йиға бошлар эди. Бу танобни то охиригача йиғиб тамомлагач, ўша жойда тўхтар, турган кема эса яна танобини тортиб, жўнаб кетар. эди. Танобчилар кема билан шу хилда юриб, ўлчаб боравердилар: ҳисобчилар эса бир чеккадан неча таноблигини ҳисоблайвердилар. Денгиз атрофини мана шу хилда айланиб, бутун теварагининг қанчалигини ўлчаб чиқдилар. Яна бирмунча ҳисоб аҳллари мана шу каби ҳаракат қилиб, денгизнинг қутрини⁴⁵ таноб билан ўлчадилар. Ҳисобчи олимларнинг бошлиғи зарбу тақсим билан пухта ҳисоблаб, у денгизнинг атрофи қанча узунликдаю сатҳи қанча кенгликда эканини аниқладилар.

Шоҳ денгиздаги бутун жазираларни фатҳ этиб бўлгунча, Суқрот ҳаким ҳам денгиз атрофию ва

⁴⁵ Кутр – минтақа, томон, диаметр.

сатҳини ўлчаб, ҳисобини бошдан-оёқ тўғрилаб қўйди. Шунингдек, у сувда қандай воқеалар юз берган бўлса, барча тафсилотини бир хатга ёзиб, у мактубни пухта ўраб, ўзлари билан Румдан олиб келган бир кабутарнинг оёғига боғлаб, уни Румга учириб юборишга қарор қилдилар. Кабутар ҳам қанот қоқиб, осмонга парвоз қилди. У барча Рум аҳлига, Румгина эмас, ер юзининг бутун тоғу даштидаги одамларга хушхабар олиб келди.

Шу хилда, тўлқинланиб ётган етти чуқур ва хун-хор денгизини кезиб, худди сув устида енгил ва кучли шамол изғиганидек, барчасини босиб ўтдилар. Денгизда ажойиб ва ғаройиб нарсалар го-ятда кўп эди, буларнинг ҳаммасини ўз кўзлари билан кўрдилар. Бу орада ўн икки минг оролни бошдан-оёқ айланиб чиқдилар. Ғайрат ва шижо-ат билан оролларнинг ҳаммаси эгалланди. Суқрот ҳаким ғайрат ва жасорат билан таноб тортиб, бу жазираларнинг ҳам бутун узунлиги ва кенглигини ўлчатиб чиқди. Етти денгизнинг барча яхши ва ёмон тарафларини аниқлаб, забт қилиб олинди. Мана шу сайр-сафарда баҳри Муҳит атрофи бир айланиб чиқилган эди. Қалам эгаси бу воқеаларни ҳам ёзиб, хат ташувчи қуш билан ҳижронда қолган элга хабар қилди.

Шоҳ ҳам ўз хайли билан Муҳит атрофини айла-ниб, яна қайтиб, Фаранг денгизига келиб чиққан, у ердаги бир жазира ичида мақом тутган эди. Ден-гиз ичига тушиб, саёҳатга киришган кунидан то бу дамгача тўла ўн икки йил вақт ўтибди. У жа-зирага тушиб, дам олишга қарор қилиши билан эл-улус кўнглига шодлик бағишлади. Улар энди сафар тугади, ватанларимизга қайтиб, ором ола-миз, деб гумон қилдилар. Яна денгиз суръатли шоҳ донишманд Суқротни ўз ҳузурига чақариш-ни, денгизда қилинган илмий ишлар ва ўлчанган

жойлар ҳақидаги қоғозлару хат-ҳужжатларни олиб келишни буюрди. Бу хат-ҳужжатлар тўла бир кема юк бўлиб, унда қоғоздан бўлак ҳеч нарса йўқ эди. У ҳужжатларнинг барчаси сандиқлар ичига жойлашган ва сандиқ устидан яна чарм ғилофлар билан мустаҳкам қилиб ўралган эди. Бу чорани, ногаҳон қоғозга нам ўтиб қолса, ундаги ёзувлар ўчиб қолмасин учун қилинган эди. Варақ-варақ қоғозлар билан тўлган у кема қайиқ сингари кичкина эмас, ниҳоятда чўнг-катта кема эди. Ҳаким сандиқларни очиб, қоғозларни чиқариб қараганда варақларга ҳеч қандай нам ва рутубат тегмаганлиги маълум бўлди. Шундан кейин шоҳ:

– Бир қанча ҳисобдонлар ўтириб, бу қоғозларда бўлмиш ададсиз рақамларни ҳисоблаб чиқсин! – деди.

Ҳисобчилар уларни ҳисоблаб, ундаги рақамларнинг ҳулосасини чиқардилар. Ҳаким у сонларни бир сидра кўздан кечириб, кам-кўстларини тузатиб чиққач, ҳаммасини бошдан-оёқ шоҳга айтиб – изоҳлаб берди. Фалак мартабали шоҳ ақл югуртириб, у рақамларни ўзи ҳам бир сидра ҳисоблаб кўрди. Буларни ҳаким қанча ҳисоблаган бўлса, шоҳнинг ҳисоби ҳам шунинг тўғрилигини тасдиқлади. Шоҳ, энди сувнинг сатҳига йўл бошламоқчи бўлгани учун унинг қанча узунликда бўлганини чамалаб кўрди. Баҳри Муҳит денгизлар ичида энг улуғи бўлиб, бутун оламни ўз ичига оларди. Бу океаннинг бутун энию бўйини, ҳеч қандай кам-кўстсиз, худди бир ҳовузни текшириб – ўлчаб чиққандай аниқладилар. Кимгаки жаҳон бир ўйин-кулги боғи бўлиб қолса, баҳри Муҳит каби океан ҳам унга бир ҳовуздек бўлиб қолиши ажабланарлими?

Эшитишимча, бир замонда бир ҳукмдор бўлиб, у доим тубандаги сўзни такрорлаб юрар экан:

«Дунё бир ҳукмдорнинг жойи, агар шундай ҳукмдор бўлса, ер юзи шуникидир». Жаҳон шундай бир ҳукмдорга эга бўлса, олам унинг бир саройига айланиши табиий эмасми?

Шоҳ океаннинг ҳажмини аниқлагандан сўнг, унда сайр-саёҳат қилиш даврини тубандагича тахминлади: агар кема сув ичида суръат билан тўққиз йилу етти ой сафар қилса, шу улўф океанни айланиб чиқиб, сафарни қаердан бошлаган бўлса, шу ерга етиб келиши мумкин. Муҳитнинг бутун доирасини тахминлаб, унинг қутрини ҳам ҳисоблаб чиқилгач, бу сувни тўғри чизик бўйлаб кесиб ўтиш учун уч йилдан ортиқроқ юриш кераклиги маълум бўлди. Шубҳасиз, Муҳитларнинг маркази улўф океандадир. У марказ нуқтага етиб бориш учун икки йилдан камроқ йўл юришга тўғри келади. У ердан қайтиб келиш учун ҳам боришга сарф бўлмиш фурсатча вақт керак бўлади. Бинобарин, шоҳ Муҳит марказига бориб келиш учун тўрт йиллик йўл анжоми тайёрлашга фармон берди ва шу муносабат билан мажлис чақириб, тубандаги сўзларни айтди:

«Бизнинг орзу-ҳавасларимизга одамлар «хом хаёл» ва «ҳавас» деб от қўйибдилар. Лекин ҳақиқатда бундай эмас. Кимки яхши-ёмон иш қилса, барчаси, шубҳасиз, Тангрининг тақдири билан бўлади. Мен хоҳ ундай ва хоҳ бундай, нима иш қилган бўлсам, ҳаммаси тақдирнинг иродаси билан бўлгани туфайли, унга қарши бирон тадбир кўра олмадим. Эл-улуснинг машаққатига сабаб бўлдим, халқ мен туфайли кўпгина ранжу алам тортди. Ҳозир бу ерда дам олиб туриб билдимки, эл-халқ сафардан ниҳоятда зериккан. Агар уларнинг сафарга рағбати йўқ экан, Ҳақ уларнинг тарафида эканига иймоним комил. Аммо менинг бу бобдаги орзуйим охирига етмаяпти, яна юришни давом эт-

тириш ниятида турибман. Ўн уч йилдан бери етти денгиз ва ундаги жазираларни кезиш ва сайр-томоша қилиш билан умр ўтказишимизга қарамай, асл сув сайридан мақсадим океанни ўрганишдан ўзга нарса эмас эди. Шу фурсатгача денгизларда юриб, қанчадан-қанча жойларни фатҳ қилган бўлишимга қарамай, то сув атрофларини айланиб, ўлчаб чиққунча бўлган ишларнинг ҳаммаси иккинчи даражадаги ишлардир. Менинг асл истагим тубандагилардан иборат:

Мен фақат океанларнинг атроф доирасини айландим, энди эса унинг маркази ва у ердаги чуқурликни ҳам кўрсам, билсам ва аниқласам, деган умиддаман. Агар Худо умр берса ва муваффақият ато айласа, кема баҳри Муҳитда яна тўрт йил сузиши керак: икки йил боришу икки йил келиш. Лекин киши ғайбнинг ишини, яъни тонгда нима бўлишини билмайди. Менга бахт ва давлат ёр бўлса ҳам бу йўлни босишда ҳеч қандай ихтиёр йўқ. Бу ишни буйруқ билан бажариб бўлмайди, кишиларда океанни кезиш нияти йўқлигини ҳам биламан. Майли, бу масалада халқнинг кўнглига ғашлик қўнмасин, уларнинг ҳаммалари бу сафардан озоддирлар! Йўлда ўлим хавфи ҳам бўлганидан кейин, нима учун мен кишиларни бунга мажбур қилайин? Энди, одамлар хотиржамлик билан биздан ажраб, ўз ватанларига қайтаверсинлар!»

Рум шоҳи бу сўзни охирига етказмасданоқ халқ бирдан норозилик билдириб, фигон чекиб юборди:

«Эй, шоҳ! Сенга ҳамроҳ бўлиб юрган бу одамлар нима гуноҳ қилдики, сен уларнинг хизматини рад этиб қолдинг? Сенинг хизматингни адо этишда қанчалик нуқсонларимиз бўлишига қарамай, барибир, яхши бўлсак ҳам – ёмон бўлсак ҳам сенга қулмиз. Ҳаммамизнинг мақсадимиз, шод бўлсак ҳам – ғамнок бўлсак ҳам доим сен билан бирга бў-

лишдир. Борди-ю, ажал жонимизга қасд қилгудек бўлса, вужудимиз сенинг даргоҳингнинг тупроғига айлансин. Нима қилдикки, донишманд шоҳ ҳаммамизни шундай рад этиш режасини тузди? Нима бўлдики, шоҳ ўзидан аскарларни узоқлаштиришни, уларни айрилиқ балосига гирифтор қилишни истади? Сенинг мақсадинг қаёнга бўлса, биз ҳам ўша тарафга борурмиз, сен қаерда истиқомат қилсанг, биз ҳам ўша ерда турурмиз. Тирик бўла туриб сендан йироқ бўлганимиздан кўра, ўлганимиз яхшироқдир».

Искандар ўз қўшинларини азмойиш қилиб билдики, улар жонларидан тўйган эмаслар. Ҳаммаси бир оғиздан бунинг хизматига тайёр эканлигини кўриб, шоҳ уларга миннатдорчилик изҳор қилди. У одамларнинг ҳаммасига офарин айтди, ҳаммаларига иноят – яхшиликлар қилиш ҳақида ваъдалар берди ва деди:

«Сизнинг хайрли ишингиз эвазига Тангри яхшиликлар ато қилсин! Менинг бу гапларни айтишдан мақсадим, машаққатлар халқнинг аҳволига қандай таъсир қилганини ва менинг фикримга бошқаларнинг қандай қарашларини билмоқ эди. Ҳаммангизнинг менга бўлган ихлос ва садоқатингизни тушундим. Қўнғлимдаги хавфлар ҳам батамом кўтарилди. Бояги-бояги, мен сизга шоҳ, сиз ҳам менинг лашкарларимсиз. Бошимга ёмон кун тушса, паноҳимсиз. Бу ихлосингиз туфайли Худо ёрингиз бўлсин, машаққатли кунларда Ҳақ паноҳида бўлғайсиз!»

Эл шод бўлиб, шоҳ ҳақиға дуо қилди, унга садоқат изҳор этди. Шоҳ кўп ўйлаб, ғоят оқилона фикр билан халқни уч қисмга бўлди. Жумладан, кемада бўлмиш икки минг кишини ажратиб, деди: «Энди Худо ёрингиз бўлсину сизга жавоб». Зотан буларнинг у қадар қиладиган ишлари ҳам йўқ

эди, кишиларнинг ортиғи оғир юк бўлиши ҳаммага маълум иш. Шоҳ уларни лутф-марҳамат билан шодмон қилиб, ватанларига томон йўлга солди.

«Сиз Рум шаҳарига қайтиб, менинг саломатлигимдан у ердагиларни хабардор қилинг. Аввал бошлаб етти очиқ денгизни ва ундан сўнг, ўн икки минг жазойирни тиғу тадбир-ла фатҳ этганимни, бу тадбир ҳам фақат тақдир иродаси билан бўлганини баён қилинг. Энди мен баҳри Муҳитни ўрганиш мақсадида эканлигимни, унинг учун ортиқча одам керак эмаслигини айтинг. Дарҳақиқат, у бир мамлакат ва ё бир шаҳар эмаски, унинг учун қўшин керак бўлса. Бизни қайтариши ва Муҳит ичига оз одам билан боришининг боиси шу бўлди, денг!» – деди.

Уларни шу баҳона билан жўнатгач, етти юз кемадаги одамларни ҳам ажратиб айтдики:

«Сиз ўз тўдангиз билан ушбу манзилда ором олиб туринг. Тўрт йилгача шу ерда мени кутинг. Бу муддатда сиз мени муҳофаза қилиб, қўриқланг. Шу баробаринда, Румдан кўп матолар олиб келинг, чарчоқни ва бош оғриғини даф этадиган дори-дармонларни муҳайё қилиб қўйинг. Мен агар сафарни жиддият билан давом эттириб, ваъда қилган фурсатимда қайтиб келсам, у ашёлар қувватимизга қувват қўшиб, бизнинг янада парвариш топишимиз учун даркор бўлур. Агар шунча ҳижрондан сўнг яна бир-биримиз билан дийдор кўришиш бахтига муяссар бўлсак, хурсандчилик билан ўйнаб-кулиб яна Румга азм этармиз. Ва агар борди-ю, фалак ўз золимлигини қилиб, ҳаёт бошқачароқ ўйин кўрсатиб қолса, чайқалиб турган денгиз мени ўз қаърига тортиб, қонхўр океанга фарқ қилиб юборса; сувда тирикчилик қилишга қўймай, бу аждаҳони наҳанглар хароб ва забун этса; сизларга қилмиш ваъдамизга ўз вақтида

етиб келолмасак; мақсадингиз ҳосил бўлмай, нонумид қолсангиз, бизнинг ҳақимизга дуо ва яхши тилакларингизни ёзиб қолдириб, кутиб ўтирмай, ўз йўлингизга равона бўлинг!»

Шундан сўнг, яна юрганда худди осмондаги ҳилол – ойни эслатадиган уч юз учқур кемани ажратиб, ҳикмат аҳлларининг ҳаммасини ўзи билан олиб, уларга ҳамроҳ ва ҳамкорликлари учун миннатдорчилик изҳор этди. Сўнгра у уч юз кемани денгизда керак бўладиган нимаики нарса бўлса, ҳаммаси билан лиммо-лим тўлатди. Шундай қилиб, қаҳрамонлик сифатларига эга бўлган, шижатли, якдиллик ва баҳамжиҳатлик билан иш қиладиган кишилардан бир неча мингини ўзи билан олди. Уларнинг ҳаммаси кема ишларини билишда маллоҳлардек; денгиз тубига тушиб, сузишда худди тимсоҳлардек; қандай хизмат бўлса, қойил қиладиган; улар шоҳга, шоҳ уларга муқаррар зарур бўлган кишилар эдилар. Фалак каби жангжў шоҳ буларнинг барчасини ўз ўрни ва мартабаси билан кемаларга жойлаб, денгизга тушиб, жўнаб кетди. Бу ёндагилар кўзларидан дарёдек ёш оқизиб қолдилар. Шоҳ эса, кўз ёшидек денгиз устида оқиб, туну кун осмон каби ҳаракат қилиб, ер юзи сингари сув оралиғида борар эди. Унда кечаси тиним, кундузи ором йўқ; еб-ичиб роҳатланишу ухлаб дам олиш деган истак йўқ эди.

Қанча қараган билан тоғу саҳро кўринмас, денгиздан бўлак ҳеч нарса намоён бўлмас эди. Сув кўринишда осмондан ҳеч фарқланмас, унинг доираси эса осмон фазоси билан туталиб кетган. Денгизда кетаётган кишилар ўзларини гўё осмонда тургандек гумон қилар эдилар. Фалакда сайр қилиб юрган қуёш эса ер орқасига қараб ботмас эди. У ҳамма нурини денгиз ичига тўкиб, денгиздан чиқиб, яна денгизга ботар эди. Қуёш қачон сув

тубига ботаркан, юзига сув рангли парда тутиб олар эди. Қуёш сув тагида суръат билан Машриқ томон юраркан, худди сувда сузиб юрган гавҳардек акс этар эди. Қуёш сув юзидан ғойиб бўлиб – яшириниб кетса ҳам, лекин унинг нури сўнмас эди. У худди фонус ичида бўлса ҳам ҳамма ёққа нур сочиб турган шам сингари акс этар эди. Лекин унинг қўйлаги самовий бўлса ҳам одамлар мовий ипаклик деб аташар эди. Қачонки қуёш шами сувга ботса, осмон ўзининг гўзал ўйинчиларини юзага чиқазар эди. Чунки коинотда юлдузлар кўриниши билан уларнинг бутун акси сувга тушар эди. Уни юлдуз акси эмас, юз туман жонивор сув мавжидида ўз суратини намойиш қиляпти, деяверинг. Бу кўриниш гўё бир зийнатли матога тўқилган гўзал жониворлар суратини эслатар эди. Худди дунёни фалак юлдузи равшан қилгани каби, уларнинг кўзи сув юзини нурлантирар эди. Сувдаги бу жониворлар тўда-тўда бўлиб, ҳар тарафдан ўзларини кемаларга урар эдилар. Уларнинг кўзлари юз минг туман чироққа ўхшаганидан, кишиларнинг қуёш ёруғига эҳтиёжлари йўқдек эди. У шуълалар кемаларга порлаб етганларида, кишилар ёғоч – тахталарнинг ёниб кетишидан ваҳималанар эдилар. Аслида, уларнинг куйиб кетишига сув монёклик қилар, чунки ҳўл ёғоч ҳеч қачон шамнинг ёруғи билан ўт олган эмас. Лекин у шуълаларнинг жилваси ваҳимали бўлиб, кишиларнинг кўнглига безовталик солар эди. Ишқилиб, бу тўда бир ёқлик бўлгунча, ваҳимадан улус кўнгли сув бўлиб оқар эди. Булар бартараф бўлса, яна бошқа тўдаси пайдо бўлиб, сувни мавжлантирар эди. Кемалар юз минг офат ўртасида-ю, кемадаги одамлар хавф-хатар денгизида сузар эдилар. Бу ваҳимали кеча поёнига етгунча, элнинг жони юз минг карра бўғзига келар эди. Яна денгиз устига қуёш кўтарилгач, ден-

гизнинг устида ҳар томондан буғ пайдо бўлар эди. Денгиз юлдузлари ҳам худди осмон юлдузларига ўхшаб кўздан ғойиб бўлишди.

Сувнинг ҳаракатидан гоҳо шундай гирдоблар пайдо бўлардики, йўлнинг олди кесилиб қоларди. Улар гирдобгина эмас, гўзал қуёш шоҳини фарқ айлагудек кенг ва чуқур ўралар эди. Сув ўрамларидан сувсиз ўралар пайдо бўлиши, сувда бўлган бу ўраларнинг сувсиз бўлиши жуда ажабланарли эди. Мусофирнинг йўлида ҳар томондан шу каби чуқур ўралар пайдо бўлаверса, унинг ҳоли хароб бўлмайди, деб ўйлайсизми? Пастга солиниб турган фалак гумбазига қарши, сув ҳар тарафдан минора ясаб, кўкка кўтарилар; худди тол баргига қуюн шамоли ўзини ургани каби, кема атрофига сув ўзини урар эди. Буларнинг биридан энди қутулай деб турилганда, кетидан иккинчиси чинқириб, рақсга тушар; гоҳо бундай саргашталиқ ва тинчсизлик энди бартараф бўлай деб турганда худди шу жойнинг ўзида, бахтга қарши бўрон қўзғалиб, денгизни тўлқинга солар ва осмон билан сув мавжи ўртасида тўқнашувлар ҳосил бўлар эди. Ел шиддат билан эсганда, денгиз чайқалиб, денгиз суви бошдан-оёқ қўзғалиб кетар эди. Тоққа ўхшаш зўр пўртаналар кетма-кет денгиз танасини чок-чок қилиб турар эди. Кема эса гоҳ тоғ каби бу пўртаналарнинг устига чиқар ва гоҳо булар ташкил қилган жарликларга «шувв» этиб тушиб кетар эди. Ҳали ўлмай туриб, сувнинг қаърига тушиб кетиш қиёмат кунисидаги даҳшатни эслатарди. Фалак елга даҳшат эшигини очиб бериб, денгизни ваҳший океаннинг тубига қочирарди. Денгизнигина эмас, балиқни ҳам, наҳангни ҳам, тошбақани ҳам – ҳамма нарсани қаёқда сув бўлса, шу ёққа итқитар эди. Пўртана ўзини осмонни ювувчи қилиб олиб, унинг сатҳига обрў суви сепар эди. Кема

ҳам тўлқин билан осмонга кўтарилиб, унинг ўқи фалак юзига сарзаниш берар эди. Кема пастга инаётганида шундан даҳшат билан тушар эдики, гўё, денгизнинг тагига эмас, балки ернинг қаърига кириб кетаётгандек туюлар эди. Бунинг авжи осмонга кўтарилишган сари ва Ҳут буржлари; пастга тушишидан эса, кўпгина балиқ ва тошбақалар ваҳимага тушар эди. Денгиз суви ерни осмонга, осмонни эса ерга олиб тушиб урар эди.

Кемадаги одамлар гоҳ ўлиб-гоҳ тирилар: тирик-лари эса у сувга жонларидан қўлларини ювиб қўяр эдилар. Гоҳо қиёмат-қоим тўхтаб, тоғ-тоғ сув тўлқинлари пасаяр. Бу ғалаён натижасида бедарак йўқолиб кетган одам тўла кемаларнинг бири Машириқдан келса, у бири Мағрибдан келар эди. Одамлар ёғоч отларини ҳар томонга югуртириб, кўп ранжу машаққат билан бир-бировларини топилар эдилар. Ташвиш ва азоб натижасида одамлар йиғлаб, қўзларидан денгиз ичига гавҳар нисор қилар эдилар. Уларнинг ҳаммаси қийинчиликдан ўзини олдирган бўлса ҳам, лекин Искандар ўзини тетиқ тутар ва бардам эди. Улар шу жараён ичида гоҳ суръат билан ва гоҳ осойишта йўл босар эдилар.

Шу алфозда бир йилу тўққиз ой юрилгач, тақдир уларни океан марказига олиб келди. Шу орада Искандар қулоғига ғойибдан тубандагича бир хушхабар эшитилди.

«Эй беҳуда уринувчи одам боласи! Йилларча юриб, охирил-амр муродинг талаб қилган ерга етдинг».

Бу хабар шоҳ кўнглидан бутун ғам-ғуссаларни кўтарди ва йўл бошловчи Сукротни ўз ҳузурига чақиртирди. Буларга ҳам марказга етганлари аён бўлган, буни шоҳга хабар қилиш учун келаётган эдилар. Улар ҳам айтгач, кўнгилда ҳеч қандай шакшубҳа қолмади. Искандар завқларга тўлиб, хурсанд бўлди. Унинг буйруғи билан кемаларни юришдан

тўхтатдилар, лангарларни тушириб, елканларни йиғдилар. Шунда шоҳ одамларга дедикки:

– Сиз энди хурсандчилик билан шу ерда туринг. Мен ҳаммангиз билан хайр-хўшлашаман. Денгиз қаърига тушишни ҳавас қилган эдим, ҳозирги соатда шу ниятимга етиб турибман. Орзу қилган муродим ушаладиган бўлди, сув тагига тушиб, у ердаги ҳаётни томоша қилайин!

Бу ерда айтилган ривоят устида ихтилофлар бўлиб, буни ҳамсанавислардан Хусрав ҳам эътироф этган. Масалан, гўё Искандар сандиққа ўхшаш бир шиша ясатиб, шодмон ҳолда, гавҳар сингари шу сандиқ ичига тушган. Унинг буюриши билан шишанинг оғзини пўкак сингари қопқоқ ила мустаҳкамланган. У машаққатга қолган одамлар арқоннинг бир учини ушлаб, иккинчи учини эса шишага боғлаб, ўз кўнгилларига ҳеч қандай хавф-хатарни йўлатмай, шишани денгиз ичига туширганлар. Искандар бир неча ой денгиз тагида туриб, у ердаги ҳаётнинг қандайлигини томоша қилган ва ўрганган. У юз кун сув остида тургандан сўнг жуда ҳолсизланган, шунинг учун шишанинг арқонини тортиб, юқоридагиларни огоҳлантирган. Мана шу ривоятдаги воқеанинг бўлиши жуда маҳол бўлиб, бундай ишнинг бўлишига ақл ҳеч бовар қилмайди.

Бундан бошқа ҳам бир ривоят борки, бу ривоят берувчи ровийлар қошида мақбулдир. Менга ҳам шу кейингиси маъқул бўлгани туфайли, уни айтиш фойдадан холи эмас деб билурман. Бу шундан иборатки, тарихларни нақл қилувчи кишилар Искандарни ҳам валий, ҳам набий (пайғамбар) бўлган деб айтадилар. Бу кейинги хабарга кўра, мурод-мақсадига етиш йўлида юрган Искандарнинг равшан дили океан ичида қаттиқ риёзат ва заҳмат чеккани сабабли, янада покизаланиб кет-

ган. Сайр-сафари охирига етгунча ўзи ҳам тамоман ҳақ йўлга кирди. Кейин валийлик даражасига етди, ниҳоят унинг кўзини нубуват – пайғамбарлик чироғи ҳам ёритган. Кўзи у шуъладан нурлангач, сувдаги махлуқларнинг пардадаги ҳаёти ҳам унга аён ва намоён бўлиб қолди. У қайси томонга боқса, у ёнда нима бор бўлса, ҳатто барча махфий нарсаларни ҳам кўрадиган бўлди; одамлар тиниқ ҳовуздаги балиқларни қандай аниқ кўрсалар, Искандар ҳам денгиз ичидаги ва тубидаги нарсаларни шундай аниқ кўрадиган ва томоша қиладиган бўлди. Қуруқликдаги жониворлар ва одамлар қандай кўринса, сув ичидаги махлуқлар ҳам худди ойнадан бир нарсанинг акси кўрингандек, унга кўринадиган бўлди. Лекин сувдаги махлуқлар турли-туман бўлиб, уларнинг кўпчилиги зўр жуссали ва ажойиб қиёфали эдилар. Шундай баҳайбатлари ҳам борки, агар улардан биронтаси тасодифан ер юзига чиқиб қолса, уни кўрган одамлар даҳшатдан ўлар эди. Шунча кўп балиқлар борки, улар жунбишга келганда ҳаракат қилиб, суръат билан бир ой юрилганда ҳам уларнинг орасидан ўтиб бўлмас эди. Шундай наҳанг ва тимсоҳлар ҳам борки, улар кунига катта балиқлардан иккитасини еб овқатланар эдилар. У ернинг қисқичбақаю сув тошбақалари ҳам шуларга мувофиқ эди. Искандар нимани орзу қилган бўлса, унга нисбатан юз карра ортиқ ажойиботларни томоша айлади. У қуруқлик ва сувларнинг шоҳию пайғамбарлик фазилатларининг эгаси бўлиб қолди. У ўзи умид этганидан ҳам зиёдроқ иқболга, яъни абадий бахтга эришди. Ўз кишиларига бу аҳволдан хушхабар етказиб, уларнинг барчасини бу иқбол билан бахтиёр айлади. Шундан сўнг халқ бу музаффар шоҳни ҳаким ҳам, валий ҳам, набий ҳам деб биладиган бўлди.

Қўрқа-писа борилган сафардан йўловчилар шодлик билан қайтмоқда; кемалар эса сира тўхтамай йўл босмоқда эди.

Кемаларнинг суръати шу қадар тез эдики, уларга нисбатан самовотнинг айланишини суст деса бўлур эди. Юришлари шу даражада кескин эдики, ўтган ерида излари қолар эди. Шундай суръат билан икки йилчалик йўлни бир йилда босиб, жазирада ташлаб кетган кишиларининг ҳузурига етиб келди. Бу азиз-аржуманд шоҳнинг ташрифидан билан унинг висолини кўрган халқ ниҳоятда мамнун бўлди ва қувонди. У манзилда бир кун тургач, иккинчи куни яна юришга киришиб, соҳилгача бўлган сувни кечиб, бахт-саодат блан қирғоққа қадам босди.

Сувдаги азоблардан Искандарнинг вужуди бетобу мижози – табиатида саломатлик ғанимат даражада ноёб бўлиб қолган эди. Унинг хаёлига шу бевафо дунёни ташлаб кетмоқ керак, деган фикр келиб қолди. У ўз эътиқодидаги йўлга халқни ундади ва мамлакатни қандай идора қилиш кераклиги ҳақида маслаҳатлар берди. Ўз аҳволи ночорликка тушиб қолмасдан илгари, элу юртларнинг амиру султонларига йўл-йўриқлар кўрсатди. Ўнинг тузуми билан иш тутган шоҳлар етти юз йилча ҳукмронлик қилишлари мумкинлигини, бу давлат ва салтанат уларнинг қўлида қанчадан-қанча авлодларга ўтгани ҳолда, бевафо фалак уни тортиб ололмаслигини баён айлади.

Бу масалалардан хотири жам бўлгач, кечаси-кундузи тинмай юришни давом эттирди. У хаста вужуд билан от сурар, аъзойи баданининг оғриғидан ниҳоний инграр эди. У даштда шундай тез, шошқин ва жадаллик билан от сурар эдики, унга ҳеч ким етолмас ва ҳамроҳлик қилолмас эди. Саратоннинг ёндирувчи ҳароратидан олам ўрта-

нар, сувлар қайнар – жўш урар эди. Қуёш алангасидан ер шундай қизиган эдики, бу нарса ҳавони ҳам ҳаддан зиёда иситиб юборган эди. Иссиқнинг ўта зўрлигидан ерлар ёнар, кишининг оёғи ерга тегса фарт бўлар эди.

Искандар ўз аргумоғини ортиқ чоптиролмай қолди, зеро, бу иссиқ унинг бемор жисмидан тоб-тоқатини олган эди. У танасида қувват қолмаганини, юришга илож ва имконияти йўқлигини ҳис қилиб, отини тўхтатди ва шамол ўзини тупроққа ургандек, қизиб ётган қумлоқ устига ўзини таппа ташлади. Бетобликдан жисмида ҳарорат бўлгани туфайли тамом аъзойи бадани титрар эди. Унинг остига бирон нарса солингунча туришга тоқати етмай, огриқнинг зўридан ўзини ерга ташлади. Ўша ерда бир эски куҳа (қадимги уруш асбобларидан бири) бор эди, уни ёзиб, Искандарни ўшанинг устига олиб ётқизишди. Ҳамма ёқ жазирама офтоб бўлиб, у чўл ҳаддан зиёда қизиб кетган эди. Шу сабабдан бемор устига кимдир ўз қалқонини соябон қилди. Бу саркарданинг қалқонини ясаган уста уни бошдан-оёқ олтин суви билан зийнатлаган экан. Шоҳ бир замон ўзининг тақдири ҳақида фол очдирганида, ҳаётининг ниҳоятида, яъни ўлими олдида, унинг ётган ери темиру, осмони – олтин бўлажагини толеъ аҳкомида ўқиган эди. Дарҳақиқат, шоҳ ҳозир ўзининг ётган ери темиру осмони олтин бўлганини кўриб, ишнинг бошқача эканини фаҳмлаб қолди ва беихтиёр кўзидан аламли ёш тўкиб, ана шу ёш билан жонидан қўлини ювиб, ҳаётдан умидини узди.

Эй, соқий! Бодани келтиру дунё ташвишини қўй. Менга видолашув қадаҳини тўлдириб бер! Бир дам сен бу майхонани ганимат бил! Ҳадемай бевафо фалак сен билан бизнинг ҳам паймонимизни тўлдириб қўяди.

Эй, муғанний! Куйлаб, бизни шодлантир! Агар у куйларинг видолашув оҳангида бўлса, яна яхши! Борди-ю, ашуланг учун мунгли байтлар керак бўлса, Навоийнинг шайдойи шеърларидан айт!

Эй, Навоий! Бир маҳваш соқию унинг ёнида бир ашулачи созандани топ-да, ичиб, ўзингни унутадиган даражада сархуш бўл! Агар бир нафас шоҳликни истасанг, шундай мастликдан яна ҳушёр тортишни ўйлама!

LXXVII

Жаҳон базми соқийларининг ҳаёсизлиги шундаки, улар умр пиёласига ажал захрини қуйишда гофил билан огоҳ орасидаги тафовутни кўрмаслар ва умр богининг богбонлари вафосизлигидаким, ҳаёт дарахтини ажал тиги билан кесишда гадо билан шоҳнинг фарқини қилмаслар

Бу дунёда абадийлик деган нарса йўқ, эй кўнгил; бу дунёдан вафо тама қилма, эй кўнгил! Жаҳон ўзи нима деган нарса? Агар билсанг, у бир каттакон кесак. Иложини топсанг, бу кесакдан этагингни узоқроқ тут. Бу кесак ҳам сувнинг ичида фарқ бўлиб ётибди, уни чуқур ва кенг денгиз ўраб олган. Унинг уч тарафи сув билан туташ, тўртдан бир қисмигина сувдан ташқарида туради. Ернинг сув ичида турган қисми ниҳоятда покиза бўлиб, ундан киши этаги булганмайди. Аммо сувдан ташқаридаги тўртдан бир бўлагидан эса дилингга гард қўниши – озор етиши эҳтимолдан холи эмас. Бу балчиқ билан гард ичида яшашга унча қаттиқ умид боғлама, бундан узоқлашиш тарадудини кўравер. Кимки бу балчиққа ботса, ундан қутулиб чиқиш имконияти йўқ; кимки бу гард ичига оёқ қўяркан, унинг тузоғидан на кўзини оча

олади, на табиати равшан бўлиб юради. Масалан, подшоҳ Баҳром Гўр балчиққа ботдию чиқолмади; қиёматгача ётдию туролмади. Кайхусрав ҳам ерга кириб, ғойиб бўлди; аҳли жаҳон уни яна қайтиб тополмади. Қайси шоҳ жаҳондаги барча мамлакатларни олиб, ундаги денгиз ва олтин-кумуш тўла конларни эгаллаган бўлса, жаҳон ҳам уни дарду ғамга гирифтор айлаб, нима берган бўлса, ҳаммасини қайтариб олди-да, ўзини ҳам ҳалок қилди. Агар биров шу гапларнинг маъносини тушунмоқчи истаса, узоққа бориб ўтиришнинг кераги йўқ. Мана шу Искандардек улуғ мартабали шоҳнинг ўзини олайлик. У шоҳгина эмас, ҳикмат илмининг буюк олими эди; у валийлик, набийлик даражасига ҳам кўтарилди. У қайси ишга қўлини узатган бўлса, уни қўлга киритмай қўймади. Қайси иқлимни олиш учун сипоҳ тортган бўлса, у иқлим эгалари қанчалик қаршилиқ кўрсатмасин, барибир, уни фатҳ этиб олди. Қайси даштда жангу жадал қилиш учун саф тузган бўлса, у ердаги душманларнинг кулини қўкка совурди. Бу санаганларимиз ҳамма шоҳларнинг қиладиган ишлари дейлик. Аммо у яна шундай ишлар ҳам қилдики, ҳеч ким бу каби ишларни қилмаган. Каюмарс давронидан то ҳозиргача ўтган шоҳлар даврида ҳар хил, ранго-ранг давлатлар ўтди. Лекин Искандар яна шундай ишлар қилдики, бундай ишлар бошқа биронта шоҳга муяссар бўлган эмас. Жумладан, у етти иқлимни бошдан-оёқ қўлга киритди; ер юзининг ҳамма бурчакларини босиб ўтди. Жаҳоннинг етти ерида подшоҳлик тахти-салтанатини қурди. Ундан сўнг, яна денгизларни фатҳ этиш учун наҳангона юриш бошлади. Бу юришда еттита очик денгиз ва ўн икки мингта жазирани олди. Бундан бошқа, яъжужлар қаршисига сад-ғов чекдики, бу ерда амалга оширган ишларини шарҳлашга ақл ожиз-

лик қилади. У яна коинот жисмларини ва ундаги ҳаракатларни кўздан кечириш мумкин бўлган «Сутурлоб» ва «Ойнайи жаҳоннамо»ларни кашф айлади. У илм-фан соҳасида шундай муваффақиятларга эришдики, жаҳондаги мамлакатларнинг биронтасида очмаган тилсими қолмади. Бундан ташқари, қанчадан-қанча мисли йўқ доно-ҳакимлар унга дўст ва ҳамроҳ бўлдилар. Бу олимларнинг тафаккурлари илмнинг энг баланд чўққиларини ҳам қамраб олиб, ҳар қандай жумбоғни илм кучи билан ҳал қилишга қодир эдилар. Жаҳонда бундай шоҳликка эга бўлиш, шоҳликкагина эмас, бу каби билимлардан хабардор бўлиш кимга муяссар бўлган? Яна бунинг устига валийлик билан қўли баландлиги, валийлик у ёқда турсин, пайғамбарлик хусусиятига эга бўлиш жуда улуғ мартаба эмасми? Қачон одам боласи бунчалик даражага эга бўлгану, қачон бундай улуғ одам дунёга келган?

Шундай одамга ҳам бу паст дунё вафо қилмади: вафо қилмагани майли, жафо қилди-да, жафо билан ҳам кифояланмади.

Жафо деган нарсa шундай беомонки, у ҳатто одамни беморлик тўшагига ётқизиб қўяди, ётқизиб қўйгани ҳам майли, бечоранинг жонини ҳам олмоқчи бўлади. Дунёда энг хор бўлган ва эзилган кишилар ҳам вақти келса ниҳоятда азиз бўлиб кетади, яъни уларнинг вужуди ажал уйқусига асир бўлиш олдидан беморлик тўшагида ором олади. Лекин бу паст фалак Искандардек зотни шундай вақтда ажал қўлига топширдики, бунга ҳайратланмаслик мумкин эмас. Фалак уни дашту тоғларда от чоптириб, ўз ватанига бориш умиди билан кетаётган пайтида йиқитиб, танасини қора тупроққа булғадди. Чарх уни неча вақтлар ватандан жудо қилган эди, энди онасидан ва бир неча оқбадан ёрларидан ҳам бир умрга жудо қилди-қўйди. Буларгина эмас,

бир қанча севимли қариндошларини ҳам, бир неча фарзандларини ҳам ташлаб, ер юзини ва денгизларни кезиб, айрилиқ ўтида куйиб юрган пайтларида кўнглида соғинч ва муштоқлик алангаси тугён урар эди. Бугун уларни кўриш умиди ва завқи билан тўлиб, елиб-югуриб кетаётган, энди мурод-мақсадимга етдим, деб хурсанд бўлиб турган пайтида, ўлим ўти жонига аланга солиб юборди. Фалак қасоскор душман сингари чўғдек қизиб ётган қум устида, балиқ қовурилгудай ҳароратда унинг жонига чанг солди. Шундай пайтда унинг бошида на бир мунис маҳрами ва на мушфиқ ҳамдами бор эди. Ажал уни шундай дашт-биёбонда бемор ва нотавон ҳолга солиб, зор ва хор қилиб, хаста жонини олмақда эди; ҳеч қандай дори-дармон, муолажа қорқилмай, юз хил дарду алам ва армони ҳасрат билан қатл этди Искандарни!

Қачон ва қаерда бўлмасин, ҳушёр ва ҳайратомуз кимсаларга бу ҳодиса ибрат бўлғай. Кимки бу дунёга ҳирс қўйиб, уни ўз ҳабзига олишга қасд қилар экан, бу афсона унинг учун етарли танбеҳдир.

LXXVIII

Луқмон бу дунёга алоқадор нарсалардан қочиб, хазинадек бир вайронага чекинди ва минг йилдан сўнг фалак аждаҳосидан унга ҳам офат етди

Эшитишимча, Луқмон ўз ҳаётини бир вайронада бекиниб ётиб ўтказган экан. У худди ганж – хазина сингари бузуқ вайронани макон айлаб, иссиқ-совуқдан кўп қийналар ва ранжу машаққат чекар экан. Истиқомат қилиб турган жойи ёғин-сочин пайтида ва жазирама офтобда унинг жисминини ёполмас, устига пана бўлолмас экан. Ёши минг-

га етгунча шу тарзда ҳаёт кечирибди. Шунда бир одам ҳайратланиб, ундан бу саволни сўраган экан:

«Эй, ўз билим ва донишинг билан ер юзига нур сочган зот! Нима сабабдан жаҳоннинг айш-ишратига, роҳат-фароғатига қизиқмайсан? Ажойиб кошоналар қуриб, унда нашъу намо билан ҳаёт кечириш ўрнига вайронага кириб, бир бурчакда дунёнинг барча лаззатидан маҳрум ҳолда яшайсан? Бунинг боиси недир?»

Шунда ҳаётнинг иссиқ-совуғи, аччиқ-чучугини тотиб кўрган пир мана бу жавобни айтган экан:

«Узоқ замондан бери қоронғи вайронада кун ўтказишимнинг сабаби, бойқуш сингари кечалари ҳам ҳар нарсани кўришга кўзимни ўргатишдир. Зарар ва офатларни даф этиш учун шундай қилдим. Мол-дунёга ҳеч қандай рағбатим бўлмаганининг боиси шуки, у ҳам мени ғам-кулфатга гирифтор қилмасин, дедим. Эътибор қилиб қарасанг кўрасанки, бу дунёдан бош олиб кетиш чоғида, ушбу вайронани ҳам мендан тортиб олади бу пасткаш фалак. Ниҳоят йўқлиққа қадам қўйган чоғимда менга шу бузуқ хароба ҳам насиб бўлмай қолади. Кимки дунёга ҳирс қўймаса, жаҳоннинг ранж-машаққатидан халос топиши осонроқдир».

LXXIX

Луқмон ҳакимдан бир одам, бунча илмингга боис кимдур, деб сўрагани ва Луқмоннинг жоҳил одамларга ишорат қилгани ва ундай одамлар қилган ишнинг тескарисини тутгани ҳақида

Луқмон ҳакимдан бир одам сўради:

– Эй, билим билан кўзларни равшан қилган доно! Сен яшаган асрда илм ва билими сеникига баробар келадиган киши йўқ эди. Модомики шун-

дай экан, бу қадар беҳисоб илм – донишни сенга ким ўргатди? Бизга ҳам айтсанг!

Луқмон деди:

– Мен донишманд кишиларга яқинлашмадим, яъни мен билимни билармон кишилардан ўрганмадим. Мен билган дунё илмларининг ҳаммасини олимлардан эмас, жоҳил кишилардан ўргандим. Яъни билимсиз – жоҳил кишилар қандай ёмон-ножўя ишларни қилган бўлса, мен шуларнинг аксини тутиб, ёмонликдан омон қолдим. Жаҳонда жаҳолатни – билимсизликни ўзига касб қилиб олган кишиларнинг ишини аксинча олиб борган одам яхши ва билимдон одам бўла олади...

LXXX

Искандар жони ажал исканжасида қамиш қалам қилтиригидек (нолдек) зўрга лиқиллаб тураркан, онасига васиятнома ёзиб, ўз ўлими учун аза тутишни ман этгани, ундан сўнг ҳаётининг номасини қазо қўлига топширгани ва ҳамроҳлари унинг тобутини Искандарияга олиб борганлари. Онасига ул мактуб етиб, ўғил тобутни қаришисига пешвоз чиққани ва ўтли гўдаклигида бешик ичида ухлаб ётганидек, тобут бешиги ичида ҳам уйғонмас уйқуга толганини кўргани ва кўкси чокидек ер кўксини ҳам чок этиб, уни тупроққа топширгани ҳақида

Бу ҳақда фикр юритган тарихчи гапни мана шу хилда ниҳоясига етказди:

Шоҳ ўз аҳволига назар ташлаб билдики, ҳаёти қуёшининг ботиш чоғи яқинлашди. Кетиш чоғи келганини, жаҳондангина эмас, балки жондан ҳам кечиш чоғи келганини аниқ билди. Дунё шоҳи шундай қаттиқ кунда ажал пиёласидан заҳар ичишга

мажбур бўлди. Ўлими олдидан онаси эсига тушиб, юрагида шундай бир ўт туташдики, бу алам зарби билан кўзини очиб, ҳамроҳларига термилди ва ажал нафасидек совуқ бир оҳ тортди. У онасига нома ёзиш учун котиб, қоғоз, қалам келтиришларини илтижо қилди. У ўлими олдидан васиятнома битирмоқчи эди. Гавҳардек қимматли сўзлар билан қалам тебратувчи моҳир котиб дард-алам саҳифасини очиб, Искандарнинг айтган гапларини батамом ёзди.

Бу саҳифа дард мактуби бўлиб, унга ёзилмиш хатлар алам ҳангомаларидан иборатдир. Бу хат ибтидо ва интиҳоси йўқ бўлган Тангрига шукр ва миннатдорчилик билан бошланди. Бу нома файз ато қилувчи, инъом-эҳсон берувчи, балки халойиқни йўқликдан бор этган ҳаллоқи олам ҳамдида эди. Одам баданига жон гавҳарини берувчи ва яна охирида ўз берганини қайтиб олувчи; денгиз ичига фарқ бўлиб йўқолганга ҳам раҳбарлик қилувчи; биёбонда ўлганга ҳам мададкор бўлувчи; гадоликни шоҳликдан азиз кўрувчи; жаҳон шоҳларини бир пулчалик қадр этмовчи; кимнинг миждозу табиатини дардманд қилиб яратган бўлса, уни чўлу биёбонларда ҳам хор-зор айловчи (бундай кишилар ўз қазоси етиб қолганини билиб, кўзи очилганда, унга на шоҳлиги ва на салтанати асқатади); ҳар бир қазою қадарида не-не ҳикматлар яширинганини ҳеч бир ақл ва тафаккур эгаси фаҳмлолмайдиган; йўқдан бор қилувчи, абадий ва ўзгармас улуғлик эгаси Алло-таолога шукрлару ҳамд-сано, миннатдорчиликлар изҳор этиб бўлгач, қуйидагича васият бошлади:

«Бу хат мендан, жони азобда қолган, ажал қўлида пажмурда ҳолига келган Искандардандир. Бузилган танамнинг жони, вужудим бебаҳо лаълисининг кони бўлмиш онамга сўзим шуки, мен сени

кўпдан-кўп айрилиқларга ташлаб юрдим, сендан йироқ кетиб сени қийнадим. Бошимга беҳуда андиша ва орзулар тушиб, оламни бошдан-оёқ фатҳ этишни ўзимга ният қилиб олдим. Нимани ўйлаган ва ҳаёл қилган бўлсам, ҳаммаси хом ва ҳаммаси ҳавасга ичилган май каби бефойда экан. Аслида эсимни таниган, ақл миямга ҳарорат берган кунидан бошлаб сенга ўғиллик қилсам, яъни сенга худди қулдек хизмат қилсам бўлар экан; аслида сенинг остонанг тупроғига айлансаму, унинг отини мен шоҳлик деб билсам бўлар экаи. Менинг бу бахт-иқболимга фалак ҳасад билан қаради, кўролмаслик қилди. Энди ўлар чоғимда пушаймон бўлиб, ўзимни ўзим ўлдирганим билан нима фойда? Ғам билан эзилган болангдан рози бўлмасанг, бу дармонда – бечоранинг ҳолига вой, юз қатла вой! Мен сенинг амр-фармонингга бўйсунмаган бўлсам ҳам, лекин сен менинг бу илтимосимни қабул эт!

Шу мактубим сенга бориб етиши билан менинг қаламим нималарни тасвирлаганини ўқиб, тушунарсан. Ишонаманки, буни ўқигач, кўнглинг чилчил бўлиб, ҳаётингда бир қиёмат-қоим қўпорилгандек бўлади. Лекин сен жаҳон кишиларининг энг доноси ва эл-улус васиятларини бажо келтирувчи бўлганинг туфайли, қазо пешанамга нимани ёзган бўлса, сен ҳам менга ўхшаб, шу тақдирга рози бўлгил! Мендан умидингни узиш чорасини кўргил, умидингни узгач эса, дилингни Тангри иродасига боғла! Юзингни уриб кўкартирма, кўкарган юзингни сочингдек оқартирма! Йиғи-зоринг билан мотам можаросини бошлаб, оламни ғам тунидек қаро қилма! Қуёш сингари ичингни ўртантириб, тонг сингари ёқангни чок этма! Сарғайган юзингга, қуёшдан таралган шуълалар каби оқ сочингни ёйма! Бошқа оналар каби ўғлинг мотамида юзларингни юлма! Агар сабр этишга тоқатинг бўлма-

са, бундай ишга қувватинг вафодорлик қилмаса, ҳиммат билан катта маърака тузиб, унда турли-туман ноз-неъмат ва овқатларни муҳайё қилиб, ҳамма ёққа жар солдириб, катта-кичик одамларнинг барчасига хабар етказдириб, мамлакат кишиларими хонадонинг айвонига йиғиб, у меҳмонларни дастурхонингга таклиф эт. Уларнинг ҳаммаси даврада ҳозир бўлгач, олдиларига ош тортишни буюр. Халқ олдига овқатлар тортилгач, улар энди ейишга қўл узатай деб турган пайтларида, бир жарчи жар солиб, бу одамларга айтсинки: «Бу ошлардин шундай одамлар есинки, бу кўҳна дунёнинг эски биносида унинг тупроққа кўмилган кишиси бўлмасин!» Бу гапларни айтгач, дастурхонингга қараб кўр-чи, биронта одам нон-ошингга қўл узатармикин? Агар шу вақтда бирон кимса шу овқатларингдан тановул айласа, унда сен ҳам менинг мотамим билан азият чекавер. Агар бордию ҳеч ким ҳеч нарсага қўл урмай, овқат ейишдан бош тортса, маълум бўладики, ҳеч кимнинг ўлмаган ва тупроққа кўмилмаган кишиси йўқ. Бу дунёдаги ҳаёт ўзи шунақа эканлигини билгач, бу ишдан ўзингга хулоса чиқазиб ол-да, менинг ғамимда алам тортишни, ош тортишни бас қил, дунё кишилари билан ҳамдард бўлиб, ўзингни овунтир. Сен қанчалик табаррук ва бахтиёр кишиларнинг сарвари бўлганингда ҳам барибир улардай сен ҳам Тангрининг бандасисан. Банда деган доим итоаткор бўлиши, Тангريدан бошига нимаики келса, тан бериши лозим. Тангрининг буйруғи нима бўлса, сен ҳам шунга розию, бошингга қазо-қадар не кунни солса, унга хурсанд бўл. Мен хоҳ яхши, хоҳ ёмон эдим, умрим омонлик бермай, бу дунёдан кўзимни юмдим. Агар қўлимда мақсадим нақдинаси бўлмаса ҳам, бари бир пушаймон бўлишимнинг фойдаси йўқ. Агар сен бир неча кун умр кўриш имкониятига эга бўл-

санг, Тангри буюрганларини адо этишдан гафлат-да қолма. Лекин гоҳо бахтиёрлик соатларингни ҳам ҳақиқий мақсад йўлида, тоат-ибодат билан ўтка-зишни унутма. Ўшандай пайтларда бу ўлган ғари-бингни ёд айлагил, дуо бирла руҳимни шод айлагил». Искандар онасига айтмоқчи бўлган васиятларини ёзиб тамомлаб, хатнинг охирини «вассалом» сўзи билан тугатди. Сўнгра қоғозни тахлаб, мактубни элчига топширгач, яна қўнғлида қолган муддаола-рини ҳам баён айлади: «Ҳеч қаерда тўхтамай, кеча-си-кундузи демай юриб, онамга шу мактубни элтиб беринг. Иккинчидан, ҳозир менинг офтобим сўниб, қуёшим юзига қора булут ёпилгач, бошим устида кўп йиғи-сиғи, дод-вой қилиб, жаҳонни мотамзада-лик билан хароб айламанг. Менинг танимни тобут ичига солиб, кеча-кундуз демай жаҳлу жадал би-лан юриб, Искандария шаҳрига олиб боринг. Ти-рикликда истиқоматгоҳим бўлмиш у жой ўлганим-дан сўнг мазоримга айлансин. Лекин мени тобутга ётқизган пайтингизда, ёқут тешигидаи ипни чиқа-зиб қўйилгани каби албатта бир қўлимни тобутдан чиқазиб қўйинг. Токи халойиқ бу қўлга ҳайрат кўзи билан, ҳайрат кўзи билан эмас, балки ибрат кўзи билан боқиб: «Бу панжалар саф тортиб, ер юзини ўз қўлига олган эди; бутун дунёдаги мамлакатлар-нинг ҳаммасини, қуруқликда ва сувда бўлган бар-ча лаълу гавҳарларни шу кафтига киритиб олган эди. Энди ажал қўли бу дунёдан кўчиш ногорасини қоқиб бўйнига абадийлик томон жўнаш бошвоғини солгач, мана энди бу қўллар дунёдан шол кишининг қўлидай қуруқ, чинорнинг япроқсиз бутоғидай бўм-бўш кетаётир», – десинлар. Бу ҳол одамлар учун бир ибрат мактаби бўлиб, дунёни эгаллаш машғулотидан қўлларини тортсинлар».

Шоҳ ўз сўзини шу ерга еткурғач, гапиришдан тўхтади ва кўзини ҳам абадий юмди. У бу дунё-

ни бошдан-оёқ олган эди, энди у дунёни ҳам олиш учун юриш қилди. Унинг тилсимланган та-наси тупроқда қолиб, жони етти қабат осмонга томон парвоз қилиб кетди. У ердан кўкка томон сафар айларкан, ер билан осмонни остин-устин қилиб юборди. Дунёни кезиб юрган ажал қуюни олам юзини гард-тўзон билан қора қилиб ташлади. Шоҳона дарахтнинг боши эгилиб, тожи ерга тушиб, тахти юз пора бўлиб кетди. Бу аҳволдан муҳрнинг ҳам юзи қорайиб, у ўз юзини бошдан-оёқ тирнаб ташлади. Ур-йиқит шамоли илм-фан варақларини пора-пора қилиб йиртиб, ундаги билимларни учириб кетди-да, халққа фақат қораси қолди... Фан-ҳикмат аҳллари – олимлар китоблардек қора либос кийиб, илм сингари сиёҳга бурканиб олдилар. Муросасиз фалак бу фожиани қилиб, одамларнинг бошига қиёмат кунини солди. Ахир, бутун жаҳон халқи ёқасини йиртиб, дунёни ўз нолайи-зори билан бузмоқда эди. Баногоҳ, бу хил қиёмат юз бериши туфайли, ер-кўкка чиқиб, фалак ерга тушиб, бутун борлиқ остин-устин бўлиб кетди. Ер осмонга ўхшаб бошини эгиб турар эди. Осмон билан ер чайқалиб кетди, чайқалибгина эмас, бошдан-оёқ қўзғалиб кетди. Шу орада, тасодифан, бир оз тинчлик юз бериб қолса ҳам ўша ондаёқ у йўқолиб, яна қий-чув бошланиб кетар эди. Элулус фалакнинг бу каби жабр-жафосини кўргач, бу мотамдан ҳовури кўтарилгунча эзилиб-тўкилиб йиғлади, нолаю зор қилди. Кейин шоҳнинг васиятларини эслаб, оҳу фиғонни тарк этдилар ва жаҳон шоҳи қандай фармон айлаган бўлса, шунга амал қилиб, тобутни тайёрлаш, унинг зеб-зийнاتини ўзи айтгандан ҳам зиёда қилиб бажариш ишига киришдилар. Сўнгра узоқ сафар чоғида одамлар ўтириб – ётиб борадиган кажавага мурдани ортиб, шоҳ буюрган томонга қараб, йўл олдилар.

Илгарироқ бир киши васиятномани олиб бориб, онасини хангомадан хабардор қилди. Она бу кутилмаган ҳолдан воқиф бўларкан, Рустамидан ажралган Золдан ҳам баттарроқ аҳволга тушиб, эс-ҳушини ва ақлини батамом йўқотиб қўйди; унинг руҳсиз қуруқ танаси қолган эди. У мусибат ва андуҳнинг азобига бардош беролмай, кўксини чок-чок қилиб, ўзини ҳалок этмоқчи бўлди. Лекин хатнинг мазмунига риоя қилиб, азобланаётган жонига тасалли берди. Ниҳоят, Искандар қандай панд-насиҳат ёзиб юборган бўлса, унга қулоқ солиш ва амал қилиш фойдали эканини фаҳмлади. Лекин ўзини қўлга ололмас, васият мазмуни унинг миясида турмас эди. Оҳ-воҳ қилиб, жаҳонни ўртагиси, жаҳоннигина эмас, тўққиз қабат осмонни ёндиргиси келар эди. Яна тагин шоҳ айтган насиҳатларни эслаб, кўнглида заҳар тўла косаларни сипқарар эди. Шу дарду ғам ўтида ниҳоний ўртанишидан, пинҳоний куйишидан жаҳон ёнар эди. Бунинг ҳам фироқ алангасида аъзойи-баданидаги томир ва асаблари куйиб, қуриб қолган сўнгаклари кулга айланар эди.

Она шундай оғир аҳволда экан, бутун дашту чўлларни қорага бостириб, Искандарни олиб келдилар. Улар шоҳнинг тобутини елкаларига кўтариб олган ҳолда ҳар қадамда жон фидо айлаб, йўл босар эдилар. Номусли она бу ҳолатни фаҳмлаб, юрагидан чақмоқ сингари бир ўтли оҳ тортди. Сўнгра белини боғлаб, қўлига асо олиб, йўлга тушаркан, оҳ уриб фалакни ёндирди. У ситамдийда зўрға қадам босар, фалак эса хижолатдан бошини қуйи солиб олган эди. Келганлар онанинг бу қора кунини кўриб, ҳаммалари беихтиёр фиғон тортиб, фарёд чекиб юбордилар. Она йироқдан ўғлининг тобутини кўраркан, чарх унинг умр озуғини узиб – парчалаб ташлагандек бўлди. Бечора халқнинг фалак-

дан шунчалик фириб еганини кўриб, фаришталар ҳам дод-вой солиб, ғалаёнга келдилар. Шоҳнинг онаси тобутга яқинлашаркан, девоналарча фарёд чекиб, зор-зор йиғлаб, деди:

«Хуш келибсан, эй, азиз меҳмон! Шу қариган чўри сенга қурбон бўлсин. Ер таги саройида ётиш сенга муносиб эмас эди, сен бизни бу ерда қолдириб, ғарибликни ихтиёр айладинг. Сенингдек покиза нур учун асли қора тупроқдан иборат бўлмиш бу дунёда яшаш нолойиқ экан-да! Сен жаннатдаги боғ-бўстонларни мунаввар қилиб, фаришталар шабистонини ёритишинг керак экан-да! Ҳар бир нарсани ақл тарозисига солиб кўрувчи одам бу ишга тан беради. Агар сен шу билан шодлансанг, майли, шодлигингга биз ҳам қўшилишимиз, ризо бўлишимиз зарур. Лекин менга фалакдан, тез суръатли юлдузлару бепарво дунёдан ниҳоятда оғир зулм бўлди. Сендан илгарироқ у дунёга мен йўл олмадим, у ерда жаннатдан сенга бир тузукроқ жой тайёрладим. Фалак бадфеъли билан шундай ғалати ўйин кўрсатдики, бу ўйинда қуёш ботиб, кампир осмоннинг ўзигина қолди. Агар мен ҳозирги жудолик кунини кўриш эмас, ўйлайдиган бўлсам ҳам бунинг оғирлиги мени ўлдирган бўлур эди. Бу фожиани мен тушимда кўрган бўлсам ҳам ўша ондаёқ юрагим ёрилар эди. Мана, энди тўсатдан бундай кулфат жонимга тушди; бу бало сели хароб бўлган жисмимни босди. Агар мотамимни очиқ қила олиш имкониятига эга бўлсам, бу ғамларнинг шиддатларига чидашим мумкин эди. Қани эди оқ сочларимни ёйиб ўқирсам! Гоҳ ўзимдан кетиб, гоҳ ўзимга келиб бўзласам! Юзларимни парча-парча қилиб ўйсам, заъфарондек сарғайган юзларимда лолазорлар пайдо қилсам! Қани эди ёқамни чок-чок қилиб ташлашга қўлим борса! Танимни қора мотам кигизи билан буркай олсам! Шундай нола

чексамки, Исрофил суридек ҳамма ёқда қиёмат кўпорилса! Фарёдимдан осмон қабатларига футур етса! Сенинг тобутинг олдида заиф жонимни бериб, жисминг устига ўзимнинг кучсиз танамни ташласам! Қани эди, шундай тадбирлар билан фалак зулмидан гуссага тўлган кўнглимни қутқариб, ўғлим кетидан мен ҳам кетсам! Лекин жонимнинг азоби, абадий ғам-аламларим шундан иборатки, ҳовурдан чиқадиган даражада мотам тутолмадим, жонимни бериб, орқангдан боролмадим. Ўзингдан илгари хатинг, ёзган васиятноманг келиб қолди. Нималарни илтимос қилган бўлсанг, шу топшириқларингни бажаришга мажбур бўлиб қолдим. Қанчадан-қанча уқубатлар, ранж-машаққатлар тортиб бўлса ҳам сенинг буюрганларингни ижро қилмасликка ҳаддим йўқ. Ахир, бу хат хоқон ва ё Рум қайсари хати эмас, балки Искандарнинг номаси эди. Вужудимда бўлган тоза гавҳар қани?! Еру сувларнинг шоҳи бўлмиш Искандар қани?!»

Она шу хилда гаплар айтиб йиғларкан, халойиқ ичига қиёмат тушиб кетди. Ҳамма оҳу фиғон тортиб, йиғи – зор билан шоҳ ётган жойга томон оқиб келар эди. Ниҳоят, унинг танасини олиб бориб, худди руҳни танага киритгандек, қабрга киритдилар. Қора тупроқнинг бағрини ёриб, унинг ичига қуёшни кўмдилар. Охири қуёшнинг қора тупроққа ботиши, бу кўҳна дунёнинг расми-одатидир. Қора тупроққа унинг оқ танасини кўмгач, юз туман зеб-зийнат билан унинг мақбарасини безадилар. Осмон кўкини унинг устига қабрпўш айлаб, неча кунлаб фиғон ва нолаю зор қилдилар. Ниҳоят, ер бағрига ўхшаб кўнгиллари совиб, кўнгилларидаги ҳавас тошлари синиб, қанчалик йиғлаганлари билан муродлари ҳосил бўлмай, қайғу-аламларига ҳеч қандай даво тополмай, ҳаммалари бир-бирла-

рига тасалли бериб, қазо ҳукмига рози бўлиб, сабр йўлини тутдилар.

Эй, косагул! Ғам ва аламлар юрагимни сиқиб юборди. Менга бир қадаҳ тўла лоларанг май келтир. Мен уни бир симириб ичай-да, ўкириб-ўкириб йиғлай.

Эй, муғанний! Кел-да, фиғон куйини куйла, бузилган кўнглимизни янада буз. Зеро, бу мотамхона дунё фироқ дарди билан бизни мотамга солди ва ғамга гирифтор қилди.

Эй, Навоий! Бу жаҳондан вафо кутма, фақирлик йўлини тут-у, дунёдан умидвор бўлма. Кимки фақирлик ва камтарлик йўлини тутса, шундай одамгина жаҳоннинг ғам-кулфатини тортмайди.

LXXXI

Етти ҳақимнинг Искандар онасига таъзия билдиришига келгани ва ҳар бири дуо ва мадҳ-саносига ўзгача иборат либоси кийдириб, жилва бергани ва таҳсин ва офарин маҳвашларига ўзгача сўз гавҳари таққани ва она ҳам етти фалак (олим) қошида баҳр-дунё кампиридек ўзини наст тутиб, уларга узр-маъзират ошкор қилгани

Бу дунё мотамхонасида йиғи-зор қилувчи ўз нолалари билан одамларнинг жигарларини шундай тешади:

Искандарнинг ҳаёти охирига етгач, онасининг кўзига дунё қоронғи бўлиб қолди. Шоҳ қандай васият ёзиб юборган бўлса, иффат-паноҳ бону (она) унга тўла амал қилди. Унинг бу хилдаги ишини дунёда ҳеч ким қилмаган эди. Бундан хабардор бўлган яқин-йироқ кишиларнинг ҳаммаси қойил қолиб, онага юз туман офарин изҳор қилдилар. Уларнинг барчаси унинг мотамзада кўнглини

кўтаришга, ҳаддан ташқари оғир ғамини сўрашга келдилар. У кечаси-кундузи, Тангри тарафидан гуноҳи маърифат қилинган шоҳнинг мақбараси ёнида ўтирар эди. Шунда дунё бонуси, яъни Искандарнинг онаси ёнига етти илм дарёси бўлмиш етти доно ташриф буюрдилар. Бону эса уларнинг қадамини табаррук билиб, ўз ҳузурига киришлари учун рухсат этди. Бу етти денгиз ҳозир бўлгач, жаҳон худди осмондек ҳаракатга келди. Бону буларнинг ҳурматлари учун оёққа турди, уларнинг ҳаммаси ўтиргач, ўзи ҳам ўтирди. Улар бир лаҳза сукут қилиб ўтирганларидан сўнг, биринчи бўлиб Афлотун сўз бошлаб, деди:

«Ҳаммага маълумки, бону билимдонликда замон кишиларининг маликасидир. У кишига бизнинг панд-насиҳат қилишимизнинг, сабрли бўлишга ундашимизнинг ҳожати йўқдир. Зеро, у кишининг ўзлари ҳозирги замоннинг энг оқиласи ва ақл бобида халойиқнинг устозидирлар. Лекин биз фақат дуо қилиш билан қараб турмоқчи эмасмиз, ҳаммамиз бундан сўнг у кишига фармонбардору ҳар қандай хизматларига тайёرمىз. Гавҳар денгизга чўкса ҳам бор бўлсин, қуёш ер тагига ботса ҳам қайтиб чиқсин. Бонуга бизнинг сабр беришимизнинг ҳожати йўқ, чунки сабр қилиш ҳақида шоҳнинг ўзи хат ёзган. Ахир шоҳ ўз васиятида нималарни маслаҳат берган бўлса, бону уларнинг ҳаммасини ортиғи билан амалга оширди. Бону замонамизнинг энг нодир кишиларидан бўлиб, шер аёлдирлар, йўқ, янглишдим, юзлаб мард шерга баробардирлар. Ажал бонунинг шундай ўғилларини олганда ҳам қазога розиликдан ўзга ҳеч нарса демадилар. Умидимиз шуки, Тангри бу ғам ва андуҳнинг бирига минг яхшилик ато этгай!»

Доно Афлотун ўз сўзини тугатгач, Сукрот ҳаким мундоқ калом изҳор қилди:

«Эй етти иқлимнинг бонуси ва ақл эгаларининг энг яқин маҳрами бўлмиш онахон! Сен камолотга етган жаҳон шоҳи бўлмиш ўғлингни йўқотдинг, ҳаммиша Худо ёринг бўлсин. Ақлдан баҳрасиз одамга насиҳат таъсир этмайди, ундайларга оқиллар насиҳат ҳам қилмайдилар. Қазодан келган нарсаларга розилик бермайдиган, рози бўлиш у ёқда турсин, жазая-фазаъ қиладиган; оёғига тикан кириб қолса, охи ўқи билан осмонни тешадиган; агар этагига гард қўнса, унинг учун зору нолалар қилиб, дунёни бузадиган одамларга эсиз насиҳат, Тангридан нимаики келса рози бўлиб, шукр этадиган кишигина ҳақиқий донодир. Сен бу бобда энг етук – баркамол одамсан, Ҳақ таоло билим ва донишингни заволга учратмасин!»

Сукротнинг ҳикмати тугагач, гапириш навбати Баиносга етди. У кўзларини ерга таслимона тикани ҳолда, таъзим билан сўз бошлаб, дуо қилгач, тубандаги фикрларни баён этди:

«Етти иқлиму тўрт унсурдан, яъни тупроқ, сув, ўт ва ҳаводан иборат бўлмиш етти атою тўрт ано сенингдек ҳушёр ва доно қизни яна тополмаса керак. Илоҳи бу даҳр – дунё сендан маҳрум бўлмасин! Ҳамма халқ бир оғиздан айрилиқ доғининг дарди мушкул эканини тан олади. Бу дардга кимки чидамсизлик билан жазая-фазаъ қилса, унинг ғами баттар оғирлашади, қазога рози бўлгани учун оладиган мукофоти ҳам, мусибатнинг савоби ҳам йўқолади. Сенинг ақлингда ҳақиқат нури бор, бу – Тангри марҳаматидан нишонадир. Биз ишонамизки, сен бундан сўнг ҳам муносиб ишлар билан машғул бўласану, аммо номуносиб ишдан қайтасан».

Баинос шу билан сўзини адо қилди-да, ундан кейин Букрот сўз бошлади:

«Эй, ғусса чекишда тоғ каби вазмин, бону! Оғирлик ва сабрлиликнинг бутун сифатлари сен-

да мавжуд экан. Сабринг арқонини Худо узун қилиб яратган экан, унинг узунлиги янада ортсин. Шунини унутмаслик керакки, ҳаракатда бўлган ҳар бир нарса ниҳоясига етгач, албатта тўхтайди. Чавгоннинг зарби билан отилиб кетадиган копток ҳам думалаб бориб, охирда тўхтайди. У коптокки-на эмас, кеча-кундуз худди коптокка ўхшаб саргашта кезувчи тезюрар осмон ҳам бир кунмас бир кун ҳаракатдан тўхтайди ва бу тўхташ билан ўзини йўқотади. Одамни ҳам, одамгина эмас, балки дунёдаги барча нарсани ҳам шуларнинг бири ҳисобла. Кимгаким азалдан ақл ёр бўлса, шу ақлнинг мададида бундай ишларни тушунади. Юз туман шукрлар бўлсинки, Ҳақ таоло сени ақл хазинасидан баҳраманд қилган!»

Буқротнинг иборалари охирига етгач, билимдон Ҳурмус дуо билан сўз бошлади:

«Эй, гулсиз қолиб, хазонга айланган боғ! Ёруғ нуридан айрилиб қолган чироғ! Биласанки, боғ ичида гул очилиб бўлгач, ниҳоят боғбон ундан кўнгул узади. Чироқ базм бўлаётган жойни қанчалик ёритмасин, барибир, (базм тугагач) унинг ҳам куни қораяди. Дунёнинг хосияти шу бўлгач, одамлар доим бир мақомда жам бўлиб яшамай, тарқаб кетадилар-да. Бунга куйиб-пишишнинг фойдаси йўқ, фойда у ёқда турсин, зиёндан бошқа нарса йўқ. Сенга Тангри билимдонлик ато айлади, ўзингга насиҳатгўйлик фазилатини берди. Сенинг ўзинг панд-насиҳат таҳсилига эгасан, сенга ақли етук бўлмаган одамгина насиҳат қилади».

Ҳурмус сўзини тугатгач, ер ўпиб, тезда Фарфун-юс нутқ бошлади:

«Эй, илм-ҳиммат фазилатларидан баҳраманд, сўзи гавҳар, бебаҳо зот! Сен ҳозирги кунда шараф конининг денгизисан, бироқ сенинг гавҳаринг йўқолган. Лекин Худо яратмиш денгизлар ичида

ўз дуридан жудо бўлмаган бирорта донгиз борми? Шунингдек, дунёда қайси кон кавланмади-ю, унинг бағри чок бўлиб, гавҳари йўқолмади? Бу қадимдан расми одат бўлиб, Аллоҳнинг суннат ва қоидасидир. Бу гапларни сен ҳаммадан яхши биласан. Ақл сени шу даражада муҳтарам қилганини, тутган ишларингга ҳамма билармон кишилар қойилдирлар. Сенга Ҳақ таоло шундай фазилатларни бағишлаган экан, бунга кўпдан-кўп шуқр қилишинг вожибдир».

Фарфунюс йўл-йўриқ кўрсатиб бўлгач, Арасту қимматли фикр бунёд айлади. У кўзларидан ёш тўкиб туриб, шундай юракни тирновчи сўзларни гапирди:

«Бу аҳволдан менинг кўзим дур каби ёш тўкмоқда. Кўп гапларим бор-у, аммо уларни айтолмайман. Сенга насиҳат қилиш менга мақбул ва муносиб эмас, менинг ўзимга юзлаб киши панд-насиҳат қилмоғи даркор. Мен насиҳатгўй эмасман, бунинг устига, эс-ҳушимни ғам асир қилиб олди. Сенинг дарду ғамингни юпатай, бу поёни йўқ мотамингни сўрай дейман-у, аммо нима қилайки, сўрашга тилим лол, юрагим ошуфтаҳолдир. Ғам-кулфатни кўтаришда бонумизга Ҳақ мададкор бўлди. Барча бу кишидан сабоқ олмоғи керак. Бу киши бизчалик ҳам куйиб-пишиб, ўзини изтиробга солмади: дард ўтида кабоб бўлмади. Ичлари ғунчадек таҳ-батаҳ қон бўлгани ҳолда, халқ орасида юзлари кулиб турди. Қазонинг ҳар қандай ҳукмига тан бермаслик, Ҳақ таолонинг лутф-марҳаматига ношукрчиликдир. Бонумиз тушунчасига бирон хатар етиб қолмаса, номувофиқ сўзларни тилига ҳам олмайди. Бонунинг бу иқболини Тангри янада баланд айласин, ҳар вақт хушбахт ва хуштоле бўлсинлар!»

Шундай сўзлар билан ақл-ҳуш эгалари тасалли бериб, бонунинг ғамини енгиллатдилар, хаёли-

ни жойига келтирдилар. Буларнинг таъсирли нафаслари уни ҳушга келтириб, ниҳоний яраларига малҳам бўлди. Уларга узр айтиш зарурати билан тилга кириб, етти конга бир вайрона шундай хазина тўкди:

«Бу мотам ғами менга нисбатан сизда кўп, чунки Искандар мендан кўра сизга яқин эди. Унинг ҳоли-аҳволи сизларга маълум; қанчалик билим ва камолоти борлигидан сиз хабардор эдингиз, сафар кунларида сиз унга ёр, ватанида истиқомат қилган пайтларида эса сиз унга ғамхўр улфат эдингиз. Мен, у сизнинг шоҳингиз эди, демайман, йўқ, у сизнинг меҳрибон дўстингиз, дилхоҳингиз эди. У ҳар бирингизни ошкора ҳам, махфий ҳам икки жаҳонданда ортиқ кўрар эди. Сиз ўз дўстингиздан ажраб, ғамгинмисиз? Унинг ҳажру фироқида мотамдамисиз? Тангри бу ғамингизни бошингиздан кўтарсин, оғир мотамингизни ўзи даф айласин! Агар Искандардан барчамиз ажраб қолган бўлсак ҳам, лекин бир-бировимизга ҳамдардмиз. Бу кулфат юз бергандан буён сўзлашни ҳавас қилмаган, сўзлаш учун нафас ҳам чиқазмаган эдим. То танним умрдан қувват топиб турар экан, сўзламаслик учун оғзимга сукут муҳрини босай, деган эдим. Аммо сиздан ҳамдардлик аён бўлгач, ҳамдардлардан ажраш, уларга қўшилмасликни ўзимга муносиб кўрмадим. Сиз мени беихтиёр сўзга солдингиз. Ахир, киши ёнида ҳамдарди бўлгач, сўзламасликка ихтиёри қоладими?»

LXXXII

Билаги кесилган одам ҳикояти шуки, унинг қўлига туҳмат тиги тўсатдан ҳужум қилди ва ўз дардкашлари олдига етгач, кесилган қўлини баланд кўтарган ҳолда, ув тортиб юборди

Эшитишимча, бир бечора одам бўлиб, фалак унинг бошига қўп ранж ва хор-зорликлар солган экан. Бу етмагандек, бошига яна қаттиқ кун тушиб, туҳмат билан унинг қўлини ҳам кесдилар, бу зулм унга жуда ҳам ўтиб кетдию, аммо у индамай, ҳеч кимга дод-вой қилмай, югуриб бориб, кесилган билагини бутун қўлига олгани ҳолда, халойиққа ҳеч қандай илтифот қилмай, жўнаб қолди. Бу воқеадан хабардор бўлган кўнгли пок бир одам ҳайрон бўлган ҳолда аста – индамай унинг ортидан эргашди. У орқадан, қорама-қора кузатиб борар, бу ҳолнинг нима билан тугашини билмоқчи бўлар эди. У халқдан четга чиқиб, узоқлаб кетди (бундай пайтда халқдан узоқроқ бўлган яхши, албатта). У девоналарча қадам ташлаб борар эди, шу орада бир вайронага етди. Бу харобада қўллари худди шуникига ўхшаб ноҳақ кесилган бир қанча дардманд аламзада кишилар бор эди. Юраги ғам-аламга тўлган одам уларнинг олдига етганда, худди юрагига ништар санчилгандек бўлиб, кесилган билагини итқитиб, додлаб юборди. Бунинг аҳволини кўриб, улар ҳам дод-вой солишди. Сўнгра буларнинг ҳаммаси бир-бировлари билан қучоқлашиб, шундай йиғи-зор қилдиларки, оҳ-нолаларидан олам юзи қаро бўлди. Шунда бу ишни билмоқчи бўлиб, пусиб юрган ҳалиги одам бу азабозликни кўргач, фаросат билан тубандаги хулосага келди:

Бу зулмга учраган одам, халқдан четлаб бориб, ўзига ўхшаб зулм кўрган кишилар билан ҳамдард бўлди. Агар биров ўзига ҳамдард кишини топса, яшириб юрган дардини пинҳон тутмоқнинг зарурати ва имконияти қолмайди.

LXXXIII

*Икки ҳамдард бир-бирига нима сабабдан ул-
фату ва икки ҳамжинс бир-бирининг суҳбатидан
нима учун завқиёб*

Билимдон кишилар ҳамжинс одамларнинг бир-бировига ўхшашлиги сабаби ҳақида шундай фикрларни айтганлар:

Кишилар дастлаб, хулқ ва табиатлари ҳамда толеъ юлдузлари бир-бирларига мос келиши туфайли ҳамжинс бўладилар. Булар асли туғма характерлари жиҳатидан мос ва мувофиқ бўлишлари сабабли ҳам бир-бирларига табиатан яқин бўладилар. Аслида буларнинг иккисини бир юлдуз парвариш қилади, айни шу юлдуз икковини табиий бир жозиба билан бир-бировига боғлайди. Яхшиликми-ёмонликми, нимаики у юлдузга таъсир кўрсатса, айни одамнинг бахт-иқболининг соҳиби ва тарбиятқунандаси бўлгани туфайли ўша юлдузда юз берган ҳодисанинг таъсири бу одамларнинг ҳаётида ҳам акс этади. Толе юлдузига шоду хуррамликми ёки дарду ғамми, нима таъсир этса, бари бир ҳамжинсларга ҳам озми-кўпми шундан насиба тегаети, яъни ҳамжинслар роҳатларини баробар баҳам кўрадилару, ранж-машаққатда ҳам бир-бирларига ҳамдард бўладилар. Бошларига тушган бир хилдаги ҳолат – буларнинг бир-бирига бўлган муносабатини янада оширади, бир-бирига янада яқинлаштиради. Икки дўстнинг бошида бир хилдаги кайфият содир бўлгач, булар беихтиёр бир-бировларини истаб қоладилар. Шу хилдаги икки зор булбул ҳамовоз бўлади, шу каби икки қумри ҳам доим бирга парвоз қилади.

Хоҳ ваҳший ҳайвону қуш бўлсин ва хоҳ инсону жин бўлсин, барибир, иккиси ҳамжинс бўлса, бир-бирларига шу хилда яқин ва дўст бўладилар.

LXXXIV

Фалакдек баланд мартабали шаҳзода мадҳи-
даким, у қуёш билан ой бир-бирига яқинлашгач
туғилган бахт юлдузидир ва у, сарв билан гул қо-
вушганда очилган сўзловчи гунчадир. Достоннинг
ибтидосини султони соҳибқирон мадҳида бир неча
дурафшонлик билан музайян қилмоқ ва ҳикоя-
нинг дебочасини давронимиз Искандари ҳамд-са-
носида гуҳаррезлик билан беамоқ ва охирда шаҳ-
зода мадҳини насиҳат била тугатмоқ ва қадимий
етти ҳаким билан Искандар ҳикматларини унга
ошкор айламоқ ва сўнгра бу достонни ёзувчининг
ўз таъби билан яратган икки оташин лаълини
унинг қулогига лойиқ ва икки оқ дурри-гавҳари-
ни унга равон эшитилиши учун мувофиқ назмга
солмоқ ва ниҳоят, дуо гавҳарлари билан достонни
хатм – тамом қилмоқ

Шукрлар бўлсинки, бахтим ишимга ривож бе-
риб, бу шоҳона китобни беааб тугатдим. Китоб иб-
тидосини алиф билан бошлаб, охирини мим ҳарфи
билан тамомладим. Яъни бу достон охирига етди;
бошланган бу тарих саранжом топди. Тез айла-
нувчи осмон мададкор бўлиб, Искандар ҳақида
фикр юритдим. Агар салтанат тахтларини олув-
чи Искандар ўз тожу тахтини бу дунёда қолдириб
кетган бўлса, бу воқеадан аҳли жаҳон дард-аламга
тушмасин, чунки унинг ўрнига ўринбосар пайдо
бўлгач, нима ташвиши бор? Ахир Искандар си-
фат Абулғози Султон Ҳусайн ҳамма шоҳларнинг
мумтози эмасми? У бутун дунё халқларининг
қўриқчиси, қўриқчисигина эмас, иккинчи Искан-
даридир. Агар Искандар ойна ясатган бўлса, бу-
нинг юраги ҳар қандай сир учун ойинадир. Агар
у бутун хазиналарни тилсим қилиб қўйган бўлса,

бунга ганж хазиналарни сарфламоқ қисмат бўлди. Агар у илм соҳасида журъат кўрсатган бўлса, бу ҳар бир ишни таваккал ва дадиллик билан амалга оширади. Агар у ўз душманларини маҳв этмай тинчимаган бўлса, бу – душманларига ҳам ёмонлик истамайди. Агар у ҳар бир мақсадни фикр қилиш билан юзага чиқазган бўлса, Худо бунга ўткир фикр ҳам, тиф ҳам ато айлади. Агар у тириклик суви учун от сурган бўлса, бунинг ҳар бир сўзи оби ҳаёт сингари ҳаётбахшдир. Агар у Яъжуж фитна-сига қарши сад чеккан бўлса, бунинг мулкига бос-тириб киришга ҳеч кимнинг ҳадди йўқдир. Агар у уруш – талаш билан оламни олган бўлса, бу, агар бир камбағал истаса, унга олам беради. Агар ундан насл қолмаган бўлса, Худо бунга ўн олти фарзанд ато айлади. Булардан биттаси нурли қуёшдек бўлиб, бунинг қутлуғ номи ҳар бир дostonнинг бошида зикр этилмишдир. Иккинчиси эса юз хил яхшилик билан дунёга келган бўлиб, «Фарҳод ва Ширин» дostonини унинг номигадир. Маълум бўлсинки, қолган ўн тўрттасини поклик ва озодаликда ўн тўртта маъсум гўдак деса бўлур. Булардан икkitаси набира, қолган ўн икkitаси ўғил бўлиб, уларнинг ҳар бирига юзлаб шоҳ ва шаҳзодалар қул бўлса арзийди. Бу ўғиллар давлат осмонининг ўн икки буржи ва бахту шарафнинг дурри-лаълиларини сақлайдиган ўн икки сандиқдирлар. Буларнинг ҳаммаларининг умрлари узоқ бўлсин, оталари бўлмиш буюк шоҳнинг мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсин. Ҳаммалари, хусусан, номлари тилга олинган шаҳзода мурод-мақсадларига етсинлар. Унинг юзи – гўзаллик базмининг жилвагар шамию, қадди салтанат боғининг сарвинозидир. Яхшилик, лутф-марҳамат унинг жисмидаги жон ва жононаси: у шараф ва улуғворлик денгизининг дурри якдонасидир. Унинг етти пушти дунёнинг

шоҳи бўлган, бутун ота-боболаридан тортиб хон ва хонзодалардир. Отаси шоҳ Ғозий – Ҳусайн Бойқаро бўлиб, бу унинг кўз нури – ўғли Музаффар Ҳусайн ибн Султон Ҳусайндир. Унинг муборақ номи бахт ва зафар маъносини ифодалайди. Зотан, у бутун айб-нуқсонлардан покдир. У адаб тахтининг осмон қадар баланд мартабали қуёши, ҳаё денгизининг покиза гавҳаридир. Унинг қаҳр-ғазабидан дўзах ўти даҳшатга тушади, хулқи эса жаннат гулидан ҳам ёқимлироқдир. Ёши кичик бўлса ҳам обрў эътибори зўр, уч кунлигида ўн тўрт кунлик тўлин ойни эслатади. Ахир шер хоҳ ёш, хоҳ катта бўлсин, унинг савлату важоҳатидан одамларнинг хавф-хатарда туриши табиий эмасми? Йилнинг яхши-ёмон бўлиши – баҳорнинг келишидан маълум бўлгани каби, эл – халқ бунинг оламни ёритувчи юзидан кўп умидвордир. Бу шаҳзоданинг яхшилик сифатларини айтиб тугатиш, поёнига етказиш мумкин эмас. Шу жиҳатдан насиҳат йўлини тутиб, гапни дуо ва яхши тнлак билан тўхтатиб қўя қолайин.

LXXXV

Юқорида тасвирланган ва илгари зикр қилинган тартиб билан мадҳиялардан дуога юзланмоқ ва ҳақимларнинг насиҳатномаларига киришмоқ

Эй, шоҳсурат одамларнинг озодаси ва эй жаҳон кишиларининг шоҳу шаҳзодаси! Барча оламнинг шоҳи бўлмиш Искандар бутун дунё кишилари наздида Худонинг ердаги сояси ҳисобланар эди. Унинг илми ва билими барча олам халқларининг илм-билимларига баравару, ақл ва донолиги ҳам ўшанча қувватга эга эди. Ҳиссасига нуқул фан ва билим тушган бўлишига қарамай, яна кишилардан тин-

май ўрганар эди. Ўзининг фикр ва мулоҳаза кучи кам бўлмагани ҳолда, ҳар ишда ҳаммадан маслаҳат сўрар эди. Билимдон кишиларнинг панд-насиҳатларини талаб қилар, улардан фойдали маслаҳатлар олар эди. Ҳар куни ва ҳар соат у маслаҳат мактубларини кўздан кечириб, улар ичидан кўнглига ёқадиган ва дилига ором берадиганларини ахтариб топар эди. Олимларнинг маслаҳатлари асосида иш кўриб, ҳар бир ишда булардан яхши баҳраманд бўлар эди. Ана шулар ҳақида бир-икки оғиз гапирман ва қандай сир бўлса, аён қилиб бераман. Бун қилишдан мақсадим, сен ҳам бу гапларни эшитиб, бу маслаҳатлардан фойдаланарсан, деган умиддаман.

Бундан биттаси Арастунинг ақломаси бўлиб, унинг қалами билан таҳрир этилгандир. Қисқачароқ бўлса ҳам унга киришаман. Уни Тангрига ҳамд-сано айтиш билан бошлайман. Зеро, у ҳам Ҳаққа ҳамд этиб бўлгач, Искандарга тубандаги сўзларни баён қилади:

«Шуни унутмасинки, олам вафосиздир, шунингдек, оламда нимаики бўлса, бақосиздир, доимий эмасдир. Нима нарсa бетайин ва беқарор бўлса, унга эътиқод қўйиш – ишониш яхши эмас. Бир Ҳақгина боқий ва ўзгармасдир, унинг камолига ҳеч қачон заво л етмайди. Сен ўзингча, ҳеч нарсaга зор ва муҳтож эмасман, деб ўйлайсан. Аммо билсанг, сен Ҳақ олдида шунчалик бечорасанки, доим унинг марҳаматига муҳтожсан. Тангри сенга марҳамат қилгани каби, сен ҳам эл-улусга шафқат – марҳамат қилиб туришинг лозим. Улус сенга бир бандасифат хизматкор бўлгани каби сенинг ҳам бир қодир Эганг борлигини унутма. Кучсиз – бечора одамларга хоҳ яхшилик ва хоҳ зуғум қилсанг, кучлилардан ҳам шуни талаб эт, яъни одамларни ҳар ишда тенг кўр. Одам муҳрга нимани ўйса,

муҳр босилгач, қоғозга шу тушади. Бинобарин, ўзингга номуносиб кўрган ишларни халққа ҳам раво кўрма, яъни уларга қилган зулминг ўзингга қайтишини унутма!»

Афлотун айтадики: «Эй юксак мартабали зот! Ҳақ таоло сени халқдан мумтоз қилиб яратди, уларга муҳтож айламади. Сенинг бу шавкат – обрўларинг ўшанинг лутф-марҳамати туфайлидир. Унинг бахшиш ва эҳсонидан сен шундай ҳашаматга эга бўлиб ўтирибсан. Агар унинг амрига итоат қилмайдиган бўлсанг, қандай қилиб сенинг мушкулинг осон бўлади? Қўшин йиғаман, уни кўпайтираман, деб эл-юртни хароб айлама. Ишни Тангрига ҳавола қил, бутун умидингни фақат аскару лашкарларга боғлама. Ер юзини худди туман сингари лашкарга бостирсангу, аммо Ҳақ таоло сенга зафар бермаса нима фойдаси бор? Аскар ва сипоҳни ҳам ҳаддан ташқари қийнама, уларни офат ва фалокатларга гирифтор қилма. Агар шоҳдан аскарларга азият етадиган бўлса, аскар ва сипоҳдан ҳам шоҳга шикасту зарар етиш хавфи бор. Уларнинг эркини жуда ҳам ўз қўлига бериб қўймаганинг каби жуда ноумид ҳам қилма, яъни улар бир тарафдан сенинг сиёсатингдан қўрқса, иккинчидан, марҳаматингдан умидвор бўлиб юрсин. Сипоҳ кўнглини лутф-марҳаматинг билан шоду фуқарони ўз адолатинг билан обод айла. Шу икки гуруҳ сендан рози ва хурсанд бўлса, сенинг шоҳлик салтанатинг равнақ топади ва интизомли бўлади».

Бундан сўнгра Суқрот тубандагиларни айтган: «Сен фатҳ-ғалабани ва иқболни Тангридан умид қил. Қачонки Ҳақ таоло олдида қилмишларинг дуруст бўлса, эл – халқдан унчалик ташвишланишга ҳожат йўқ. Модомики Тангри сени ўзининг ердаги сояси қилиб белгилаган экан, шубҳасиз, бу соя-

нинг мартабаси улуғдир. Лекин у соя элу юртга осойишталик бағишлаши, уни обод ва маъмурчилик билан безаши лозим. Бундай улуғ мартабанинг қадрини билишинг, шунга муносиб иш кўришнинг тараддудини қилишинг шарт. Эл-улуснинг азиятга тушувига сабабчи бўлиб, ўзингнинг яхши номингни ҳаромга чиқазма. Фуқарони ўз адолатинг билан эркин яшат, у хотиржам бўлсин ва роҳат қилиб ухлаёлсин. Улар тинч ва осойишта бўлса, сенинг бутун муддаоларинг ҳосил бўлаверади. Агар фуқаро паришон ва пароканда бўлса, шоҳлик дарахтининг илдизи бўшашаверади. Агар қўй бўри подасига оёқости бўлар экан, чўпоннинг ит ҳолига тушиши турган гап». Сукрот яна фикрини давом эттириб деди:

«Халқ пешонасига нима ёзилган бўлса, шуни кўради. Кишининг тақдирида бўлган нарсани даф этиш осон эмас, уни кўрмайин иложи ҳам йўқ. Улуғлик эгаси бўлмиш Тангри ўз ҳифз-ҳимоятида сақламаса, одамга на ганж-хазина асқатадию, на мол-мулк. Гарчи шодликка ва буюк мақсадларга таваккалчилик билан эришиш мумкин бўлганда ҳам эҳтиётлик билан иш тутиш шартдир. Ҳаддан ташқари эҳтиёткорлик матлуб эмас, таваккалчиликка берилиб, ғафлатда қолиш ҳам яхши эмас. Ҳаддан зиёда серташвиш, аксинча, жуда беғам бўлиш ҳам ёмон. Ҳар бир ишда ишларнинг, воқеаларнинг яхшисига таяниш яхши. Султонлар ҳам давлат ишини шу тариқа олиб боришлари шарт бўлиб, улар учун хусусан тубандаги ишларда мўътадиллик бўлиши керак.

Фитна-фасод билан шуғулланувчи ифвогар кишиларни сиёсат остига олиш, яъни уларга жазо беришда дўқ-пўписани ҳаддан ошириб интизомда сақлаш – ҳукмдор учун шартдир. Ёмонларни шу таҳлитда ҳаддан ташқари қўрқинчда сақлаш – ях-

шиларнинг ниҳоят даражада осойишта яшаши учун шароит яратиб беради».

Ундан кейин Файсоғурс фикр билдирган:

«Шоҳ покликдан баҳра олиши керак. Чунки уни Тангри ўз иродаси билан шоҳ қилди. Бинобарин, унинг хоотири ҳеч нарса билан ифодаланмаслиги, қалби пок бўлиши шарт. Агар шоҳнинг нияти покликка асосланса, унга пок одамларнинг меҳр-муҳаббати ортади. Кишининг оғзи ҳам пок – сўзи ҳам пок, кўнгли ҳам пок, кўзи ҳам пок бўлиши керак. Шоҳнинг кўнгли ҳар қандай шахсий гараздан пок бўлиши, у халқнинг оиласини ўз оиласидек кўриши лозим. Шоҳнинг ўзи покликни шиор қилиб олса, халқ ичида бўлмиш нопоклик ва ёмонликларнинг ҳаммаси йўқолади. Модомики ёмон одамлар нопок ишларни қилишдан хавф-хатарда бўлса, халқнинг оиласи тинч ва осойишта яшайди. Агар шоҳ ўз нафсининг сўзига кириб, бузуқ йўлларни ҳавас қилса, охирда кўнгилсизлик ва шармисорликка йўлиқади. Шоҳ бундай ножўя ишни қилишда аввало элдан ўзига бир хавф-хатар етмасин учун ҳеч ким билмас – хилват жойни ахтаради, бу феъли бадини элдан ниҳон тутаяди, лекин бутун борлиқнинг худоси бундан хабардор ва ҳозир-нозир-ку. У шундай бир жой топсаки, қилган ножўя ишини Тангри ҳам билолмаса, аммо бу асло мумкин эмас».

Яна Асқалинус бундай насиҳат қилган:

«Шоҳ ўз адолати билан халқни маъмур қилиши керак. Қайси бир шоҳнинг инсоф ва адолати бўлмаса, унинг мамлакати обод бўлмайди ва халқи фаровон ҳаёт кўролмайди. Агар шоҳ зулмкорликка қўл чўзар экан, зулм уйига катта эшик очилади, дейверинг. Унинг ўзи мамлакат халқига унча зулм қилмаса ҳам, лекин айрим золимлар зулм қилса-ю, бу индамаса, яна баттарроқдир. Шоҳнинг ода-

ти яхшилик бўлса, халқи ҳам шунга одатланади; ёмонлик бўлса-чи, халқ ҳам ёмонлик йўлини тутади. Агар ярамас одамлар тўп-тўп бўлиб, маст-аласт юрса, яхши ва покиза одамларга бениҳоя зарар етади. Агар ёшлар учун мактаб эшиги беркиладиган бўлса, катталар ҳам ўзларининг тўғри йўлларида адашадилар. Бундай пайтда энг яхши одатларга ҳам халал етади, исломга ҳам, динга ҳам рахна тушади. Бинобарин, шоҳ адолатни ўзига шиор қилиб олиши, зулмкор кишиларни тубан тутиши, уларга ҳеч қандан кун бермаслиги лозим. Халойиқ адолатга асосланган интизом билан яшаса, шоҳ икки дунёда азизу мукаррам бўлади».

Бундан кейин Ҳурмус ғамхўрлик билан мана бу хилда ҳикматли фикр билдирган:

«Шоҳ халқнинг эҳтиромига сазовор бўлиши учун у саховатли бўлмоғи зарурдир. Лекип енгилтабиатлик ва мақтанчоқлик билан қилинган ҳар бир сарф-харажат саховатга кирмайди. Биров заруратдан тилаб келган пайтда берилган нарсалар ҳам саховатга кирмайди, саховатли одамлар уни саховат демайди. Бировдан бир нарсани тилаб олиш – метин билан ҳа-ҳа қилиб қаттиқ тошдан лаъл-ёқутларни ажратиб олишдек машаққатлидир. Саховат шундан иборатки, меҳридарё шоҳ ўзининг кўнгил кўзи билан назар қилиб, аввало аскарларни озиқ-овқат билан етарли таъминлайди, уларнинг даъво қилиши учун ҳеч қандай ҳақни қолдирмайди; сўнгра, ишчи ва мардикорларнинг ҳақини етарлича беради ва охирда халққа ҳам озми-кўпми, инъом – мукофот берса бўлади. Бу кейингиси ким оч ва муҳтож бўлса, шунга озиқ-овқат ва керакли яроқ беришдан иборатдир. Мақтанчоқлик ва ўзини кўрсатиш учун берилган маблағ хоҳ юз туман ва хоҳ бир чақа бўлсин – саховатга эмас, исрофгарчиликка киради. Шоҳ нима-

ни сарфламоқчи бўлса, мана шу тарзда сарфлаши лозимки, бу киши мартабасини янада улуғлайди».

Искандар айтадики:

«Қайси шоҳга Тангри бир мамлакатни ато қилган бўлса-ю, у жаҳонгирлик хаёлига тушиб, бутун дунёни фатҳ этиш ҳақида яхши тадбир ўйласа, у ҳар йили шу иш орқасидан юриши, икки қиш бир жойда туриб қолмаслиги керак. Кимнингки муддаоси жаҳонгирлик бўлса, у бирон жойда ором олиб ётмаслиги керак. Қўшин тортиб дунёга юриш қилиш оғир иш бўлса ҳам, лекин қўшин тортмай туриб, оғирликни бартараф қилиб бўлмайди. Агар шоҳ қийинчиликни енгиш йўлида шижоатли бўлмас экан, у ҳеч бир ишда ботир шерга ўхшаб ғалабага эришолмайди. У ўзига тобе одамларнинг ва аскарларнинг тартиб-интизомли бўлишини истаса, аввало, ўзи тўғри сиёсат юргизиши керак. Агар овини яхши саранжомлаб қўлга киритиш умидида бўлса, урушда қўшин сафини мақсадга мувофиқ туза билиши шарт. Шоҳ ўйин-кулгида маишатга берилмаслиги, фикри-зикри доим шоҳлик ва давлатни идора қилиш билан банд бўлиши лозим».

Искандар билан юқоридаги етти олимнинг фикрларини ниҳоятда тўғри, соғлом деб эътироф этмоқ керак. У олимларни осмондаги етти порлоқ юлдуз ва ёки ҳаддан ташқари катта осмон деса бўлади. Нафаслари муборак бўлмиш донолар фикр этиб, сенга юқоридагича саккиз жаннат очдилар. Бечора Навоийга келганда, у дуодан бўлак нима ҳам дейиши мумкин? Лекин шунга қарамай, унинг икки оғиз сўз дейиш муддаоси бор:

Биринчи шуки, шариат қўлини баланд тутиб, ҳамма ишни шаръий қонун-қоидага асосла. Мана шу йўл билан талаб отини ҳар томонга қараб чоптириб борсанг, икки дунёдаги муродинг ҳосил бўлиб, пайғамбар юрган жойлар сенинг ҳам манзи-

линг бўлади. Иккинчиси шуки, ота-онангга хизмат қил, буларнинг иккисига қуллуқ қилишни ҳақиқий фарз деб бил. Агар бу дунёни ҳам, охиратни ҳам топишни истасанг, яъни бу дунёда салтанат билан, у дунёда роҳат билан яшашни истасанг, Ҳақ таолонинг розилиги шу иккисининг розилиги билан бўлади, ризогина эмас, Ҳаққа етишнинг энг яхши йўли ҳам шудир.

Сўзим тугади, энди камтаринлик расмини адо этиб фотиҳа қилайин. Илоё Искандарнинг сўзларини, у забт этган етти иқлимни, яъни унинг ҳадсиз-ададсиз мулкларини бизнинг шоҳга ҳам насиб айла, унинг дуоларини мустажоб қил. Шу хилда бизнинг озод, эркин шоҳимизни ҳам, унинг кўнглига яқин ва тарбиясида бўлган марғуб шаҳзодани ҳам Искандар сифат эт.

LXXXVI

Улуғ мартабали шоҳга дагал сўзлар билан насихат қилиб, бу сўз эгови билан унинг ишига сайқал бермоқчи бўлган камбағал, аммо қадри баланд гадо ҳикояти

Эшитишимча, бир шоҳга ҳеч нарсаси йўқ бир гадо ўз насихати билан кўп фойда етказибди. У ўзининг қимматли панд-насихатлари билан худди вайронадан хазина топиб бергандек бўлибди. Агар бировнинг сўзи ўликни тирилтирадиган бўлса, унинг гапи қаттиқ-қурум бўлса ҳам ҳақдир.

Давлат бошлиқларидан биттаси бу камбағалнинг сўзлари ҳаддан зиёда қаттиқ эканини фаҳмлаб қолибди. Лекин гапирувчи ғоятда ҳақир ва фақир одам эди. Шунда у давлат кишиси қаҳр-ғабил билан айтибди:

– Эй, камбағал – қашшоқ! У шоқ, сен бир гадо бўла туриб, шоқга насиҳат қилишга нима ҳаддинг бор?

Шунда ҳалиги сўзлари маъноли исонафас одам дебди:

– Гарчи мен хас каби ҳақир, назар-ногирон одам бўлсам ҳам, агар сенда сўздан маъно олиш қобилияти бўлса, менинг ўзимга эмас, сўзимга боқ! Гап-сўз ўз мазмуни билан худди тоза дурдек қимматли бўлса, гапирувчи садафдек паст бўлишининг нима зарари бор?

Агар менинг гапларим ўтқир, маъноли бўлса, қаламим учидан ўтдек ёлқинли сўзлар тўксам; ўзимнинг қанчалик муҳтож, ҳолдан тойган даражада нимжон ва фалакнинг тепкисидан ниҳоятда эзилган бўлишимнинг нима аҳамияти бор? Сўзим покиза, тўғри ва ҳақ бўлгани туфайли, қаттиқ гапиришдаги адабсизлигимни ювиб кетар, деб ўйлайман!

LXXXVII

Машварат-мажлисда гапирувчига аҳамият бергунча, унинг айтган гапига кўнгилдан жой бермоқ керак ва сочилган жавоҳирдан муносибини термоқ керак

Ақлли ва тафаккур соҳиби бўлмиш одам ақл нури билан оламни ёритади, Унинг бошига баъзи сабаблар билан бир мушкул иш тушадиган бўлса, бу ҳақда ўз дўстлари билан маслаҳатлашади. Агар уларнинг тушунчаси, бир-мунча камчилик ва нуқсонлардан қатъи назар, тўғри бўлса (ғайб ишининг учи маълум бўлмагани каби, фикрларнинг қайси бири тўғри эканини билиш ҳам қийин), булардан бири ақл билан кўнгилга маъқул

тушса, нима бўлса ҳам ўшани қабул қилмоқ керак. Илм аҳллари ҳар ишга ақл ҳакамлик ва да-лолат қилгандагина қадам қўядилар. Лекин ғайб илми номаълум бўлганидан, иш ўнгидан келмаса, кишиларни маъзур тутмоқ лозим. Аммо кўпчилик бир бўлиб, маслаҳат вақтида ҳар қандай чигал ма-салани ҳам тўғри хулосалаш мумкин. Фикр юри-тишда ҳар ким ҳар хил бўлади, баъзан икки ким-санинг гапи икки хил бўлиб чиқади. Шунга қара-май, бир қанча кишилар бирлашиб, бир нарсани муҳокама қилганда, ҳар қайсиси икки-уч оғиздан гапирса ҳам жавоҳиршунос одам шу гапларнинг ичидан ишнинг режасини топиб олиб, бир хуло-сага келиши мумкин. Биттасининг фикри бошқа-ларникига нисбатан устун чиқиб, шунини ўз иши-га асос қилиб олиши мумкин. Иш мана шундай кенгаш – маслаҳат билан тўғри йўлга тушгач, ҳар ким ўзига керакли гавҳарни йиғиштиради. Лекин бахт-иқболдан баҳраманд одамгина у пок гавҳар-ларнинг қадр-қимматини билади.

Бу дурларни мен жаҳонга ва юлдузлар ўрни-га тўққиз қабат осмонга сочдим. Умидим шуки, шоҳ ва шаҳзода бундан хабардор бўлсалару, ҳам баҳра олсалар экан! Бу гапларни озода шоҳ ҳам ва шаҳзода ҳам ўз қулоқларига олсалар. Лекин мен шошилиб, тез бозорлик қилсаму, улар харидорлик изҳор этмасалар, яъни уларнинг қулоқларига ёқ-маса ва лойиқ келмаса, энг аъло гавҳар – дурри шоҳвор ерда қолармиди? Йўқ! Осмон юлдузи ҳеч қачон ерда ва тупроқда қолмайди, унинг ўрни ҳар қачон кўм-кўк нилуфар осмондадир. Сўз – сўз-нинг қадрини билган одамники, гавҳар эса унга харидор бўлганникидир. Бугун бизнинг шоҳимиз қимматли жавоҳирларни қадрловчи табиатга эга экан, бу сўз гавҳарлари ерда қолармиди? Йўқ, қолмайди! Агар у бошга зеб-зийнат бўлмаса-да, бу

унга муборак бўлсин! Топганимни унинг бошидан нисор қилиб сочдим. Сўзим тамом бўлди, мухтасар айлаб – қисқартдим.

Эй, соқий! Кўздан дурри ноб оқизадиган лаълангли сувни олиб кел! Мен у майдан бўшаган косага шодлик ёшларимни тўкай, чунки бу бошлаган дostonим охирига етди.

Эй, муғанний! Кўнгилга роҳат бағишловчи найни чал, зеро, қаламим ёзишдан тўхтайдиган бўлди. Энди най қаламимнинг куйи тўхтагач, май ичиб – маст бўлганимда бу найнинг куйини тинглайин.

Эй, Навойи! Сўз келинига оро бериб, ясантириб бўлдинг. Энди тинчиб, ором оладигап пайтинг келди. У маҳвашнинг жамоли пардозланиб бўлди, энди ҳуснига боқиб, висolidан мурудингни ҳосил айла!

LXXXVIII

Бу, ҳокимсурату дарвештабиат, исми Дарвешу, улуши ҳукумат иши булмиш инимизга рад этиб бўлмас насихатдир

Эй гавҳарим конининг гавҳари! Эй порлоқ юлдузим буржининг юлдузи! Сен улуғлик ва баланд мартабанг билан ҳаммага маълумсан, насабда мен билан туғишган – қариндошимсан. Бу беш хази-на бўлмиш дostonларнинг тилсимини очдим, яъни ёзиб тугатдим. Энди сенга ҳам бу гавҳарлардан бир қисм ажратай. Менга вақтики майхона на-сиб ўлди, сен ҳам у ерда бир неча қадаҳ симиргин. Ўша гавҳар деганим бирмунча панд-насихатлар мажмуи бўлиб, қадаҳ деганим ҳам маъноси чуқур чиройли ва фойдали сўзлардан иборатдир. Сен шу насихатларимга баҳслашмай зинҳор-базинҳор амал қилгин.

Ҳар ишни ўринлатувчи Худо сени тенгдошларинг орасида улуғ мартабали ва обрўли қилди. Бунинг шукронаси учун сен ҳеч бир ғурурланмай, ўзингни камтарин тут.

Нимайики амр этилса, ризо бўлгин, агар бирон нарсани билмасанг, уни билувчини топиб сўра, Ҳақ эҳсонидан мартабанг ортдими, унинг амру фармонидан бўйин тоблама. Чунки Ҳақ шафқатли ва марҳаматли бўлиши билан бирга жабр ва қаҳр қилувчи ҳамдир. Модомики сени у улуғ мартабали қилиб яратган экан, бас, унинг улуғ амрини ҳам кичик билгин. Чунки агар у қаҳру ғайратга юз тутса, ўйлаб кўрки, пушаймон бўлишликнинг фойдаси бўлармикан? Агар Тангри амрини маҳкам тутадиган бўлсанг, Пайғамбар кўрсатмаларига эргаш. Шариат йўли катта бир йўлдир, ундан адашишдан Ҳақнинг ўзи асрайди. Модомики адашмайин десанг, бу катта йўлдан чиқмагинки, тилагингга етасан.

Худо ва Пайғамбар амрини камолига етказгач, валинеъмат – подшонинг амрини бажо келтиришга урин. У нима ҳукм қилса, адо этмоқни фарз бил. Агар бирон фармонига сенда шубҳа туғилиб, англашилмовчилик юз бериб қолса, бу ҳақда унга арз қил. Лекин шикоят пайтида адаб шартига ниҳоятда риоя эт, зеро, адабсизликнинг самараси ранж-машаққатдан ўзга нарса эмасдир. Менга ёзган хатларингга ўхшаш палапартиш гапларни уга ёзма; шодлигинг биноси пойдеворини ўз қўлинг билан қазиб, бузма! Агар Ҳақ сенинг улушингга амалдорлик ва бахтиёрликни насиб этган экан, сендаги бу юқори мансаб учун шоҳни сабабчи қилиб қўйибди. Худо ўз марҳамати билан шоҳни сабабчи қилмаса, мен билан сен иккита гадодан бошқа ким эдик? Шоҳ гарчи иноят пайтида лутф-марҳамат қилса-да, лекин азоб-уқубат ҳам

бера олади. Унинг қўл остида ишловчи кишилар доим шохдан хавф ва умид кутган ҳолда яшашлари шарт. Бу икки ҳолатни ҳисобга олиб иш қўрган одам тинч-омон ҳаёт кечириши шубҳасиз.

Ўз амалинг юзасидан хизматингни тўла бажарар экансан, фуқаронинг ишига ҳам аҳамият беришинг лозим. Эл-улусни ўз адолатингдан баҳраманд қил, ёмонлардан яхши одамларга шикаст ва азият етмасин. Муҳтож ва бечора одамларга шафқат-марҳамат айла. Навоий ёмон бўлса, сен яхши бўл. Сени Тангри анчагина раҳмдил қилиб яратган, бинобарин, бунча гапларни сенга айтиб юришининг ҳожати ҳам йўқ. Лекин биламанки, бундай гапларни ҳар доим қайта-қайта баён қилишининг зиёни йўқ. Замон ва давронда абадийлик йўқ, у ўзгармай, доим бир мақомда барқарор турмайди, аммо киши ҳаёти эса ундан ҳам бевафороқдир. Мен бундан сўнг бўламанми-бўлмайманми, билмайман. Шунинг учун бу гапларни сенга ёдгорлик учун қолдирдим. Умид қиламанки, сен буларнинг ҳаммасини шиор қилиб оласан! Икки дунёда Тангри ёринг бўлсин!

LXXXIX

Бу конлар жавоҳирини ҳиммат билан назм ипига тортмоқнинг тақрири ва бу хазиналар тилсимотини истеҳком қилиб, охиригача етказмоқнинг тақрири ва дарёдил пирнинг (Жомийнинг) равшан кўнглига бу жавоҳир ёққанининг баёни ва ҳам бу хазиналар шеър салтанатининг муқаддас шоирлари руҳларига мақбул бўлганининг тасвири

Менга бахт-давлат раҳнамолик қилиб, бу панжага («Хамса»га) имтиҳон тарзида қўл уришга журъат айладим. Буни панжа дема, қаттиқ хар-

санг тош де; тош ҳам дема, яхлит қилиб қуйилган бир бутун пўлат де! Зўрлар қаторига кираман, деб панжага қўл уриш билан у панжадан ўз панжасига кўп шикастлар етказган кимсалар ҳам бўлган. Ҳаддан ортиқ зўр бериб кучанишлари натижасида уларнинг билаклари тирсакларидан чиқиб ҳам кетган. Бу панжа деганимиз – тўла хазина бўлган «Хамса»дирки, доно Низомий бунга «Беш хазина» деб ном қўйган экан. Бу «Хамса» дегани – асл дурлар хазинаси; панжа дегани эса, офтобдай таралган нурлардир. Кимки бунга қўлининг кучини кўрсатмоқчи бўлган бўлса, ортиқча зўр бериши натижасида қўли шикаст еб қолган.

Менинг қўлим ҳаддан ташқари кучсиз бўлгани сабабли у панжа билан тортишишга ҳеч жиҳатдан тенг ҳариф эмас эди. Қўлимда қувват ва панжамда куч йўқлигига қарамай, панжама-панжа олишмоқ ҳаваси дилимни безовта қилар эди. Бу ҳавасни тарк этай деса – ҳимматим қўймас, ишни бошлаб, бир зўр берай десам, қувватим етмас эди. Бинобарин, панжамга ҳасрат-надомат билан боқиб, бу панжамни у панжага урар эдим. Мана шундай хаёл менинг ақл-ҳушимни ихтиёримдан олган замонда, баногоҳ бир қутлуғ овоз тубандагича нидо қилди:

«Эй орзу ва ожизлик денгизига фарқ бўлиб, дардига даво тополмаётган одам! Ўрнингдан туриб, пиринг ва устозинг (Жомий) даргоҳига бор-да, у кишининг ҳар нарсадан хабардор жонига сиғин! У кишининг дилидан астойдил дуо талаб қил, буюк ҳимматидан орзуингга мададкорлик тила! Ҳар бир бекик қулфни очишда азиз кишиларнинг дуоси калит бўла олади».

Бу гапни эшитишим билан худди Макка зиёратига кетаётган кимсадек йўлга равона бўлдим. Мен у кишининг оstonасига етганимда гўё

беҳишти аълога кириб кетаётгандек бўлиб қолдим. Остона бўлганда ҳам фалак зиёратгоҳига, зиёратгоҳ бўлганда ҳам малакларнинг саждагоҳига ўхшар эди. У остонанинг тупроғи кўзимни равшан қилиб, кўнглимни ҳам ёриштириб юборди. У кишига таважжуҳ қилиб – сиғиниш тўғрисида ўйлаганимда худди селдек файз оқиб кела бошлади. Эшикка қўл уришга ҳаддим етмагани ҳолда, қўл узатмасимданоқ эшик очилиб кетди ва:

«Умидвор кишилар кирсин!» – деган овоз эшитилди. Буни эшитгач, умидим жўш уриб, ичкари отилдим. У кишининг жойи хилват эмас, юксак остонани эслатар, ўзлари эса хилватда – ёлғиз ўтирувчига эмас, Жаброил фариштага ўхшар эдилар. Уни (Жаброилни) муқаддас нур равшан айлаган, яъни у нурдан яратилган бўлса, бунинг (Жомийнинг) сўзларидан муқаддас сирлар аён бўлар эди. У худди файз топган кўнгилни эслатса, бу маскан ичида Жаброилни эслатадиган даражада тўлиқ ақл эгасидир. Мен шундай бир ҳарамга маҳрам бўлдимки, йўқ, у ҳарам эмас, ёруғлик ва поклик олами эди. Мен бу ерга киргач, қуёш нури таъсирида кўздан ғойиб бўлган нур зарралари каби ўзимни тутиб туrolмас эдим. Мен у кишининг салобатидан истиҳола қилиб, ўзимни ҳам, ўзлигимни ҳам йўқотиб қўйдим. Бинобарин, мақсадимни арз қилиш у ёқда турсин, нима муродда келганим ва муддаоим нималигини ҳам унутиб қўйдим. Мен шу хилда гунг ва лол бўлиб қолгач, у кишининг ўзи исосифат сўз бошлади. Кўнглимда айтмоқчи бўлган қандай гапларим бўлса, мен гапиролмагач, ҳаммасини ўзи айтиб берди-қўйди:

«Кўнглингга туккан ниятинг мана булар-у, аммо қилолмасмикинман, деб андишага боряпсан», деди. Мен бечорадан тасдиқ ишорасини олгач, у худди шу нарсани билишни кутиб тургандек,

ишимнинг муваффақиятли бўлиши учун дуо қилиб, бутун ҳожатимни равон айлаб деди:

«Бу бир қилинмагану, қилиниши керак бўлган ва айтилмагану, айтилиши лозим бўлган иш эди. Бу ишнинг қилиниши вақти-соати Тангри тарафидан худди шу кунга ирода қилинган экан. Агар бу оғир иш бўлса ҳам, лекин бажарилиши сенга ҳавола этилган экан. Сен бу хазиналарга тамом юриш қилишинг, унинг тилсимотларини фатҳ этиб – очишинг керак.

Дунёнинг ҳар тарафига назар ташлаб, бутун водийю шаҳарларни кўздан кечириб, турклар ўртасида бу каби улуғ ишга қўл уришга қодир ва билимдон одамни учратмадик. Туркларгина эмас, араблар ҳам, ажамлар ҳам буни кўп ажойиб ва нодир иш деб биладилар. Дунё кишилари беш байтли бир ғазални ижод этиш учун ўн кун тинимсиз меҳнат қиладилар. Кўпгина нозик фикрли маснавий ёздиғанлар шоирлар орасига даранг-дурунг овозалар солиб, халойиқ ичида гердайгани ҳолда, ўн йилда минг байтдан ортиқ ижод қилолмайди. Уларнинг бу ёзганлари юзага чиққанда, сиёҳ билан ёзилган бу каби қора-қура нарсаларнинг оламда бўлишига ҳайратланасан. Уларнинг ёзганини ким ўқиса худди қоронғи кечада қолгандек машаққатга тушади. У шундай зулматки, одам ичай деса, оби ҳаёт йўқ; у шундай тунки, унда офтоб нуридан нишона ҳам кўринмайди. Ундай шоирлар шеърлари билан дунёга муаттар мушк сепдик, деб мақтансалар-да, у мушклар кўнгилни қора ва кўзни хира қилади, холос. Лекин бу ўрмонда иккита мард шер бор; бу денгиз ичида иккита шижоатли наҳанг бўлиб, бу ўрмонга кириш учун худди ўшандай жанговар шеру, бу денгизга тушиш учун ўшандай диловар наҳанг бўлмоқ керак. Ҳозирги замон кишилари орасида энг ўткир фикрли ва нозик тушунча-

ли одам фақат сендирсан. Сўз санъатида сенинг шону шарафинг баланд, сўзлаш сенинг дурафшон таъбингга хатмдир. Сўзларинг бошдан-оёқ равон бўлиб, сен сўз санъатининг паҳлавонидирсан. Тезкор қаламингнинг маҳоратидан шунчалик умидвормизки, агар у ёзаётган пайтида сўз равонлик билан кечибгина қолмай, ўзи билан бирга яна қанчадан-қанча оби ҳаётни ҳам оқизиб келиб, ер юзини ҳаётбахш сув билан тўлдириб юборади. Агар сен «Хамса»ни ёзишга қарор айласанг, умид қиламанки, албатта мақсадингга муяссар бўласан, бу бобда муваффақиятга эришасан. Энди бориб, ишингнинг режасини туз, тасвир қилмоқчи бўлган сиймоларингнинг жамолига зеб – оро беришнинг пайдан бўл. Сенга бу машғулотингга илҳом ва муваффақият тилаймиз ҳамда дуо билан мадад бериб турамиз».

Мен нотавон-бечора бу ишларни эшитгач, ўлик жисмимга гўё жон киргандек бўлди. Нутқим Исо нафасли устознинг яхши тилакларидан жон ва илҳом олгач, тасвиrotга жон бериш сиридан хабардор бўлдим. Сўнгра ер ўпиб, у кишига қуллук қилгач, йўлимга қараб равона бўларканман, бу ҳақда ижод қилишни, яъни «Хамса» ёзишни дилимда қатъий жазм айладим.

Ўз хилватхонамга юз умид-орзу билан етиб келарканман, завқ ва ҳузур билан қаламим учини ўтқир қилиб йўндим. Қаламни маъно сиёҳдонига ботирганимда, у учидан сўз хазинасини тўка бошлади. Бошлаб кўнглим рабати билан «Ҳайрат ул-аброр»ни ёзарканман, у эл-улусни ҳайратга солиб юборди. «Фарҳод ва Ширин» тасвирига киришганимда, тешаварлик билан бир қанча машаққатли тоғларни қазиб қўпориб ташладим. «Лайли ва Мажнун» достонини ёзганимда, уни ўқиган кўпгина одамлар мажнунларча унга шайдо бўлдилар.

Кейин «Сабъаи сайёр»га кўнглимни бердим, етти қабат осмондан офаринлар эшитдим. Искандар ҳақида оташин сўз юритарканман, уни Яъжуж қаршисига чекилган «Садди Искандар» каби буюк ва ўлмас дедим. Ном қўядиган ақл эгаси эса ўйлаб кўриб, бу достоними «Садди Искандарий» деб атади. Бу маҳвашлар худди ёш сарв ниҳоллари каби улғайиб, камолга етдилар. Сарв эмас, ҳар бири бир жаннат боғидек, бу боғда эсган еллар эса худди Исо нафаси сингари ҳаётбахш хосиятга эга бўлдилар. Бу достонларининг ҳар бири латофатда юз беҳишти аълони эслатади; ҳар бирининг ичида юзлаб гўзал ҳур қизлар сайр қилади. Мен бу беш хазинани кашф этиб, оқ қоғоз устига қора сиёҳ билан ёзиб тугатдим.

Сўнгра бу қўлёзмаларни жилдимга⁴⁶ солиб, жилдимга эмас, жоним ичига жойлаб, пирим ҳазрат Жомий тарафларига қараб йўл олдим. Зеро, у зот ўз файз-ҳимматлари ва яхши дуою тилаклари билан менга мададкор эдилар. Йўқ, у киши мададкор эмас, ҳар ишни юзага чиқазишни буюрувчи; ҳар қандай масалада, бошимга ҳар қандай иш тушганда ёрдам берувчи эдилар. У киши ҳузурига боришдан мақсадим, бошлаган ишим охирига етганини арз этиш ва ёзганимни у зотга тортиқ қилишдан иборат эди.

Лекин бу ишнинг ҳаддан ташқари, киши ажабланадиган даражада тез битгани учун ич-ичимдан хаёл сураб эдим. Ахир мендан бурун ўтган улўф зотлар бундай асарни ёзиш учун узоқ умр сарфлаганлар. Масалан, оламдаги назм аҳлининг устози ва сўз санъатининг улўф олими ва мунаққиди ҳисобланмиш Низомий Ганжавийнинг ганж-хазина деб ҳисобланган достонлари асли ўша кишининг матолари, матолари демайин, ихтироларидир. У

⁴⁶ Жилд – папка.

буни ёзаётган пайтда ҳеч кимга аралашмай, бир хилват жойга кириб ўтириб, ўн беш йил заҳмат чекиб, қон ютиб, бешта хазина (достон)нинг калитини топиб, юзага чиқазди; буни таҳрир қилиб, кам-кўстини тузатиб бўлгунча ҳам яна ўн беш йил умр сарф айлади. Жами чархфалак ўттиз марта айлангандагина кўнгилларни мафтун этувчи бу ажойиботлар юзага чиққан эди. Подшоларнинг парваришлари билан Низомий ўттиз йиллаб шу асарлар устида ишлади. Бу орада на бирон одам унга монёлик қилган ва на бу ишдан бўлак нарсасига ҳаёли бўлинган. У ёқ-бу ёғи қирқ йил деганда бу беш хазина (достон)нинг сирлари одамларга маълум бўлган эди.

Бундан кейин ўз сўзлари билан ажам ва арабни олган, асли насаби турк бўлгани ҳолда, «Ҳиндий» лақаби билан ном чиқазган Хусрав бўлса, кўп афсоналарни қисқартиб ташлаб, бу мустаҳкам қўрғонни қўлга киритди. Аммо жуда кўп фурсатгача фикр-хаёл билан ўтириб, фақат шу ҳақда бош қотириш билан банд бўлди. Бунинг сарфлаган вақти эса ўттиз йил эмас, шунинг учдан бирига тўғри келади. Яна кимки бу йўлга қадам қўйган бўлса, уларнинг сарф айлаган умрини ҳам шулардан қиёс қилаверинг.

Сенга ҳеч қандай кўмак бўлмагани, устингда эл-юртнинг ҳаддан зиёда кўп ташвиши бўлгани, тонг отиб – кеч киргунча халқ билан муносабатда бўлиб, ҳар нафасда юз хил можарони бошингдан кечирганинг ҳолда, бу ишни давом эттирдинг. Ўзинг халқнинг ғавғою ташвишидан қутулмас, қулоғинг уларнинг ғала-ғовуридан тинчимас эди. Мана шундай машаққатларга қарамай, икки йилга тўлар-тўлмас вақт ичида, сўзга тил киритиб, бошлаган ишларингни охирига етказдинг. Агар ҳисобдон одам ақл югуртириб, буни ёзиш учун бе-

восита кетган чинакам вақтларнигина ҳисоблаб чиқса, ҳаммаси бўлиб олти ой мобайнида бу гўзалнинг суратини намоён қилдинг, яъни «Хамса»ни ёзиб тугатдинг.

Шугина вақт ичида бошдан-оёқ битган бу достонларингнинг турк тилида бўлиши янада ажойиб. Бу тил қанча нозик ва ингичка бўлмасин, ҳали етарли ишланмагани сабабли сўзлашда бир қадар бепардозликлар учрайди. Ёзганларинг ўзингга жуда яхши кўринади, чунки ўз сўзинг бўлгандан кейин ёмон кўринармиди? Балки сенинг наздингда жуда қимматбаҳо, салмоқдор кўринар, чунки ўз сўзинг-да, унга тўғри баҳо беролмаслигинг мумкин.

Сўз ҳам киши табидан яратилган бир фарзанд кабидир, фарзанд эса кишининг жони билан боғланган. Фарзанд деган нарсa бировларга қанчалик ёқимсиз бўлса ҳам кишининг ўзига жуда азиздир. Бойқуш боласи қанчалик хунук ва жирканч бўлмасин, барибир, ўз олдида товус боласи сингари жилвагардир. Каноп дарахтининг шохи хас-хашакча бўлмаса ҳам, ундан тўн қилиб киядиган қаландарларга, у барваста сарв дарахтидек барно кўринади.

Шу сингари ўзингга жуда ҳам ёқимли кўринган бу достонларинг халққа ҳам маъқул бўлармикин ёки бўлмасмики? Ҳар бир нарсани кашф этувчи устоз Жомий буни кўриб, мени асл ҳолдан хабардор қилсалар яхши бўлмасмики? Аввал шундай достонларни ёзган (ҳозир юзларига ажал ниқоби ёпилган) одамлар руҳларига бу қандай таъсир этган экан? Буни кўриб, уларнинг руҳлари шодланар ёки ранжирми экан? Бу аҳволлардан дили равшан пир, ўзини хабир (хабар берувчи) ва мени хабардор қилса экан. Кўнглимда мана шу каби хаёллар ва чуқур мулоҳазалар билан қадам ташлаб борар эдим.

Охири мақсадим ҳал бўладиган одамникига етдим (лекин бу зотнинг номларини ҳар доим тилга олаверишга менинг ҳаддим йўқ). Етгач, умид билан у кишининг табаррук оstonасини ўпдим ва ичкари кирарканман, осмоннинг еттинчи қаба-тидаги сидра дарахтидек шарофатли хонасининг тупроғини ўпдим. Ва сўнгра мен камина тезда «Хамса»ни жилдимдан чиқазиб, у кишига тақдим этдим. Тақдим этдим эмас, қанчаки хазина очган бўлсам, ҳаммасини у кишининг оёғи остига сочдим. Асарим бир кема каби маърифат дарёси (Жомий) томон йўналгач, улуг дарё ўз муборак қўлини бу дафтарларга узатди. Устоз асарларимни бошдан-оёқ, бирма-бир варақлаб, кўздан кечириб чиқди. Ҳар бир саҳифасини очган сай унинг илтифоти орта борди. Баъзан айрим фикрлар юзасидан савол айлар, жавобимни эшитгач, завқланган ҳолда гоҳ таҳсин ўқир ва гоҳ дуо қилар эди. Лекин мен бу илтифотларнинг юздан бирини ҳам умид қилмаган эдим. У зотнинг ҳар бир сўзидан кўнглим кўтарилар, мурод-мақсадларим ҳосил бўлар эди. У киши занжирдек тизилиб кетган назмларим ҳақида сўзлар, мен эсам у зотнинг қаршисида икки кўзимни ерга тиккан ҳолда ўтирар эдим.

Ёзганларим ҳақида бўстон исидек кўнгилочар фикрлар изҳор қила-қила, у киши лутф-марҳамат қилиб, ўз энги билан қўлини елкамга қўйди. Бўлганда ҳам шунақа қўлки, уни осмонга ташланса, кўкнинг юзини букиб юборар эди. Елкамга у қўл билан энг теккач, сел бўлиб кетиб, бошимдан ихтиёримни йўқотдим. Ҳушимдан кетгач, шундай бир ҳолат юз бердики, ўз-ўзидан ўзимни ғойиб қилиб, унутиб қўйдим. Ўзимни унутган пайтимда кўзларим қаршисида кўп ажойибот ва ғаройиботлар жилва қила бошлади. Шу орада бир боғ-бўс-

тон пайдо бўлиб, мен гулистон ичида сайр қилиб юрибман. Унинг ҳавоси худди жаннат ҳавосидек мусаффо бўлиб, беҳиштда юрганлар у ерни орзу қилар эдилар. Одамлар худди Байт ул-ҳарамни тавоф қилиб айланганларидек, мен гулзордан гулзорга ўтиб, томоша айлар эдим. Шунда боғнинг бир бурчагида давра олиб, суҳбатлашиб ўтирган бир тўда одамга кўзим тушди. Улардан бири мен каби гулзор оралаб, менга томон кела бошлади. Яқинлашганда қарасам, у гўзал юзлик, кўриниши дилкаш ва шоиртабиат бир одам экан. Мен салом бериб, у алик олгач, элчилик сабабини тубандагича баён айлади:

«Ҳов анов ерда мажлис қилиб ўтирган гўзал хулқли қутлуғ зотлар сен билан бир нафас кўришишни истайдилар», деди. Мен унинг таклифини қабул қилиб, у томонга қараб юрарканман, унинг ўзи ким ва у ердагилар қандай одамлар эканликларини сўрадим. У киши жавоб бериб: «Улар маънавий кишилар⁴⁷ жумласидан бўлиб, маснавий усулида шеър айтган зотлардир. Хусусан, улар орасида «Хамса» ёзган одамлар ҳам бор, уларнинг «Хамса»лари маънавий бойликка тўла бир хазинадир. Бу жам бўлиб ўтирганларнинг ҳаммаси шу каби улуғ зотлар, улар сенга муштоқ ва мунтазирдирлар. Сен менинг кимлигимни ҳам сўрадинг, эй сўзи маъноларга тўла зот! Менинг отим Ҳасандир, халқ эса – Деҳлавий деб атайди. Бу гапни эшитгач, баданимга титроқ туриб, эсанкираб қолган кўнглимга ҳаяжон тушиб кетди. Дарров узрхоҳлик қилиб, у кишини яна қучдим ва муштоқлар сингари улар томон жадал қадам ташладим. Кетаётиб, Ҳасан уларнинг ҳаммаларининг отини менга айтиб, бирма-бир уларнинг кимлигини тушунтириб берди. У мажлиснинг раёсатида садр бўлиб ўтир-

⁴⁷ Маънавий – юксак руҳли кишилар.

ган уч кишини бир-бир танитиш билан баробар, уларнинг қилган ишларини ҳам баён айлади:

«Ўртада ўтирган муборак жамол пирнинг тавсифини айтишга ақл тили лолдир, – деди Ҳасан. – У зот ҳазрати Шайх⁴⁸, огоҳ бўл, эҳтиром айлаб, хок даргоҳ бўл. У кишининг ўнг қўл томонида ўтирган зот жаҳон офати⁴⁹ Мир Хусравдир. Иккинчи ёнларидаги эса, устодинг ва пиринг бўлмиш Абдурахмон Жомий ҳазратлари, яъни қаламкашликда сенинг юрагингга яқин бўлган зот. Илгариги иккитаси жисм бўлса, Жомий буларнинг жонидир, агар улар жон бўлса, Жомий жононларидир. Яна икки ёнда ўтирганлар ҳам шоирлар қавмидан бўлиб, бу мажлисга келмай қолган биронта ҳам аҳли қалам йўқдир. Бориб буларнинг ҳаммасига ҳурмат изҳор айлаб кўриш, улар билан сўзлашганда журъат билан катта оғизлик қилма!» – деди.

Мен у нима деган бўлса, ҳаммасини қабул қилиб, тезроқ бу жамоат орасига етиш учун ҳаракат этар эдим. Етишимга энди юз қулочча масофа қолганда, у мажлисда ўтирганларнинг ҳаммаси бирдан ўринларидан туриб, менга томон келиш учун шошилдилар. Мен эса буни кўриб, уларга томон қадамимни тезлатдим. Мени улар олдига бошлаб борган одам, кўришишда – танишишда ҳам уларнинг ҳар бирининг отини айтиб, менга раҳбарлик қилди. Улар Саъдий, Фирдавсий, Унсурий, Санойий, Хоқоний, Анварий⁵⁰ эдилар. Уларни тафсилоти

⁴⁸ Шайх Саъдий Шерозий.

⁴⁹ Жаҳонни ларзага солган.

⁵⁰ Муслиҳиддин Саъдий Шерозий (1204–1292), Абулқосим Фирдавсий Тусий (934 – 1020), Ҳасан бинн Аҳмад Унсурий (балхлик, 1040 йилда вафот этган), Санойий (ғазналик, 1181 йилда ўлган). Афзалиддин Иброҳим Хоқоний – Ширвоний (1186 йилда ўлган), Авҳадиддин Анварий (1153 йилда вафот этган).

билан муфассал сифатлайдиган бўлсак, сўзимиз бағоят чўзилиб кетади.

Хулосайи калом, ҳаммалари билан қўл олишиб кўришиш шарафига муяссар бўлдим. Кўришиб бўлгач, улар мени келган тарафларига қараб олиб кетдилар. Тўппа-тўғри Шайх билан шогирдлари, яъни Низомий билан Хусрав ва яна бизнинг устод ва пирымиз Жомий ҳазратлари ўтирган жойга олиб бораркан, улар ҳам ўринларидан туриб, бизга томон юрдилар. Хисрав билан Жомий Шайхдан илгари қадамладилар. Бу аҳволни кўриб, мен камина ҳам илгарига қараб югурдим. Шу орада пирым қўлимдан тутиб, ҳамроҳ ва дўстлари билан таништира бошладилар. Кўзимдан беихтиёр қатра-қатра ёш тўкканим ҳолда, у зотларнинг қўллариini ҳам, оёқларини ҳам ўпдим. Жомий ва Хусрав икковлари қўлимдан ушлаб, йўлимни Низомий томон бошладилар. Мендек ғам асири бўлган одам – кўз ёши тўккан ҳолда, икки қўлим билан икки жаҳондек икки улўф одамни ушлаб олган эдим. Лекин мен бу аснода ўзимни йўқотиш даражасида эдим, бинобарин, бу икки жаҳон мени икки қўлтиғимдан суяб олиб борар эдилар. Мен шайх Низомий билан кўришган ҳамон ўзимни муборак оёқларига ташладим. У кишининг оёқлари босилган тупроқни ўпиб, кўзимдан ёш сели оқизганини кўрган тўққиз қават осмоннинг рашки келар эди. Низомий шафқат ва меҳрибончилик билан қўл чўзиб, бошимни ердан кўтариб, мени ҳақ ва ҳидоят йўлига бошладилар. Сўнгра, ҳар ким ўз жойига ўтирди-ю, аммо мени аллақандай ҳаяжон беҳуд қилар эди. Шайх Низомий билан ёнларидаги икки дўстлари ҳам ўтирганларидан сўнг, мен турганим ҳолда, эгилиб таъзим бажо келтирдим. У киши мени ўз олдиларига ўтиришим ҳақида башорат бердилар. У зотнинг ҳукмлари билан ўтирар экан-

ман, яна таъзим ила эгилиб, жисмимни тупроққа тенг қилдим. Шундан сўнг, олиймақом Шайх Низомий ҳазратлари менга қараб илтифот ва меҳрибончилик билан сўз бунёд этдилар; у киши, аввало, шафқат билан ҳол-аҳволимни сўрадилар. Мен бунинг жавоби учун ҳурмат юзасидан ер ўпдим. Ундан сўнг дедилар:

– Эй, ўткир табингга фалак ҳам тенг келолмайдиган, одам аҳли орасида ягона бўлган зот! Фалак сени одамларнинг энг нодири қилиб яратди, шеърят бобида эса жаҳоншумул назм эгаларининг энг қудратлилари қаторидан жой олдинг. Фазал ёзишга киришиб, сўз санъаткорларига сўз айтишни ҳаром қилиб қўйдинг. Назмларингнинг шуҳрати бутун жаҳон юр்தларини, жаҳон юр்தларинигина эмас, жон юр்தларини ҳам эгаллади. Энди маснавий йўлида ижод қилишга киришиб, қаламингдан тоза ва бебаҳо дурлар тўка бошладинг. Бу соҳада сен шундай муваффақиятга эришдингки, шеърларинг бошқаларнинг шеърларини пастга уриб ташлади. Сен сўз санъаткорлигида менга эргашдинг, ҳар нарсани қиладиган бўлсанг, менга мурожаат этдинг. Мен ўз «Хамса»мда: «Кимки «Хамса» ёзишни орзу айласа, сўз қиличимни ўткир тифга айлантириб, бу олмос тиф билан унинг бошини узай», деб ваъда қилган эдим. Шундан бери кўп кишилар бу бобда ёзишни даъво қилиб, бу даъвою можаро орасида ўз бошларини йўқотдилар. Фарзандимиз Хусрав бу борада истак билдириб, ўз орзуси юзасидан бу хазинанинг қулфини оча олди, яъни «Хамса» ижод этди. Яна икки-уч киши фақирона машаққат билан қийнала-қийнала «Хамса» ёзишга муваффақ бўлдилар. Лекин сен-чи, бу йўлга қадам қўйишинг биланоқ ўзингни ҳам унутиб, ишга берилдинг. Мартабанг тоғдек баланд, лекин тоғ эса сенинг олдингда тупрокдек паст бўлишига қара-

май, бу ишда донишманд Жомийни ўзингга устод қилиб олдинг, мендан (Низомийдан) эса, ҳар доим мадад тилаб турдинг. Бу ишга поклик билан қўл урдинг, покларнинг арвоҳи эса сен учун йўл очиб бордилар. Сен саҳар вақтларида ҳеч нарса ёзмай, дуо ва ибодат билан менинг руҳимни шод айлагансан; бизни ихлос билан ёд қилиб, маънавий завқ олгансан ва фахрлангансан; бир мен эмас, ҳамма назм аҳлларини ҳар тонг саҳарда дуо билан завқнок этгансан. Умид-тилакларинг шу хилда беадад бўлгани туфайли, биз ҳам сенга беҳисоб мададлар айладик. Бўлмаса икки йилда битта «Хамса» ёзиб тамомлаш – ўтакетган хом хаёлдан бошқа нарса эмасдир. «Хамса» бўлганда ҳам шундай «Хамса»ки, у бешта гавҳар хазинасидан иборат бўлиб, сарфланиб, зое бўлиш хавфидан омонлик топган хазинадир. Ундаги дур ва ёқутларнинг ҳаммаси кўздан яширилган бўлиб, на дуридан ип ўтказилган ва на лаълиси тешилгандир. Худо сенга қандай дурлар берган бўлса, умид қиламизки, улар сенга муборак бўлғай! Хар ким сенга ўхшаб бир ишга астойдил киришса, шундай натижаларга эришуви ажабланарли эмас. Лекин шунча маъно хазинасини Ҳақ таоло сенга пинҳоний йўл билан насиб айлади. Қайси ердаки худди шундай кўриниш ҳосил бўлса, бунинг икки хил сабаби бордир; бири шуки, сен дуо ва тилак йўлини тутдинг-да, пир-устозларинг арз-розингни қабул айладилар; иккинчиси эса, баъзи фазилатли билимдон кишилар бир иш бошлайдиган бўлсалар, асли ишни мураббий қилади-ю, улар лоф уриб – мақтаниб юрадилар. Агар мураббий эмас, илмдон – билимдон ва ақлли одамнинг ўзи қилганда ҳам, ўзининг тарбияткунандаси борлигини унутиб, лоф уриб юрадилар. Бу иллат сенда йўқдир. Масалан, сенинг шоҳинг ўта соҳибкамол бўлгани устига, унинг олдида молу мулкнинг

унча қадри йўқдир. Унга ана шу юқоридаги икки иш, яъни арз-додларни эшитиш ҳамда қўлидан иш келадиган одамларга тарбияткунандалик қилиш каби ажойиб фазилат насиб бўлмишдир. Халқнинг дарду ғамига чора қилувчи шоҳ Ғозий⁵¹ одамларнинг энг фозили – билимдонидир. Тангри унинг давлатини зиёда қилсин, мартабасини етти фалакдан ҳам баланд айласин! Унинг замонида сендек одам дунёга келдики, сенинг қилган ишларинг одамзоднинг қўлидан келадиган ишлар эмасдир.

У зотнинг сўзлари шу ерга етганда мен тез ўрнимдан туриб, бир дуо қилишларини илтимос айладим: «Сиз шоҳга ҳамду сано айтдингиз, энди давлат ва салтанати ҳақиға ҳам бир дуо қилинг!» – дедим.

Ҳар бир сирдан хабардор доно, Амир Хусравга қараб: «Сен шоҳи Ғозийни мадҳ айла! – деди. – У сенинг шеърларингдан кўпгина байтларни ҳам ёдлаган, уларнинг таъсири муборак табиатига ҳам сингиб кетган. Сўзингдан кўнгли мутаассир бўлгани каби дуо ва нафасинг ҳам унга асар қилар, иншооллоҳ. Сен дуо қилгин, бу ердаги фазлу билим эгалари «Омин!» десинлар, биз ҳам «омин!» дейлик, деди ва йўл кўрсатувчи устоз, аҳли фазл одамларга мурожаат қилиб: «Сизлар шоир бўлганингиз каби, у ҳам хуштаб шоҳдир, ҳозир унинг ҳақиға фарзандимиз Хусрав дуо қилади, иншооллоҳ, Ҳақ, унинг тилагини мустажоб айласа! Сиз ҳам жону дилингиз билан «Омин!» денгиз! Кўз ёши тўкиб туриб дуо қилайлик!» – деди. Бу гапни эшитгач, ҳамма миннатдорчилик билан ўрнидан туриб, султон Ҳусайн ҳақиға ҳиммат билан «Омин!» дедилар. Суханвар дуогўй ўрнидан туриб, дуога қўл очаркан, дуосини шу хилда бошлади: «Ё Раб! То олам бор бўлиб, одам боласи яшар экан, бутун одам шоҳи Ғозийнинг

⁵¹ Султон Ҳусайн Бойқаро.

ҳукми остига ўтсин, бутун одамлар эса шунинг фуқаросига айлансин! Қиёматгача бунинг давлат тузуми ҳукмрону, одамлар ҳамиша ўйнаб-кулиб, бахтиёрлик билан ҳаёт кечирсинлар! Жаҳон халқлари бунинг адолати соясида осуда – эркин ҳаёт кечирсинлар, хусусан, фазлу камол – илму дониш эгалари фаровон ва хотиржам яшасинлар!»

Дуо тамом бўлгач, ҳамма аҳли жамоату фазл – билим пешволари қўлларни юзларига сийпадилар. Яхши кишиларнинг қилган дуосини Ҳақ мустажоб айласа, ажаб эмас.

Дуо тутагач, қўйнимдаги «Хамса»ни олиб, уни қора тупроққа қўйиб, йиғлаган ҳолда илтижо айлаб, тубандаги орзун баён қилдим:

«Бу хаста кўнгилнинг ижод этганларини, астойдил юракдан чиқариб ёзганларини ҳиммат билан бошлаган ҳам сизу, тамомлаган ҳам сиз; мен қилдим, демайман! Энди лутф-карам айлаб, тупроқдан олиб, марҳамат қилиб, бу «Хамса»ни бир кўздан кечирсангиз экан! Токи, бу асар одамлар хотиридан жой олсин ва халқ кўнгли уни маъқул ва маъбул кўрсин!»

Дарҳол Шайх тупроқдаги бу асаримни қўлларига олиб кўриб, Мавлавий Жомийга қараб мурожаат қилдиларки: «Сен Аллоҳга ёлвориб, илтижо билан дуо қил! Бу кенжа фарзандимиз сўз экинзорида беҳисоб ҳосил йиғиб олибдир. Сенга бу ҳам шогирд, ҳам мурид бўлгани туфайли, бунинг ҳақиқа дуо қилишни сендан умид этамиз!»

Маҳдум Жомий дуо овоз қилар эканлар, бошқалар яна оминга қўлларини очдилар. У кишининг дуолари кўнглимнинг талаби-ю, юрагимнинг севимли истаги эди. Устозим ўз дуолари билан мен маҳзун-бечорани шод айладилар; менинг тилагим шу эди, муродимга етказдилар. Мен оламнинг

ҳамма сиридан огоҳ бўлмиш зотларга ҳурмат ва миннатдорчилик юзасидан сажда қилдим. Улар: «Шоҳга дуо дегайсен!» дедилар.

Мана шу гаппи эшитиш билан ҳолатим ўзгариб, бирдан ўзимга келдим ва юқоридаги ҳаёлотларим ғойиб бўлди. Қарасам, пирим – ҳазрат Жомийнинг ҳужраларида ўтирибман, устоз жаноблари ҳам менинг аҳволимга ҳайрон бўлиб турибдилар. Билсам, шу пайтда у зот елкамдан қўлларини олиб, ҳаёлимни бу тарафга кўчирган эканлар. Мен ўша ўзим ўтирган жойда, бошим эгик ҳолда, кўзим ёшини тупроққа оқизиб ўтирибман. Устозим меҳрибончилик билан: «Хўш, қандай ҳолатга тушдингиз, қандай сирлар кўрдингиз?» – деб сўрадилар. Яна бошимни у зотнинг оёқларига урдимда:

«Мен бечора шундай аҳволга тушдимки, уни шарҳлашга тилим лолдир!» – дедим.

«Ҳозир сен кўриш ва эшитиш бахтига муяссар бўлган ҳоллар сендан бошқа биронта одамга муяссар бўлган эмас. Ўрнингдан туриб, Тангри эҳсонига ва сенга унинг тарафидан берилган бунчалик ҳадсиз муваффақиятларга шукрона бажо келтир!» – дедилар. Миннатдорчилик юзасидан ер ўпиб, у кишининг ҳузуридан ташқарига чиқарканман, шодлигимдан гўё бутун олам меники бўлгандек эди!

Мен учун «Хамса»ни тамомлаганим бир ютуқ бўлса, юқоридаги мақсадларга эришганим иккинчи ютуқ эди.

Маъбудимга қайси тил билан шукр айтайин?! Ахир, у мени шундай мақсадларга етказди-ку! Бу соатда Тангрим муродимни шундай ҳосил айладики, бу осмон қабатига хат ёзиш шарафига муяссар бўлгандан ҳам аълодир. Энди, олам ташвишларини йиғиштириб қўйиб, дам олай, базм тузиб, бир нафас роҳатланай!

Косагул! Ором берувчи майни косага тўлат!
Фикр қилавериб, димоғларим қақраб қолди. У
майни ичай-да, ҳароратидан кўзларим равшан
тортсин; исидан эса димоғларим муаттар бўлсин.

Эй, муғанний! Охирги марта сўзимни тингла!
Соз билан ҳазин бир хиргойи қил. Шундай бир
оҳанг куйлагинки, унга сел бўлиб, бир дам ором
олайн!

Эй, Навоий! Тангри тилагингни раво айлаб, сен-
га ажойиб бир бахт бағишлади. Сен бунинг учун
Тангри шукронасига тил оч! Бундан кейин ҳам
яна шу каби бахт-саодатларни истайдиган бўл-
санг, яна шукрлар қил!

ДОСТОНДАГИ ТАРИХИЙ ВА АФСОНАВИЙ ШАХСЛАРГА ИЗОҲЛАР

Анварий – таниқли форс-тожик қасидагўй шоирнинг тахаллуси. Асл номи Авҳадиддин Анварий бўлиб, 1152 йили Балхда вафот этган.

Ануширвони Ҳурмуз – Сосонийлар сулоласидан бўлган Эрон шоҳларидан. (Қаранг: Нуширвон).

Арасту – таниқли юнон файласуфи (Аристотель – эрадан аввалги 384 – 322 й.й.) Искандар – Александр Македонскийнинг иккинчи тарбиячиси. У 343 йилдан бошлаб 3 йил давомида Искандарни отаси уйдан узоқда бўлган Миёз деган шаҳарда қаттиққўллик билан тарбиялаган. Навоий тасвирича, Искандарнинг зафарли юришларида унинг доимий ҳамроҳи бўлган олим, ҳаким ва донишманддир.

Арислон (Кисри) – Сосонийлар табақасига мансуб Эрон шоҳларидан бирининг номи.

Ардашер ибн Ҳурмуз – Сосонийлар табақасига мансуб Эрон шоҳларидан бири.

Ардавон – Эрон шоҳларидан бирининг номи, Ашконийлар сулоласининг охириги ҳукмдори.

Аршимидус – юнон файласуфларидан бирининг номи, Искандарнинг доимий ҳамроҳларидан.

Асқалинус – қадимий грек файласуфи.

Афлотун – қадимги юнон файласуфи Платон. Эрадан аввалги 427 – 347 йилларда яшаб ўтган. Машҳур файласуф Сукротнинг шогирди.

Афридун – Эрон шоҳларидан бирининг номи.

Ашкон – Ашконийлар сулоласига тегишли Эрон шоҳларидан бирининг номи.

Ашраф – XV асрда яшаб ижод этган, «Хамса» ёзган шоирлардан.

Аҳмонийлар – Эронда Эрон подшоҳларидан Кир (558 – 530) томонидан асос солинган ва эрадан олдинги IV асрда Александр Македонский томонидан йўқ қилиб ташланган сулола.

Бадиуззамон – Темурий Султон Ҳусайн Бойқаронинг тўнғич ўғли.

Балинос – Искандарнинг ҳарбий юришларида унга доимий ҳамроҳ ва ҳамфикр бўлган донишманд ва ҳаким.

Боний – истеъдодли меъморнинг лақаби.

Барбарий – Искандар қўшинидаги афсонавий Бориқ паҳлавоннинг тахаллуси.

Баҳмон – Каёнийлар сулоласига мансуб бўлган Эрон шоҳларидан бирининг номи.

Баҳмон – Сосонийлар сулоласининг асосчиси Ардашер Папакоп (226 – 241).

Баҳром Гўр – Сосонийлар сулоласидаги подшоҳлардан Варахрон V (421 – 438). Низомий, Навоий ва бошқа хамсанависларнинг бош қаҳрамонларидан бири.

Баҳром ибн Шопур – Ашконийлар сулоласидан бўлган шоҳлардан бири.

Борбад – Сосонийлар табақасига мансуб бўлган ҳукмдор Ҳусрав Парвез замонида яшаган таниқли созанда.

Буроқ – Муҳаммад Пайғамбарнинг афсонавий учар оти бўлиб, гўё у «Меърож» туни Пайғамбарни Арши аълога олиб чиққан эмиш.

Бухтуннаср – Каёнийлар табақасидан бўлиб, Луҳроспнинг маштаси бўлган. Оз вақт подшоҳлик қилган.

Букрот – Юнонистоннинг таниқли ва машҳур файласуф олимларидан Гиппократнинг Шарқда аталадиган исми.

Вакиъ – араб халқининг машҳур лашкарбошиларидан бирининг номи.

Варқаъ – Мисрда ҳукмронлик қилган подшоҳлардан бирининг номи.

Волис – Фелес деб аталмиш юнон файласуфи.

Гаршосп – Пешдодийдар табақасига мансуб Эрон шоҳларидан бирининг номи.

Гев – Каёнийлар табақасидан бўлмиш Кайхусравни Эрон тахтига маснаднишин бўлишига сабабчи бўлган лашкарбоши.

Гударзи Ашгон – Ашконийлар сулоласига мансуб бўлган шоҳлардан бири.

Гударзи Тийри – Ашконий сулоласи шоҳларидан.

Гударз – Каёний шоҳларидан Ковуснинг сипоҳдори.

Густаҳам – Эроний лашкарбошилардан бири.

Даволи – Ширвон мамлакатининг ҳукмдори.

Доро – Каёнийлар сулоласининг охириги ҳукмдори бўлмиш Эрон шоҳи, милоддан 330 йил олдин вафот этган.

Жабраил – Ҳақ билан Муҳаммад Пайғамбар ўрта-сидаги воситачи фаришта, Жибрил деган шакли ҳам учрайди.

Жамшид – Қадимги Эрон афсонавий подшоҳларидан, қисқартирилиб Жам деб юритилади.

Жамшид – Пешдодийлар табақасига мансуб тўртинчи подшоҳнинг исми.

Жомосб – Каёнийлар сулоласидан бўлган Эрон шоҳи Гуштосб замонида яшаган машҳур донишманд ва олим.

Жомосп – Сосоний ҳукмдор Қубод ибн Ферузнинг укаси.

Жомосп – Луқмони ҳакимнинг шогирди.

Жолинус – Балиноснинг шогирди бўлиб, милодий 130 – 200 йилларда яшаб ўтган машҳур ҳаким – Га-лендир.

Нуриддин Абдураҳмон Жомий (1414 – 1492) – Алишер Навоийнинг устози ва дўсти, хамсанавис шоир. «Хирадномаи Искандарий» достони унинг қаламига мансуб.

Зоб Таҳмосб – Пешдодийлар сулоласининг ўнинчи ҳукмдори бўлиб, Манучехрнинг набирасидир. У одил подшоҳлар қаторида саналган.

Зол – Каёнийлар табақасидан бўлмиш Кайхусравнинг сипаҳдори, Рустамнинг отаси.

Заҳҳок – Пешдодийларнинг бешинчи ҳукмдори.

Искандар – Румлик фотиҳ Александр Македонский бўлиб, унинг ҳаёти ва жаҳонга машҳур фотиҳлик юришлари жуда кўп халқлар, жумладан Ўрта Осиё халқларининг таниқли шоирлари учун ҳам прототип бўлиб хизмат қилган. Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достони ана шу жаҳонгирнинг ҳаёти, зафарли юришларини ёритишга бағишланган.

Илёс – Шарқда тарқалган афсоналарга кўра у денгиз сафарида инсонга ҳамроҳ ва раҳбар бўлар эмиш.

Исо – Ислондаи аввал ўтган пайғамбарлардан бири бўлиб, Масиҳ, Масиҳо деб ҳам юритилади. У ўз нафаси билан даволаш, ўликка жон бағишлаш қудратига эга бўлган.

Исрофил – фаришталардан бири.

Каёнийлар – қадимги Эрон шоҳлари сулоласи.

Кайхуссар – Каёнийлар сулоласидан бўлган Сиёвуш ибн Кайковус билан Турон маликаси Фарангиснинг фарзанди. Қадимий замонларда Турон ҳокими бўлган.

Кайковус, Ковус – қадимги Эроннинг Каёнийлар сулоласидан бўлган ҳукмдорлардан Гударз ва Тус унинг сипаҳдорлари бўлган. Шайбонийлардан Суюнч-хўжаҳон (1510 й. вафот этган) томонидан Тошкентда бино қилинган чорбоғ ҳам шу ном билан аталган.

Кайқубод – Каёнийлар сулоласидан бўлган Эрон шоҳларидан бири.

Кова – Заҳҳокни тахтдан туширишда муҳим роль ўйнаган темирчи.

Каюмарс («Авесто»да Гая Маретон) Эроннинг энг аввалги ва афсонавий подшоси.

Кир – Эрамиздан аввалги VI асрда яшаган форс шоҳларидан бири.

Луқмони ҳаким – Каёнийлар сулоласининг биринчи подшоҳи Кайқубод даврида яшаб ўтган машҳур табиб ва донишманд.

Муҳросб – Каёнийлар сулоласига мансуб бўлган бешинчи ҳукмдор бўлиб, Бухтуннаسر унинг лашкарбошисидир. Ўз ҳукмдорлиги даврида Балхни пойтахт қилган.

Маккий – Макка шаҳрида туғилган. (Муҳаммад Пайғамбарга берилган нисбат.)

Маллу – Кашмир ҳукмдори бўлиб, тўлиқ номи Маллу ибн Мабокдир.

Мангу Қоон – Чингизхон авлоди, 1251 – 1260 йилларда Мўғулистоннинг бош ҳукмдори бўлган.

Манучеҳр, Минучеҳр – Пешдодийлар сулоласига мансуб олтинчи шоҳ Фаридуннинг авлодидир. У шу сулоланинг еттинчи ҳукмдори бўлиб, «Садди Искандарий»да баён қилинишича, «Фурот» ариғини қаздирган.

Мусо – яҳудийларнинг пайғамбари.

Навдор – Нувдар – Пешдодийларнинг саккизинчи ҳукмдори Манучеҳрнинг ўғли бўлиб, Афросиёб томонидан ўлдирилган.

Нарси ибн Гударз – Ашконийлар сулоласининг тўртинчи шоҳи.

Нарси ибн Баҳром – Сосонийлар сулоласига мансуб шоҳларнинг еттинчиси.

Нақумоҳис – Искандарнинг устози, ҳаким ва донишманд олим.

Нев – Каёнийлар сулоласига мансуб шоҳ Кайхусравнинг сипаҳдорларидан бири.

Илёс ибн Юсуф Низомий Ганжавий (1141 – 1203) – «Хамса»нависликка асос солган буюк озар шоири. Шоир «Искандарнома»сининг 1-қисми «Шарафнома», 2-қисми «Иқболнома» деб юритилади.

Нуширвон Нўширвони Қубод – Қадимий Эронда ҳукмронлик қилган Сосонийлар (226 – 651) сулоласидан бўлган машҳур Эрон подшоҳи Ануширвон (531 – 579). У шарқ мумтоз адабиётида Нўширвони Одил деб ном қозонган.

Пешдод – қадимги эроний шоҳлари чиққан биринчи сулола асосчиси.

Парвиз – Сосонийлар сулоласига мансуб шоҳлардан бўлиб, 579 – 628 йиллари ҳукмронлик қилган.

Равшанак – Каёнийлар сулоласининг охирги ҳукмдори Доронинг қизи, кейинчалик Искандарнинг хотини.

Раъд – Искандар қўшинига яккама-якка қарши чиқиб курашган паҳлавоннинг номи.

Рой – Ҳиндистон шоҳининг исми; ҳинд ҳукмдорининг унвони.

Рустам – Каёнийлар сулоласи подшоҳларидан Кайкубоднинг машҳур, қўрқмас, паҳлавон лашкарбоши: пешдодий Гиршаспнинг сипоҳсолори, Золнинг ўғли.

Рўйинтан – Эрон шоҳларидан Исфандиёрнинг лақаби.

Сиёвуш – Каёнийлар сулоласининг иккинчи ҳукмдори Кайковус (Ковус)нинг ўғли: ўғай онаси бўлмиш Судобанинг айби билан Туркистонга қочади ва Афросиёбнинг қизига уйланади.

Сомонийлар – пойтахти Бухоро бўлган ва IX – X асрларда Ўрта Осиё ва қисман Эрон томонидан бошқарилган сулола.

Сомирий – Мусо пайғамбар замонида сеҳргарлиги билан ном қозонган шахс.

Сосонийлар – Эранинг III – VII асрларида яшаб ўтган Эрон шоҳлари сулоласи. Эрон шоҳи Ардашер ибни Бобок (224 – 241) томонидан асос солинган ва VII асрда Эроннинг араблар томонидан босиб олинishi натижасида инқирозга учраган.

Сулаймон – исломдан аввал ўтган Довуд пайғамбарнинг ўғли.

Султонали – XV асрда Ҳиротда яшаб ўтган машҳур ҳаттот Султонали Машҳадий. Асосан Навоий асарларини кўчириб ёзиш билан шуғулланган.

Сукрот – юнонистонлик машҳур файласуф ва олим.

Талиъ – Мағриб аҳли ҳукмдори.

Таҳмурс – Пешдодийлар сулоласининг учинчи ҳукмдори бўлиб, Нишопур, Марв, Сипоҳон шаҳарларини бино қилдирган.

Тус – Каёнийлар сулоласига мансуб бўлган тўртинчи ҳукмдор Кайхусравнинг сипоҳдори – лашкарбошиларида.

Тўқвоб – қалмиқлар ҳукмдорининг номи.

Файлақус – Искандарнинг отаси. Македониялик Александрнинг отаси Филипп II (359 – 336) номининг шарқча аталиши.

Фарфунюс – Искандарнинг зафарли юришларида ҳамроҳ бўлган донишманд олим.

Фаромарз – Рустамнинг ўғли.

Фаридун (Афридун) – Эронда ўтган пешдодийлар сулоласининг олтинчи ҳукмдори.

Ферузи Ҳурмуз – Ҳусрав Парвезнинг лашкарбошиси; Хуросон ҳукмдори ҳам бўлган.

Феруз – Кашмир ҳукмдори Маллу ибн Мабокнинг ўғли, Искандар уни отаси ўрнига шоҳ қилиб тайинлаган.

Феруз ибн Яздигирд – Сосонийлар сулоласига мансуб бўлган ўн учинчи Эрон шоҳи.

Фисоғурс – Эрадан аввалги 571 – 497 йилларда ўтган юнон файласуфи Пифагор.

Хизр – мусулмонлар эътиқодича, доимий тирик пайғамбар.

Хоқон – Чин мамлакати олий ҳукмдорининг умумий номи.

Хоразмшоҳ – Алоуддин Муҳаммад (1200 – 1220).

Шайда – Доро лашкарбошиларида бири.

Шаминос – Искандарнинг зафарли юришларида унга ҳамроҳлик қилган донишмандлардан.

Шаҳриёр – Сосонийлар табақасининг охириги ҳукмдорларидан бўлган Яздигирднинг лақаби.

Яъжуж ва Маъжуж – афсонага кўра ва Алишер Навоий тасвирича, бадбашара, баҳайбат, йўлида учраган нарсаларнинг ҳаммасини нес-нобуд қилувчи,

одамхўр махлуқ. Искандар булар ҳужумига қарши омонлик девори «Садди Искандар»ни (садди Яъжуж деб ҳам юритилади) бино қилдирган. Ўрта Осиё олимлари бу махлуқларнинг мамлакатини дунёнинг бир четида деб тасвирлаганлар.

Ялош ибн Феруз – сосонийлар табақасига мансуб ўн тўртинчи ҳукмдор.

Ялош ибн Феруз – ашконийлар сулоласининг ўнинчи ҳукмдори.

Ялош ибн Баҳром – Ашконийлар табақасига мансуб бўлган бешинчи шоҳ.

Қорахон – Ҳинд мулкининг ҳукмдори.

Қаҳқаро – Искандарнинг лашкарбошиларидан бири.

Қилинмус – Искандар билан унинг зафарли юришларида қатнашган юнонистонлик ҳаким – файласуф.

Қорун – жуда катта бойликка эга бўлган қадимий шахс. Адабий асарларда катта бойликка нисбатан киноя тарзида ишлатилади.

Ғозий – Султон Ҳусайн Бойқарони Алишер Навоий шундан ном билан улуғлаган бўлиб, зафар қозонувчи маъносини билдиради.

Ҳаррон – Доро лашкарбошиларидан бири.

Ҳумон – Каёнийлар сулоласига мансуб бўлган тўққизинчи ҳукмдор бўлиб, саккизинчи ҳукмрон Бахманнинг қизидир.

Ҳумо – баҳайбат, йиртқич афсонавий бир қуш бўлиб, гўё унинг сояси бошига тушган одам подшоҳ бўлар эмиш.

Ҳурмус – Искандарнинг ҳарбий юришларида унга ҳамроҳ бўлган ҳакимларнинг бири.

Ҳурмуз ибн Шопур – Сосонийлар сулоласига мансуб шоҳ.

Ҳурмуз ибн Ялош – Ашконийлар табақасига мансуб шоҳлардан бири.

Ҳурмуз ибн Нарси – Сосонийлар табақасига мансуб саккизинчи ҳукмдор.

Ҳусайн Бойқаро – Хуросон ҳукмдори (1470 – 1506) бўлган бу шоҳнинг асл номи – Ҳусайн ибн Мирзо Мансур бинни Мирзо Бойқаро (1438 – 1506) бўлиб, Ҳусайний таҳаллуси билан ғазаллар ёзиб, девон тузган. Унинг «Рисолаи Ҳусайн Бойқаро» (1485) номли насрий асари ҳам мавжуд.

Яминиддин Абул Ҳасан Хусрав ибн Маҳмуд Деҳлавий (1253 – 1325) – ҳинд, Эрон ва Ўрта Осиё маданиятининг машҳур намояндаларидан бири. У тилчи, адабиётчи ва тарихчи олим, мусиқий ва бадиий адабиётлар муаллифи. Унинг «Хамса»си таркибига кирган «Искандар ҳақидаги дoston шоирнинг ўзи қайд этишича, ҳижрий 699 – милодий 1299 – 1300 йилларда ёзиб тугалланган бўлиб, 4450 байтдан иборатдир. Дoston ҳинд подшоҳи Алоуддин Хилжи (1296 – 1310) га бағишланган.

Ҳусрав Парвез ибн Ҳурмуз – Сосонийлар сулоласига мансуб шоҳлардан.

Ҳушанг – Пешдодийлар табақасининг иккинчи ҳукмдори.

ЖУҒРОФИЙ НОМЛАР ИЗОҲИ

Адан – Яманнинг жанубида жойлашган шаҳарнинг номи.

Ажам – қадимда араблар араб бўлмаган халқларни ва Эронни шундай деб атаганлар.

Андалус – Испаниянинг қадимги номи.

Араб – Арабистон ярим ороли, Араб мамлакати.

Арш – Осмоннинг энг юқори қисми бўлиб, Навоий уни тўққизинчи фалак деб атайди.

Аррон – Озарбайжоннинг Арманистон билан чегарадош бўлган Тоғли Қорабоғ ноҳияси.

Астробод – Каспий денгизининг жануби-шарқида жойлашган бўлиб, қадимда Журжон номи билан машҳур бўлган.

Афранжа – Ўрта Ер денгизи.

Ақсойи Чин – Хитой билан Ҳиндистон ўртасида чегара ерлари.

Байтул муқаддас – Қуддус ва у ердаги зиёратгоҳ шу ном билан аталган.

Балх – Хуросондаги шаҳарлардан бири бўлиб, у обод ва маданий марказ сифатида бошқа шаҳарлардан фарқланган.

Барбарий – Африка соҳилидаги шаҳар, Балхнинг Ҳазорожат тоғидаги қалъа номи.

Бартос – Буртос қабилидаги шакли ҳам учрайди. Волганинг ўрта оқимидаги ҳазарлар яшайдиган жой номи.

Бағдод – Ироқдаги шаҳарлардан бирининг номи.

Баҳрайн – Форс қўлтиғидаги оролнинг номи.

Бобил – Ироқдаги қадимий шаҳар номи.

Гужрот – Ҳиндистондаги бир вилоят номи.

Гуржа – Грузиянинг Шарқдаги номланиши.

Дамашқ – Суриядаги бир шаҳар номи.

Дармжаз – Балхдан оқиб ўтадиган катта анҳор бўлиб, Навоий тавсифича, у элга ҳаёт бағишлашда узум шарбатидан ҳам афзал.

Дашти қипчоқ – Сирдарёдан Жанубий Россия даштларигача ястанган воҳа, Каспий (Ҳазар) денгизининг шимолида жойлашган.

Деҳли – Ҳиндистон мамлакатининг пойтахт шаҳари номи.

Дувонг – Ҳиротдаги дарёлардан бирининг номи.

Жайхун – Амударёнинг ўрта асрлардаги номи.

Жаҳоноро – Ҳиротдаги гўзал ва сўлим боғнинг номи.

Занги бор – Шарқий Африка мамлакатларини шу ном билан атаганлар.

Зобилистон – Хуросоннинг жанубидаги вилоят номи.

Инжил – Ҳиротдаги боғ ва экинзорларни сув билан таъминлайдиган анҳор номи.

Ироқ – мамлакат номи бўлиб, манбаларда Форс Ироқи, Араб Ироқи тарзида иккига бўлинган ҳолда ҳам учрайди.

Исфаҳон – Эрондаги машҳур шаҳарлардан бири. У тарихий манбаларда Жай номи билан ҳам учрайди.

Каъба – мусулмонларнинг Макка шаҳридаги муқаддас зиёратгоҳи.

Кашмир – Шимолий Ҳиндистондаги шаҳар.

Кеч – жой номи.

Кеш (Каш) – Шаҳрисабзнинг илк номи.

Кирмон – Эрондаги шаҳар ва вилоят номи.

Кошғар – Марказий Осиёдаги Хитойга қарашли бўлган шаҳар.

Кўҳак – Зарафшон дарёсининг қадимий номи.

Навшод – афсонавий ўлка номи.

Нажд – Арабистон ярим оролидаги вилоят ва тоғ.

Нахшаб – Мовароуннаҳрдаги шаҳар номи. Насаф деб ҳам юритилган, ҳозирги Қарши шаҳри.

Нигор – Ҳиндистондаги ўрмон номи.

Нил – Мисрдан оқиб ўтадиган катта дарёнинг номи.

Нимрўз – Кўҳистон ва Зобулистон билан чегарадош вилоят номи. Сейистон; Хуросондан оқиб ўтадиган анҳор номи.

Нишонур – Хуросоннинг илм ва маданият маркази бўлган обод шаҳар.

Мадина, Мадойин – Араб Ироқидаги қадимий шаҳар номи, Фирот дарёси бўйида жойлашган.

Маширик – Ўрта Осиёдан шарқроқда жойлашган ерлар.

Мағриб – Ўрта Ер денгизи ва Африка ўрта асрларда ал-Мағриб деб юритилган. Бунда Жазоир, Тунис, Марокаш ерлари тушунилган.

Миср – мамлакат номи.

Мовароуннаҳр – Ўрта асрларда Амударёнинг ўнг томонидаги ерлардан то Сирдарёгача, Фарғонадан Хоразмгача бўлган жойлар шу ном билан аталган.

Мохон – Хуросондаги вилоят номи.

Мукрон – Уммон (Арабистон) денгизининг шимол-лий соҳиллари.

Мурғоб – Хуросондаги жой ва анҳор номи. Бу анҳор суви Навоий таърифлашича, жаннат булоғининг тиниқ сувидан қолишмайди.

Муҳит – Ўрта Ер денгизи.

Аму – Ўрта асрларда Жайхун дарёси Ому деб ҳам аталган.

Ос – Осетия.

Рум – Ўрта асрларда ҳозирги Кичик Осиё (Византия) ва Греция ерлари шу ном билан юритилган.

Рус – рус мамлакати.

Садди Искандарий – Искандарнинг Яъжуж-Маъжужларга қарши ҳимоя воситаси сифатида қурдирган девори.

Салсабил – жаннатдаги суви тоза ва тиниқ бўлган афсонавий булоқ номи.

Самарқанд – Мовароуннаҳрдаги маъмурий ва маданият маркази бўлган қадимий шаҳар; қадимги суғд давлатининг пойтахти – Мароканд деб ҳам аталган.

Синд – Жанубий Осиёдаги дарё (ҳозирги Ҳинд дарёси) номи.

Сипоҳон – Эрондаги шаҳар номи, Исфаҳон.

Сақлоб – славянлар подшолиги ва мамлакати.

Турон – Туркистон.

Уммон – ҳадсиз-ҳудудсиз катта денгиз, ҳозирги Арабистон денгизи.

Фаранг – қадимда Фарбий Европани шундай аташган.

Фаранж – туркий халқлар яшайдиган Болосоғун яқинидаги воҳа номи.

Фархор – Туркистондаги шаҳар ва ибодатхона номи.

Фирот – Фурот – Фарбий Осиёдаги катта дарёнинг қадимги номи (Евфрат).

Форс – ҳозирги Эрон мамлакатининг жанубий қисми. У шимолдан Хуросон, Шарқдан Кирмон, Жанубдан денгиз билан чегараланган.

Ҳайбар – Мадина ва Дамашқ ўртасидаги воҳа ва доvon номи; Афғонистон чегарасидаги қалъа номи.

Хито, Хитой – Хитой мамлакати.

Хоразм – Моварауннаҳрдаги машҳур воҳа.

Хуросон – Шарқдан Мовароуннаҳр, Ғарбдан Қўҳистон билан туташган бўлиб, Ҳирот, Марв, Балх, Нишопур каби катта шаҳарларни ўз ичига олган.

Ҳўтан – Хитойдаги Кошғар туманига кирувчи воҳа ва шаҳар.

Чаркас – черкаслар ўлкаси.

Чахчарон – Зобулистон (Афғонистон)даги дарё ва шаҳар номи.

Чин – Хитой ва унинг маркази шундай ном билан аталган.

Чин – Хитой шаҳридаги денгиз («Садди Искандарийда денгиз маъносида келади»).

Шаҳрисабз – Мовароуннаҳрдаги қадимий, гўзал шаҳар.

Шимол – Шимол томондаги ер ва жойлар.

Шом – ҳозирги Сурия мамлакатининг қадимий номи.

Эрон – мамлакат номи. Манбаларда форс, Ажам номлари билан ҳам учрайди.

Юнон – Юнонистон мамлакати, қадимги Греция.

Яксарт – Осиёдаги денгиз.

Яман – Арабистон жанубидаги мамлакат номи.

Ясриб – Арабистондаги Мадина шаҳрининг қадимий номи.

Қоратоғ – Кашмирдаги тоғ номи бўлиб, Искандар Кашмирни забт этгач, Маллу шу тоғ тепасига қочиб чиқиб макон тутган.

Қирим – Қора денгиз шимолида жойлашган жойлар.

Қорабоғ – Озарбайжондаги Тоғли Қорабоғ вилоятининг номи.

Қоф тоғи (Кўҳи Қоф) – афсоналарга кўра бу тоғ ерни ўраб турар ва унда фақат парилар истиқомат қилар эмиш.

Қудс, Қуддус – Фаластиндаги шаҳар номи бўлиб, уни Довуд барпо қилган. Манбаларда «Байт ул-муқаддас» номи билан машҳур.

Қулзум – Қизил денгиз.

Қутайф – Арабистондаги шаҳар номи.

Ҳиндистон – Осиёнинг жанубида жойлашган мамлакат, манбаларда Ал-ҳинд деб ҳам юритилади.

Ҳирманд – Афғонистондаги дарё номи. У Гур тоғидан бошланиб, Сейистон ерларигача етади.

Ҳирот (Ҳири) – XV – XVII асрларда Хуросоннинг йирик ижтимоий-сиёсий ва маданий марказ шаҳарларидан бўлиб, Навоий тавсифича, дастлаб у Искандар томонидан қурдирилган. Унинг бешта дарвозаси (Ироқ, Хуш, Майдон, Мулук, Қипчоқ) бўлган. Ерлик халқ уни Ҳирий деб ҳам атаганлар.

Адабий-бадиий нашр

АЛИШЕР НАВОИЙ

САДДИ ИСКАНДАРИЙ

Насрий табдил

Муҳаррир

Феруза ҚУВОНОВА

Бадий муҳаррир

Баҳриддин БОЗОРОВ

Компьютерда саҳифаловчи

Дилдора ЖЎРАБЕКОВА

Техник муҳаррир

Умидбек ЯХШИМОВ

Лицензия рақами: АІ № 252, 2014 йил 02.10да берилган.

Босишга 02.02.2021 йилда рухсат этилди.

Бичими 84x108 1\32.

Босма табағи 14,0. Шартли босма табағи 23,52.

Гарнитура «Bookman Old Style». Офсет қоғоз.

Адади 1000 нусха. Буюртма № 42.

Баҳоси келишилган нархда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.

«Ёшлар матбуоти» МЧЖда чоп этилди.

100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими: (78) 147-00-14; (78) 129-09-72.

Маркетинг бўлими: (98) 128-78-43; (93) 397-10-87;

факс: (71) 273-00-14;

e-mail: yangiasravlodi@mail.ru